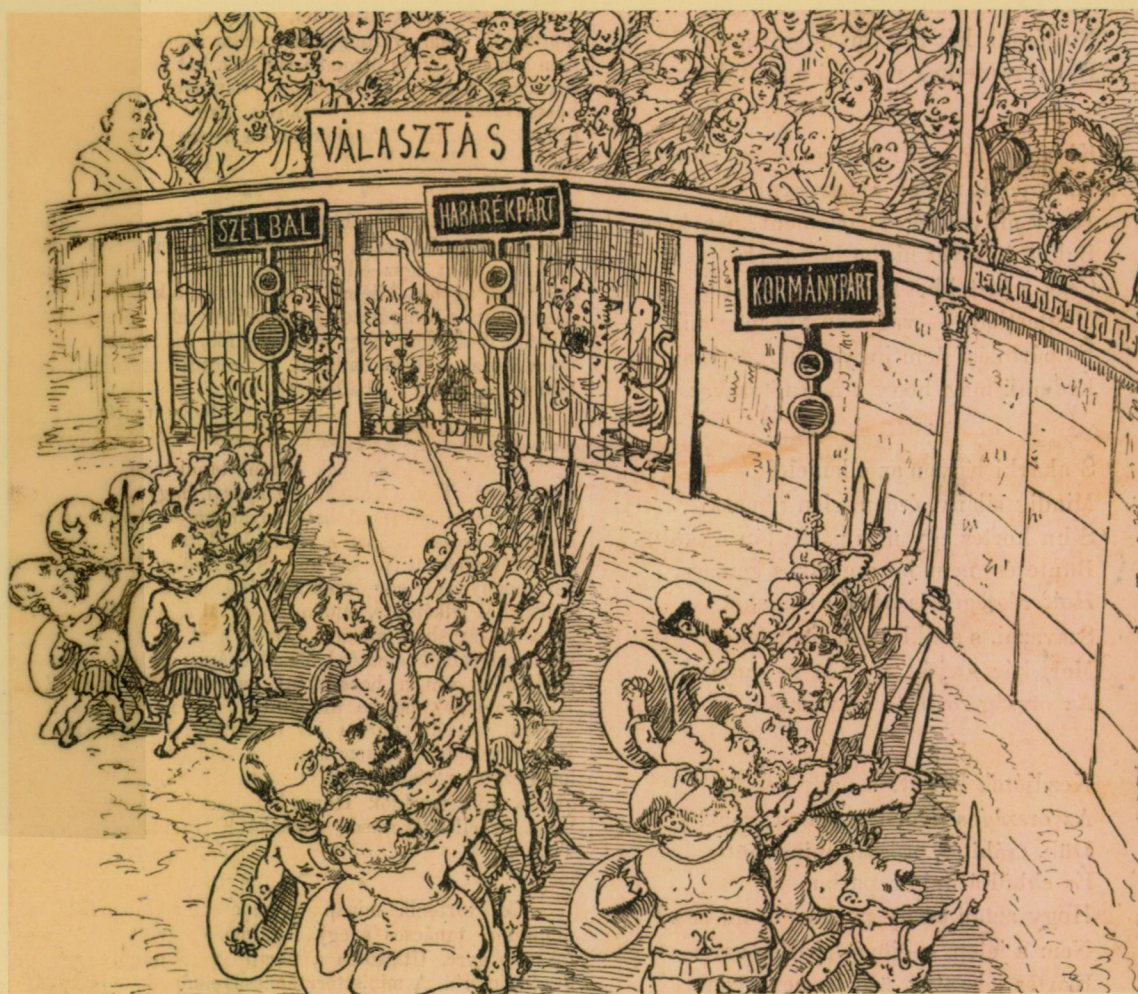

Gerhard Péter

DESZKAFALAK ÉS POTYAVACSORÁK

Választói magatartás Pesten
a Tisza Kálmán-korszakban

KORALL

X287823

KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁK

10

A sorozatot szerkeszti:

Sasfi Csaba

és a

KORALL Társadalomtörténeti Folyóirat szerkesztősége

Gerhard Péter

DESZKAFALAK ÉS POTYAVACSORÁK

Választói magatartás Pesten
a Tisza Kálmán-korszakban

KORALL

Budapest, 2019

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001301484

A kötetet szerkesztette:

Koltai Gábor

A kötetet nyelvileg gondozta:

Széll Szilvia

A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Kulturális Alap

és az NKFIH K 112 429. számú

(A dualizmus kori magyar országgyűlések tagjainak feltárása
és társadalomtörténeti elemzése, vezető kutató: Pap József)
támogatása tette lehetővé.

A borítókép a *Borsszem Jankó* 1878. augusztus 4-ei száma
címlapjának felhasználásával készült.

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke

Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.

korall@korall.org, www.korall.org

Nyomdai előkészítés: Flagrans

Nyomta és kötötte: OOK-Press Kft.

© Gerhard Péter, 2019

© KORALL Társadalomtörténeti Egyesület, 2019

ISSN 2062-4522

ISBN 978-615-81156-1-2

X 287823

Bácskai Vera és Szabó Dániel emlékének

TARTALOM

BEVEZETÉS.....	11
----------------	----

I. ELMÉLETI KERETEK	19
---------------------------	----

1. Szempontok a dualizmus kori magyar pártrendszer politikai szociológiai, illetve társadalomtörténeti vizsgálatához	21
2. A választópolgárság és a választói magatartás hazai historiográfiájának áttekintése.....	42
3. A strukturális elemzés problémái.....	53
4. A kutatás forrásbázisa	57

II. A SZABÁLYOZÁS KERETEI.....	63
--------------------------------	----

5. Az országgyűlésképviselő-választások normatív szabályozása a dualizmus korában.....	65
6. Gerrymandering Budapesten?	72

III. A HELYSZÍN ÉS A KÖZEG	85
----------------------------------	----

7. Pest társadalmának főbb jellemzői a vizsgált korszakban	87
A Belváros társadalmának sajátosságai.....	101
A Terézváros társadalmának sajátosságai.....	103
A Ferencváros és Kőbánya társadalmának sajátosságai.....	106
8. Kik voltak, és kiket képviseltek a fővárosi képviselőjelöltek a dualizmus korai időszakában?	108

IV. A VÁLASZTÁSOK ESEMÉNYEI	121
-----------------------------------	-----

9. A választási kampány a nagyvárosi térben	123
A jelöltek kiválasztása és a programok meghirdetése.....	129
A választási kampány további főbb eseményei	137
A szavazás és a választók feletti kontroll a választás napján	149

10. Pártok, jelöltek és eredmények a három kiválasztott választókerületben.....	166
Belváros (1878, 1881, 1884).....	167
Terézváros (1878, 1881, 1884).....	182
Ferencváros és Kőbánya (1878, 1881, 1884).....	203
11. A kampányesemények hatása a választói magatartásra.....	221
12. A választások „szervezői”: hogyan definiálhatók a honoráciorok?.....	227

V. A VÁLASZTÓI CSOPORTOK..... 233

13. A választópolgárok.....	235
14. A nem szavazók.....	240
15. A szavazók.....	243
Belváros.....	243
Terézváros.....	251
Ferencváros és Kőbánya.....	258
16. A választók életkora.....	280
17. A hivatalnokok kormánypártisága.....	283

VI. A POLITIKA SZEMÉLYESSÉGE – KÉT ESETTANULMÁNY..... 295

18. Nemesi házból a munkásmozgalmon át a közjegyzőségig: Csorba Géza esete.....	297
19. A gazdasági elitből a politikai elitbe? A Prückler család kísérlete.....	307

ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS..... 319

Felhasznált források.....	328
Hivatkozott irodalom.....	335
Képek jegyzéke.....	347

FÜGGELÉK..... 351

„Az emberek gyűttek hazafelé a követválasztásból,
aztán részek voltak.”

(Mióta nem ereszt el a macska a madarat? –
magyar népmese)

BEVEZETÉS

A magyar választások múltjáról szóló kollektív diskurzusba mélyen beleivódott az a tétel, hogy a dualizmus korában az országgyűlési választások eredményei alapvetően nem „tisztá” eszközökkel álltak elő. A szavazási procedúrát kísérő manipulációk már a kortárs sajtóban gyakran terítékre kerültek, de szépirodalmi példákat is találunk, amelyek szintén ezen értelmezés elterjedését segítették elő. A legismertebb természetesen a korszak választásait személyes érintettsége révén is jól ismerő Mikszáth Kálmánnak a Katánghy Menyhért viszontagságait taglaló – és címének megidézése révén a történészek körében is gyakran hivatkozott – regénye.¹ A szavazatszerzés szokatlan módszereinek szinte teljes tárházát mutatja be igen plasztikusan – igaz, már egy későbbi korszakból visszatekintve – Tersánszky Józsi Jenő *Kakuk Marci*-regényfolyamának először 1937-ben megjelent kötete, a képzeletbeli Bihalgébbeden játszódó *Kakuk Marci kortesúton*.²

A szavazatszerzési módszerek még a népmesékben sem maradtak visszhang nélkül. A kötet mottójául választott mondattal kezdődik a *Mióta nem ereszti el a macska a madarat?* című rövid népmese.³ Még különösebb a *Mirkó királyfi meg a tizenkétfejű sárkány* című, Molnár Lajos csengeri mesemondótól 1932-ben gyűjtött történet. Ebben a szokásos tündérmese-kellékek, királyfik, sárkányok mellett, talán a mesemondó személyisége miatt, a képviselő-választások népi percepciójával is találkozunk. Betéttörténetként ugyanis a mese szerteágazóan szőtt fonala két ízben is a képviselő-választások felé kalandozik el, három választásról is szót ejtve. Először, amikor a király egyesíteni kívánja saját országát a feleségével, kiegészítve egy korábbi választás leírásával:

„– [...] Most már két ország van, össze is csatolom együvé.

– De mit szól hozzá a nép? Abban az országban, én tudom, milyen nép lakik, én ismerem. Másképpen nem lehet, csak szavazással.

– Majd lesz valahogy – mondta a király. [...]

Kiadta a király a parancsot a felesége országában, az országházban, hogy követválasztás lesz. Szavazásra megyen, ki akar csatlakozni, ki nem; a pénzt nem kell sajnálni – mondta az ú pártján álló uraknak.

Lett is az országban olyan veszedelem! Az eddig egyetértő nép két pártra szakadt. Persze az előjárók: jegyző, bíró mindjárt odapártoltak a királypártihoz, mert féltek, hogy elcsapja

¹ Mikszáth 1980.

² Tersánszky 1937.

³ Ortutay (szerk.) 1960: 1004.

üket a király. Különösen volt egy falu abban az országban. Nagyon szegény nép lakta, de az elve olyan volt, mint a gránitszikla. Volt ott vagy öt-hat nagygazda is, de azok is mind a többivel voltak egy elven. Evvel a faluval nem boldogult az előljáró.

Egyszer is mikor régebben követválasztás következett, az előljárók mán majdnem el voltak csüggedve, nem akadt királpárti jelölt, mert mindig megbukott. Volt egy ember, aki biztatta a falut:

– Ne féljete, lesz, amire kell!

Másnap követválasztás lett. A királpárti jelölt reggel nagy örömmel jött, hogy biztos a nyeres. Az az ember, aki a falut biztatta, akkor éjszaka hozott jelöltet.

Mikor reggel gyülekezni kezdtek, a falu végén fokossal, botokkal, visszaverték, aki nem az új pártjukon volt. A királpárti jelölt jött befele szánon, selyemzászlóval. Egy fiatalember csak felugrott a szánra hátul: sipp-supp! adott neki egy kis kurta fokossal. A zászlót letépte. A jelölt leugrott, be egy udvarra. Kérde egy asszonytul:

– Hova bújjak?

– Ugorjon a kútba! – mondta az asszony. A szolga meg éppen hányt a tehén alól kifele a ganéjt, meghallotta a szót, aztán: csitt-csutt! jól hátba verte a villanyélel. Evvel, aló, tovább szaladt.

Nyert a fokos meg a fütykös. Mikor a királpártitól kérdezték: Ki éljen? Ő maga is azt mondta, hogy a másik jelölt!

Ez a mostani választás mán nem így ment. Akkorára a néhány nagygazdát megvették. Kit evvel, kit avval. A szegénységnek meg muszáj volt azt követni, mert másképpen nem kapott málé földet meg részesaratót. Volt egy nagygazda, az azért szavazott melléjük, mert a folyón túl vett földet, s hogy a hídon hogy ingyen járjon. A másik meg másért.⁴

A mese egyik szereplőjének, egy szegény, balesetben nyomorékká lett embernek pedig az elvűség és a leadott szavazatból elérhető nyereség dilemmájával kellett megküzdenie a harmadik választáson.

„A bírónak közben eszébe jutott, hogy egy hónap múlva lesz a követválasztás, meg hogy a beteg embernek van szavazati joga. Utánszólott az asszonynak:

– Hallod, hé, gyere csak be!

Az asszony bevánszorgott.

– Azt akarom mondani, hogy van Szüregetőnél az a hatvékás, azt odaadom, csak mondd meg az uradnak, hogy velem szavazzon.

– Jó, megmondom – mondta az asszony.

Ment haza nagy örömmel, mondta, hogy kapott málé földet a bírónál.

– De csak úgy, ha vele szavazol a követválasztáson!

Az embernek ökölbe szorult a keze:

4 Ortutay (szerk.) 1960: 904–906.

– Azt nem! Mondd meg a bírónak, az elvem nem lehet megvenni, ha éhen halok is, itt az ágyban!

Az asszony elpityeredett:

– Ilyen ember kend? Nem kell kendnek semmi, csak az elve! Lássa, más meg pénzt is kap az elvéért!

– Csitt, egy szót se, el van intézve!

Meg is volt a követválasztás. Tudták előre nagyon jól a régi elvűek, hogy nem nyernek, de nem bánták. Amelyik ember az eladott elvű ember mellett lakott, csak azért is kitette a nagy akácfájára a régi elvű zászlót.

Ez a bukás nagyon búsította a beteg embert. [...]

Még a nap nem ment le, meghalt.⁵

Abból, hogy a népmesékben is szerepelnek, úgy tűnik, a dualizmus korának hétköznapi embereit foglalkoztatták a választások, nem voltak passzívok, és a rendszer anomáliáival is tisztában voltak. Bár a szépirodalmi és népmesei példákból kiindulva először leginkább a falusi választásokra gondolunk, választásokat azonban nemcsak vidéken rendeztek. Engem budapesti kötődésüként elsősorban az érdekel, hogyan élték meg a magyar főváros lakói a választásokat. E kötetben, amely 2015-ben megvédett doktori disszertációm bővített és átdolgozott változata, mintaként három korai dualizmus kori választást vizsgálom meg részletesebben az éppen egyesülő főváros három pesti választókerületében. A budapesti IV. (belvárosi), VI. (terézvárosi) és a Ferencvárost, Kőbányát, továbbá a Józsefváros külterületeit magában foglaló IX. választókerületben 1878-ban, 1881-ben és 1884-ben lezajlott választásokat választottam ki.⁶ Kutatásaim azonban nem terjednek ki a pártpolitika által kevésbé érintett törvényhatósági választásokra. A téma feldolgozására főként Horváth J. Andrásnak az 1884. évi józsefvárosi választásokat feldolgozó munkája inspirált.⁷

Kutatásaimat azért kezdtem el, mert a modern politikai participációs formák kialakulására, gyökereire voltam kíváncsi. Ehhez megfelelőnek tűnt, hogy a dualizmus kori pártok szavazói bázisát alkotó választópolgárokkal, azok társadalmi státusának meghatározásával és választói magatartásának elemzésével foglalkozzak.⁸

Ahhoz, hogy ezt megtehessem, a napjainkban is jól ismert választási jegyzőkönyvön és választói névjegyzéken kívül egy olyan unikális forrás volt a segítségemre, amelyben feltűntették, hogy az adott választópolgár kire is szavazott. A dualizmus idősaka nyílt választásainak köszönhetően ugyanis készültek ilyen szavazási listák, amelyek – ha nem

5 Ortutay (szerk.) 1960: 914–915.

6 1877-től fogva a budapesti választókerületek területe a Kőbányát és a Józsefváros egy részét is magában foglaló IX. választókerület kivételével egybeesett a megfelelő közigazgatási kerületével.

7 Horváth 1998.

8 A kötet egyes előtanulmányait lásd Gerhard 2008a, 2010, 2011, 2017a, 2017b.

is teljeskörűen, de – sok választókerületből fennmaradtak. A pártpreferenciák kérdőíves vizsgálata a korszakban még ismeretlen volt, ám e szavazási listák révén mégis megismerhetők a választók politikai döntései, ráadásul nem csak statisztikai valószínűségek formájában, hanem az egyes szavazók egyértelmű azonosításával. Mondanom se kell, hogy e forrás igen izgalmas felfedezésekre is módot adhat, hiszen általa híres emberek életrajzai egészülhetnek ki, de egyúttal megismerhetjük egy-egy városrész mindennapi embereinek a politikai véleményét is. A nyílt választás mint antidemokratikus politikai technika így különleges társadalomtörténeti forrássá válik.

A budapesti országgyűlési képviselő-választásokkal kapcsolatban mindhárom releváns irattípus (választói névjegyzék, szavazási lista és szavazókori jegyzőkönyv) jellemzően csak az 1875 és 1887 közötti időszakból maradt fenn. A forrásadottságok mellett azért döntöttem a kiválasztott évek vizsgálata mellett, mert ezek esetében van módom egymást követő választások szavazóinak összehasonlítására, ugyanis 1877-ben jelentősen módosult a pesti választókerületek beosztása. Három „tipikus” pesti kerületet választottam: az országos és a helyi elit által is benépesített, egyúttal a korban a mérsékelt ellenzék egyik fészkeként számító régi pesti Belvárost; a jelentős zsidó lakossággal rendelkező és Budapest metropolisszá válásának egyik fő színhelyéül szolgáló, már szűkebb értelemben vett Terézvárost; valamint a pesti oldal legszegényebb részének helyet adó IX. választókerületet. Azért nevezem ezeket tipikusnak, mert e három választókerület vizsgálata alapján egész Pest társadalmára nézve is le lehet vonni következtetéseket: lakóik közelítően reprezentálják a város teljes társadalmát.⁹ A kötetben nem elemzett VII. kerület ugyanis a VI.-kal, míg a VIII. kerület a IX.-kel mutatott jelentős hasonlóságokat a vizsgált korszakban. A Lipótváros, azaz az V. kerület ugyan sajátosnak számított, de az országos elit koncentrációja a Belvárossal, a zsidó nagypolgárság jelenléte pedig a Terézvárossal tette hasonlatossá, míg akkori külterületi népessége a terézvárosi külterületekével vagy Kőbánya társadalmával rokonítható. A Lipótvárost amúgy a forrásadottságok is kizárták a vizsgálható kerületek közül: 1878-ban és 1884-ben Wahrmann Mór egyedüli jelöltsége okán a kerületi választói magatartás nem volt vizsgálható; 1881-ből pedig, amikor Bródy Zsigmond személyében Wahrmann ellenjelöltet kapott, nem maradtak fenn a szavazási listák, így ez a választás sem volt elemezhető.

Ezenfelül olyan voksolásokat kerestem, amelyek eddig nem kerültek a történeteszek látókörébe. A VII. kerület 1884-es eseményeit Kövér György már megvizsgálta a tiszaezlári vérvád körülményeit feldolgozó monográfiájában,¹⁰ az 1884-es józsefvárosi választókat és a választói magatartást pedig Horváth J. András elemezte már említett tanulmányában.

⁹ Mivel a nagyvárosiasodás folyamata ekkor még inkább csak a pesti oldalon volt jellemző, a mindössze néhány évvel korábban egyesített főváros Dunától jobbra eső városrészeit, azok eltérő társadalmi miliője okán, nem tartottam célszerűnek jelen kutatás tárgyává tenni.

¹⁰ Kövér 2011.

Az általam vizsgált kerületeket a választási eredmények szempontjából is tipikusnak nevezhetjük. Ezekben öt kormánypárti, egy pártonkívüli (ténylegesen kormánypárti), két mérsékelt ellenzéki és egy függetlenségi győzelem született a tárgyalta korszakban.¹¹ A három nem vizsgált pesti választókerület közül a lipótvárosi számított egyértelműen kormánypárti fészeknek, ez a VII. kerületben a változó pártállású Hoffmann Pál kétszeri győzelmével, valamint a VIII. kerületben az egyesült, illetve mérsékelt ellenzéki Szilágyi Dezső háromszoros győzelmével a tárgyaltaéhoz hasonlóan változatos szavazóbázisokra utal. A kormánypárti dominancia ugyan mind az általam elemzett, mind a nem vizsgált pesti választókerületekben megfigyelhető, de az is elmondható, hogy az országosan nem túl jelentős pozíciókkal rendelkező '67-es ellenzék Pesten elég komoly bázissal rendelkezett.

Míg a társadalomtörténet – különösen a mikrotörténet – a múltban élt emberek, társadalmi csoportok viselkedésének, motivációinak, mentalitásának megértéséhez gyakran rendkívüli és szokatlan eseményekre adott reakcióik vizsgálatával kíván közelebb kerülni, és ezért sokszor deviáns emberek, csoportok, illetve szokatlan események kerülnek a figyelem fókuszába, ebben a kötetben én éppen ellenkezőleg, olyan választásokat emeltem ki, amelyek tipikusak voltak a korszakban, amelyeken lényegében semmi rendkívüli nem történt. Ekkorra már a stabilizálódott Tisza Kálmán-korszakban járunk, amelynek a társadalom felől érkezett legjelentősebb kihívása, a tiszaezlári vérvád nyomán felkorbácsolódott antiszemita mozgalom sem érintette lényegesen az általam kiválasztott választókerületeket, nem lévén ezekben az antiszemita mozgalmak nyomán létrejött polarizálódásban mélyen involvált képviselőjelölt. Az általam vizsgált választások jelentősebb, a „szokványos” mértéket felülmúló választási visszaélésekről sem ismertek. Úgy vélem ugyanis, hogy torzíthatja a korabeli választói magatartásról alkotott képet, ha csak a rendkívüli eseményekkel tarkított, atipikus választásokra figyelnek a történészek.

A dualizmus kori parlamenti pártok szavazótábora és a választók társadalmi státusának kapcsolata országosan eddig nem lett feltárva. Nem lehet tudni, mely társadalmi rétegek támogatták inkább a kormánypárti, illetve az ellenzéki jelölteket. Egyes elemzések¹² az etnikai háttér és a pártválasztás kapcsolatát helyezik a középpontba: ezek szerint a magyar etnikai területen a függetlenségi eszmének volt általában nagyobb a bázisa, a kormánypárt pedig a nemzetiségek lakta választókerületek segítségével jutott többségre. Mivel az etnikai kisebbségek politikai artikulációja alig volt lehetséges a pártrendszeren belül, politikai passzivitásra kényszerített választópolgáraik könnyebben „meggyőzhetővé” váltak a kormánypárt támogatására, mint az általában a nemzetiségek iránt még kevesebb empátiát tanúsító Függetlenségi Pártéra. A rendszerint szegényebb

¹¹ Ezekből az 1878-as, függetlenségi győzelmet hozó IX. választókerületi eredmény a különleges, 1881-ben ugyanitt azonban a már képviselőként induló függetlenségi jelölt alulmaradt a kormánypárti jelölttel szemben, és 1884-ben szintén kormánypárti győzelem született.

¹² Lásd például: Gerő 2017.

periférikus régiók lélekszámban is kisebb nemzetiségi elitje pedig, ha már nem az érzelmei, azaz a politikai passzivitás mellett döntött, akkor az államhatalom iránti lojalitását racionálisan, kormánypárti voksban fejezte ki.

Ebben a kötetben egy másik lehetséges magyarázó elvet tesztelek: a kijelölt választások bemutatásával azt kívánom megvizsgálni, hogy a korszak politikai struktúrájában visszatükröződik-e a társadalom rétegzettségé. Előfordul olyan történeti interpretáció is, amely szerint a választójoggal rendelkezőket a helyi elitnek foghatjuk fel.¹³ Hipotézisem szerint a választójoggal rendelkezők ennél tágabb kategóriát alkotnak, és ebbe a helyi eliten kívül a teljes népesség más felnőtt férfitagjai is beletartoznak. Így noha bizonyos társadalmi csoportok teljes egészében kívül maradtak a politikai participáció eme fajtáján, és nem hallathatták hangjukat a parlamentben (gondolok itt elsősorban az ipari munkásságra, illetve a törpebirtokos és birtoktalan agrárnépességre), feltételezésem szerint a választójoggal rendelkezők körében is lehet különböző érdekek és értékek artikulációjával számolni. Eszerint nem csupán egy homogén elit reprezentálta magát az országgyűlésben, hanem bár bizonyos (lényegében a vagyontalanokra kiterjedő) csoportok érdekeinek képviselésére nem nyílt mód, egyes további társadalmi csoportoknak mégis volt esélyük érdekeik parlamenti képviselésére akár csak részleges megjelenítésére, vagy legalábbis érezhették úgy, hogy egyes jelöltek részben képviselik érdekeiket.

Ebből kiindulva kívánom a kötetben megvizsgálni, hogy az egyes, választójoggal rendelkezőket tömörítő társadalmi csoportok pártpreferenciái között volt-e érdemi különbség, és ez magyarázható-e bizonyos érdekképviselési stratégiákkal; illetve megtudhatunk-e valamit az egyes csoportoknak a fennálló társadalmi viszonyokkal kapcsolatos „elégedettségéről”.

Arra is választ keresek, hogy a választókerületek között, illetve azokon belül milyen különbségek figyelhetők meg a választók társadalmi státusa, illetve választói magatartása terén, meg lehet-e különböztetni „elitebb” és „plebejusabb” választókerületeket a fővárosban.

Az a kérdés is releváns, hogy tetten érhetők-e a szavazók megoszlásának vizsgálata során a hatalom befolyásolási kísérletei, amivel összefüggésben azt vizsgálom meg, mennyiben tarthatók kockázatosnak egyes társadalmi csoportok képviselői a hatalom elvárásainak nem megfelelő voks leadását. Arra is kitérek, mely személyek és intézmények tekinthetők a hatalom képviselőinek egy adott választókerületben, és őket automatikusan megfeleltethetjük-e az országos hatalmi struktúra helyi ágenseinek.

A tömegdemokráciákban a választói magatartást számtalan pszichológiai és emocionális tényező befolyásolja, szögezi le a témával foglalkozó könyvtárnyi szociológiai irodalom. Noha az általános választójog elleni egyik legfőbb érv az irracionalitás lehető legteljesebb kiküszöbölése volt a választási mechanizmusból, megpróbálom bemutatni,

hogy a kiválasztott, úgymond racionális megfontolások alapján dönteni képes „önálló” politikai akaratnyilvánítása éppúgy emocionális elemektől hemzseg, mint a „tömegek” „hisztérikus” politikai nézetei. Együttal eltekintek attól a közkeletű elképzeléstől, hogy a választó pártpreferenciája annak határozott és állandó emberi tulajdonsága volna. Bemutatom, hogy a kampány során alkalmazott mozgósítási technikák, a csoportkohéziós elvárások hogyan befolyásolták a választói magatartást, különösen egy olyan korban, amikor a választáson való részvétel kevésbé volt egyéni döntés eredménye, hiszen a választók csoportosan, a kortesek vezetésével vonultak fel a választóhelyiséghez, és a résztvevők létszámát is gyakran ők határozták meg, miközben folyamatosan nyomon követték a szavazás pillanatnyi állását. Ilyen körülmények között a választás napjára értelmezhetetlenné vált a tömegdemokráciákból ismert bizonytalan szavazó fogalma. Az effajta csoportos szavazás sokkal kevésbé teszi individuális döntéssé a „megfelelő” képviselő kiválasztását, így akár rituális cselekedetként is értelmezhető.

E tényezők figyelembevételével ahhoz a – tömegdemokráciák válságos periódusaiban vissza- és visszatérő – közéleti diskurzushoz is hozzá lehet szólni, amely a választók tömegeinek „tudatlanságából” és „befolyásolhatóságából” vezeti le a válságjelenségeket. E diskurzusban újra és újra visszatérnek az eredetileg a 19. századi liberális választójogi rendszer apológiájára született, a műveltségi cenzus vagy az elkötelezettebb akaratnyilvánításra készítés (például előzetes regisztráció bevezetése) révén a választók előzetes megszürése szolgáló javaslatok. Ennek apropóján vizsgálható az a kérdés, vajon valóban hozzájárult-e a választójog korlátozása a politikai kultúra színvonalának emeléséhez, illetve az emocionális elemektől mentes voksoláshoz.

Ezzel el is jutottunk ahhoz a kérdéskörhöz, hogy az a közeg, amelyben az 1870-es és 1880-as évek fővárosi választásai zajlottak, mennyiben rendelkezett egy hagyományos, illetve mennyiben egy modernizálódó társadalom jellemzőivel. Másképpen szólva: meg lehet-e ragadni a választások elemzése révén az egykorú fővárosi társadalom modernizációs fokát? Ezekre a kérdésekre keresem a választ e kötetben.

* * *

Mindenekelőtt azonban szeretnék köszönetet mondani a készülő kötet, illetve annak egyes fejezeteiért olvasásáért és hasznos szakmai, illetve stílári tanácsaiért doktori iskolabeli csoporttársaimnak: Csekő Ernőnek, Farkas Noéminek, Ispán Ágotának és Nagy-Csere Áronnak, konzulensemnek: Kövér Györgynek, opponensemnek: Csapó Csabának és Horváth J. Andrásnak, továbbá Bácskai Verának, Cieger Andrásnak, Klement Juditnak, László Zsófiának, Majorossy Juditnak, Orthmayr Flórának, Sipos Andrásnak és Szabó Dánielnek. Koltai Gábornak a kötet szerkesztése, míg Széll Szilviának az olvasószervezés során végzett gondos és lelkiismeretes munkájáért tartozom hálával. Köszönöm továbbá Sasfi Csabának, a Korall

¹³ Gusztiné Toronyi 2008.

Társadalomtörténeti Monográfiák sorozatszerkesztőjének, illetve a *Korall* szerkesztőségének tanácsait és segítségét. Munkahelyem, Budapest Főváros Levéltára volt és jelenlegi főigazgatója, Á. Varga László és Kenyeres István támogatása, illetve a levéltárban uralkodó kollegiális légkör is nélkülözhetetlen volt doktori tanulmányaim elvégzéséhez és e munka megírásához. Külön köszönöm családom (Dia, Zsófi, Ábel, Bence, illetve édesanyám) folyamatos türelmét és támogatását, ami lehetővé tette, hogy elkészíthessem e könyvet.

Budapest, 2019. január 20.

I. ELMÉLETI KERETEK

1. Szempontok a dualizmus kori magyar pártrendszer politikai szociológiai, illetve társadalomtörténeti vizsgálatához

Hiába szivárgott be a választások világa még a szépirodalomba és a népmesékbe is, azt sejtetve, hogy a korabeli közvéleményt erősen foglalkoztatta a kérdés, valójában az, hogy a manipulációk mennyiben határozták meg végül a parlament összetételét, illetve a korabeli politikai rendszer egészét, ebben a szélesebb diskurzusban meglehetősen reflektálatlan maradt. A manipulációk okainak és hatásainak, végeredményben tehát a korabeli politikai rendszer jellegének a megítélése csak a történettudomány berkein belül jelent meg problémafelvétésként, ott is elsősorban a politikai társadalomtörténet mint aldiszciplína megjelenésével.

1. kép. A választási kampány korabeli értelmezése egy karikatúrán

A politika társadalomtörténetének is nevezett irányzat historiográfiai összefoglalását Szabó Dániel készítette el, azt elsősorban a választói magatartás kutatástörténetére

kihelyezve. Emellett elvégezte a nemzetközi irányzatok bemutatását is, ebbe illesztve a magyarországi eredményeket.¹ Számba vette a politikai szociológia kérdésfeltevéséhez köthető, annak kemény társadalmi változóival dolgozó irányzatokat, de bemutatta az ezeket megteremtő, elsősorban a német nyelvterületen megjelenő új kutatási irányokat is, amelyekben már egyfajta – részben maguk a pártok által is alakított – szociokulturális, identitásképző miliók révén kapcsolódnak össze a politikai szervezetek és a választók.² Ez utóbbi megközelítésből két művet emelnék ki. Az egyik a magát a milióelméletet megalkotó Rainer Lepsius tanulmánya a 19. század második felének és a 20. század elejének németországi pártjairól.³ A másik pedig Eduard Winkler munkája az 1905 és 1909 közötti Trieszt társadalmi struktúrájáról és lakóinak választói magatartásáról az általános választójog bevezetése idején.⁴ A politikai társadalomtörténet kialakulását időben azonban megelőzte a politika és az általában vett társadalomtudományok közeledése.

A politikai folyamatok vizsgálatába – a kimondottan a politikatudományra specializálódott tudósokról most nem is beszélve – a társadalomtudósok többféleképpen kapcsolódtak be. Először is megnőtt a pszichológia érdeklődése a politikai vezetés és döntéshozatal, a politikai attitűdök és a személyiség közötti összefüggések, a politikai konfliktusok és a tömegmozgalmakra jellemző kollektív viselkedési minták lélektani irányú vizsgálatára. E kutatások körében fogalmazódtak meg a választó döntéseiben közrejátszó pszichológiai folyamatokat magyarázó elméletek is. Ezek kezdetben – Paul Lazarsfeld, illetve Angus Campbell és munkatársai inkább szociológiai vonatkozású eredményei nyomán – azt állították, hogy a politikai vonzalmakat eléggé determinisztikusan a társadalmi jellemzők határozzák meg. Az úgynevezett pártazonosulás-elmélet kemény szociológiai változókkal, a társadalmi státus, a környezet és a családi háttér hatásával magyarázta a választó döntéseit.⁵ Ezt a megközelítést váltotta fel a politikai pszichológiában a közgazdaságtani ihletettségű racionális választás elmélete, amely költség-nyereség kalkulációk eredményeképpen képzelte el a választói döntéshozatalt. Újabban pedig a választói magatartás kognitív modellje került a középpontba, amely az emberi gondolkodási folyamatok figyelembevételével írja le a választó fejében lezajló döntéshozó mechanizmusokat, elsősorban a nem racionális választás jelentőségét, például a negatív zsigeri érzések vagy a választáshoz kapcsolódó rítusok szempontjait hangsúlyozva.⁶ A politikai pszichológia választói magatartást elemző kutatásai azonban mind a modern tömegtársadalmakkal foglalkoztak, demokratikus viszonyokat feltételezve, továbbá a tömegmédia információbőségét, a választókra gyakorolt hatásait is figyelembe vették e modellek megalkotásakor.

¹ Szabó 2006. A politika, a szociológia és a történetírás viszonyát elemezte továbbá: Sipos 2009.

² Szabó 2006: 380–381.

³ Lepsius 1973.

⁴ Winkler 2000.

⁵ Szabó 2006: 380.

⁶ A választói magatartás pszichológiai elméleti modelljeit foglalta össze: Herstein 1996.

A kimondottan a politika világát tanulmányozó társadalomtudományi irányzat, a politikai szociológia⁷ szintén elsősorban a tömegdemokrácia korszakának viszonyaival foglalkozik, a politikai pártok és a választói magatartás jellegzetességeit ennek a 20. századra kialakult modernitásnak a keretei között vizsgálja. A kérdéskör kutatása azonban 19. századi előzményekre nyúlik vissza, ráadásul az irányzat alapvető kérdésfeltevésai már a modern tömegdemokráciák kialakulása hajnalán megfogalmazódtak, az alapproblémák ugyanis már a modern ipari társadalmak létrejöttével leírhatóakká váltak. A politikai szociológia négy „alapító atyja” közül Karl Marx és Alexis de Tocqueville még a 19. században, Max Weber és Robert(o) Michels pedig a 20. század elején alkották meg elméleteiket. A politikai szociológia két nagy problémafelvetését az ő műveik alapján lehet meghatározni. Mind Marx, mind Tocqueville a politika világát alapvetően társadalmi egységek közötti konfliktusok sorozataként jellemezte, csak e társadalmi egységeket határozták meg különféleképp: Marxnál a konfliktusok az osztályok, míg Tocqueville-nél a helyi közösségek és civil szervezetek között zajlanak. A politika világának értelmezésében a két szerző közötti további fő különbség a politika szférájában zajló folyamatok másik aspektusa, a konszenzus értelmezésében rejlik. Marx a konszenzust a konfliktus ellenpólusaként értelmezte, és nem tartotta elképzelhetőnek együttes jelenlétüket, ezáltal a konszenzus létrejöttét az általa tételezett majdani utópisztikus világba helyezte. Tocqueville azonban magától értetődőnek tartotta, hogy a politikai folyamatok konfliktusok és konszenzusok folyamatos mozgása révén zajlanak le, és a politikailag szemben álló társadalmi egységek megújuló konszenzusai tartják stabilitásban a (demokratikus) politikai rendszert, állandóvá téve ezen egységek kölcsönös függőségét.⁸

A modern politikai rendszerek másik karakterisztikus vonása a bürokrácia, a szervezet hatása a politika világára; Weber és Michels egyaránt ennek kutatására koncentráltak. A fő különbség közöttük, hogy Weber elsősorban a bürokrácia kezébe került hatalomgyakorlást tartotta a demokrácia minőségét fenyegető jelenségnek, ezért létkérdésnek tekintette a bürokratikus hatalom kontrollálását lehetővé tevő intézményi viszonyok kialakulását a társadalmi kohézió fenntartása érdekében – elismerve azonban a bürokratikus intézményrendszer integratív funkcióit is. Ezzel szemben Michels a modern politikai szervezetekben kialakuló struktúrákban rejtőző veszélyforrásokra hívta fel a figyelmet. Ő ugyanis – elsősorban a német szociáldemokrata párt, illetve szakszervezeti mozgalom vizsgálata során – arra a következtetésre jutott, hogy az

⁷ Ahogy az utóbbi évtizedekben a történettudományban is egyre inkább teret nyert az az álláspont, hogy a politikatörténeti kutatások által megfigyelt folyamatok értelmezése nem függetlenedhet a társadalmi folyamatok vizsgálatától, úgy a politikai szociológia diszciplínája is arra épül, hogy a politika és az állam vizsgálata nem különíthető el a társadalom vizsgálatától. Az 1950-es és 1960-as évekbe ráadásul egyre inkább konszenzus alakult ki arról, hogy az állam és a politika világa a szociológia által vizsgált társadalmi intézmények közé tartozik. A politikai szociológia tárgya tehát a politikai és más társadalmi intézmények közti kapcsolatok vizsgálata (Lipset 1995: 15).

⁸ Lipset 1995: 16–20.

irányítás minden tömegszervezetben egyre inkább a vezetők szűk körének kezében összpontosul, így a megnövekvő létszámú szervezetekben a belső demokráciát egyre inkább egyfajta oligarchikus döntéshozatali mechanizmus váltja fel.⁹

A dualizmus kori magyar parlamenti pártok szavazóbázisának értelmezéséhez először a korabeli pártok jellegzetességeit, a politikai szociológiai irodalom által leírt párttípusok kategóriáiban való elhelyezkedésüket kell tisztázni. A korszakban természetesen nem beszélhetünk még modern tömegdemokráciákról, sőt, Magyarországon még a modern ipari társadalom sem alakult ki. A politikai szociológiai szakirodalom azonban megkülönböztet modern és premodern politikai pártokat. Ez utóbbiakból a tömegtársadalom kialakulása során, a politikai participáció kibővülésével jöttek létre a modern tömegpártok, amelyek egyik legelső típusai a munkáspártok.¹⁰ Az elsősorban a modern pártrendszer kutatására koncentráló politikai szociológiában a premodern politikai pártokat csak a modern politikai pártok egyik történeti előzményének tekintik, vagy egyáltalán nem is tartják azokat pártnak. E kirekesztés előzménye az, hogy a pártok kutatásának korai, a századelőn tevékeny klasszikusai, Moisei Ostrogorski (magyaros átírásban Mojszej Osztrogorzskij), illetve Michels elsősorban az akkor új jelenségnek számító szervezett pártot írták le. A politikai szociológia azóta a szervezett, illetve tömegpártokat emeli elemzései középpontjába, nem véve tudomást arról, hogy a modern pártok megjelenésével nem tűntek el egy csapásra a hagyományos pártok, sőt hosszabb-rövidebb ideig egymás mellett léteztek.¹¹ A politikai szociológia ezzel összefüggésben a politikai pártokat elsősorban mint szervezeteket vizsgálja, ezáltal a szervezettel nem rendelkező hagyományos pártok eleve kiestek a kutatások fókuszából. Sajátos módon a történettudományban épp ellentétes tendencia figyelhető meg: a modern, szervezett pártokat is általában a hagyományos pártok jogi-intézményi jellemzőivel, tehát a program, a választásokon való részvétel és a parlamenti munka elemzésén keresztül írják le, kihagyva az elemzési szempontok közül a szervezet, illetve a választók integrálásának aspektusait.¹²

Míg az említett két szociológus közül Ostrogorski az angolszász demokráciákban kialakuló szervezett pártokat mutatta be, addig Michels elsősorban az oligarchikus irányítás alá kerülő német szociáldemokrácia elemzésén keresztül írta le a kialakuló új

⁹ Lipset 1995: 20–23.

¹⁰ E szociáldemokrata típusú pártok a munkásság széles köreit integrálták, bürokratizálódó, egyre kiterjedtebb szervezetük révén.

¹¹ Boros-Szabó 1975: 504–505. Max Weber figyelmét azonban nem kerülte el a két párttípus egymás mellett élése, a hagyományos pártok modern pártokká való átalakulásának fokozatossága: Weber 1970: 417–419, 428; Weber 1998: 183.

¹² Boros-Szabó 1975: 504. A történettudomány felől kiinduló 20. századi magyar pártkutatások is jellemzően a jogi-intézményi megközelítés, illetve a választásokon való részvétel szempontjából mutatták be az egyes pártokat, feltűnő viszont a szervezetszociológiai szempontú elemzések hiánya.

párttípust.¹³ Michelsszel ellentétben Ostrogorski nagy hangsúlyt helyezett a modern pártok történelmi előzményeinek bemutatására, és a hagyományos pártok modernné alakulását is figyelemmel kísérte. Szerinte a szervezett politikai pártok kialakulása Angliában az 1832-es választójogi reformhoz kapcsolódott. A választójog kiszélesítésével átalakultak az egyén és a közösség közötti hagyományos viszonyok, azaz a „régí társadalom”, és a hagyományos, csak a parlamentben létező pártoknak is alkalmazkodniuk kellett az új helyzethez. Az első parlamenten kívüli pártszerveződések a már korábban is meglévő, a pártoktól független, sőt azokat részben bíráló egyesületek (*associations*) szervezetének felhasználásával alakultak meg. 1832 után ilyen típusú, de a parlamenti pártokhoz kötődő egyesületek egyre több választókerületben jöttek létre a helyben befolyásos értelmiségiek önkéntes közreműködésével, és szervezetiileg lényegében nem függték az országos (parlamenti) párttól, amelyet a *leader* (nyilvános pártvezér, azaz a miniszterelnök, illetve az ellenzék vezére) és a *whip* (ostor – a pártnak egyfajta, a nyilvánosság elé nem lépő „menedzsere”) irányított. Az 1832-es szabályozás (az úgynevezett *Reform Bill*) a választók regisztrálását nem bízta állami szervre, így a választók regisztrációra bírása ezeknek az egyesületeknek, illetve a tagjaikból verbuvált végrehajtó bizottságoknak a feladatává vált, megnövelve ezzel aktivitásukat – egyszersmind a választási korrupciót. Immár ők választották ki a képviselőjelölteket, és működtették a regisztrálásra és szavazásra buzdító gépezetet. A borítékolható eredményt sejtető, elsősorban rurális választókerületekben azonban inaktívak maradtak. Azután a választói regisztráció szabályozásával, de elsősorban a választójog 1867-es további kiterjesztésével ennek a párttípusnak beakonyult Angliában.¹⁴ Helyette a professzionalizálódó pártszervezet modern típusa alakult ki, amelyet Ostrogorski a Caucus-rendszerrel azonosított. Az Egyesült Államokból importált, ott jelölőgyűlést jelentő, de Angliában eredetileg pejoratív csengésű kifejezés Ostrogorskinál az először az 1870-es évek Liberális Pártjának átalakulásával létrejött új párttípust takarja.¹⁵ Ebben a tömegek által elnyert választójogra reflektálva olyan országos és professzionális szervezetség jelenik meg, amelyben a pártszervezetek összehangoltan, bürokratikus, sőt oligarchikus módon működnek, a jelöltek kiválasztásának folyamata úgy demokratizálódik, hogy a választók manipulálása magas szintre fejlődik, és mindez egy karizmatikus vezér köré szerveződik. Ostrogorski a modern pártszervezet eme jellegzetességeinek előtérbe kerülését az egyéni szabadságjogok képviseletének, az egyén politikai részvételének háttérbe szorulása miatt nem tekintette kedvező fejleménynek. A modern pártszervezet veszélyeire felhívó műve nem került be igazán a köztudatba, állításai inkább közvetetten, Michels – szintén

¹³ Ostrogorski 1902; Michels 1989.

¹⁴ Ostrogorski 1902: 113–158.

¹⁵ Az Ostrogorski által tárgyalt Angliában a modern pártok megjelenése az 1870-es és 1880-as években a korábbi parlamenti pártok átalakulásával történt, de a szervezett párttípus a szerző szerint kialakulhatott kizárólag parlamenten kívüli keretekben is.

a szervezett pártok demokráciára gyakorolt negatív hatásait hangsúlyozó – munkája révén hatottak a későbbi kutatásokra.¹⁶

A modern pártrendszer kialakulásának általános mozzanatait, történeti kontextusát a legbehatóbban Max Weber vizsgálta.¹⁷ Ő tipológiájában megkülönböztette a honorácior pártokat a modern pártoktól.¹⁸ A honorácior pártban szerinte nincsen pártszervezet, a hivatásos politikusok köre lényegében a parlamenti képviselőkre szorítkozik, a párt aktivitása is kimerül a parlamenti képviselők klubjainak tevékenységében – két választás között lényegében nem lehet helyi pártéletről beszélni. Itt a képviselők még jórészt szuverén személyiségek, akiknek a szavazásokon tanúsított lojalitása nem feltétlen, országos program vagy agitáció is csak fokozatosan alakul ki. Lokális pártszervezetek nem léteznek, illetve azokat a helyi értelmiség és polgárság befolyásos tagjai, a honoráciorok pótolják, ők választják ki a jelölteket, szervezik a politikai akciókat – és az ő befolyásuk a döntő a hivatalok elosztásában.¹⁹ A legtöbb európai államban a 19. században ilyen honorácior pártok működtek a jellemzően két nagy párt váltógazdaságán alapuló kétpártrendszert. Ezt a hagyományos típust váltották fel azután, mindig a választási rendszer demokratizálódásával összefüggésben, a felduzzadt méretű választótömegek hatékonyabb megszólítását lehetővé tevő, állandó helyi szervezetekkel rendelkező, már folyamatosan működő modern pártok. A honoráciorokat az a bürokratizálódó pártszervezet szorította ki a pártéletből, amely vagy egy feltétlenül követett karizmatikus vezér körül összpontosult, mint az 1870–80-as évek angliai Caucus-rendszerében, vagy olyan hivatásos politikusok uralma alá került, akik karizmatikus tulajdonságokat nélkülöző klikkuralmat gyakoroltak, mint például a szociáldemokrata pártok esetében.²⁰ A honorácior és tömegpártok weberi kategóriái

¹⁶ Michels 1989.

¹⁷ Weber párttipológiájának egyik sajátossága, hogy ő az általa definiált párttípusokat – honorácior párt versus szervezett tömegpárt, illetve patronáló párt versus világnézeti párt – nem csak a modernizáció vagy a demokrácia korszakára szűkítve vizsgálta. Így a bürokratizálódó szervezett tömegpárt kivételével valamennyi párttípust minden államba szervezett társadalomban leírhatónak látta, a kivételt is feltehetően leginkább azért nem, mert Weber szerint a bürokratizáció és a modernizáció szorosan összefügg egymással.

¹⁸ A weberi értelemben vett honorácior egészen mást jelent, mint a magyar történelemből ismert honorácior fogalma, talán ezért is használja időnként Szabó Dániel (és Boros Zsuzsanna) „honoratior” alakban. Weber szövegeinek magyar fordításában viszont honoráciorként honosodott meg a kifejezés, ezért a továbbiakban ez utóbbi írásmódot használok (Boros–Szabó 1975; Szabó 1992; Szabó 1999).

¹⁹ Weber 1970: 414–415. Weber a honoráciorokat alapvetően úgy definiálta, hogy képesek a politikáért és nem a politikából élni. Ilyen személyek nyilvánvalóan nem a munkások vagy az önálló ipari vállalkozók, hanem inkább a járadékosok, földbirtokosok, értelmiségiek közül kerültek ki (Weber 1987: 293). Ostrogorski is leírta ezt a párttípust, természetesen a honorácior kifejezés használata nélkül, ez nála a pártszerveződés első, az egyesületi alapon létrejövő változata volt. Weber lényegében Ostrogorski elemzésére támaszkodott mind e párttípus leírásakor, mind annak a folyamatnak a bemutatásakor, amikor e pártokat – a Caucus-rendszer kialakulása révén – felváltották a szervezett tömegpártok.

²⁰ Weber 1970: 429; Weber 1998: 193–194.

természetesen csak ideáltípusok, de a korai dualizmus magyar pártjai mégis rendkívül plasztikusan mutatják a honorácior pártok jellegzetességeit, elsősorban azt, hogy ezek lényegében a parlamenti képviselők klubjai voltak. Ráadásul ekkoriban a képviselők párthovatartozása az alakuló parlamenti ülés előtt még egyáltalán nem volt egyértelmű, így a szavazásokon sem tanúsítottak feltétlen lojalitást. Kérdéses azonban, hogy ezek a klubszerű, országos szervezettel nem rendelkező parlamenti pártok és a képviselőket jelölő honoráciorok mennyiben tudták a népes fővárosi választókerületekben is befolyásolni a választópolgárokat – itt a nagyobb méretű és heterogénebb közösségek miatt a vidéken alkalmazott kortesmódszerek nem lehettek célravezetők.²¹

A kormányzó Szabadelvű Párt, azaz Tisza Kálmán fegyelmezett mamelukjai viszont már nem feltétlenül csak a politikaért élő honoráciorokat testesítették meg, hanem arra a képződményre emlékeztetnek, amit Weber a *patronage* rendszerével jellemzett: a patronáló pártoknál a cél a vezetők számára megszerezni a hatalmat, valamint saját emberekkel tölteni be a hivatalokat. A Szabadelvű Párt elődei, a Deák-párt (illetve annak liberális szárnya) és a Balközép viszont még sokkal elvszerűbb csoportosulásoknak tűnnek, inkább a Weber által a patronáló párttal szembeállított másik ideáltípus, az ideológiai alapokon álló, úgynevezett világnézeti párt jellegzetességeihez állnak közel. Weber egyébként elismerte, hogy tiszta formában ritkán alakultak ki világnézeti vagy patronáló pártok, a pártok többségében mindkét típusra jellemző tulajdonságok egyaránt jelentkeztek.²²

Boros Zsuzsanna és Szabó Dániel szerint Webernél a patronáló pártok időben megelőzték a világnézeti pártok felbukkanását.²³ Értelmezésem szerint viszont Weber nem úgy különböztette meg a patronáló és a világnézeti pártokat, hogy az előbbi a „hagyományos”, utóbbi pedig a „modern” párttípus lenne, hiszen azt szintén leírja, hogy egy világnézeti párt is átalakulhat patronálóvá. Ezt igazolja a következő idézet Weber *Gazdaság és társadalom* című, befejezetlenül maradt művéből:

„A modern államban a tisztán patronáló pártra a klasszikus példa a két nagy amerikai párt utolsó nemzedéke. A dologi célokat követő és a »világnézeti« alapon szerveződő pártokra jó példát nyújtott a maga idején a régi konzervativizmus, a régi liberalizmus és a régi polgári demokrácia, később pedig a szociáldemokrácia – ezeknél mindnél nagyon erősen érvényesültek az osztályérdekek is – és végül a centrum. Ez utóbbi – mióta csaknem minden követelése megvalósult – nagyon határozottan tisztán patronáló párttá vált.”²⁴

²¹ A fővárosban már a dualizmus idején megjelentek a folyamatosan nyilvántartott, a választásokra szervezeten mozgósított törzsszavazói gárdák (Gerő 2017: 202–203).

²² Weber 1970: 410.

²³ Boros–Szabó 1975: 509.

²⁴ Weber 1987: 290. (Kiemelések az eredetiben.)

A *patronage* rendszere inkább Weber tipológiájának másik dimenziójában számít „réginek”: a tömegpártokhoz képest kevésbé modern. A dualizmus rendszerét működtető kormánypárt eleinte leginkább világnézeti pártként írható le a weberi típusok közül, de idővel egyre kevésbé az elvont elvek, hanem főleg a konkrét dologi célok határozták meg irányvonalát.²⁵ A Függetlenségi Párt már inkább a weberi értelemben vett világnézeti párt típusába sorolható, csak éppen nem egy elvont eszmerendszer, hanem a közjogi kérdés, Magyarország helyzete a Habsburg Birodalomban volt a pártot szervező elv. A függetlenségi elvhez való ragaszkodás tette eleve kormányképtelenné ezt a politikai csoportosulást.²⁶ Annak oka már a dualista rendszer jellegzetességeiben keresendő, hogy a közjogi kérdés lett a korszak pártosodásának vezérmotívuma, hiszen liberális vagy konzervatív elveket valló képviselők mindkét nagy pártban előfordulhattak (sőt, a Függetlenségi Pártban időnként demokrata hangok is felcsendültek). Modern, szervezett pártok kialakulásának kezdeményeivel a dualizmus idején legfőképpen annak század eleji válságperiódusában lehet találkozni.

A pártszociológia további, már egy későbbi nemzedéket képviselő klasszikusa, Maurice Duverger szintén alapvetően szervezeti szempontok szerint osztályozta a pártokat. Ő a pártszervezet kiépülését evolúciós természetűnek tartotta, szervezeti szempontból fejlődési stádiumokra osztotta a pártokat. Fontos megállapítása, hogy a választási rendszer alapvetően befolyásolja a pártstruktúrát. Az ő felosztása alapján a dualizmus időkának magyar pártrendszere a többségi kormánypárttal jellemezhető struktúra vonásait mutatja, ahol egyetlen „párt egyesíti magában a törvényhozás és a végrehajtás lényeges kiváltságait”.²⁷ Duverger szerint ugyanis a választási rendszer többségi volta – amely a korabeli magyar választójogi rendszer sajátossága is volt – a hatalom koncentrációjához vezető kétpártrendszer kialakulása felé mutat, és ennek már az egypártrendszerrel rokonítható hatalomkoncentrációt eredményező formája jöhet létre, ha az ellenzék esélyei a választási győzelemre minimálisak.²⁸ Ahogy Duverger, úgy a pártszociológia 20. századi kutatóinak jó része is a modern tömegpártokkal, a demokrácia (vagy épp az egypárti diktatúra) politikai intézményrendszerével foglalkozott, ezért eredményeik alkalmazása a 19. századi magyar pártrendszer vizsgálatakor nagy elővigyázatosságot igényel.

A dualizmus korában fennállt pártrendszer értelmezése a magyar történetírásban óhatatlanul összekapcsolódott a kiegyezéssel létrejött rendszer egészének az értékelésével. A politikai struktúra társadalmi gyökereit, illetve társadalmi hatásait Gerő András és Szabó Dániel munkái mellett két, a korszak parlamenti rendszerének szintézisét nyújtó mű elemezte, amelyek, véletlenül vagy sem, két külföldön alkotó magyar tollából születtek meg.

²⁵ Weber 1987: 288.

²⁶ Szabó 1999: 51, 136.

²⁷ Duverger 1995: 105.

²⁸ Duverger párttipológiáját és annak kritikáját, túlságosan elméleti-sematikus voltát részletesen tárgyalta: Boros-Szabó 1975: 513–517.

Egyikőjük, aki a parlamenti viszonyok mellett a korabeli – az 1848 és 1892 közötti – pártrendszer szociológiai szempontú elemzésére is kísérletet tett, Adalbert Toth (Tóth Béla) volt.²⁹ A magyar politikai pártok geneziséét Toth a rendek és az uralkodóház több évszázados szembenállásából vezette le, bővítve Theodor Schierer országtipológiáját, amely szerint az angol pártok vallási szektákból, a németek tudományos és filozófiai irányzatokból, míg az olaszok titkos forradalmi szövetségekből jöttek létre.³⁰ A 19. század közepén kialakuló magyar politikai pártok Toth szerinti legfőbb sajátossága a rendi korszak „sérelemi” hagyományain, elsősorban a közjogi ellentétén alapuló (azaz „kuruc-labanc”) megosztottság volt, ami nagyfokú személyközpontúsággal párosult. Mivel az országgyűlési pártok leginkább egy-egy meghatározó személy körül csoportosultak, gyakran e vezető lett a párt névadója is. Az Európa más országaira oly jellemző liberális és konzervatív csoportosulások közötti törésvonal Magyarországon 1848 után nem játszott komoly szerepet, ettől fogva lényegében minden mérvadó irányzat liberális volt – vagy legalábbis liberálisnak mondta magát.³¹

Ezzel összefüggésben említi Toth azt a körülményt is, hogy eleinte, az 1848-as és 1861-es országgyűléseken, ellenkezés volt tapasztalható a parlamenti pártok létrejöttével szemben. Ennek két oka lehetett. Egyfelől sokan úgy vélték, hogy az országgyűlési, tehát az egyes vármegyék hatókörén túlnyúló pártok a vármegye hagyományos jelentőségét ássák alá. Másfelől a képviselők önálló véleményalkotását látták veszélyben még olyanok is, mint maga Deák Ferenc. A pártokkal szembeni szkepszt végül az 1867 nyomán megerősödő közjogi ellentét, valamint a fél szemmel mindig is követett angol példa oldotta fel.³²

Toth szerint annyira a közjogi ellentét határozta meg a pártokat, hogy alig akadtak olyan formációk, amelyek világnézeti elvek vagy egyes társadalmi csoportok (külön) érdekképviseletére jöttek volna létre. Az első tisztán világnézeti magyarországi pártnak az Antiszemita Pártot tekintik, amely ráadásul nem is helyezte el magát a közjogi kérdés tengelyén.³³ Ami egyes társadalmi csoportok képviseletét illeti, leginkább még nemzetiségi és konfesszionális pártok létrehozására történtek kísérletek, de tartósan

²⁹ Toth 1973.

³⁰ Toth 1973: 30.

³¹ A szerző azért nem mulasztotta el megjegyezni, hogy éppen a nevében is a liberalizmusra utaló Szabadelvű Párt fénykorában, Tisza Kálmán idején – talán a miniszterelnök személyiségjegyei okán is – lényegében konzervatív jellegű volt (Toth 1973: 30).

³² Toth 1973: 37. A korabeli álláspont kissé hasonlít a pártokkal szemben szkeptikus Ostrogorski által elképzelt módszerhez, amelyben a képviselők egyes ügyek képviseletére hoznának létre alkalmi szövetségeket, amelyek az ügy eldöntése után fel is oszlanának.

³³ Persze képviselői elhelyezték magukat e tengelyen, és később külön '67-es antiszemita párt is alakult. Úgy tűnik, hogy Toth nem a weberi értelemben vett világnézeti pártokra gondolt itt. A közjogi kérdés mentén szerveződő pártokat ugyanis külön típusba sorolta, és a világnézeti elvek kapcsán nem Weber tágabb értelmezését követte, amely elvont elvek követőiként jellemezte a világnézeti pártokat. A közjogi választóvonal, különösen annak a rendszerbe beilleszkedni képtelen függetlenségi oldala szerintem beleillik a weberi világnézeti párt fogalmába, amelynek az ellentéte a pozíciókat begyűjtő patronáló párt (Weber 1987: 288).

ilyenek is csak a századfordulóra alakultak ki, és akkor sem váltak jelentős parlamenti tényezővé. A nagy- vagy a kisbirtokosok, illetve a polgári demokraták szerveződése szintén csak a századforduló táján indult meg, de jelentős parlamenti erővé ők sem fejlődtek.³⁴ A szerző végül a szociáldemokratákat is megemlíti olyan pártként, amely világnézeti és érdekképviselési elemeket egyaránt felmutatott, de amely szintén nem markáns országgyűlési jelenlétével tűnt ki.

Adalbert Toth úgy vélte, a korabeli magyar formációk Maurice Duverger definíciója szerint pártnak tekintendők. E definíció szerint a politikai pártban a parlamenti frakció és a választókerületi bizottságok rendszeres, lehetőleg intézményes kapcsolatban állnak, de a jogi-intézményi kapcsolatok hiánya, személyes kapcsolatokkal történő érintkezés esetén is pártokról beszélhetünk. A korabeli magyar pártokra Toth szerint az utóbbi, nem formalizált kapcsolatok voltak jellemzők, választókerületi pártszervezet csak a választások idején létezett.³⁵ Toth arra is felhívta a figyelmet, hogy Magyarországon a rendi korban is voltak már helyi bizottságok, legalábbis a megyék szintjén, mivel a nemesek nagy száma miatt már a polgári kor előtt is viszonylag jelentős számú választót kellett mozgósítani. A helyi pártszervezetek másik előzményét pedig a nyilvános egyesületek jelentették.³⁶ Az első országos pártok már 1847-ben megjelentek, még az utolsó rendi diéta összeülése előtt, szemben az időben ezt követő első három népképviselési országgyűléssel, ahol a képviselők csak az országgyűlés megnyitása után rendeződtek pártokba.

A helyi pártszervezeteket a kiegyezés után is gyakran az országgyűlési frakciók, illetve a közjogi álláspont alapján működő egyesületek alkották. Országos – tehát nem csak az országgyűlési képviselők körében működő – pártszervezetek, az 1847-es előzményeket leszámlítva, csak a kiegyezés után alakultak ki. Először, 1868–69-ben, a rendszert elutasító ellenzék pártjai hoztak létre központi választmányt, és tartottak értekezleteket, esetleges fuzionálásukat elősegítendő. Ezzel szemben a Deák-párt csak 1872-ben választott végrehajtó bizottságot. Az országos, tehát a vidékieket is elérő pártszervezet kiépítésében a '48-as Párt és a Balközép szintén megelőzte a Deák-pártot, esetükben ennek kezdeteit Toth 1872-re teszi.³⁷

Adalbert Toth a kortársak visszaemlékezéseiből próbálta meg rekonstruálni a 19. század második felében működő pártok jellegzetességeit, emellett a szavazóbázis elemzésére is kísérletet tett. Ehhez a korszak gyakran változó pártcsoportosulásait, illetve közülük azokat, amelyek 1861 és 1892 között mandátumot szereztek, három fő tendencia szerint osztotta el. Az általa A tendenciának elnevezett halmazt

34 Toth a polgári demokratákat a tisztán világnézeti pártokhoz sorolta, pedig akár a nagyvárosi kispolgárság érdekképviselési pártjaként is tekinthetünk rájuk (Toth 1973: 32).

35 Toth 1973: 38.

36 Toth 1973: 39–40.

37 Toth 1973: 43–44.

a kormánypártok és azok előzményei alkották.³⁸ A közjogi kereteket nem radikálisan elutasító, azaz potenciálisan kormányképes, mérsékelt ellenzéki, tehát középpártok kerültek a B tendenciába.³⁹ Mindazokat a pártokat, amelyek „a fennálló társadalmi és államrend ellenségei” voltak, még ha egyébként ideológiai vagy praktikus szempontból nem is volt bennük semmi közös, Toth a C tendenciába sorolta.⁴⁰ Toth ezután megszámlolta, hogy a vizsgált ciklusokban az egyes képviselők melyik tendencia pártjaihoz tartoztak. Eredményei szerint 1865⁴¹ és 1892 között az A tendenciát jelentő párt folyamatosan a mandátumok 55–70%-át birtokolta, a második helyet 1881-ben a mérsékelt B tendenciától átvette a radikális C tendencia, és 1892-ig meg is tartotta.⁴²

Emellett a győztes képviselők választókerületeit, a „politikai tájegységeket” is megvizsgálta az 1861 és 1892 közötti időszakban, szintén e három tendencia mentén. Mindegyik tendenciánál utalt a pártok erős emberei által „uralt” területek jelentőségére a választási győzelmek szempontjából. Arra a következtetésre jutott, hogy míg a kormánypártiak a nemzetiségi jellegű, vallási téren pedig inkább a nem református választókerületekben voltak erősek, addig a radikális C tendencia pártjai – a domináns felekezettől függetlenül – tipikusan azokban a magyar többségű választókerületekben nyertek, ahol az erős nagybirtok volt jellemző, illetve ahol jelentősebb szociális feszültségek robbantak ki. A B tendencia, azaz a mérsékelt ellenzék esetében Toth nem tudott 1875 előtt és után választókerületi kontinuitást kimutatni, ami nem is meglepő, hiszen míg 1875 előtt e tendenciában a Balközép dominált, később a vele szinte semmilyen személyi kontinuitást nem mutató mérsékelt ellenzéki, illetve az ezután megjelenő mérsékelt nemzetiségi (főleg erdélyi szász) győzelmeket számolta ide.

Toth külön vizsgálta a városi választókerületekben lezajlott választások eredményeit. Itt, főleg az önálló választókerületként megmaradt szabad királyi városokban

38 Felirati Párt, Deák-párt, Szabadelvű Párt.

39 Toth szerint ezek a következők voltak: Határozati Párt, Balközép, Reformpárt, Középpárt, Jobboldali Ellenzék, Független Szabadelvű Párt, a szabadelvű disszidensek, Egyesült/Mérsékelt Ellenzék, Nemzeti Párt, továbbá a mérsékelt pártönkivüliek, illetve a mérsékelt nemzetiségi képviselők.

40 Ide került tehát a kiegyezést ellenző Szélsőbal, a magukat függetlenségi és/vagy '48-as pártként definiáló különféle frakciók, az antiszemita, a radikális pártönkivüli, illetve radikális nemzetiségi képviselők. Bár a polgári átalakulást ellenző ókonzervatívokat is ehhez a tendenciához sorolandónak tekintette Toth, mandátumot szerzett képviselőiket mégis a Deák-párthoz számolta, egyrészt csekély számuk miatt, másrészt azért, mert közülük azok, akik nem vonultak vissza a politizálástól, a csoport megszűnése után a Deák-pártot erősítették (Toth 1973: 83–84).

41 Toth számításai szerint a határozati pártiak enyhe többségben voltak 1861-ben a felirati pártakkal szemben. Kérdés, hogy ehhez a számításhoz a folyamatos mozgásban lévő 1861-es parlamenti erőviszonyok mely pillanatát vette figyelembe. Az sem derül ki, hogy a Határozati Pártot miért számította teljes egészében mérsékeltként, amikor pedig ide számolt tizenkilenc, általa radikálisként azonosított képviselőt is (Toth 1973: 112, 123).

42 Az 1892 utáni időszakra vonatkozóan még nem született ilyen átfogó kutatások.

még kimagaslóbb kormánypárti fölényt észlelt, amit e városok főleg német eredetű, és a rendi időkben a rendekkel szemben inkább az uralkodóhoz lojális polgárságának hagyományos attitűdjeivel magyarázott. Ezt a jelenséget – Werner Conze nyomán – a „politikai magatartás strukturális túlélésének” nevezte.⁴³ A városi választókerületek közül csak a magyar többségűekben fordult elő ellenzéki győzelem.⁴⁴

Összegezve, Adalbert Toth az évszázados kuruc–labanc szembenállásból eredő magatartásformák túlélésének, a Szekfü Gyula által is pertraktált⁴⁵ kelet–nyugati (tiszai–dunántúli) megosztottságnak tulajdonított kiemelkedő jelentőséget a korabeli magyar politikai pártmegoszlás elemzésekor. A választókerületek agrárviszonyait, társadalmi struktúráját, vallási és nemzetiségi megoszlását is az eredményekre hatást gyakorló tényezőknek látta.

Három nagy módszertani kifogást lehet azonban eredményeivel szemben felvetni. Egyfelől a teljes népesség viszonyaiból indult ki a rendelkezésre álló statisztikák alapján, pedig a választópolgárok nem a teljes népességet reprezentálták, hiszen például egy román paraszti többségű választókerületben a teljes lakosságnak egészen más társadalmi jellemzői lehettek, mint az ott élő hivatalnoki-nemesi, esetlegesen a választójogosultak körében többségre is jutó népességnek.⁴⁶

Másfelől egyáltalán nem biztos, hogy ebben a formában indokolt a különböző pártcsoportosulások tendenciákba aggregálása. Például egy '67-es antiszemita, egy '48-as és egy radikális nemzetiségi képviselőjelölt – rendszerkritikus attitűdjeiket leszámítva – az egyes társadalmi csoportok tagjai számára más-más szempontból lehetett vonzó, követőik egy kategóriába sorolása szerintem nehezen indokolható.

A harmadik probléma, hogy a korszakban gyakran nehezen rekonstruálható a képviselők pártállása, és nem vagyok arról meggyőződve, hogy Adalbert Tothnak ez teljes mértékben sikerült. Számomra meglepő legalábbis, hogy 1881-ig szerinte a mérsékelt ellenzéki képviselők mindig többen voltak, mint a radikálisak. Ez a Bal-közép fennállása alatt még könnyen elképzelhető, de 1875-ben, amikor a Toth által radikálisnak minősített Függetlenségi Párt lett a kormánypárt egyetlen igazi országos kihívója, már kevésbé hihető. 1878-ban, a boszniai okkupáció, a gazdasági kiegyezés és a bankügyek miatt eléggé felkorbácsolt szenvedélyek közepette sem valószínű, hogy az Egyesült Ellenzék és egyéb mérsékelt képviselők több mandátumot szereztek, mint a függetlenségi és a többi radikálisnak minősített csoport. A következőkben bemutatandó Kecskeméti Károly ugyan eltérést jelzett a dualizmus időszakának egyik első jeles kutatója, Gratz Gusztáv, illetve Szabó Dániel számításai között, de ez

⁴³ Toth 1973: 118.

⁴⁴ Az eredményeket árnyalja némileg az a pontatlanság, hogy Toth magyar többségűnek vélte Budát, míg román többségűnek Széket (Toth 1973: 125).

⁴⁵ Szekfü 1989 [1934]: 98, 137.

⁴⁶ A probléma létezését a szerző is elismerte, amikor a jelentős ipari segédszemélyzettel, azaz munkásnépességgel rendelkező városoknál megjegyezte, hogy ők a választójogosultak között nem is bukkanhattak fel (Toth 1973: 126).

nem jelentős: ha a nemzetiségi képviselőket nem tekintjük, 1875-ben a Függetlenségi Párt jóval több mandátumot szerzett, mint a Deák-párttól a Szabadelvű Párthoz nem csatlakozó Sennyey Pál vezette jobboldal, és 1878-ban is eggyel több képviselői helyet szerzett a Mérsékelt Ellenzéknél.⁴⁷ Véleményem szerint nem a közhangulat 1881-től kezdődő rejtélyes, Toth által is kissé értetlenkedve fogadott radikalizációja, hanem az 1875-re előállt új pártstruktúra jelenti a radikális C tendencia „előretörését”.⁴⁸ Mindenesetre nagyon hasznos, ahogy a szerző a korszak ellenzékét a még potenciálisan is kormányképtelen, illetve a rendszerbe akár be is illeszthető ágakra osztotta, és ez utóbbiakat kitüntető figyelemmel kezelte.

A másik külföldön, konkrétan Franciaországban alkotó magyar szerző, Kecskeméti Károly Jean Bérenger-val közösen írt művében a *longue durée* szemléletével átitatva a magyar parlamentáris viszonyok hosszú távú, korszakokon átívelő jellegzetességeit kísérelte meg bemutatni. A kötet a 17–19. századi magyar politikai gondolkodásmódot leginkább meghatározó tényezőt a Habsburg-dinasztia és a magyar országgyűlés közötti konfliktusok és kiegyezések folyamatos váltakozásában, az ország és a birodalom viszonyának folyamatos újraértelmezésében ragadja meg. A hosszú 19. századot taglaló, Kecskeméti által írt fejezetekben így a dualizmus rendszere csak az egyik ilyen, hagyományosnak mondható kiegyezési periódusként tűnik fel, amit ráadásul 1867 után újra a konfliktusok dominálnak, ahogy ezt a közös terhekhez való magyar hozzájárulás amúgy viszonylag egyszerűen megállapítható mértéke körül visszatérően kibontakozó civakodás is bizonyítja. Kecskeméti azonban értékelte is ezt a jelenséget, és a korabeli magyar politikai rendszer megújulásra való képtelenségét éppen abban látta, hogy szinte kizárólag a '48 és '67 közötti választás áldilemmája tagolta a politikai rendszert, amelynek pedig nem volt semmilyen valós társadalmi alapja. Ezen állításának igazolására mutatta ki, hogy a két oldal parlamenti képviselőinek társadalmi tagozódása mind a származás, mind a foglalkozási megoszlás terén szinte azonos volt.⁴⁹ A két lehetséges magyarázat közül a „szociológiát”,

⁴⁷ A Kecskeméti Károly által hivatkozott Gratz Gusztáv 1875-re 333 szabadelvű, 33 függetlenségi, 18 jobboldali és 24 nemzetiségi mandátummal számolt. Szabó Dániel szerint 1875-ben 332 szabadelvű, 36 függetlenségi, 21 jobboldali és 24 nemzetiségi jelölt lett képviselő, 1878-ban pedig 239 szabadelvű, 76 függetlenségi, 75 egyesült ellenzéki, 14 pártonkívüli és 9 nemzetiségi. Toth az 1875–78-as ciklusra 63,5% kormánypárti, 24,5% mérsékelt és 12% radikális képviselőt mutatott ki, az 1878–81-es ciklusra pedig 55,3% kormánypárti, 25,9% mérsékelt és 18,8% radikális képviselőt – igaz, ő az időközben megválasztott képviselőket is beleszámolta, súlyozva (Bérenger–Kecskeméti 2008: 424; Boros–Szabó 1999: 149; Toth 1973: 112). Az 1878-ban Egyesült Ellenzék, 1881-től Mérsékelt Ellenzék néven ismert formáció, amelyet a korabeli sajtóban „habarékpártnak” csúfoltak, egyik nevéből is következően nyilvánvalóan a mérsékelt ellenzéki tendenciába sorolható, hiszen nem támadta a kiegyezési rendszer alapjait.

⁴⁸ Cieger András éppen a Függetlenségi Párt fokozatos hanyatlásaként értékelte a Tisza Kálmán által kialakított rendszer megszilárdulását (Cieger 2011: 38).

⁴⁹ Bérenger–Kecskeméti 2008: 359. Más kérdés, hogy ebből egyáltalán nem következik, hogy a két oldal szavazói között is ugyanolyan megoszlásban jelennek meg az egyes társadalmi csoportok.

miszerint ezt a megosztottságot két, a társadalom vezető rétegeihez tartozó csoport hatalmi rivalizálása okozta volna, Kecskeméti elvetette, és a szembenállást inkább mentalitástörténeti okoknak, azaz a kuruc-labanc hagyományok tovább élésének tulajdonította. A „szociológiai” magyarázatot szerinte a parlamenti képviselők jó részének a két oldal közötti állandó oda-vissza mozgása cáfolja.⁵⁰ A képviselők stabil pártkötődésének hiányát Kecskeméti egyrészt a pártszervezetek hiányával és a szabad mandátummal magyarázta, másrészt éppen a ’48-asság és ’67-esség áldilemmájával.⁵¹

Szerintem éppen ezt a kuruc-labanc megosztottságra visszavetített érvelést gyengíti a parlamenti képviselők pártok közötti gyakori mozgása, illetve az új csoportosulások rendszeres felbukkanása. Vannak ugyanis arra is példák, hogy éppen a közjogi álláspontjukat változtatják meg képviselők, csoportok, sőt egész pártok, elég csak Tisza Kálmánék manőverére gondolni, amikor a kormányképesség érdekében a Balközép jelentős része, feladva addigi függetlenségi álláspontját, 1875-ben fuzionált a Deák-párttal, megalakítva a Szabadelvű Pártot. Az éppen Kecskeméti által hangsúlyozott fejleményt, a függetlenségi ellenzéknek azt a „szokását”, hogy minden, a dinasztíát, a közös ügyeket vagy a ’48-as hagyományt érintő bármilyen marginális kérdést – a sajtó hathatós segítségével – azonnal a közbeszéd középpontjába tudott helyezni, nehezen lehet „áldilemmá”-nak tekinteni. Ez a fejlemény talán inkább a plurális döntéshozatalhoz szükséges minimális konszenzus lehetőségét ásta alá: a szemben álló táborok közötti feszültségek mérsékeltsége ugyanis Lipset álláspontja szerint a stabil demokráciák egyik legfőbb alapfeltétele.⁵²

Kecskeméti Károly az 1874-es választójogi törvényt, a helyhatóságokban bevezetett virilizmus intézményével együtt, a rendszer legnagyobb „demokratikus deficitjének” látta, és különösen azt tartotta a politikai rendszer hosszú távú stabilitását aláásó tényezőnek, hogy Magyarországon a választójogosultság vagyoni és rangbéli szempontok alapján való megrostálása lényegében változatlanul fennmaradt a történelmi Magyarország összeomlásáig, míg a legtöbb európai országban a 19. század második felében már előrelépést tettek a választójogosultság kiterjesztése, az általános

Seymour Martin Lipset szerint ráadásul egy olyan pártnak, amelyik nemcsak egy konkrét társadalmi csoportot kíván képviselni – azaz mai kifejezéseink szerint egy néppártnak – csak akkor lehet igazán sikere, ha vezetői, reprezentatív személyiségei között valamennyi jelentősebb társadalmi csoport képviselői megjelennek (Lipset 1995: 23–24). Kecskeméti Károly Andrew C. Janos számításait vette alapul. Ezzel szemben korábbi számítások, Rudai Rezsőé vagy Lakatos Ernőé, jelentős különbségeket véltek felfedezni a kormánypárti és az ellenzéki képviselők származási összetételében, különösen a földbirtokosok, illetve az állami és megyei hivatalnokok túlsúlyát mutatták ki a kormánypárt képviselői között (Rudai 1936b: 40; Lakatos 1942: 51). Pap József újabb kutatásai a 20. század első éveinek országgyűlési képviselőiről azt mutatják, hogy bizonyos mutatók (például a főnemesek aránya vagy a vallási megoszlás) tekintetében igen jelentős különbségek voltak az egyes frakciók között (Pap 2014: 32–37).

⁵⁰ Bérenger–Kecskeméti 2008: 360.

⁵¹ Bérenger–Kecskeméti 2008: 356–357.

⁵² Lipset 1995: 92.

választójog felé. Ezt tetézte a tényleges demográfiai helyzettől egyre jobban divergáló magyar választókerületi beosztás is, amely így egyre inkább hátrányosan érintette a növekvő népességű területeket, főleg Budapestet.⁵³

A Magyarországon alkotó történészek közül Kövér György a korszak magyar társadalomtörténetének szintézisét nyújtó művében azt elemezte, hogy az egyes társadalmi csoportok mennyire vettek részt integráltan a hatalomgyakorlásban. Arra a következtetésre jutott, hogy a választójogi szabályozás egyértelműen tükrözte a korszak társadalmi struktúrájának három tengelyét, azaz a régi jogon választók a rang és presztízs tekintetében juthattak el a politikai participációnak a választójog révén megragadható fokára, míg a vagyoni és jövedelmi helyzetük, illetve tevékenységszerkezetük révén a politikai participációba bevonni szánt csoportok a választójog vagyoni-jövedelmi, illetve „értelmi” cenzuskategóriái révén kaphattak szót. Kövér szerint azonban e három csoport politikai integrációja nem történt meg, „ezek a csoportok ettől még távolról sem álltak össze egységes választói tömbbé, társadalmi heterogenitásukat a közös jog nem szüntette meg”.⁵⁴

A törésvonalak (*cleavage*) Stein Rokkan által megfogalmazott koncepciója szerint az államnak a nemzetépítés integrációs folyamata során különböző partikuláris-periferiális (etnikai, nyelvi, vallási) ellenállásokat kellett legyőznie. Ehhez járultak az iparosodás során támadt konfliktusok a tulajdonosok, munkáltatók és a munkavállalók, illetve a gazdaság egyes szektorai között. A koncepció alapján a politikai mozgalmak e törésvonalak mentén tudták megszólítani, illetve mobilizálni potenciális híveiket.⁵⁵ Kövér György szerint azonban Magyarországon akadályozta a társadalmat ténylegesen megosztó törésvonalak politikai leképeződését a nyílt szavazás és a korlátozott választójog intézménye, de még inkább az, hogy elsősorban a közjogi kérdés mentén különültek el a pártok. „Azok a kérdések, amelyek a nyugati parlamentáris demokráciákban vízválasztóként tagolták a közéletet, természetesen megjelentek a magyarországi politikai nyilvánosságban is, de végül nem mélyítették el a közjogi kérdés jelentőségét beárnyékoló »törésvonalakat«.”⁵⁶ A parlamentben a magyar társadalomnak a választójogosultaknál is szűkebb reprezentációja jelent csak meg, ráadásul a kormánypárti és ellenzéki oldal szociális összetétele alapvetően nem is különbözött egymástól. A választójogosultak tetemes részét képező parasztok például csak elvétve tudtak saját maguk közül képviselőt juttatni a parlamentbe.⁵⁷

Szabó Dániel a dualizmus kori parlamentarizmus történetét összefoglaló művében a négy fő politikai törésvonalat a legmeghatározóbb közjogi probléma,

⁵³ Bérenger–Kecskeméti 2008: 346–347.

⁵⁴ Kövér 2003: 114. A korabeli társadalmi struktúra tengelyeinek részletes elemzéséhez lásd uo. 70–112.

⁵⁵ Kövér 2003: 113–114.

⁵⁶ Kövér 2003: 114.

⁵⁷ A korszak parlamentjeinek paraszti sorból származó képviselőit Lakatos Ernő mutatta be: Lakatos 1942: 91–93.

a nemzetiségi kérdés, a konzervativizmus és a demokrácia terén képviselt álláspontokban látta.⁵⁸ Az itt felállított pártszervezet-hierarchiában – amely lényegében egybevág Adalbert Toth tipológiájával, de Szabó Dániel részletesebben mutatta be a hierarchiaszinteket – megkülönböztethetők az országgyűlési, az országos, a megyei, a választókerületi pártok, valamint a pártegyletek és az egyéb politikai egyletek.⁵⁹ Szabó szerint a pártok kialakulásának a 19. században szinte kizárólag a képviselőház volt a centruma, csupán a század végén jelentek meg olyan pártok, amelyek nem országgyűlési képviselők frakciókba szerveződése révén alakultak meg. Ráadásul a pártok elvben csak az országgyűlés megnyitása után, a képviselők szabad választása révén jöttek létre azzal, hogy megalakultak a parlamenti frakciók. (Igaz, a gyakorlatban ez az 1865–1869-es ciklustól már nem így működött, a pártok kontinuitása folyamatos maradt.) Az egyesületi és párttevékenység még a parlamentben sem különült el teljesen egymástól, a frakciók pártköröket vagy -klubokat működtettek, amelyek egyszerre voltak a politikai és a társasági élet színterei.⁶⁰

Noha időnként az országgyűlési párt országos pártvezetésként is működött, a dualizmus korai időszakában nem volt azonos a választások előtt a kampány koordinálása és a helyi szervezetek együttműködése céljából – eltérő személyi összetétellel – megalakult országos párttal. Az országos hálózat megszervezésére tett – elsősorban ellenzéki berkekből kiindult – kísérletek 1875-től a század végéig átmenetileg visszastektek. A megyei pártok is leginkább választások előtt aktivizálódtak. Ezek felvehettek kötöttebb egyleti formát is, de nem okvetlenül. A választókerületi pártok feladata a jelöltek kiválasztása, a kampány megszervezése volt. Az is gyakran előfordult, hogy a választókerületi párt nem tudott megegyezni a jelölt személyében, ilyenkor több jelölt is indult ugyanazon pártszínekben. A pártpolitikai palettát tovább színezték a különféle politizáló egyletek, de esetükben a pártkötődést nem feltétlenül lehet kimutatni, tulajdonképpen már számbavételük is problémákat okoz.

Arra vonatkozóan, hogy ki volt képes befolyásolni a szavazási eredményeket, azaz ki gyakorolt hatalmat a választási eljárás, a kampányesemények felett, a dualizmus kori választásokkal kapcsolatban két álláspontot fogalmazott meg a magyar történetírás. Gerő András szerint a kiegyezési rendszert az ország lakosságának többsége nem tudta elfogadni. A népesség többségét kitevő nem magyar ajkúak saját nemzeti igényeik kielégítlensége miatt utasították el, míg a magyar etnikai csoport nagy része nem tudott érzelmileg azonosulni a csak racionális alapon elfogadható dualista rendszerrel, és függetlenségi, '48-as eszmékkel rokonszenvezett. Így az uralkodóval, illetve a monarchia másik felével kompromisszumokra képes kormánytöbbség csak

⁵⁸ Szabó 1999: 18–48.

⁵⁹ Szabó 1999: 62–82.

⁶⁰ Szabó Dániel az 1872-es fővárosi választási kampány részletes elemzésén keresztül mutatta be, hogyan szervezték meg helyi bázisukat a pártok, és milyen eszközökkel történt a választók mozgósítása (Szabó 1998).

2. kép. Kortések egykorú ábrázolása

a választási manipulációk és csalások szisztematikussá tételével volt elérhető. Ebben a szűk választójog mellett a nyílt szavazásos rendszer és velejárói, a szavazatvásárlás, a szavazók megfélemlítése, a szavazatok leadásának megakadályozása, a választói névjegyzékek összeállításánál történt visszaélések, vagyis a brutális hatalmi beavatkozás szerepe volt a döntő.⁶¹

Míg Gerő András szerint a kormánypárt a korszakban lényegében a választási manipulációk rendszere révén tartotta fenn parlamenti többségét, addig Szabó Dániel vitatta a közvetlen kormánybefolyásolás meghatározó szerepét. Gerő álláspontjával szemben azt hangsúlyozta, hogy 1875-től egészen az 1905-ös választásokig a kormánytöbbség leváltására még elvi esély sem adódott, azaz formailag hegemon többpártrendszer alakult ki.⁶² A korabeli választásokon ugyanis a kampány magas költségei miatt jellemzően főleg az esélyes jelöltek indultak, és csak a kormánypárt indított annyi jelöltet, hogy egyáltalán esélye legyen többségbe kerülni a képviselőházban. Emiatt – a korabeli Európában másutt is gyakori választási visszaélések ellenére – nem volt olyan választás, amelyet országos szinten a csalás vagy a hatalommal való visszaélés döntött volna el. A parlamenti többség fenntartásához tehát nem is kellett szisztematikusan a választási visszaélésekre támaszkodni. Szabó tagadta a közvetlen kormánybefolyásolás meghatározó szerepét is, és felhívta a figyelmet arra, hogy a választások lebonyolítása

⁶¹ Gerő 2017.

⁶² Szabó 1992: 202.

a törvényhatóságok kizárólagos hatáskörében állt, így az ellenzéki többségű törvényhatóságokban a Belügyminisztérium vagy a kormány manipulálási lehetőségei igencsak korlátozottak voltak, ezekben nagyobb esély volt arra, hogy a helyi többség befolyásolja a választásokat. A helyi törvényhatóság tagjai közül választották például a választási eljárás lebonyolításáért felelős központi választmányt.⁶³ Szabó Dániel vitatta Gerőnek azt a tézisé is, hogy az egyre anakronisztikusabbá váló 1848-as választási szabályozás azért határozta meg a dualizmus egész periódusának választásait, mert a kormány-többség is érzékelte, hogy ténylegesen nem tudja maga mögött a társadalom többségét. Hegemóniáját Gerő szerint ugyanis a kiegyezést elutasító magyar etnikumú választók, a szintén elégedetlen nemzetiségiek, illetve az általában a választójogból kirekesztett, alacsonyabb státusú csoportok körében sem érezte biztosíthatónak a választási rendszer esetleges reformja nyomán. Szabó szerint viszont a teljes politikai elitnek megfelelt a fennálló helyzet, még a rendszertagadó függetlenségi ellenzék sem volt érdekelt a közjogi kérdésre szűkülő „kínálat” megváltoztatásában, olyan erők pedig, amelyek kikényszeríthették volna az egész rendszer felborítását, nem erősödtek meg a teljes dualista periódus alatt.⁶⁴

Szabó Dániel másutt azzal árnyalta tovább álláspontját, miszerint az, hogy a dualizmus kori pártrendszert már kialakulásától fogva a kiegyezéspárti–kiegyezésellenes dichotómia uralta, teljesen megfosztotta a választókat a racionális döntéshozatal lehetőségétől, illetve a társadalmi (csoport)érdekek artikulációjától. Ily módon a korabeli választó lényegében kizárólag emocionális döntést hozhatott, amit az is elősegített, hogy a politikai piac kínálatának e két szereplője közül az egyik, a kiegyezésellenes, soha nem is képezett reális kormányzati alternatívát.⁶⁵

A választásokon való részvételnek ez az emocionális aspektusa azonban nem csorbítja a választási aktus jelentőségét. Ahogy Szabó Dániel Murray Edelmanre hivatkozva megállapította, a választások szerepe a politizáló társadalom és az állam kapcsolattartásának kifejezése. A politizáló társadalom úgy véli, ezzel ellenőrzést gyakorol képviselője, illetve a politika egésze felett. Voltaképpen a szavazás aktusakor egy olyan rítusról van szó, amelyben a választó úgy érezheti, bevonódott a politikai döntéshozatali mechanizmusokba, kifejezheti elégedettségét vagy elégedetlenségét a közállapotokkal kapcsolatban. Funkciója tehát valójában nem a választó akaratának kifürkészése, hanem a közös társadalmi alapértékek időről időre való kölcsönös és rituális megerősítése⁶⁶ – hozzáteszem, e feladatát tényleg betöltheti akkor is, ha csak emocionális választásról van szó. E rituális funkciót pedig nem szűkíthetjük le a dualizmus eléggé sajátságos politikai világára, ez minden választásra jellemző – kivéve, ha

⁶³ Szabó 1999: 132–136.

⁶⁴ Szabó 1989: 114–115.

⁶⁵ Szabó 1995: 394.

⁶⁶ Szabó 1995: 395.

a választások ellenőrző funkciójában való hit széles körben megrendül.⁶⁷ Szabó Dániel remek elemzést készített arról, hogy ezt az emocionális rituálét még a lényegében ellenzéki jelöltek nélkül megrendezett 1906-os választásokon is el kellett játszani. Ekkor is segítségül hívhatták a korábbi választásokon megismert, az érzelmek felkorbácsolására alkalmas eszközöket, mint a konkrét tartalom nélküli, csak közjogi és érzelmi patronokat elsütő választási programokat, az (újrahasznosítható) zászlókat, de innovatív, csak erre az alkalomra kidolgozott mozgósító taktikákat is be lehetett vetni, mint az ekkor futótűzként elterjedő, de a következő választásokra lényegében elfeledett, a nemzeti ellenállást az osztrák birodalomfél árucikkeinek bojkottjával segítő tulipánmozgalmat.⁶⁸

A dualizmus kori választásokon a választók többsége mindvégig részt vett e rituáléban. Szabó Dániel szerint ez is azt mutatja, hogy a rendszer legitimitását tagadó erők nem erősödtek meg annyira, hogy ők alkossák a valódi többséget – szemben Gerő interpretációjával. Meglepő módon Gerő András *Az elsőprő kisebbség* című, eredetileg 1988-ban megjelent alapvető munkájának második, átdolgozott és bővített kiadásában nem is reflektált Szabó Dánielnek a kötet alaptézisét érintő komoly kritikájára, sőt így fogalmazott:

„[...] mondandómat bizonyos pontokon kiegészítettem, illetve új fejezettel gyarapítottam. Teljesen átírnom viszont nem kellett. Egyrészt azért nem, mert az elmúlt évtizedekben – számos finomítás és részeredmény ellenére – sem született olyan feldolgozás, amely az általam leírtak alapvető tartalmi és koncepcionális módosítását indokolta volna. Másrészt pedig szemléletileg azért nem kellett hozzászólnom, mert az egykori hivatalos berzenkedőknek igazuk volt: a könyv nem a marxizmus frazeológiájában és történelmi világgképében fogant.”⁶⁹

Pedig más kutatások sem Gerő értelmezését támasztják alá. A választási visszaélések rendszerfenntartó szerepével kapcsolatban Szabó Dániel megfontolásaival egyetértve fejtette ki álláspontját Cieger András. Ő is úgy vélte, hogy a választási korrupció nem volt szükséges a parlamenti többség fenntartásához, ráadásul a vesztegetések gyakorlata – igaz, kisebb mértékben – még a függetlenségi ellenzékét is elérte.⁷⁰ A választási korrupciónak a kiegyezés előtt már több évtizedes hagyományai voltak, és emögött részben a szegény és műveletlen kisnemesi tömegeknek a megyegyűléseken 1819-ben bevezetett személyenkénti szavazás miatt felértékelődött jelentőségét kell keresni. A politikai kultúra pedig a népképviselő bevezetésével is e mintából táplálkozott.⁷¹ Cieger azt

⁶⁷ Szabó 1989: 115.

⁶⁸ Szabó 1995: 399–406.

⁶⁹ Gerő 2017: 16.

⁷⁰ Cieger 2011: 34.

⁷¹ Cieger arra is felhívta a figyelmet, hogy a korrupcióval átitatott választások éppúgy jellemezték a már függetlenné vált Magyarországot a Horthy-korszakban, ahogyan a 19. századi Angliát és Franciaországot is (Cieger 2011: 35–36).

3. kép. A választók „meggyőzése”

azonban elismerte, hogy a kormánypárt prominens személyiségei gyakran vélekedtek úgy, hogy pártjuk hatalma „tisztá” körülmények között nem lenne fenntartható.⁷²

⁷² Cieger 2011: 37–39.

Gerő András kiinduló hipotézisét viszont, hogy a szilárdan kormánypárti és stabilan függetlenségi tömbök közötti átmeneti, „billegő” zóna lett volna a választási korrupció melegágya, Cieger András szerint a petícióval megtámadott (tehát visszaélésnyús) mandátumok földrajzi elhelyezkedése nem támasztja alá. Cieger a közjogi probléma helyett inkább a jelöltek ambícióiban, illetve a választók hiányos műveltségéből és rossz életkörülményeiből fakadó kiszolgáltatottságában, vagyis az emberi tényezőben, illetve általában véve a politikai kultúra állapotában látta a választási korrupció korabeli elhárapózásának okát.⁷³ A kormánypárti gépezet szervezettebbé válásával pedig a magán-személyek bizonyos ellenszolgáltatások (például rangemlékek) fejében tett adományait egyre inkább a gazdaság állami megrendelésekre ácsingózó szereplői által feltöltött titkos pártkasszák váltották fel, és Cieger szerint a korrupciónak ez a sokkal nagyobb összegek mozgatásával járó új formája jórészt nem az illegális, hanem a legális kampányszervezőkre kellett. A kampányfinanszírozás kérdése ugyanis a dualizmus korában sem volt megoldott, az ellenzéki pártok viszont az állami „ellenszolgáltatások” üzemszerű felajánlása helyett csak egyes jómódú támogatók adományaival számolhattak.⁷⁴

Pap József a századforduló körüli választási eredmények statisztikai vizsgálata során arra az eredményre jutott, hogy a Szabadelvű Párt nemzeti területeken fekvő bázisa valóban nemzeti szavazókat takart, ráadásul a kormánypárt a magyar lakosságú választókerületekben is rendszeresen több szavazatot kapott, mint a függetlenségi ellenzék, a feltűnő inkább a függetlenségi eszme szinte teljes visszhangtalansága a nemzeti területeken.⁷⁵ Mindezeket figyelembe véve úgy tűnik, Gerő András amúgy igen eredeti interpretációja a dualizmus politikai rendszerének lényegéről bizony mégiscsak alapvető tartalmi és koncepcionális módosításokat kíván.

A dualizmus kori pártok és a szavazók kapcsolatának vizsgálatakor az jelenti az egyik legnagyobb problémát, hogy nehezen tisztázható, illetve az egyes esetekben eltérő, hogy a választók a jelöltet vagy a pártot támogatták-e a szavazatukkal. Ezt részben az egyéni választókerületi rendszerrel lehet magyarázni, ahol a képviselők pártállása sokszor csak az új képviselőház összeülése után derült ki. A jelöltek gyakran mindössze a közjogi álláspontjukat tisztázták a kampány során, de azt nem, hogy konkrétan melyik frakciót fogják csatlakozásukkal megtisztelni. Az is bonyolította a képet, hogy egy választókerületben egy párt több jelöltet is indíthatott. Az első magyarországi népképviselői választások kapcsán nem is lehet kormánypárti vagy ellenzéki képviselőkről beszélni, már a választások idején aktív pártok először 1869-ben jelentkeztek, ám a jelöltek személye a korszakban mindvégig igen hangsúlyos maradt. A választók magatartását a jelölt személyéhez való viszonyuk bizonyosan legalább annyira befolyásolta, mint az adott jelölt pártállása.⁷⁶

⁷³ Cieger 2011: 40–41.

⁷⁴ Cieger 2011: 43–45.

⁷⁵ Pap 2014: 94–96.

⁷⁶ Szabó 1992: 205–206.

Az eddigiekben bemutatott szakirodalom tehát egységesen úgy ítélte meg, hogy a korabeli pártrendszer és pártszervezet premodern jellegű, a társadalmi törésvonalak parlamenti megjelenítése hiányos, a parlamenti pártstruktúra pedig torz volt, eltérően vélekedett viszont a választási eredmények okairól, tehát a választók mozgósításának kérdéseiről. A szakirodalmi és elméleti áttekintést összegezve elmondható, hogy a korabeli Magyarországon a politikai intézményrendszer 1848-ban Nyugat-Európáéval még összemérhető volt, de annak a 19. század második felében végbement magyarországi megmerevedése és a társadalom átalakulása folytán a politikai intézményrendszer és a gazdasági-társadalmi körülmények egyre távolabb kerültek egymástól. Szabó Dániellel egyetértve, eme, egyébként Németországban is megfigyelhető aszinkronitás azonban „nem teszi feleslegessé a politikai működés társadalmi beágyazottságának» vizsgálatát, sőt éppen a két szféra egymással való összekapcsolódási formájának vagy formáinak felismeréséhez, vagy kevésbé nagyképpően, megismeréséhez alapvetően szükségünk van erre”.⁷⁷

2. A választópolgárság és a választói magatartás hazai historiográfiájának áttekintése

A politika társadalomtörténetén belül helyezhető el a politikai participáció, azaz a politikai döntéshozatalban való részvétel aldiszciplínája. Az ezzel kapcsolatos magyarországi kutatások eddig elsősorban két fő irányba tájékozódtak a rendelkezésre álló két jelentősebb forráscsoporthoz igazodva.⁷⁸ Egyfelől nagyon elterjedt a helyi elitek virilisjegyzékekből kiinduló vizsgálata. Ez a Vörös Károly programadó budapesti kutatásai nyomán felvirágzott irányzat a helyi elit teljes rekonstrukciójára tett kísérletet e forráscsoport alapján.⁷⁹ A közelmúltban Takács Tibor, majd vele egyetértve Cieger András hívta fel a figyelmet arra a problémára, hogy elitkutatások címén leginkább csupán a gazdasági (és részben a kulturális) elitet vizsgáló munkák születtek a legutóbbi időkig, ezek is szinte kizárólag azon virilisjegyzékek alapján, amelyek összeállításával kapcsolatban számos forráskritikai probléma vethető fel.⁸⁰

A politika társadalomtörténetének másik nagy hazai kutatási iránya az országgyűlési választásoké⁸¹ (és csupán az utóbbi években kezdett el ez az irány kiterjedni a helyhatósági választások vizsgálatára is⁸²). A 20. századdal kapcsolatban leginkább a Politikatörténeti Intézetben folyó választáskutatási projekt említendő, amelynek legfőbb eredményei a 20. századi Magyarország választási atlaszai, illetve a választásokat feldolgozó tanulmánykötetek, monográfiák.⁸³

Ez utóbbiak közül a legjelentősebb Ignác Károlynak a két világháború közötti időszak budapesti képviselő-választásairól szóló kötete.⁸⁴ A szerző arra a kérdésre keresi a választ Rokkan törésvonal-elmélete alapján, hogy volt-e valós társadalmi támogatottsága a fővárosban mandátumhoz jutott politikai pártoknak, illetve kitapinthatóak-e a választási szavazatarányokban a főváros választójogosult népességén belüli társadalmi-politikai törésvonalak. E kérdéshez kapcsolódóan kerít sort a korabeli fővárosi választói magatartás részletes elemzésére, elsősorban az 1930-as törvényhatósági választás adatai alapján. Ignác az egykorú statisztikai adatokból előállt változók (izraelita vallásúak aránya; munkás főbérlok aránya; cselédszobás, illetve legalább háromszobás lakások aránya; közép- és főiskolát végzettek aránya) alapján az 1930-ban bevezetett közigazgatási-statisztikai beosztás szerinti harminckét budapesti városrészt öt nagy csoportba osztotta. Az 1930-as adatok elemzése alapján a szerző azt figyelte meg, hogy erős összefüggés tapasztalható a liberális pártokra leadott szavazatok és az izraelita vallású népesség aránya között. Ignác helyesen mutat rá: az első pillantásra azonosnak tűnő arányszámokból levonható következtetéseket árnyalja, hogy az izraeliták aránya magasabb a választók között, mint a teljes népességben belül. A pártcsaládok (jobboldali, liberális, baloldali) szavazatarányai és a népesség vallási megoszlása közötti korrelációs számításból pedig az derült ki, hogy a jobboldali pártok és a keresztény lakosság, illetve a liberális pártok és az izraelita lakosság között pozitív összefüggés állapítható meg, míg a szociáldemokraták eredményei és a népesség vallási megoszlása között nincs összefüggés. Az tehát, hogy az izraelita választók aránya magasabb, mint a teljes lakosságon belüli arányszámmal szinte egybeeső liberális szavazatarány, Ignác szerint azzal magyarázható, hogy elhanyagolható mértékben jobboldali, jelentősebb részben szociáldemokrata szavazók is lehettek az izraeliták között. A szerző szerint azonban a választási adatok alapján az a fő összefüggés, hogy a keresztény-izraelita törésvonal elsősorban a jobboldali és a liberális pártcsalád voksei között húzódott, míg a polgár-munkás törésvonal a liberálisok és a szociáldemokraták szavazatainak térbeli elkülönülésében ragadható meg. A kormányellenes attitűdök ugyanis a polgárság által dominált

⁷⁷ Szabó 2006: 377.

⁷⁸ A hazai politikai társadalomtörténet aktuális helyzetét foglalta össze: Cieger 2009; Kövér 2009.

⁷⁹ Legelőszőr: Vörös 1966. Vörös Károly három tanulmánya Budapest legnagyobb adófizetőiről végül kötet formájában is megjelent: Vörös 1979.

⁸⁰ Takács 2008: 27–45; Cieger 2009. A virilizmus fogalmi meghatározását és a hazai virilizmuskutatás áttekintését lásd Halmos 2006.

⁸¹ A választói magatartás kutatásának hazai historiográfiáját bemutató munkák: Ignác 2006; Szabó 2006; Kövér 2009: 152–154; Ignác 2013: 9–29.

⁸² Horváth 2010; Feitl–Ignác (szerk.) 2010.

⁸³ Hubai 2001; Feitl–Ignác (szerk.) 2010; Földes–Hubai (szerk.) 2010.

⁸⁴ Ignác 2013.

területeken a liberális pártokra, míg a munkás övezetekben a szociáldemokratákra leadott voksokban manifesztálódtak. A foglalkozási főcsoportok, illetve a főbérlok társadalmi státus szerinti arányai, valamint a pártsaládokra leadott voksok közötti korrelációs együtthatók további elemzésekor Ignác egyfelől arra a következtetésre jutott, hogy a jobboldal bázisát a köztisztviselők és a nyugdíjasok, kisebb mértékben pedig a közszolgálati altisztek és a közlekedési foglalkozási főcsoportba tartozók alkották. Másfelől a kereskedők, iparosok és a szabadfoglalkozásúak aránya, illetve a liberális pártokra adott szavazatok között mutatható ki szorosabb összefüggés, és mindez együtt tulajdonképpen a társadalmi struktúra felekezeti sajátosságaival magyarázható.⁸⁵

Ignác Károly egy későbbi tanulmányában lényegre törően mutatja be a dualizmus kora és a Horthy-korszak kampányszabályozásának különbségeit: eszerint egyrészt a választások karneváli jellegének csillapítása, másrészt a választási vesztegetések, etetések-ítások megszüntetése a kampányok professzionalizációja, egyúttal kiszámíthatóbbá tétele irányába mutatott.⁸⁶ A két világháború között sem szűnt meg azonban az – akár a hatósági, akár a kampányidőszakban elszabaduló indulatok révén felhorgadt – erőszak kampányeseményeket meghatározó szerepe. Ignác egy másik tanulmányában mutatta be azt, hogyan működött a hatósági preszció összetett rendszere az 1926-os választásokon a Pest vármegyei nyílt szavazási választókerületekben.⁸⁷

A magyarországi választói magatartás kutatása azonban nem a Politikatörténeti Intézetben kezdődött meg, születtek már korábban is területi elemzések a két világháború közötti időszakról. Ezek lényegében ahhoz a kérdésfeltevéshez köthetők, hogy miért erősödött meg a szélsőjobboldali pártok társadalmi bázisa a '30-as években, párhuzamosan a baloldal támogatottságának csökkenésével. A kérdést vizsgáló tanulmányok közül a legkorábbi Ránki Györgynek az 1939-es országgyűlési képviselő-választásokon a budapesti választókerületekben (is) megfigyelhető nyilas előretöréssel kapcsolatos elemzése.⁸⁸ A szerző a szavazókörök (egy néhány évvel későbbi választói névjegyzékből megállapított) társadalmi összetétele és a szavazóköri végeredmények alapján azt a hipotézist állította fel, hogy a nyilasok támogatóiról sem azt nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy a középosztályból, sem azt, hogy a munkásságból érkeztek, hanem e párt társadalmi bázisa jellegzetesen keverék jellegű volt. Ránki művének újszerűsége elsősorban abban állt, hogy a választópolgárok társadalmi összetételéből magyarázta a politikai magatartást. Igaz, hogy (elsősorban a számítógépes adatfeldolgozást még nélkülöző adatrögzítésre visszavezethető hibák miatt) súlyos módszertani kifogások merültek fel a tanulmány forráshasználatával

szemben, de végkövetkeztetése e kritika dacára – a források pontosabb feldolgozásának elmaradása okán – mindeddig nem kérdőjeleződött meg.⁸⁹

A két háború közti időszakra vonatkozó kutatások jórészt a választási eredményeket és a társadalmi rétegek választóköri elrendeződésének statisztikai feldolgozásait vetették össze.⁹⁰ E művek közül kettőt emelek ki. Borsányi György 1989-es tanulmányában, Ránki vizsgálatával szemben, már több választáson átívelő összefüggéseket keresett a pártválasztás és a budapesti választók, elsősorban a munkásság társadalmi helyzete között. Az 1922 és 1945 közötti országgyűlési választásokon nézte meg a munkásság által jelentős mértékben lakott budapesti kerületek, illetve peremvárosok választási eredményeit, és ezekből arra következtetett, hogy a munkások nem mindig „a” munkáspártra, azaz a szociáldemokratákra szavaztak, és hogy ez a párt nem csak munkásszavazatokat söpört be. További következtetése volt, hogy 1939-ben a nyilasok, illetve 1945-ben a kommunisták nem ugyanazon a társadalmi bázison gyökereztek.⁹¹

A nemzetiszocialistáknak az 1935-ös debreceni országgyűlési választásokon tapasztalt jó szereplésére keresett magyarázatot Szécsényi Mihály. Ő a kapott voksok választókerületek szerinti megoszlását elemmezve arra a következtetésre jutott, hogy elsősorban a város szegényebb külterületein élő gyökértelenebb, a helyi társadalmi rendhez kevésbé kötődő, periférikus helyzetű szavazók körében vált népszerűvé a szélsőjobboldal. Szécsényi szerint a nemzetiszocialista mozgalom társadalmi bázisának kialakításakor a fiatal értelmiségtől a középrétegeken át a modernizációból kiszorult civisekig szélesebb merítésből alapozhatta meg előretörését.⁹²

A két világháború közti választásokról megszorodott történeti munkák dacára a választói voksok ebből a korszakból csak egyetlen esetben váltak eddig elemzés tárgyává: Paksy Zoltán az 1935-ös zalaegerszegi választókerületben lezajlott országgyűlési képviselő-választás kapcsán nemcsak a választói névjegyzékeket, hanem a nyílt választás rendszere miatt fennmaradt szavazási listákat is bevonta az elemzés forrásai közé.⁹³ Ennek alapján próbálta rekonstruálni a három, ezen a választáson induló jelölt – a névjegyzéki foglalkozási besorolások kissé egysíkú kategóriarendszerének aggregálásával meghatározott – társadalmi bázisát. Paksy megállapította, hogy a kormánypártra voksolt a zalaegerszegi és a környező települési elit, ezen belül szinte teljes egészében az állami tisztviselői kar, míg a nemzetiszocialista pártra kizárólag a falvakban élő, döntően földműves, részben kisiparos rétegek szavaztak, szemben a városi földművesekkel, akik leginkább

85 A kötetről részletesebben lásd Gerhard 2017c.

86 Ignác 2016.

87 Ignác 2018.

88 Ránki 1976.

89 Ignác 2006: 90–92; Wiener 2006: 101–107; Ignác 2013: 21–22.

90 E két adatsor kritikátlan összevetése módszertanilag aggályos, erről, azaz az ökológiai tévkövetkeztetés csapdájáról lásd Ignác 2006: 93, 97; Szabó 2006: 381.

91 Borsányi 1989.

92 Szécsényi 1987.

93 Paksy 2004.

a keresztény-legitimista jelöltet támogatták.⁹⁴ A szerző – a kedvező forrásadottság miatt – a zsidóság választói magatartásáról is következtetéseket vonhatott le. Az 1939-es választói névjegyzékekben ugyanis feltüntették, ha az adott választó a második zsidótörvény hatálya alá esett. Ugyan az 1939-es választásokról, mivel ekkor már titkos volt a voksolás, nem maradtak fenn szavazási listák, de e forrás alapján az 1935-ös választásokon szavazók közül 259 főt azonosítani lehetett mint majdan a második zsidótörvény által érintett választót.⁹⁵ Mint kiderült, háromnegyedük a kormánypárt jelöltjére szavazott, a többiek a legitimista indulót támogatták. Paksy következtetései szerint ebben lényeges szerepet játszhatott az a feltételezés, hogy a válság felszámolásában és a szélsőjobboldal elleni fellépésben a – fajvédő nézeteinek hangoztatásában ekkor épp visszafogottabb – Gömbös Gyula vezette kormánypártra lehet számítani.⁹⁶

Az 1848 és 1918 közötti időszak választói magatartásának kutatása jóval kisebb körben kezdődött csak meg. Az e korszak választásaival kapcsolatban eddig folytatott magyar (társadalom)történeti kutatások jobbra a dualizmus parlamentáris viszonyainak jellegzetességeit,⁹⁷ illetve a megválasztott képviselőház társadalmi összetételét vizsgálták,⁹⁸ de születtek olyan munkák is, amelyek a választójoggal rendelkezők társadalmi viszonyait elemezték, elsősorban a választói névjegyzékek alapján. A következőkben a korabeli választókkal és a választói magatartással foglalkozó munkákat tekintem át.

Bácskai Vera úttörő tanulmánya az 1848-as pesti választópolgárság társadalmi összetételét mutatta be.⁹⁹ Mivel az 1848-as névjegyzékek nem tartalmazták a választó foglalkozását, ezt Bácskai számos más forrás bevonásával határozta meg: a pesti polgárkönyv mellett az 1847. évi követválasztáskor készített összeírást, a pesti háztulajdonosok 1840 körül készített jegyzékét, egy 1848. évi címtárat, valamint az 1848-ban képviselő-testületi tagságra ajánlott 247 választót foglalkozásukkal együtt feltüntető listát használta fel. A választók foglalkozási kategóriák szerinti elemzése során arra a meglepő következtetésre jutott, hogy az amúgy a legmagasabb arányú választójogú népességgel

bíró Belvárosban a potenciális választóknak „csaknem a fele nem vétette fel magát a névjegyzékre, míg a külvárosok főleg kis kézművesekből, őstermelőkből és háztulajdonosokból álló, apolitikusabb választói sokkal nagyobb aktivitást mutattak”.¹⁰⁰ Bácskai szerint emögött leginkább az értelmiségiek körében az adott körülmények között lezajlott választások jelentősége és eredménye iránt tanúsított szkepszis állhat, mivel a névjegyzékbe való felvétel feltétele ekkor még az összeíró bizottságok előtti személyes megjelenés volt. Ezzel szemben a politikai aktivitás más területein e csoport egyáltalán nem mutatkozott apolitikusnak. Azok a konzervatív elemek – elsősorban a polgárok és a kézművesmesterek – viszont, akiknek horizontja csupán a városi politikai életre terjedt ki, és politikai, de elsősorban gazdasági céljaik elérését a régi városi vezető réteghez, illetve a hozzájuk való közeledésükhöz kötötték, szívesebben fejezték ki eme törekvéseiket a választói névjegyzékbe való jelentkezésükkel is.¹⁰¹

Tilcsik György szintén az 1848-as választójogosultak társadalmi összetételét, illetve a választói névjegyzékek társadalomszerkezetet leíró forrásként való alkalmazhatóságát vizsgálta a Vas vármegyei listák alapján.¹⁰² Tilcsik az – alábbiakban kifejtésre kerülő – öt jogcím alapján öt, egymástól független összeírás végeredményének fogta fel a választói névjegyzékeket, és megállapította, hogy az öt „összeírás” forrásértéke, társadalomtörténeti hasznosíthatósága eltérő. Általában véve problémásnak ítélte, hogy amint ezt az 1848-as választójogi törvény szabályozta, csak az összeíró bizottság előtt megjelent választójogosultak szerepeltek ezeken a névjegyzékekben. Az ingatlantulajdon jogcím esetében a reformkori nemesi vagy adóösszeírásokkal való összevethetőség Tilcsik szerint azért nehézkes, mert akik nem érték el a legalább 300 forint értékű, illetve negyed úrbéri teleknyi ingatlant elváró cenzust, azok kimaradtak a névjegyzékből. Hasonló okok miatt nem lehet az iparosok, kereskedők teljességét megismerni a választói névjegyzékekből – itt a saját műhely, telephely, illetve segéd hiányában kimaradók hiányoznak az összképből. A jövedelmük alapján összeírtak esetében azt a hátrányt jelezte Tilcsik, hogy a kategória újdonsága miatt nincs ezzel összevethető forrástípus az 1848 előtti időkből. Az eddig említett kategóriákat éppen ezért nem is elemezte. A régi jogon választók „összeírását” a szerző hasznosíthatóbbnak találta, de a korábbi nemesi összeírásokhoz és polgárlajstromokhoz képest a névjegyzékek pontatlanságai, illetve a vagyoni-jövedelmi viszonyokra utaló adatok hiánya miatt ezt a forrástípust is problémásabbnak ítélte meg. Mindebből kifolyólag azon „összeírások” közül, amelyekből a választói névjegyzék összeállt, az értelmiség jogcímet értékelte a legmagasabbra, hiszen szerinte e lista alapján a helyi értelmiség teljessége vált vizsgálhatóvá. Tilcsik tehát társadalomtörténeti szempontból csak a helyi értelmiség, továbbá a megyei képviselői bizottmányok társadalmi összetételének vizsgálatára tartotta alkalmasnak ezt a forrástípust. Hozzá kell tenni

94 A zalaegerszegi választókerülethez ugyanis hetven község is tartozott. A szélsőjobboldal más rétegekből érkezett néhány kallódó voksa épp a mozgalom helyi vezetőivel családi, illetve alkalmazotti kapcsolatban álló választóktól származott (Paksy 2004: 101–102).

95 Itt figyelembe veendő, hogy ebbe a kategóriába nem csupán az izraelita felekezetűek tartoztak.

96 Paksy 2004: 103–105.

97 A dualizmus korának parlamenti választásait áttekintő munkák: Toth 1973; Szabó 1999; Bérenger–Kecskeméti 2008; Varga 2010; Gerő 2017. Az 1861 és 1868 közötti választásokat választókerületi részletességgel tárta fel: Ruzsoly 1999.

98 A képviselők társadalmi összetételére lásd Rudai 1936a, 1936b; Lakatos 1942; Toth 1973; illetve újabban – a teljesség igénye nélkül – Ilonszki 2009; Bertényi 2011 és különösen Pap 2014. Az erdélyi és partiumi képviselők társadalmi összetételének is komoly szakirodalma van: Bertényi 2007, 2008; Pál 2010, 2011, 2016; Szendrei 2016. A főrendiház társadalmi összetételére lásd például: Ballabás 2013; Tóth-Barbalics 2015.

99 Bácskai 1972.

100 Bácskai 1972: 285.

101 Bácskai 1972: 299–300.

102 Tilcsik 1989.

azonban, hogy Tilcsik György az 1848-as választói névjegyzékeket elsősorban az 1848 előtti társadalom megismerése szempontjából vizsgálta, ezért 1848 előtti analóg forrástípusokkal vetette össze. Véleményem szerint a nagyrészt más típusú és adattartalmú forrásokkal „ellátott” polgári korszakban a névjegyzékek forrásértékéről már korántsem kell ilyen lesújtó képet alkotnunk.

A fővárosban választójoggal rendelkezők társadalmi csoportjainak legátfogóbb elemzését Vörös Károly készítette el a Budapest történetét tárgyaló nagyszabású monográfia általa írt fejezeteiben. Vörös szerint a fővárosban a polgárság körvonalait éppen a választójogosultság határaival lehet leírni, hiszen a választójogot pont a „közügyek befolyásolásához szükséges vagyon vagy legalábbis megfelelő intellektuális képzettség polgári igényein alapuló, racionálisan megfogalmazott feltételei írják körül”.¹⁰³ Ezért a fővárosi polgárság szerkezetében bekövetkezett változások vizsgálatához az I., a IV., az V., a VI. és a VII. kerületben hasonlította össze a választási jogalapként szolgáló főbb tevékenységi ágak megoszlását az 1881. és az 1899. évi választói névjegyzékek alapján. Egyik megfigyelése az volt, hogy a fővárosi választójogosultak számában ugyan 1848-hoz képest a zsidóság 1867-es emancipációja ugrást jelentett, és ezután a korszakban folyamatosan emelkedett a választók létszáma, de ezután sosem olyan mértékben, mint ahogy Budapest teljes népessége nőtt.¹⁰⁴ A választók közé, tehát a Vörös Károly által polgárságként definiálható rétegbe az ipari és kereskedelmi önállók túlnyomó – bár más-más arányú – többsége nem tudott bejutni,¹⁰⁵ így a 19. század utolsó évtizedeire az alkalmazotti és a hivatalnoki rétegek előretörése lett jellemző a választók körében. Ezek jó része pedig, akárcsak az önállók tömegei, a polgári életnívót nem, vagy csak szűkösen lehetővé tevő jövedelemhez jutottak.¹⁰⁶ Ezzel Vörös a magyar főváros polgárosodási deficitjét látta igazoltnak, így ugyanis a vizsgált korszak épp nem a „valódi, erős, független polgárság” társadalmi pozícióinak erősödését hozta el. Következtetése szerint tehát erre az időszakra nem annyira a gazdaságilag önállók, különösen nem az ipari önállók, hanem a nagytőkétől vagy munkaadójuktól függő rétegek meg erősödése volt a jellemző, és még a viszonylag exkluzív választójogosult lakosság

¹⁰³ Vörös 1978a: 219. Vörös egyébként úgy vélte, hogy a választójogosultsági küszöb a kispolgárság vagyonszámba vételéhez lett elérhető, a kispolgárság nagyobb része viszont alatta maradt.

¹⁰⁴ Vörös megjegyezte, hogy a 20 éven felüli férfinépeségben belül viszont enyhe, majd 1900-tól nagyobb növekedés volt tapasztalható, de az optimizmusra némi okot adó adat közlése után nyomban hűteni próbálta a kedélyeket azzal, hogy ekkor a több kerületben egyaránt összeírt választók duzzasztották fel a választópolgárság létszámát (Vörös 1978b: 429–430).

¹⁰⁵ Nemcsak az ipari önállók maradtak nagyobb mértékben választójog nélkül, de a választójoggal bíró iparosok is zömmel alacsonyabb jövedelemmel rendelkeztek, mint a kereskedelem vagy akár a vendéglátás önálló.

¹⁰⁶ Vörös Károly szerint az évtizedekig változatlan mértékű cenzussal párosuló lassú, de kimutatható drágulás tette lehetővé, hogy egyre szűkösebb jövedelmi viszonyok közt élő budapestiek is választók lehettek.

körében sem lehetett a polgári-középosztályi életformát és nívót általánosnak mondani, a csökkenő választójogosultsági ráta ellenére sem.¹⁰⁷

Gusztiné Toronyi Judit – szemben Vörös Károllyal – nem a polgársággal azonosította a választójogosultak körét. Ő disszertációjában egy, a polgárság fogalmi kategóriáival amúgy is nehezen jellemezhető, hiszen nem túl városias terület, Nógrád vármegye választói névjegyzékeit elemezve a választójogosultakat a helyi elitként írta le, mivel a politikai részvétel lehetőségét már önmagában elitképző kritériumnak tekintette.¹⁰⁸

Koroknai Ákos az 1893-ban, illetve 1896-ban nyilvántartásba vett választópolgárokat vetette össze az 1890-es népszámlálásban összeírt teljes népesség számával és foglalkozási megoszlásával a három délkelet-dunántúli vármegyében (Somogy, Tolna, Baranya).¹⁰⁹ Koroknai módszertani alapvetésnek is szánt tanulmányában részletesen feldolgozta az 1896-os választások körülményeit, az eredményeket országosan, majd a három vizsgált vármegye választókerületeiben részletesen is. Külön kitért a választójogosultak jogosultság és foglalkozás szerinti megoszlásának elemzésére. Mivel a szerző rábukkant a választói névjegyzék „fogalmazati” példányaira is, rekonstruálni tudta a névjegyzék összeállításának folyamatát, és ezzel el tudta végezni ezen irattípus forráskritikai vizsgálatát.¹¹⁰ Eszerint az összeíró bizottság üres formanyomtatványokat kitöltve házról házra írta össze a választókat, ezt követte a jegyzék ábécérendbe sorolása, majd az előző évi névjegyzékkel való összevetése. Ezt követően kerülhetett sor a névjegyzékkel kapcsolatban tett felszólamlások alapján azok véglegesítésére. Koroknai Ákos arra a következtetésre jutott, hogy a hatóságok már a névjegyzék összeállításakor „helyzetbe hozták” a kormánypártot, elsősorban a földadóminimum meghatározása körüli manipulációk révén. Egyéni szintre lehatoló vizsgálódásai szerint olyan nagymérvű kicserélődés zajlott le a vizsgált választókerületekben 1893 és 1896 között, olyan sok, korábban a névjegyzékekben szereplő név tűnt el rövid idő alatt, különösen a potenciális ellenzéki vidékeken, hogy ez már nem tekinthető véletlennek.¹¹¹

Bár nem a választói magatartás található Kövér György tiszaezlári eseményeket feldolgozó monográfiájának fókuszában, a szerző választásokkal kapcsolatban fennmaradt dokumentumokat is intenzíven felhasznált kutatásaihoz.¹¹² E források újszerű megközelítése a kötetben először is ott ragadható meg, ahol Kövér a tiszaezlári társadalom mikroszintű vizsgálata során a régi jogon választó eszláriak arányának változását vizsgálta a 19. század második fele során, illetve vetette össze azt a feudális kor forrástípusaiban megjelenő információkkal. Ennek kapcsán elsősorban a választók

¹⁰⁷ Vörös 1978b: 430–436.

¹⁰⁸ Gusztiné Toronyi 2008: 3.

¹⁰⁹ Koroknai 1985, 1986.

¹¹⁰ Koroknai 1986: 218–219.

¹¹¹ Koroknai 1986: 220.

¹¹² Kövér 2011.

bejegyzett életkorának bizonytalanságait, és ezen keresztül a választói névjegyzék összeállításának körülményeit és az ebből adódó kérdéseket taglaló elemzése érdemel figyelmet.¹¹³ A másik ilyen pont a tiszaszéki ügy egyes szereplői által az 1884-es választásokon elért eredmények részletes vizsgálata, nem mellesleg a választásokhoz kapcsolódó tömegmozgalmaknak és a voksolás menetének a részletes leírásával.¹¹⁴ A kötet tehát, mintegy „mellékszálként”, a választói magatartás kutatásában rejlő számos további lehetőségre mutat rá.

Az utóbbi években egyre többször jelennek meg választói névjegyzékek adataira támaszkodó publikációk.¹¹⁵ Az 1848 és 1918 közötti időszakból a választói voksok azonban csak ritkán váltak eddig a magyar társadalomtörténetben elemzés tárgyává. Az egyik ilyen elemzés Péterné Fehér Mária Kecskemét 1848 és 1865 közötti országgyűlési képviselő-választásairól írt tanulmány sorozatában található. Az 1848-as választásokkal kapcsolatban a szerző legjelentősebb módszertani újítása az volt, hogy kísérletet tett a választójogosultak számának megállapítására. Ekkor még ugyanis a választójogosultaknak személyesen kellett jelentkezniük ahhoz, hogy összeírassák őket, és a választást lebonyolító központi választmány nem is készített előzetes kimutatást a törvényben meghatározott cenzust elérők köréről. Azonban szemlátomást rengetegen nem írták össze magukat: a kecskeméti lakosságnak csupán 2,31%-a jelentkezett, ami egyrészt a városok közül a legkisebb aránynak bizonyult,¹¹⁶ másrészt alulmúlta a sokkal szigorúbb feltételekkel választójogot biztosító önkormányzati választásokra három héttel korábban jelentkezettek számát is.¹¹⁷ A cenzust elérők körét a szerző az 1847–1848-as városi vagyonösszeírás adatai alapján próbálta meghatározni, jelezve azonban e forrás bevonásának módszertani problémáit. Következései szerint a régi jog alapján való jelentkezés már 1848-ban sem volt népszerű, aki tehetett, valamelyik másik jogcímet választotta. A két forrás összevetése alapján pedig azt figyelte meg, hogy a jövedelmi alapon választójogosultak alig jelentkezték az összeírára, tehát vagy nem ismerték újonnan szerzett politikai jogaik pontos mibenlétét, vagy pedig nem kívántak élni velük.¹¹⁸

Péterné Fehér Mária az 1861-es választók elemzésekor – egykorú vagyonösszeírás híján – egyéb, főleg a polgármesteri iratok között fennmaradt kimutatások

¹¹³ Kövér 2011: 63–67. Lásd még: Kövér 2005: 228–231.

¹¹⁴ Kövér 2011: 655–677.

¹¹⁵ Az eddig felsoroltakon kívül érdemes kiemelni Csekő Ernő írásait, lásd például: Csekő 1999, 2006. Kiváltságos helyzetbe került az egykori Szabolcs vármegye, ahol több mű is született a helyi választások és választói névjegyzékek kutatásából: Vinnai (szerk.) 1994; Szilágyi 2006; Zsoldos 2008.

¹¹⁶ 1861-ben is csupán a kecskeméti lakosság 2,44%-a írta össze magát választóként. Csak 1865-re közelítette meg legalább az alföldi városok 1848-as mozgósítási eredményeit 4,91%-kal (Péterné Fehér 1993: 222; Péterné Fehér 1994: 74–75).

¹¹⁷ Péterné Fehér 1992: 165–166.

¹¹⁸ Péterné Fehér 1992: 201.

segítségével próbálta meg rekonstruálni a választójogosultak körét. Ezután következett a másik, a magyar történetírásban addig fel nem használt forrás beemelése a vizsgálati szempontok közé. Ennél a választásnál vizsgálta meg ugyanis a szerző az egyes jelöltekre szavazók társadalmi rétegződés szerinti megoszlását a kecskeméti I. választókerületben. Arra az eredményre jutott, hogy nem volt lényeges eltérés a két jelölt szavazóinak társadalmi helyzete között, legfőképpen a városi birtokosok tápláltak nagyobb bizalmat a végül nyertes jelölt, a nagybirtokos Balásfalvi Kiss Miklós főszolgabíró iránt a másik jelölttel, Lestár Péterrel szemben.¹¹⁹ Igaz, a szerző csak a jogképesség alapján – tehát, hogy birtokos, kézműves, gyáros, kereskedő vagy értelmiségi volt-e az adott választó – vizsgálta a leadott szavazatokat, a társadalmi rétegződés további mélységeinek feltérképezésére nem törekedett.¹²⁰ A harmadik bemutatott választáson, mivel mindkét kecskeméti választókerületben egyhangú volt a választás, már nem lehetett a leadott voksokat elemezni.¹²¹

A szavazatokon alapuló legátfogóbb elemzést Horváth J. András készítette, aki az 1884. évi józsefvárosi képviselő-választás kapcsán határolta körül az egyes pártok társadalmi bázisát. Horváth tanulmánya módszertanilag is megalapozta az effajta kutatásokat. Egyrészt a választói névjegyzékek foglalkozásmegjelöléseiből kiindulva, de azokat más forrásokkal (virilisjegyzék, lakcímmegjegyzék) pontosítva, foglalkozási kategóriákat állított fel, és a leadott szavazatokat e kategóriákra bontva elemezte. Másrészt a választói névjegyzékek lakcímmegjelöléseiből kiindulva kísérletet tett a választópolgárság, illetve az egyes jelöltekre szavazók városi térben való koncentrációjának, területi elhelyezkedésének vizsgálatával az egyes városi övezetek politikai karaktere, illetve társadalmi sajátosságai közötti összefüggések meghatározására. Az egyes övezetek társadalmi státuszának megállapításához a helyi társadalmi rétegződést több szempontból leíró, az 1890-es népszámlálás feldolgozása során készült számlálókörzetek szerinti adatsorokat hívta segítségül. Az elemzést megkönnyítette, hogy a vizsgálat tárgya a társadalmi státusz szerint legtagoltabb VIII. budapesti választókerület volt, ahol a belső Mágnásnegyed kimondottan az országos elitet is befogadó városrésze mellett kifejezetten alacsony státusú nagyvárosi lakóterületek szintén megtalálhatóak voltak. A tanulmány eredményei szerint ezt az övezeti tagolódást követte a választópolgárok területi elhelyezkedése is, azaz a választók sem alkottak, sem presztízs, sem vagyon szempontjából homogén csoportot.¹²²

Az egyes pártok társadalmi bázisával kapcsolatban Horváth arra a következtetésre jutott, hogy ezek a bázisok a társadalmi státusz szerint differenciáltak, tehát az egyes

¹¹⁹ Péterné Fehér 1993: 237.

¹²⁰ Különös módon ezen a választáson a régi jog jogcímén „elfelejtettek” összeírni választókat (Péterné Fehér 1993: 221).

¹²¹ Péterné Fehér 1994: 64.

¹²² Horváth 1998: 497.

társadalmi csoportok speciális érdekeik mentén vettek részt a politikai életben.¹²³ Az 1884-es józsefvárosi választás érdekessége az volt, hogy itt ekkor kormánypárti jelölt nem indult, a választók a mérsékelt ellenzéki Szilágyi Dezső, a függetlenségi Irányi Dániel és az antiszemita Verhovay Gyula közül választhattak. A szerzőnek mindhárom jelölt támogatói bázisát sikerült jól körülhatárolt társadalmi arculatú, azaz egyfajta miliőcsoportokhoz kötnie. Eszerint a mérsékelt ellenzék támogatói között jelentősen felülreprezentáltak voltak az értelmiségi, illetve az ipari-kereskedelmi ágazatok vagyonos – nagy részben zsidó – képviselői, Szilágyi Dezső támogatótsága mégis valamennyi övezetben kiegyenlített volt. Irányi Dániel támogatói bázisa elsősorban az iparosok közül került ki, esetükben döntően nem vagyonos elemekről volt szó, de olyan csoportokat is megnyert magának a függetlenségi politika, mint a fővárosi, illetve a nem magas státusú hivatalnokság, a színészek vagy a fuvarosok-bérkocsisok egyes csoportjai. Irányi támogatói bázisa területileg elsősorban a közepes státusú középső övezetben volt jelentősebb. Az antiszemita jelölt támogatói pedig főleg a legalacsonyabb státusú választók közül kerültek ki, akik még a függetlenségi választóknál is plebejusabb rétegekhez – majorosok, tehenészek, vendéglősök, a fuvarosok, bérkocsisok, kereskedők egy része – tartoztak.¹²⁴ Horváth úttörő munkájának jelentőségét mutatja, hogy – a kedvező forrásadottságokra is utalva – Cieger András már 2000-ben is hiányolta a leadott szavazatok elemzésén alapuló további esettanulmányokat.¹²⁵

Noha nem az országgyűlési választásokkal foglalkozott, de Budapest politikai erőviszonyairól, a lokális közösségek politikai életét irányító honoráciorokról, illetve a kerületi klikkrendszer geneziséről fontos megállapításokat tett Horváth J. András a magyar főváros megszületésének körülményeit taglaló monográfiájában.¹²⁶ Az egyes helyhatósági választásokat részletesen is elemző mű bemutatta a kerületi politikai erőviszonyokat, a választói aktivitást, illetve az országos politika által tematizált ügyek helyi közéletbe való leszivárgását, jelentős mértékben hozzájárulva ezzel az országos választások kerületi küzdelmeinek megértéséhez.¹²⁷

¹²³ Horváth 1998: 518. Ő nemzetközi előzményeket is talált kutatásaihoz. Az 1872-ig Angliában is nyílt választás intézményét kihasználva, W. A. Speck és W. A. Gray készített számítógépes adatbázist a pártok szavazóbázisáról. Ők azonban a parlamentáris rendszer korai korszakát tanulmányozták: az 1705-ös és az 1710-es tory és whig szavazóbázis statikus és dinamikus jellemzőit vizsgálták az angliai Hampshire-ben (Speck–Gray 1970). Elsősorban a szavazóbázisok foglalkozási kategóriákba sorolhatóságának módszertani buktatóit elemezte az 1832-es parlamenti választások leedszi szavazói kapcsán: Morris 1983.

¹²⁴ Horváth 1998: 516–517.

¹²⁵ Cieger 2000: 9–12.

¹²⁶ Horváth 2010, különösen 67–98.

¹²⁷ A kerületi klikkrendszer sajátosságairól, a helyhatósági küzdelmekről a századforduló időszakában lásd Sipos 1996.

Az eddigieket összegezve, a politika és a társadalom kapcsolatát vizsgáló politikai társadalomtörténet kétféleképpen közelítheti meg e két szféra metszéspontjait. A politika társadalomtörténete egyrészt vizsgálata tárgyává teheti azt a (kölcson)hatást, amelyet a politika a társadalom struktúrájára, a társadalmi rétegződésre gyakorol. Erre különösen az általános választójog bevezetése előtti időszakról szóló feldolgozások tettek kísérletet. A hazai, a választójoggal rendelkezők rétegződésére irányuló kutatások jobbára ebbe a kategóriába tartoznak, elsődleges forrásaik pedig épp a politikai szféra e strukturáló hatását legplasztikusabban jelző virilisjegyzékek, illetve választói névjegyzékek. Ez a megközelítés a közéletben való részvétel strukturáló hatását vizsgálja a társadalomban, tehát voltaképpen a társadalmi rétegződés sajátosságait kívánja feltérképezni eme, a politikai participáció lehetőségét biztosító keretek „melléktermékeként” fennmaradt forráscsoportból kinyerhető adatok feldolgozásával. Erre a megközelítésmódra hozhatók fel példaként Vörös Károly, Bácskai Vera és Tilcsik György említett munkái.

Másrészt a politikai társadalomtörténet foglalkozhat a politikai magatartásformák, illetve ezek társadalmi alapjainak kutatásával is. Ebben az esetben a fő kérdés az, hogy a társadalmi meghatározottságok (társadalmi helyzet, politikai intézményrendszer) hogyan befolyásolják az egyén viselkedését a politikai szférában. Ez utóbbi megközelítés sokkal közelebb áll a politikatudományi és politikai szociológiai kutatások fő irányaihoz. E kötetben kísérletet teszek mindkét megközelítés beemelésére a vizsgálati szempontok közé.¹²⁸ Először azonban röviden bemutatom, milyen nehézségekkel kell a kutatónak szembesülnie a választók társadalmi kategorizálása során.

3. A strukturális elemzés problémái

Az egyén politikai beállítódása egy olyan komplex jelenség, amelyet sokrétűen, több szempontot mérlegelve lehet csak elemezni. A tömegdemokráciákra jellemző felmérések ennek mégis csupán egy-egy kiragadott aspektusát próbálják értelmezni, azaz legfeljebb csak részleges magyarázatokra törekszenek. Az egyén viselkedését a rendi társadalomban még jóval inkább megmagyarázta rendi állása, mint a modern társadalomban bármely, elemzés alá vont változó. Ennek ellenére érdemes megvizsgálni az olyan kontextusokat, amelyekben az egyéni viselkedés pusztán a társadalmi státus alapján immár nem megérthető, amelyekben rendi viszonyokról már nem, viszont tömegtársadalmakról még nem beszélhetünk. Az ilyen társadalmakban – például a 19. század második felének Magyarországon – még könnyebben lehet a választói magatartást kevésbé összetett magyarázó modellek keretében leírni. Nyilván ezzel

¹²⁸ A két megközelítést bemutatta: Szabó 2006: 375.

a körülménnyel is összefügg, hogy ezen átmeneti időszak kapcsán bőségesen akad példa egy-egy változó kiemelésére a lokális és az országos választói magatartást tárgyaló történeti irodalomban. Így magyarázó elvvé emelkedhet az etnikai-felekezeti kötődés, illetve a földrajzi környezet,¹²⁹ a régi rendi társadalomban betöltött pozíció,¹³⁰ a foglalkozás¹³¹ vagy akár a családi-rokonsági kapcsolatrendszer tovább élése is.¹³² A választópolgárság foglalkozási kategóriák alapján történő elemzésére több példa is akad a magyar történetírásban,¹³³ de a szavazók társadalmi státus szerinti megoszlásának vizsgálatára is láttunk már példát.¹³⁴

A – társadalmi státussal összefüggő – foglalkozás a választói magatartás szempontjából kétségkívül magyarázó erővel bír, hasonlóan a már említett többi tényezőhöz. Ám a kép így is óhatatlanul egyoldalú marad, hiszen a tömegtársadalmak előtti időkben is jóval komplexebb hatások alakították az egyének döntéseit annál, hogysem egyetlen összetevőre redukálhassuk a magyarázatot. A választópolgárság, illetve a tényleges választók foglalkozás alapján történő elemzése viszont annyiból előnyösebb a többi lehetséges magyarázó változóhoz képest, hogy a dualizmus kori választói névjegyzékekben (is) tételesen megnevezésre került az egyes választók foglalkozása, a nyílt szavazás rendszerének köszönhetően pedig egyénekre lebontva nemcsak a választópolgárság, hanem az egyes jelöltek szavazótáborainak foglalkozási kategorizációjára is lehetőség nyílik. Bizonyos, nem is csekély, mértékben pedig nyilvánvalóan a választók foglalkozása összefügg azok politikai választásaival is.¹³⁵ Nem vitás, itt is vannak buktatók: a korabeli sommás megjelöléseket nehéz pontosítani, az egyes foglalkozások kategóriákba történő összevonásakor óhatatlanul szubjektív szempontok kerülnek előtérbe, a történész pedig esélyesen saját korának vagy világnézetének implicit rétegződéskonceptióját alkalmazza a korántsem feltétlenül világos kategóriákká összetömörülő számos foglalkozásnév integrálásakor.

A történetírás (és a szociológia) nagy strukturalista rétegződés-vizsgálataival szemben az utóbbi évtizedekben (például a mikrotörténelem irányából) megfogalmazott kritika az volt, hogy a társadalmi kategóriákat valóságosan létezőknek tekinti, amelyek homogén egységeket képeznek. Ezeket azonban – a kritika szerint – valójában maga a történész hozza létre, ráadásul anélkül, hogy a vizsgált társadalom helyi, időben és térben lehatárolt jellegzetességeit figyelembe venné, s ezzel az adott

¹²⁹ Csekő 2002.

¹³⁰ Kövér 2005, 2011.

¹³¹ Bódán Zsolt szerint Gyulán a hivatalnoki-értelmiségi rétegek inkább a kormánypárt, míg a választók enyhe többségét adó földművesek inkább a függetlenségi ellenzék hívei voltak (Bódán 2008).

¹³² Cieger 2003; vagy tágabb kitekintésben: Lipp 2005.

¹³³ Bácskai 1972; Tilcsik 1989; Koroknai 1985, 1986.

¹³⁴ Horváth 1998.

¹³⁵ Természetesen nincs szó arról, hogy a választó társadalmi helyzete determinisztikusan magyarázná politikai állásfoglalását (Szabó 2006: 378).

kontextustól, illetve az események szereplői által konstruált társadalomképtől is független klasszifikációt hoz létre, mintegy negligálva az eredeti meghatározottságokat. Emellett az egyéni döntések, helyzetek szempontjai is figyelmen kívül maradnak.¹³⁶

A módszertani buktatók másik összetevőjét Kövér György fogalmazta meg, amikor a választói jogcímek és a névjegyzékekben megadott foglalkozások társadalmi struktúrával való megfeleltethetőségének nehézségeire mutatott rá:

„A választói jogcím és a foglalkozás által alkotott kétdimenziós társadalmi tér még nominális vizsgálat esetén sem képes kielégíteni a modern társadalomstatistika követelményeit. Kérdés tehát, hogy a társadalmi struktúrára rávetítés kísérlete helyett nem lenne-e célszerűbb inkább egyszerűen »választójogi osztályokról« beszélni. Még akkor is, ha tudjuk, végső soron ahogy a választójog maga tagolja a társadalmat, az tulajdonképpen visszavezethető az adókatégoriákra (s ezzel már ismét a vagyon- és jövedelem-megoszláshoz jutottunk vissza).”¹³⁷

A probléma tehát a következő: a komplex társadalmi tagozódást egy foglalkozási státus szerint leírni már eleve leegyszerűsítés; az egyedi életutak, életpályák pedig a névjegyzékek vagy a lakcímtárak statikus és általánosító megjegyzései alapján nem igazán ragadhatóak meg. A statisztikai alapú általánosítások mellett ezért magam is szükségesnek érzem, hogy e kötet végén esettanulmányok formájában néhány választópolgár életpályájának kulcsmozzanatait más forrástípusok bevonásával is megradjam. Az elemzés során léptékváltást kívánok alkalmazni,¹³⁸ hogy az általánosító, a nagy struktúrák vizsgálata alapján levont következtetéseket árnyalhassam, és az egyes cselekvők választásainak, döntéseinek okaihoz közelebb juthassak. Itt nem áll módomban azonban a mikrotörténelem antropológiai ihletettségű, a vizsgálat alanyainak teljes kapcsolatrendszerét sokféle forrástípus bevonásával feltérképezni igyekvő módszerét alkalmazni, ezért az esettanulmányokat nem is tekintem mikrotörténetinek, csupán mikroszintűnek.¹³⁹

A társadalmat foglalkozási kategóriák mentén szegmentáló történészi beavatkozás nyilvánvalóan egy olyan valóságot konstruál, amely sosem létezett, de még a kortársak fejében élő – és a történész számára szintén csak értelmezve, azaz egy szersmind torzítva rekonstruálható – társadalmi rétegződéssel sem vághat egybe. Ha azonban ezt a torzító rekonstrukciót választjuk, akkor is csupán egyetlen megismerhető, a választókat csoportokba soroló kortárs kategorizáció létezik: ez a választói névjegyzékek jogcím rovata. Csupán ennek az öt kategóriának (régijog, teletulajdon,

¹³⁶ A strukturalista rétegződésvizsgálatokat a mikrotörténelem felől ért kritikához lásd Bódy 1999; Czoch 1999.

¹³⁷ Kövér 2009: 153.

¹³⁸ A léptékek használatáról a történetírásban lásd például: Lepetit 1995.

¹³⁹ A mikrotörténelem módszereiről lásd például: Czoch 1999; Szekeres 1999; Sziájtó 2006, 2014.

háztulajdon, jövedelem, értelmiség) a felhasználásával azonban sok potenciális elemzési lehetőségtől eshet el a történész.¹⁴⁰

Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a jogcímek kategóriái nem egyfajta kortárs társadalomkép egyértelmű megfeleltetései, hiszen ezek mégiscsak egy jogszabály praktikus kellékeként jöttek létre. A társadalomról alkotott korabeli kép nem feltétlenül így alakult, hiszen például a földbirtok alapján szavazati jogot szerettek között arisztokratáktól kisbirtokosokig találunk választókat, de a jövedelem alapon választók címkéje is hatalmas különbségeket takart. Tanulságos, hogy a *Népszava* 1878-ban közölt egy ismeretlen forrásból származó kimutatást „az egyik utóbbi követválasztásnál” választójoggal bírók számáról. Eszerint a választók között 547 391 földbirtokos, 49 731 önálló iparos, 666 gyáros és vállalkozó, 14 443 kereskedő és kalmár, 66 313 tőkepenzes, 40 878 „okleveles képviselői a tudomány és művészeteknek” volt a Horvátország nélküli, de Erdéllyel bővített Magyarország területén, 168 377-en pedig nemességi előjoguk, 11 684-en jövedelmük, továbbá 3258-an házbirtokuk alapján bírtak választójoggal.¹⁴¹ A gyárosok és a tőkepenzesek külön szerepeltetése még magyarázható a lap irányultságával is (most nem beszélve e két kategória választói számának gyanúsán nagy különbségéről), sajátos viszont a jövedelmi jogcím kategóriájának öt részre bontása, köztük egy tovább nem részletezett jövedelmi kategóriával. Érezhető tehát, hogy a társadalomnak az eredeti jogcímek szerinti tagolása azért az egykorú társadalomképpel sem volt egészen összhangban.

A kortárs társadalomképhez azért egy módon talán mégis közelebb juthatunk: ha a választópolgárság egy szűk csoportja, a hivatalnokok besorolásait tekintjük át. Esetükben ugyanis e pálya erősen hierarchizált volta, az egyes beosztások rangjának és presztízsének a fizetési kategóriákban és a megszólításokban explicit módon megnyilvánuló kortárs megítélése a többi foglalkozási csoporthoz képest kategóriákba sorolásuk nagyobb létjogosultságát eredményezi.¹⁴² Erre majd külön kísérletet teszek a későbbiek folyamán.

¹⁴⁰ A kortársak fejében élő társadalmi kategorizációt leginkább a régi jog és a többi jogcím igénybevétele közti mozgások képezik le. Erre a mozgásra lásd Kövér 2005: 230–231. Budapesten azonban az 1870-es évekre gyakorlatilag egyre inkább használaton kívül került a régi jog kategóriája, így a jogcímek közti választások játéka elemzése itt nem lehetséges. Vörös Károly szerint ugyanis már 1872-ben is csupán 325 régi jognal választó volt az egyesített fővárosban, közülük is 78-an Budán, 62-en pedig Óbudán éltek (Vörös 1978a: 220; Vörös 1978b: 429). Elgondolkodtató ez a hiány, amely ha nem is a főváros modernségére utal, de arra mindenképp, hogy mennyire modernnek kívántak látszani Budapest lakói az 1870–1880-as években.

¹⁴¹ *Népszava* 1878. június 23. 1.

¹⁴² A megszólításoknak a dualizmus korszakán végighúzóódó inflálódását elemzi: Kövér 1999.

4. A kutatás forrásbázisa

Budapest Főváros Levéltárában Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága Központi Választmányának az iratanyagába tartoznak a dualizmus időszaka fővárosi országgyűlési képviselőinek megválasztásával kapcsolatos iratok. Három irattípus található köztük: az előre kinyomtatott választói névjegyzékek (ezeken keresték vissza, hogy a szavazni kívánó megjelentek valóban rendelkeztek-e választójoggal az adott választókerületben), a választás során felvett jegyzőkönyvek és a szavazási listák.¹⁴³ A kollekció nem teljes, de 1887-ig a legtöbb irat mindhárom irattípusból megmaradt. Az itt tárgyalt választások kapcsán – a hiányzó 1884-es VI. kerületi választói névjegyzéket leszámítva – mind a jegyzőkönyvek, mind a névjegyzékek és a szavazási listák fennmaradtak.

Ezekből a névjegyzékekből Excelben készítettem el a későbbiekben elemzendő adatbázisomat. Ez a belvárosi névjegyzékekből előállt 7368, a terézfővárosiakból előállt 4277 és a IX. választókerületből előállt 5540 rekordot tartalmazza. Ennek a 17 185 rekordnak az adatai egészültek ki az egyes jelöltekre leadott szavazatokkal a szavazási listák alapján.

A választói névjegyzékek forrásértékével kapcsolatos legfőbb probléma, hogy ez a forrás a választási küzdelem keretein belül keletkezett, hiszen a választási eredmények befolyásolásának egyik kulcsmozzanata épp a névjegyzékek összeállítása volt. A névjegyzékbe való felvétel, illetve egyes személyek kihagyása onnan a nyílt szavazási eljárás és – a tömegdemokrácia előtti idők sajátosságaként – az egyes választók preferenciáinak előzetes megismerhetősége fényében mindenképp visszaélésekre adhatott okot. E visszaéléseknek pedig – természetükből adódóan – kevés nyoma maradt fenn.¹⁴⁴ Már pusztán az összeállítás pontatlanságait – például az időközben elhalálozottak vagy a több választókerületben egyaránt összeírtak eseteit – fel lehetett használni a majdani eredmények befolyásolására.¹⁴⁵ Ezt a szempontot kiindulásképpen feltétlenül le kell szögezni.

¹⁴³ A Függelék 1–3. képeivel egy-egy példát adok a három irattípusra.

¹⁴⁴ A névjegyzék pontatlanságai még az összeírások terén precízebb Horthy-korszakban is visszaélésekre adtak lehetőséget (Ignác 2013: 91–94). Ignác Károly az 1926-os választásokkal kapcsolatban talált Pest vármegyei közigazgatási iratokban effajta „nyomokat” (Ignác 2018: 119).

¹⁴⁵ Mindez annak ellenére kijelenthető, hogy a fővárosi központi választmány a névjegyzékek karbantartását kiemelt feladatként kezelte, és törekedett mind az elhalálozottak, mind a duplán felvettek, mind a több választókerületben összeírtak névjegyzékekből való törölésére. 1877. június 25-e és július 4-e között például maratoni ülésorozatot tartott a testület, minden nap ülésezve kerületenként átnézték a névjegyzékeket, és az efféle esetek százait törölték a fővárosi névjegyzékekből (MNL OL K 150. 591. cs. 1877-II-10 22 599/1877).

A nyomtatott névjegyzékbe a választópolgárok nevén túl feljegyezték foglalkozásukat, lakcímüket és választójogosultságuk alapját. A jogcímróvat egységesen az alábbi kategóriákat tartalmazta: régi jog, föld-, illetve házbirtok, jövedelem és értelmiség. Csaknem minden választóhoz egységesen csak egyetlen jogcímet jegyeztek be, tehát aki több jogcímen is választó volt, annak az összeírók – esetleg maga a választó – valamilyen szempontból kiválasztottak egyet a jogcímek közül. Azonban számos alkalommal ilyen esetekben többször is felvették ugyanazt a személyt a névjegyzékbe, hiszen különböző forrásokból állították össze például a háztulajdon és a jövedelem jogcímek révén összeírt választók jegyzékét. Ez a jelenség a választói névjegyzékek forrásérték szempontjából egyik legkritikusabb eleme, mert – a névazonosságok miatt – ezeket az ismétlődéseket nem lehetett teljes bizonyossággal kiszűrni. A régi jog feltüntetése ekkor Budapesten már csak jelképes volt: szemben például a székelyföldi választókerületekkel, ahol a választók többsége ekkor még mindig csak ezen a jogalapon szavazhatott. A vizsgált választókerületekben mindössze nyolc – öt 1878-as belvárosi, illetve egyetlen 1881-es és 1884-es, valamint két további 1884-es ferencvárosi – választópolgárt vettek fel régi jogon a listára.¹⁴⁶ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy másoknak ne lehetett volna ezen az alapon választójogot adni, hanem arra utal, hogy valamennyien más jogcímen is bekerül(het)tek a cenzusba. Az életkorral kapcsolatban az 1878-as és az 1881-es névjegyzékek még egységesen a „húsz éven túl” megjegyzést adják meg az összes választópolgárnál, pontos életkorukat először csak az 1884-es névjegyzékekben tüntették fel.

Az összeírók szempontjából a legegyszerűbb a háztulajdon összeírása volt. Ebben ugyanis a kerületi előjáróságokon akkor még rendelkezésre állt házingatlanjegyzékek nagy segítségükre voltak. Ezekből a jegyzékekből a törvény által előírt három lakrészből álló háztulajdonnal rendelkezőket könnyen áttemelheték a választói névjegyzékbe, és nem kellett a jóval bonyolultabban kimutatható vagyoni helyzettel vagy foglalkozással bajlódniuk.¹⁴⁷ Így kerülhetett például Ybl Miklós háztulajdonosként a ferencvárosi választói névjegyzékbe.¹⁴⁸ A választói névjegyzékekben jól látható a házingatlanjegyzékek felhasználása: a háztulajdonosok lakcíménél szinte kizárólag telekkönyvi számot, nem pedig utcanevet és házszámot adtak meg az összeírók. A háztulajdon szerinti összeírás prioritása sem palástolja el azt, hogy ezen az alapon volt a legkönnyebb választójogra szert tenni, mivel ez a cenzus alacsonyabb

volt a jövedelminél: a háztulajdon alapján választójogot szerzők gyakoribbak voltak az alacsonyabb státusú lakóközvetekben.¹⁴⁹

A választói névjegyzékekben a foglalkozási megnevezések általában viszonylag pontosak, további elemzésre alkalmasak. Sok esetben azonban csupán sommás megjelöléssel lehetett találkozni – az egyik legnagyobb problémát pedig azok okozták, akiknél a foglalkozásrovatban csak annyi volt feltüntetve, hogy háztulajdonos. (A háztulajdon alapján összeírtaknál a foglalkozásrovatban legtöbbször csupán ennyi található.) Ilyenkor a korabeli lakcímjegyzékekhez fordultam, és az esetek nagy részében így azonosítani tudtam a választópolgár foglalkozását.¹⁵⁰ Mindezek ellenére még mindig maradt számos olyan háztulajdonos, akik egyik címtárban sem szerepeltek, vagy pedig ezekben is csak háztulajdonosként jelölték meg a foglalkozásukat – belőlük ezért külön foglalkozási kategóriát képeztem.

A választói névjegyzékek forrásértékével kapcsolatos következő jelentős probléma, ahogyan erre már Tilcsik György is felhívta a figyelmet, hogy pusztán a névjegyzékek alapján az egyes választópolgárok jövedelmi-vagyoni helyzetéről, illetve – az értelmiségi jogcímen összeírtakon kívül – társadalmi státusáról nem tudunk következtetéseket levonni, legfeljebb azt, hogy a választójogosultság követelményeinek megfelelő anyagi színvonalon éltek.¹⁵¹ Az egyes választópolgárok pontos társadalmi státusának meghatározására ezért nem is tettem kísérletet. Ehelyett közvetett módszerrel próbálkoztam: a következő lépésben a foglalkozásokat kategóriákba csoportosítottam úgy, hogy e csoportok tagjainak társadalmi státusa a lehetőségekhez képest homogén legyen. A társadalmi státus – Kövér György értelmezését követve – három tengely, a tevékenységszerkezet, a rang és a presztízs, valamint a vagyon- és jövedelemmegoszlás mentén vizsgálható.¹⁵² A magyar társadalomnak a dualizmus időszakában végbement átalakulása, a rendi keretek oldódása nem hozott létre új, világosan körülhatárolható csoportokat, a három tengely mentén nem teljesen ugyanaz a rangsor figyelhető meg az egyes foglalkozások között.¹⁵³ Mindazonáltal megpróbáltam olyan kategóriákat létrehozni, amelyek valamennyire figyelembe veszik az egyes foglalkozásoknak mind a jövedelmi, mind a tevékenységszerkezeti, mind a presztízshierarchiában elfoglalt helyét.¹⁵⁴ A kategóriák kialakításánál természetesen tekintettel kellett lenni arra is, hogy mekkora esetszámok fordulnak elő az egyes foglalkozásoknál.¹⁵⁵ Mivel Koroknai Ákos és Horváth J. András már kísérletet

¹⁴⁶ A kétszer régi jogon összeírt személy maga id. Dobronyi János ferencvárosi előjáró volt, rajta kívül id. Győri Farkas József titkárt és Varga Gedeon díjnokot írták össze 1884-ben régi jogon a Ferencvárosban. 1878-ban a Belvárosban az ismeretlen foglalkozású Farkas László, Horváth Ferenc és Kovács József mellett Posch Lajos megyei tisztviselő, valamint – meglepő módon – gróf Szapáry Antal volt régi jogon választó.

¹⁴⁷ Horváth 1998: 483.

¹⁴⁸ A sztárépítéssel szemben az 1878-as ferencvárosi és kőbányai háztulajdonosok többségét még nem bérháztulajdonosként, inkább saját lakóházuk tulajdonosaiként kell elképzelni, mivel a két kerület házainak legtöbbje földszintes volt.

¹⁴⁹ Horváth 1998: 483.

¹⁵⁰ Adressen-Kalender 1873; Budapesti cím- és lakjegyzék 1880–81, 1882.

¹⁵¹ Tilcsik 1989: 377.

¹⁵² Kövér 2003: 70–112.

¹⁵³ Kövér 2003: 110.

¹⁵⁴ A foglalkozási kategóriák sematikusságára hívta fel a figyelmet R. J. Morris angol történész is, de jelezve, hogy ennek ellenére e kategóriák is információértékkel bírnak (Morris 1983: 29).

¹⁵⁵ Néhány esetben így is maradtak nagyon alacsony esetszámú kategóriák. Például a bérkocsisokat, akik a Ferencvárosban sokan voltak, nem soroltam be más kategóriákba a Belvárosban sem, ahol

tett az átalakuló társadalom választói csoportjainak elkülönítésére, ezért az ő kategóriáikat vettem kiindulási alapul.¹⁵⁶

A hivatali, tisztviselői munkát végzőket két főcsoportba osztottam. A viszonylag kevés számú magántisztviselőt külön csoportba soroltam, amely pontos megnevezések híján eléggé heterogénre sikeredett. Többségük könyvelő, biztosítási hivatalnok vagy gyári, gőzmalmi tiszt, de ide soroltam például a – szavazástól amúgy távol maradó – hajóskapitányokat is. Az állami, fővárosi és megyei hivatalnokokat csak a IV. választókerületben osztottam be külön kategóriákba, de a fővárosi és a megyei hivatalnokokból hivatali rangjukra való tekintet nélkül itt is csupán egy-egy kategóriát képeztem. A VI. és a IX. választókerületben nem bontottam külön az állami, a fővárosi és a megyei tisztviselőket, egyrészt az alacsony esetszám miatt, másrészt mivel szavazási preferenciáik alapján ezekben a kerületekben az – egyébként elég heterogén csoportokból álló – állami, fővárosi és megyei hivatalnokság viszonylag homogén módon viselkedett.¹⁵⁷

A nem hivatalnoki munkát végző diplomás (tanár, orvos, pap),¹⁵⁸ illetve középiskolát végzett értelmiségieket (elsősorban a tanítókat) soroltam a következő két kategóriába. A nagy esetszám miatt a IV. és VI. kerületben az ügyvédek további külön kategóriába osztottam be.¹⁵⁹

A IV. és VI. kerületben a politikai elit tagjait (országgyűlési képviselők, miniszterek, fő- és alispánok, fő- és alpolgármesterek), a művészeket (építészek, festők, szobrászok, színészek, zeneművészek),¹⁶⁰ a katona- és csendőrtiszteket, továbbá – belvárosi specialitásként – a IV. kerületben a nagy számban felbukkanó egyetemi tanárokat is külön kategóriába soroltam.¹⁶¹

csupán ketten képviselték e szakmát a három választáson. 1878-ban Boldog Sándor, 1881-ben Valentin Mihály szerepelt bérkocsisként a névjegyzékekben, és ők mindketten a függetlenségi jelöltre voksoltak az adott évben. Az ő szavazataik azonban semmit sem mondanak el a fuvarosok választói magatartásáról általában. Az alacsony esetszámú kategóriákkal kapcsolatos problémákról lásd Morris 1983: 34–35.

¹⁵⁶ Koroknai 1985, 1986; Horváth 1998.

¹⁵⁷ A hivatalnokok további csoportokra osztásának módszerét a későbbiekben részletezem.

¹⁵⁸ A IX. választókerületben, ahol e kategóriába egyébként elsősorban a középiskolai tanárok kerültek, ide soroltam – az alacsony esetszám miatt – a négy építész, akiknek nem feltétlenül volt diplomájuk, továbbá a művészeket is: a két szobrászt és a színészeket, bár feltehetőleg nekik sem volt felsőfokú végzettségük.

¹⁵⁹ Csak a IV. kerületben 1878-ban 108, 1881-ben 203 és 1884-ben 173 ügyvéd, illetve ügyvédjelölt került fel a névjegyzékre.

¹⁶⁰ Ide, és nem az iparosok közé soroltam a néhány fényképészt, illetve ötvösművészt is, mivel e szakmák olyan neves képviselői bukkantak fel a névjegyzékekben, mint Klösz György, Kozmata Ferenc, illetve Laky Adolf.

¹⁶¹ A néhány teréz- és ferencvárosi egyetemi tanárt a magas státusú hivatalnokok közé soroltam, egyrészt mert az 1890-es évektől az egyetemi tanárok is szerepeltek a hivatalnokok fizetési kategóriáiban, másrészt választói magatartásuk ezekben a kerületekben a legteljesebb mértékben megegyezett a magas státusú hivatalnokokéval: alacsony részvételi arányuk egyöntetű

A tevékenységszerkezet szerinti felosztásnak a korabeli statisztikákig visszanyúló hagyományát követve megkülönböztettem továbbá őstermelő¹⁶² és iparforgalmi, azon belül ipari, kereskedelmi, valamint közlekedési foglalkozásokat. Az iparosok és a kereskedők népes és eléggé heterogén csoportjait a jövedelmi helyzet szempontjának beemelésével próbáltam meg homogénebb kategóriákra bontani. Ehhez az 1871–1872. évi adókimutatásokat hívtam segítségül.¹⁶³ E kimutatások adózókra lebontva és foglalkozásonkénti bontásban is közlik az adóösszegeket, így az átlagadó alapján megállapíthatók az egyes szakmák jövedelmi viszonyai.¹⁶⁴ Ezek alapján, feltételezve, hogy a szakmák presztízse és jövedelmi viszonyai között van összefüggés, magasabb és alacsonyabb presztízssű foglalkozások szerint bontottam ketté mind az iparosok, mind a kereskedők csoportját.¹⁶⁵ A kereskedők esetében az állami adóként és községi pótlékként megfizetett évi 100 forintnál húztam meg a két csoport közötti határt, az iparos szakmák esetében viszont a 100 forintos határt csak nagyon kevés szakma adója érte el, így itt 50 forint megfizetett adó felett már a magasabb presztízssű kategóriába tettem a szakmákat.¹⁶⁶ (Természetesen ezzel a módszerrel az adott személyek jövedelmi viszonyai nem térképezhetőek fel, ez csak foglalkozásuk korabeli megítélését segít megismerni.) A csekély számú szolgáltató szakmát (például borbély, kéményseprő) is az iparosok közé soroltam, akárcsak azokat, akiknek a foglalkozása gyárosként lett feltüntetve – ez utóbbiakat mind a magasabb státusú iparosok kategóriájába helyeztem. Külön kategóriába kerültek a bérkocsisok, fuvarosok, illetve a vendéglősök, kocsmárosok és szállodabérlők, akiknél a jól körülhatárolható tevékenységszerkezet nagy jövedelmi szóródással párosult.

Végül az azonosíthatatlan foglalkozású ház- és telektulajdonosok heterogén csoportjába soroltam a magánzókat és a tőkéseket is, akiknek társadalmi státusát éppúgy nem lehetett pontosítani, mint a háztulajdonosokét.

A választói névjegyzékekben és a szavazási listákon szereplő nevek azonosítását nehezítette a korszak többnyelvűsége és még meg nem szilárdult helyesírása:

kormánypártisággal párosult – az egyetlen kivétel az 1878-ban a függetlenségi jelöltre szavazó ferencvárosi Hatala Péter volt.

¹⁶² Míg a IX. választókerületben népes és karakterisztikus csoportot alkottak a nem földbirtokos őstermelők, ezért a földbirtokosokat itt a háztulajdonosok és magánzók csoportjába soroltam, addig a Belvárosban és a Terézvárosban a néhány „igazi” őstermelő egy kategóriában maradt az – amúgy a voksolástól jellemzően távol maradó – földbirtokosokkal.

¹⁶³ Kőrösi 1875.

¹⁶⁴ Az 1870. évre városrészenként lebontva is közöl adóadatokat Kőrösi József, de szerintem a szakmák presztízisének megállapításához az egész városban fizetett adók mértéke a mérvadó, hiszen tevékenységük sem csak egy-egy városrészeire korlátozódott (Kőrösi 1873).

¹⁶⁵ Horváth J. András is megkülönböztetett magas és alacsony presztízssű iparos- és kereskedő kategóriákat (Horváth 1998: 487). Néhány foglalkozásmegnevezés egészen alacsony társadalmi státusú személyek sporadikus választójogosulttá válására utal, gondolok itt elsősorban a Ferencvárosban és a Terézvárosban felbukkanó piócaárusokra vagy az egyetlen terézvárosi patányirtóra.

¹⁶⁶ Igaz, az 1873-tól kezdődő gazdasági válság összekuszálhatta e szakmák jövedelmi viszonyait.

többször egészen más formában jelent meg ugyanaz a név a kétféle listán. Arra is van példa, hogy egy név kétszer szerepel a szavazási listán, míg a választói névjegyzékben csak egyszer. A szavazási listákon voltak olyan nevek is, amelyeket nem sikerült egyértelműen egyik, a névjegyzékben szereplő névvel sem azonosítani. Az ilyen, nem egyértelmű eseteket, illetve a nyilvánvalóan kétszer összeírt személyeket nem vettem figyelembe, azaz a konkrét elemzésekhez csak a bizonyosan megfeleltetett személyeket és szavazatokat használtam fel.¹⁶⁷ Közéjük soroltam azokat az eseteket is, ahol két eltérő név között egyértelmű volt a megfelelés, például eltért a keresztnév, de csak egyszer fordult elő a névjegyzékben a családnév: ilyenkor azonos személynek vettem a két név tulajdonosát.¹⁶⁸ Azoknál az ismétlődő neveknél, ahol az azonos nevű szavazók ugyanarra a jelöltre szavaztak, „érvényesként” kezeltem mindegyik voksot¹⁶⁹ – ha eltérő szavazatot adtak le, nem tudtam őket figyelembe venni.

A központi választmány iratanyaga mellett a választások eseménytörténetének rekonstruálásához elsősorban néhány, a korabeli különböző pártállású sajtóterméket reprezentáló periodika tudósításait tekintettem át, illetve olyan levéltári források feldolgozására is törekedtem, amelyekben további adatok bukkanhattak elő a választásokkal, illetve azok főszereplőivel kapcsolatban. Ezek közül főként a budapesti közgyűlés ülésjegyzőkönyveiben, illetve a Belügyminisztérium levéltárában találtam jelentős adalékokat. Mindemellett statisztikákat, visszaemlékezéseket, képviselőházi naplókat, címjegyzékeket és magániratokat is felhasználtam az egyes rész kérdések vizsgálatához.

II. A SZABÁLYOZÁS KERETEI

¹⁶⁷ Bizonyára vannak további kettőzések is, de a többi gyanús esetben nem volt megállapítható, hogy ugyanarról a személyről vagy csupán névazonosságról van-e szó.

¹⁶⁸ Az angliai szavazókat elemző Speck és Gray az azonos családnévű és eltérő keresztnévű személyeket azonosnak vette, ha a két keresztnév kezdőbetűje megegyezett (Speck–Gray 1970: 107–109).

¹⁶⁹ Speck és Gray is elfogadták ezeket az eseteket: Speck–Gray 1970: 108.

5. Az országgyűlésiképviselő-választások normatív szabályozása a dualizmus korában

Az első magyar választójogi szabályozás, az 1848. évi V. törvény helyezte népképviselési alapra a korábbi rendi választójogot. Ez a jogszabály a választójogot azok számára biztosította, akikről tulajdonuk, (egy bizonyos szint feletti) jövedelmük vagy „tanultságuk” révén feltételezhető volt, hogy képesek megfontolt, anyagi befolyásolástól mentes döntést hozni a választóhelyiségben.¹ Rajtuk kívül, mivel a korabeli liberális felfogás már megszerzett jogok elvétele nem tartotta lehetségesnek, mindazok, akik a korábbi rendi országgyűlésben követválasztási joggal bírtak (úgynevezett régi jog), akárcsak a városi polgárjoggal rendelkezők, életük végéig megőrizhették választójogukat, de azt leszármazottaikra már nem öröközhették át. Az anyagi befolyásolástól mentesség elve azonban eleve nem érvényesülhetett: noha felmerült a már a reformkori követválasztásokon megvesztegethetőségéről elhíresült vagyontalan, bocskoros nemesség választójogának megvonása, a régi jog megőrzése azt vetítette előre, hogy az anyagi befolyásolás lehetőségét ez a választójogi törvény sem tudja kiküszöbölni.

A sebtében megalkotott, bevallottan csak átmeneti 1848-as jogszabályt azonban csupán 1874-ben váltotta fel a véglegesnek szánt szabályozás, így négy választást is (1861, 1865, 1869, 1872) az ideiglenes törvény rendelkezései alapján bonyolítottak le. A változtatás szükségessége az eredeti törvény ideiglenességével, a modernebb, az adózásra épülő census bevezetésével, valamint a magyarországi és az erdélyi választójogi rendszer egységesítésével volt indokolható. A téma kétéves „pihentetése” után elfogadott 1874. évi XXXIII. törvény – a lényegét nem érintő módosításokat leszámítva – a már 1871-ben előterjesztett törvényjavaslat által indítványozott választójogi szabályozást szentesítette.² Az új törvény hangsúlyosan nem felváltani, hanem pontosítani kívánta az 1848-as szabályozást. A deklarált cél helyett azonban az új törvény

¹ Választójoggal rendelkezők az 1848-as törvény szerint az ország „mindazon bennszületett, vagy honosított, legalább 20 éves, és sem atyai, sem gyámi, sem gazdai hatalom, sem pedig elkövetett hűségtelenség, csempészkedés, rablás, gyilkolás és gyújtogatás miatt fenyték alatt nem levő lakosai, a nőket kivéve”, akik szabad királyi városokban vagy rendezett tanácsú községekben 300 ezüst forint értékű házat vagy földet, más községekben pedig legalább negyed úrbéri telket kizárólagosan, illetve házastársukkal vagy kiskorú gyermekeikkel birtokolnak, vagy saját műhellyel, kereskedési teleppel, gyárral vagy legalább egy segéddel rendelkező kézművesek, gyárosok vagy kereskedők, ezeken túlmenően azok, akiknek földbirtokukból vagy tőkéjükből évi 100 ezüst forint értékű jövedelmük van, és „jövedelmükre való tekintet nélkül a tudorok, sebészek, ügyvédek, mérnökök, akadémiai művészek, tanárok, a magyar tudós társaság tagjai, gyógyszerészek, segédlelkészek, községi jegyzők és iskolatanítók”. 1848: V. tc. 2. §. Magyar Törvénytár 1836–1868: 223–224.

² 1872-ben épp a választási törvényjavaslat váltotta ki az első obstrukciót, ennek hatására került le ekkor a napirendről a törvénytervezet (Bérenger–Kecskeméti 2008: 346).

eredményeképpen a választásra jogosultak köre szűkebb lett, mint korábban volt. Az akkori ellenzéki pártok az új választójogi törvény révén magasabbá vált cenzust jogfosztó, a teljes lakosság többségét tulajdonképpen maga mögé állítani képtelen kormánypárt pozícióit bebetonozó machinációként utasították el. A történetírás is hasonlóan értékelte a helyzetet: Gerő András szerint a kiegyezés utáni első, 1869-es választások eredményei nyomán vonta le azt a következtetést a kormány, hogy a rendszert tartósan konszolidálni képes stabil parlamenti többség csak a választójog szűkítésével tartható fenn, ezért volt szükség igazán az új szabályozásra.³

A választójogi cenzus ekkor ugyan még nem volt európai kitekintésben kirívóan magas értékű, de egyrészt az, hogy ennél lényegesen bővebb választójogi szabályozás alapján a dualista korszakban nem rendeztek választásokat, másrészt a nyílt szavazás ekkor véglegesített rendszere – amelyet másutt már éppen kivezettek a gyakorlatból – hosszú távon igencsak problematikusá tette ezt a szabályozást.⁴

Mivel a törvényhatóságokról szóló 1870. évi XLII. törvény a törvényhatósági bizottság választott (tehát nem virilis) tagjainak megválasztását az országgyűlési választójoggal rendelkezők számára tette lehetővé, az 1874-es módosítás a törvényhatósági választásokon részt vevők körét is szűkítette.⁵ A fővárosban egyébként a törvényhatósági bizottság választásán való részvétel jogát már 1872-ben további feltételekhez kötötték, szűkítve az akkori országgyűlési választójogot.⁶ Kecskeméti Károly a demokratikus deficit kialakulásának kezdetét nem is az 1874-es választójogi szabályozáshoz kötötte, hanem a törvényhatóságokról szóló törvények azon kitételeihez, amelyek a városokban a törvényhatósági bizottsági helyek felét a legnagyobb adót fizetők, azaz a virilisek számára tartották fenn. A fővárosban ez annyiban

³ Gerő 2017: 75–117.

⁴ A magyar választójogot európai összehasonlításban mutatta be: Zsoldos 2008: 17–28; Varga 2010: 21–23.

⁵ 1870: XLII. tc. 19. §. Magyar Törvénytár 1869–1871: 212. A községek képviselteinek megválasztására jogosultak körét viszont az 1871-es községi törvény jóval tágabban, a következőképpen szabályozta: „Községi választó: a) minden 20 éves községi lakos, ha saját vagyonától vagy jövedelmétől a föld-, házjövdelmi, vagy személyes kereseti adót a községben már két év óta fizeti; a ki azonban személyes kereseti adón kívül egyéb adót nem fizet, csak azon esetben, ha gazdai hatalom alatt nem áll; b) továbbá minden testület, intézet, társulat és czég, ha a községben fekvő vagyonnal bír és attól adót fizet” (1871: XVIII. tc. 38. §), beleértve a két évnél régebben az országban lakó, adót fizető idegeneket is. Választójoggal nem rendelkeztek a katonák, a vizsgálati fogságban lévők, a büntényesek, a csőd alatt levők, továbbá az állami és megyei tisztviselők, ha fizetéseik után járó jövedelmi adón kívül más adót a községben nem fizettek (uo. 39. §). A törvény továbbá kimondta, hogy „[a] községben fekvő vagyonnal bíró kiskoruakat, és gondnokság alattiakat a gyám, illetőleg gondnok, a nőket, testületeket, intézeteket, társulatokat, czégeket, a meghatalmazott képviseli a választásnál” (uo. 40. §). Magyar Törvénytár 1869–1871: 284.

⁶ Írni-olvasni tudást és két év helyben lakást írt elő a törvény, emellett nem rendelkeztek választójoggal a katonák, a vizsgálati fogságban lévők, a büntényesek és a csőd alatt állók. 1872: XXXVI. tc. 24–25. §. Magyar Törvénytár 1872–1874: 84.

módosult, hogy itt a viriliseket is választották, méghozzá az 1200 legtöbb egyenes államadót fizető közül.⁷

Az 1874. évi XXXIII. törvény a szabad királyi és a rendezett tanácsú városokban azokat tekintette választójogosultnak, akiknek házadó alá eső, legalább három lakrészből álló házuk volt, még ha ideiglenesen adómentesen is; vagy akkora földet birtokoltak, amelyre legalább 16 forint tiszta jövedelem utáni földadót kellett fizetni.⁸ A három lakrész kikötése a városi lakosság esetében szűkítette a korábbi szabályozást, mivel a megelőző küszöböt jelentő legalább 300 forint értékű házak jelentős része kevesebb lakrésszel rendelkezett.

Más településeken a negyed úrbéri telek helyett a negyed úrbéri telek után az adott községben⁹ fizetendő adósáv elérése lett a választójogosultság határa. Ezzel nagy különbségek jöttek létre az ország régiói között. Az egyes községekben a föld jövedelmezőségének különbségei miatt ugyanis jelentős mértékben eltérő adó terhelte a telkeket. Ez az elsősorban ellenzéki bázisnak számító alföldi, magyar etnikumú területeket érintette hátrányosan, ahol magasabb volt az adóminimum mértéke. (Ha viszont nominálisan azonos mértékű adó után járt volna mindenhol a választójog, a gyengébb minőségű, művelésbe kisebb mértékben bevont földekkel rendelkező hegyvidéki területeken csappant volna meg jelentősen a választók száma.)

Erdélyben – az egységesítés igénye ellenére – továbbra is eltérő maradt a szabályozás, elsősorban az úrbérrendezés elmaradása miatt.¹⁰ Különbség maradt az is, hogy az erdélyi választók többsége ezután is régi jogon küldhetett képviselőket az országgyűlésbe. Feltehetően a teljes országra nézve a magyar és a román lakosság végül alulreprezentált, míg az összes többi nemzetiség felülreprezentált lett a választók körében.¹¹

⁷ Bérenger–Kecskeméti 2008: 346.

⁸ 1874: XXXIII. tc. 3. §. Magyar Törvénytár 1872–1874: 314.

⁹ Ahol nem történt meg az úrbérrendezés, a leghasonlóbb olyan községben kellett a negyed telek után fizetendő adósávot elérni, ahol ez az adat rendelkezésre állt.

¹⁰ Bár Gerő András azt állítja, hogy a románok lakta erdélyi területeken kisebb méretű, illetve adójú földbirtokokkal is szert tehetett valaki a választójogosultságra, a törvényjavaslat 1874-es vitájában éppen azt bizonygatták a felszólaló román nemzetiségi képviselők, hogy a szabályozás hátrányosabb Erdélyre, mint az ország többi részére nézve. Maga Gerő is úgy vélekedik, a románok végül mégis alulreprezentáltak lettek a választók körében (Gerő 2017: 112–113; Képviselőházi napló, 1872–1875. 12. kötet, 29–51. 1874. július 12.). Mivel Erdélyben elmaradt az úrbéri szabályozás, az új törvény itt egyszerűen azoknak adott választójogot földtulajdon alapján, „kik a jelenleg fennálló földadó-kataszter alapján 84 frt, ha pedig első osztályú adó alá eső házzal bírnak, 79 frt 80 kr, és ha házuk másod vagy magasabb osztályú adó alá esik, 72 frt 80 kr tiszta jövedelem után fizetnek földadót”. A törvény ezt a szabályozást a földadókataszter megváltozásáig rendelte fenntartani (1874: XXXIII. tc. 5. §. Magyar Törvénytár 1872–1874: 315). Mivel később lejjebb vitték a földadóminimumot, az eltérő szabályozás idővel akár kedvezőbbé is válhatott az erdélyi választók számára (Gerő 2017: 110–112).

¹¹ Gerő 2017: 110–113.

A földbirtok utáni, nem országosan egységes földcenzus vált tehát a legbotránysabb elemévé az új törvénynek. Az ellenzéki kritikák szerint – a választókerületek egyenlőtlen mérete mellett – a szabályozásnak ez a része növelte leginkább a kormánypart győzelmi esélyeit, hiszen az inkább '48-as érzelmű magyarok és az egyik legpotensebb – egyúttal legellenzékiebb – nemzetiségi parlamenti blokk felállítására képes románok lettek az új szabályozás kárvallottjai.

A háztulajdon vagy jövedelem után legalább 105 forintnyi adót fizetők tették ki a jövedelmi alapon választójogosultak csoportját.¹² Az egy segéddel rendelkező kézművesek csak a községekben lehettek választójogosultak.¹³

Az értelmiségi alapon választásra jogosultak köre az 1848-ban meghatározott foglalkozásokat úzőkön kívül kiterjedt az okleveles erdészekre, bányászokra és a kisdédóvókra, viszont a lelkészek, segédlelkészek, tanárok, tanítók, községi jegyzők és nem okleveles kisdédóvók esetében a választójogosultság feltétele lett a hivatalos alkalmaztatás.¹⁴ Nem választhattak ettől fogva a fegyveres és közrendészeti erők legénységéhez tartozók, a jogerős börtönbüntetésüket töltők, a vizsgálati fogságban lévők, továbbá a csodeljárás alatt állók és az adóhátralékosok. Ez utóbbiak kizárása a választójogból további tízezrekkel csökkentette a választójogosultak számát, és ez lett végül az egyetlen kritérium, amelyben az 1913-as új (a gyakorlatban ki nem „próbált”) választójogi törvény létrejöttéig engedett a kormánytöbbség – de ebben is csak 1899-ben.

Az 1874-es törvény szabályozta véglegesen a választói jogosultság megállapítását, kijelentve, hogy a kellő mértékű adót fizetők adókönyvvél, adóhivatali

¹² Kivéve a II. osztályú jövedelmi adó alá esőket, akiknek legalább 700 forintnyi jövedelmet kellett kimutatniuk, valamint az állami, törvényhatósági és községi tisztviselőket, esetükben megelégedtek az 500 forintos évi jövedelemmel: 1874: XXXIII. tc. 7. §. Magyar Törvénytár 1872–1874: 315. A II. osztályú jövedelemadó alá az alábbiak estek: „a) köz- és magán tisztviselők, hivatalszolgák, házi tisztek és bármi nevezet alatt bérvizonyban állók állandó fizetései, valamint azoknak akár készpénzben, akár terményben járó illetményei, a mennyiben határozott szolgálati kiadások fedezésének kötelezettségével egybekötve nincsenek; b) szolgálati viszonyból származó nyug- és kegydíjak; c) ápoló vagy életbiztosító intézetektől betételek folytán huzott évi járadékok; d) a tudományos akadémia tagjainak állandó fizetése; e) egyházi személyek és testületek rendes jövedelme, a mennyiben ez föld- vagy házadó alá nincs vetve, vagy minősége szerint az I-ső osztályba nem tartozik.” 1868: XXVI. tc. 3. §. Magyar Törvénytár 1836–1868: 409. A II. osztály-nál megszabott 700 forintos jövedelmi küszöb azzal magyarázható, hogy ez a jövedelemhatár esik legközelebb az I. és a III. osztályba tartozó jövedelem esetében megszabott határhoz. Az I. és III. osztályban az lehetett választó, aki legalább évi 10,5 forint jövedelmi adót fizetett, mivel itt az adókulcs 10%-os volt. A II. osztályban, ahol nem volt egységes adókulcs, az évi adó mértéke 700 forintos jövedelem esetében érte el a 9 forintot, legalább 800 forintos jövedelemnél pedig már 11 forint volt. Az már a mögöttes törvényhozói szándékot minősíti, hogy a II. osztályú jövedelmi adóba sorolt állami, törvényhatósági és községi tisztviselők viszont ekkora mértékű kedvezményben részesültek, miközben például a magántisztviselők nem, hiszen az 500 forintnyi éves jövedelem sávjában a fizetendő adó csupán 5 forintba rúgott.

¹³ 1874: XXXIII. tc. 6. §. Magyar Törvénytár 1872–1874: 315.

¹⁴ 1874: XXXIII. tc. 9. §. Magyar Törvénytár 1872–1874: 316.

bizonyítvánnyal vagy az egyenes adók községi főkönyvének kivonatával igazolhatják választói jogosultságukat. Az ingatlantulajdon alapú választójog is valamilyen hivatalos okmánnyal (telekkönyvvél, földadó-telekkönyvi kivonattal vagy tagosítási földkönyvi bizonylattal) volt igazolható.¹⁵

A választásra jogosultak körét nem csupán közvetlenül a választások előtt határozták meg, hanem ez ekkortól rendszeres közigazgatási feladattá vált. Már az 1848-as törvény rendelkezett a választás lebonyolítására a törvényhatósági közgyűlés által alakítandó szervezetről, az alispán (városi törvényhatóságokban az alispán megfelelője, Budapesten például a polgármester) vezetésével működő központi választmányról, amelyben a törvényhatóság valamennyi választókerülete képviseltette magát.¹⁶ E testület feladata lett a választói névjegyzékek összeállítása és – a rendőrség bevonásával – a szavazás lebonyolítása. Döntései ellen a képviselőház mandátumvizsgáló bizottságához lehetett fellebbezni.¹⁷

1874-től (a korábbi gyakorlattól eltérően) már nem csak azok kerültek be a választói névjegyzékekbe, akik jelentkeztek, hanem a – Budapesten harminckét, majd 1877-től harminchat tagú – központi választmánynak folyamatosan (évente) minden választásra jogosultat fel kellett vennie a listára.

A választások 1874-től voltak következetesen nyíltak. Ugyan már 1848-ban kimondták: „[a] szavazás a szavazó nevének a küldöttség általi feljegyzésével, – s valamint a szavazatok összeszámítása is mindazáltal nyilván történik”, de az első választásokon voltak olyan választókerületek, ahol titkos szavazás zajlott le.¹⁸ A választás érvényessége részvételi arányhoz nem volt kötve, de ahol egy jelölt sem kapta meg a szavazatok legalább 50%-át, ott második fordulót kellett tartani a két legjobban szereplő között. A választás napján a választási bizottság elnöke felszólította a szavazókat, hogy jelöljenek valakit képviselőnek (már egy választó jelölhetett valakit). Ha csak egy jelölt volt, „közfelkiáltással” ő lett a képviselő. Ha többen voltak, minden jelölt pártjából tíz-tíz választópolgár kiválasztott két embert, akik a jelöltet képviselték a szavazatszedő bizottságban, és ezután megkezdődhetett a választás. A választás végén az elnök ünnepélyesen kihirdette a győztest, és átadta neki a jegyzőkönyv egy példányát, amely egyben képviselői megbízólevélként is szolgált.¹⁹

¹⁵ 1874: XXXIII. tc. 14. §. Magyar Törvénytár 1872–1874: 317.

¹⁶ Az 1848. évi V. törvénycikk 7. §-a még csak az alispánt tette meg a testület elnökéül, az 1874. évi XXXIII. törvénycikk 18. §-a már opcionálisan a fő- vagy alispánt nevezi meg elnökül (1848: V. tc. 7. §. Magyar Törvénytár 1836–1868: 227–228.; 1874: XXXIII. tc. 14. §. Magyar Törvénytár 1872–1874: 317).

¹⁷ 1899-től már a Kúriához kellett fellebbezni, de csak abban az esetben, ha a visszasságokat bizonyítani lehetett, más esetekben továbbra is a képviselőház illetékes bizottsága vizsgálta az ügyet (Koroknai 1986: 219).

¹⁸ 1848: V. tc. 32. §. Magyar Törvénytár 1836–1868: 229.

¹⁹ Csizmadia 1963: 71; Szabó 1999: 133–134. A másik két példány a választmány irattárában maradt, illetve a Belügyminisztériumba került.

Milyen kortesfogásokat engedélyezett a jogi szabályozás a korszakban? A választási vesztegetés szankcionálására már a reformkorban történtek kísérletek mind az állami adminisztráció, mind a reformellenzék részéről. 1848-ban a megkérdőjelezett választási eredmények fölötti döntés, illetve általában a mandátumigazolás a képviselőház hatáskörébe került. Azonban sem az 1848-as és 1874-es választási törvények, sem az az 1868-as házszabály-módosítás, amely a képviselőház által választott hét-hét tagú bíráló bizottságok elé utalta a vitatott mandátumok feletti döntéshozatalt, nem rendelkeztek a választási visszaélés normatív definíciójáról.²⁰ A hiányos törvényi rendelkezések, illetve a bíráló bizottságok kormánypárti többsége a mandátumigazolásokról való visszaélések, az egyes egyedi esetekben alkalmazott, egymásnak ellentmondó döntések alapjáivá váltak.²¹ A bíráló bizottságok határozatai leginkább azonban a status quót tartották fenn, azaz nem semmisítették meg a megszerzett mandátumot.²²

Az 1878-ban hatályba lépett büntető törvénykönyv, az úgynevezett Csemegi-kódex rendelkezett végül a választási vesztegetés törvényi definíciójáról. Eszerint, aki a választónak vagy hozzátartozójának „azon célból, hogy az a bizonyos jelölthez szavazzon, vagy ne szavazzon, vagy hogy a szavazástól tartózkodjék, pénzt vagy pénzértéket, vagy más előnyt ad vagy ígér; hat hónapig terjedhető fogházzal, és ezer forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő”.²³

Hasonló büntetést helyezett kilátásba a törvény a vesztegetést elfogadó választónak is. Ugyanez a jogszabály azt is deklarálta, hogy aki hasonló célból etet és itat, illetve az etetést és itatást elfogadja, három hónapig terjedhető fogházzal és ötszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel sújtható.²⁴ A nyílt választás gyakorlata ellenére, ahol az etetési-itatási-fuvarozási, sőt a kimondottan vesztegetési ügyek sem voltak ritkák, a korszakban sem volt legális, 1878-tól pedig normatív módon is tilos lett a választói voksek megszerzése céljából való megvendégelés, illetve a szavazatok megvásárlása.²⁵

A választási vesztegetés újabb törvényi pontosítására egészen 1899-ig kellett várni. Az ekkor elfogadott XV. törvénycikk – a kortársak vélekedése szerint általános, mégis szankcionálatlanul maradt törvénysértő gyakorlat ellenére – nemcsak, hogy nem módosította a büntető törvénykönyv által kimért szankciókat, hanem

²⁰ Az 1874-es választási törvény elvben már a Kúria választási bíraskodását mondta ki, de a Kúria választási bíraskodásának „anyagi és alaki szabályait” külön törvényben rendelte meghatározni, és e törvény megszületéséig a választási bíraskodást a képviselőház hatáskörében tartotta (1874: XXXIII. tc. 89. §. Magyar Törvénytár 1872–1874: 329).

²¹ Ruszoly 1980: 42.

²² Ruszoly 1980: 43.

²³ 1878: V. tc. 185. §. Magyar Törvénytár 1877–1878: 131.

²⁴ 1878: V. tc. 186. §. Magyar Törvénytár 1877–1878: 131.

²⁵ Az etetés és itatás a korteskedés bevált – és a választási korrupciót elmélyítő – fogása volt a 19. század közepi Angliában is (Ostrogorski 1902: 155).

a választás érvénytelenségét is kimondta, ha bebizonyosodnak ilyen esetek.²⁶ Ez a törvény ugyanis nem a választási visszaélések büntetőjogi szankcionálásáról szólt, hanem a választási bíraskodás normatív feltételeit próbálta meg szabályozni, és azokat a körülményeket vette sorra, amelyek a választás eredményének érvénytelenítéséhez vezettek.²⁷ Annai engedményt tett azonban az 1899-es jogszabály, hogy törvényes kiadássá minősítette a kampányban a szavazók szavazóhelyiséghez szállításának költségeit, és a más településen tartott szavazás esetén a voksolás alatti ellátásukat.²⁸ Másfelől további kikaput biztosított a nyilvánvalóan nem választási céllal történő, illetve a „szokásos vendéglátás” számára, tág teret nyitva ezzel a visszaélések fennmaradásának.²⁹ A gyakorlatban egyébként vacsorák, mulatságok, fogadások szervezése nélkül egyetlen jelölt sem rúghatott labdába a mandátumért. Annak ellenére tehát, hogy a választásokkal kapcsolatos legális kiadások normatív definíciójára 1899-ig kellett várni, és még ekkor sem engedélyezték a kortesek szokásos szavazatszerző kellékárának jó részét, a büntető törvénykönyvben rögzített tényállásokkal kapcsolatos büntetések kiszabása a korszakban sem 1899

²⁶ „A választás érvénytelen és annak megállapítása kérvény útján kérhető: [...] 2. ha a képviselő a választónak, vagy ennek tudtával hozzátartozójának, azon célból, hogy az ő reá szavazzon, vagy bizonyos jelölthez ne szavazzon, vagy hogy a szavazástól tartózkodjék, pénzt vagy pénzértéket vagy más előnyt ad, vagy ígér; ugyszintén ha a képviselő ily cselekményben részes vagy abba megelőzőleg és kifejezetten beleegyezett”. 1899: XV. tc. 3. §. Magyar Törvénytár 1899: 47–48.

²⁷ Ez a törvény nem szabályozta újra a választójogosultság – addigra nemzetközi összehasonlításban végképp elavulttá vált – feltételeit sem, egyetlen kivételtől eltekintve: az adóhátralékokokat ettől fogva már nem zárták ki a választók közül, mert hiányuk már nominálisan is egyre inkább csökkentette a választók számát. Nagyobb szabású választójogi reformot azonban a politikai helyzet nem tett lehetővé egészen az 1910-es évek gyakorlatban már ki sem próbált, és még mindig nem eléggé merész reformkísérleteiig.

²⁸ „Nem esik az 1878. évi V. tc. 185. és 186. § és a jelen törvény 3. §-a alá: a) választóknak a választás helyére való szállítása és visszaszállítása. Ha a szállításra és visszaszállításra a kérdéses választókerületben szavazásra jogosult választó, vagy vele egy háztartásban élő hozzátartozója fogadtatik fel: a fuvarozási díj nem lehet nagyobb azon összegnél, a melyet a szabályrendelet (8. §) megállapít. Az ezt túlhaladó összeg vesztegetés céljából adottnak tekintendő; b) oly választókerületekben, melyek több községből állanak, a választóknak szükséges ellátása, a választás helyén és annak ideje alatt” 1899: XV. tc. 7. §. Magyar Törvénytár 1899: 59–60. Korábban már Angliában is a választók megvesztegetése melegegyének tekintették a szavazók utaztatását. Ott azonban, tekintettel arra, hogy a távol, akár külföldön lévő választók is visszatérhettek abba a választókerületbe, ahol szavazati joggal bírtak, és ennek az utazásnak időnként igen tetemes költségeit a kortesek fizették, jóval korábban szükségessé vált az utazási költségek szabályozása. Így ott már 1858-ban megtiltották az utazási költségek megtérítését, és csak azt engedélyezték, hogy a kortesek a választás színhelyére szállítsák a választókat (Ostrogorski 1902: 147).

²⁹ „Nem tekintendő etetésnek és itatásnak [...] a) ha tekintettel a megvendégelt személyekre, a megvendégelés alkalmára és egyéb körülményeire, világosan kitűnik, hogy a megvendégelés nem azon célból történt, hogy az illetőknek szavazása ez által befolyásoltassék; b) egy vagy több választónak szokásos alkalmakkor, – a képviselő által saját házában, vagy azon kívül történt megvendégelése, ha az a szokásos vendéglátásnak határain túl nem terjed.” 1899: XV. tc. 9. §. Magyar Törvénytár 1899: 60.

előtt, sem utána nem volt jellemző. Az elvek és a gyakorlat ekkora mértékű szembenállása viszont komoly kihívások elé állította a választási bíráskodásban eljáró hatóságokat.³⁰

6. Gerrymandering Budapesten?

Az 1848-as választásokon még az öt városrész (Belváros, Lipótváros, Terézváros, Józsefváros, Ferencváros) felelt meg az öt pesti választókerületnek, Buda két választókerületét pedig a Vár, a Tabán és a Krisztinaváros, illetve a Víziváros és az Országút városrészek alkották. Az 1865-ös választások alkalmával határozták meg, hogy a Kerepesi úttól északra fekvő külterületek választói szabad tetszésük szerint a Lipót- vagy a Terézvárosban, a Kerepesi úttól délre fekvő külterületek választói a József- vagy a Ferencvárosban szavazhatnak.³¹ A korábban Pest vármegye szentendrei választókerületéhez tartozó Óbudát pedig Budapest egyesítésekor csatolták ideiglenesen³² a budai II. (vízivárosi) választókerülethez. Ezt az 1875. évi II. törvény mondta ki, amelynek vitájában Wahrmann Mór észrevételezte, hogy Óbuda lakosaival a fővárost egy további mandátum is megilletné. Noha Wahrmann felszólalásában ezt egy szóval sem említette – sőt, felhívta a figyelmet arra, hogy a választókerületek határainak kijelölése már nem az országgyűlés hatásköre –, a vitában felszólaló Schwarcz Gyula, illetve Hoffmann Pál mégis tudni vélték, hogy a Terézváros kapná meg ezt a további mandátumot. A következő évtől már éppen a Terézvárost képviselő Schwarcz ebből az értelmezésből kiindulva érvelt Wahrmann javaslata mellett – igaz, elég különös szóhasználatlalt:

„Igaz az is, beismerem, hogy úgy, a mint Budapest népessége jelenleg mutatkozik, különösen azon nagyszámú városrészben, a melyre nézve a szaporítás indítványoztatik: az ottani népesség kevésbé magyaros és nagyrészt üzéri voltát véve figyelembe, a lelkesedés

³⁰ Az 1899. évi XV. törvény végül egyszersmind – brit mintára – a Kúria elé utalta (egyelőre nyolc év próbaidőre) a megtámadott mandátumok feletti ítélkezést. A Kúria viszont gyakorlatilag bojkottálta a megtámadott mandátumok érvénytelenítését, mintegy tiltakozva a rá rótt feladat ellen (Cieger 2011: 32–33). Ennek ellenére egészen 1925-ig a Kúria hatásköre maradt, és csak az ekkor meghozott XXVI. törvény utalta a közigazgatási bíróság kizárólagos hatáskörébe a választások feletti bíráskodást (Szente 2011: 317). Egy, a Kúriát megjárta esetet részletesen bemutattam egy korábbi tanulmányomban (Gerhard 2017a), míg Magyar Kata két megtámadott 1905-ös mandátum sorsát elemezte írásában (Magyar 2016).

³¹ Ruszoly 1999: 220. Külterületek vagy kültek névvel a város közigazgatási területéhez tartozó, de a (néha változó) vámvonalon kívül található területeket illették.

³² MNL OL K 150. 591. cs. 1877-II-10 22 599/1877.

nem nagy fokát méríthetni a jelen állapotból arra nézve, hogy Wahrmann tisztelt barátom indítványát pártoljam; de erre magasabb szempontok, magasabb érdekek köteleznek. [...] Azt mondják: veszedelmes az országra nézve oly városrésznek adni külön választókerületi jogot, milyen Budapesten az egyik nagyobb városrész, hol oly sok az üzér és oly kevés a magyar, mert ezzel csak az üzérkedés túlsúlyát növeljük még e házra nézve is. [...] Máris elég nemzetisége van e hazának. Ne adjunk alkalmat arra, hogy félreértésből – a mi itt mindenesetre hiba, sőt több volna mint hiba – a városi, még meg nem magyarosodott elem új elégedetlen elemmé, új nemzetiséggé tömörüljön politikai életünkben.”³³

Hoffmann Pál azt vitatta, hogy miért kellene Pesten kijelölni egy további választókerületet azért, mert Óbudát a fővároshoz csatolták, és inkább Óbudából javasolt egy új választókerületet létrehozni, hozzácsapva a budai II. választókerület Óbudával határos újlaki és országúti negyedeit. A képviselőház többsége azonban elvetette mind Wahrmann, mind Hoffmann módosító indítványait, így Budapesten egyelőre hét választókerület maradt, ami csak fokozta a népességét, választóinak számát és gazdasági erejét tekintve a képviselőházban amúgy is alulreprezentált főváros hátrányát.³⁴

Amikor viszont a képviselők létszáma az 1876-os meggyerendezés következtében két fővel csökkent volna, az a döntés született, hogy inkább Budapestnek adják ezt a két pluszmandátumot.³⁵ Budapesten így – az 1877. évi XI. törvény alapján – újra kellett gondolni a választókerületek határait: ez a fővárosi közgyűlés feladata volt, belügyminiszteri jóváhagyással.³⁶ Belügyminisztériumi sürgetésre a közgyűlés 1877. május 30-án tárgyalta meg Budapest Főváros Tanácsa³⁷ és a Jogügyi Bizottmány előterjesztését, amely a meglévő választókerületekből kiindulva, két választókerület megosztásával képzelte el az új választókerületi beosztást.³⁸ A közgyűlésen azonban vita támadt az előterjesztés felett: Királyi Pál azt javasolta, hogy az 1870. évi népszámlálás és az 1877. évi választói névjegyzékek alapján készüljön teljesen új, az össznépességet és a választók létszámát egyaránt figyelembe vevő javaslat. Királyi indítványát a közgyűlés név szerinti szavazáson 101:95 arányban leszavazta. Ezután egyhangúan megegyeztek abban, hogy a legnagyobb népességű terézvárosi legyen az egyik felosztandó választókerület.

A másik javasolt változtatás a korábbi II. budai választókerület szétválasztása volt. Erről viszont a megfelelő számú bizottsági tag kérésére szintén név szerinti szavazáson voksoltak, ahol a II. és III. kerület szétválasztására szavazott 85, ellene 53 fő.

³³ Képviselőházi napló, 1872–1875. 14. kötet, 98. 1875. január 14.

³⁴ Képviselőházi napló, 1872–1875. 14. kötet, 99–101. 1875. január 14.

³⁵ MNL OL K 150. 591. cs. 1877-II-10 18 876/1877, 19 641. jegyzőkönyvi szám.

³⁶ A belügyminiszteri pozíciót maga a miniszterelnök, Tisza Kálmán töltötte be.

³⁷ A főváros igazgatási autonómiájában kulcsszerepet játszó testület a polgármesterből, két alpolgármesterből és a fővárosi ügyosztályokat vezető tanácsnokokból állt (Gyáni 2000: 133).

³⁸ BFL IV.1403.a. Az 1877. május 30-án és június 1-jén folytatólagosan tartott közgyűlés jegyzőkönyve, 128–131.

A szavazáson részt vett törvényhatósági bizottsági tagok voksainak megoszlását vizsgálva kiderül, hol húzódtak a törésvonalak ebben a kérdésben. Míg a városvezetők közül Gerlóczy Károly alpolgármester, valamint Alkér Gusztáv, Havas Pál és Rupp Imre tanácsnokok támogatták a budai kerületek szétválasztását, addig Kamermayer Károly polgármester (de például Thaisz Elek budapesti rendőrfőkapitány is) ellene szavazott. Kormánypártiak és ellenzékiek mindkét táborban megtalálhatóak voltak: a támogatók között volt például Hegedüs János I., vagy Rátknecht János IX. kerületi függetlenségi szavazó éppúgy, mint olyan megbízható kormánypártiak, mint Darányi Ignác, Harrer Ferenc vagy Mérő János. Nemmel szavaztak olyan egyértelműen kormánypárti politikusok, mint Hegedüs Sándor vagy Steiger Gyula, és persze olyan ellenzékiek, mint az alternatív javaslat mellett kardoskodó Királyi Pál. Ha azonban a bizottsági tagok kerületi kötődései szerint nézzük a szavazási eredményt, rögtön láthatóvá válik a törésvonal: az I., II., III., VI. és VII. kerületi képviselők és a X. kerületet a szavazáson egyedülként képviselő helyi pótesküdt, Szeiffert Károly szinte egyöntetűen elfogadták a javaslatot (kakukktójásként három VII. kerületi képviselő, Kölber Alajos, Kokesch Sándor és Vidéky János, valamint Maszák Hugó VI. kerületi póttag említhető meg itt). Ezzel szemben a IV., V., VIII. és IX. kerületi képviselők a már említett Rátknecht János IX. kerületi fűszeres, továbbá Éles Henrik IV. kerületi szabadelvű párti politikus, Mátyus Arisztid IV. kerületi ellenzéki és Kralovánszky István IV. kerületi virilis, továbbá az V. kerületi Lechner Lajos kivételével mind a Budának juttatandó további mandátum ellen voksoltak.³⁹

A jóváhagyott közgyűlési határozat szerint tehát a választókerületek a főváros közigazgatási kerületek szerinti felosztásához igazodtak, így a két kerületre osztott Terézváros, illetve a budai oldalon a korábban egy választókerületet alkotó II. és III. kerület immár saját képviselőt küldhetett a parlamentbe. A kerülethatároktól csak annyiban tértek el a választókerületek határai, hogy a X. kerület – azaz Kőbánya és a Józsefvárosnak a Köztemető (ma Fiumei) úton és az Orczy úton kívül fekvő külterületei – a Ferencvárossal alkotott egy választókerületet, mivel a Ferencváros volt Kőbánya után a legkisebb népességű pesti kerület.⁴⁰ Ez a határozat azonban – mint a közgyűlés megosztottsága is mutatja – egyáltalán nem aratott osztatlan sikert.⁴¹

³⁹ BFL IV.1403.a. Az 1877. május 30-án és június 1-jén folytatólagosan tartott közgyűlés jegyzőkönyve, 130.

⁴⁰ Ezt a – végül meg is valósult – választókerületi beosztást illusztrálja a *Függelék 4. képe*.

⁴¹ Egyébként az eredeti, városegysítés korabeli tervek szerint Kőbánya nem alkotott volna önálló közigazgatási kerületet sem, közigazgatásilag is az addigi Józsefváros helyett a nehezebben megközelíthető Ferencvárossal akarták csatolni. A kőbányaiakat képviselő helyi honorációrok azonban folyamodványt terjesztettek elő a városegysítést menedzselő Havas Ignác belügyminiszteri biztoshoz, amelyben Kőbánya önálló közigazgatási kerületté szervezése mellett érveltek. Ennek hatására önállósodhatott 1873-ban a X. közigazgatási kerület, viszont – kevés választójogi népessége okán – ekkor sem vált önálló választókerületté. A folyamodvány aláírói: dr. Virava József mint népgyűlésileg kiküldött bizalmi tag, Fácányi Ármin, Zach József, Müller

Józsefvárosi polgárok egy csoportja (az aláírók között olyan nevekkel, mint Jókai Mór, Wodianer Béla, Sztupa György vagy Hegedüs Sándor) azonnal megtámadta a belügyminiszternél a határozatot. Fő érvek a következők voltak:

„Ez nem új beosztás, mit a törvény színe világosan elrendel, hanem a régi beosztás kifőtozása. – Igaz, hogy az egyik (nevezetesen terézvárosi) városrészben arányosabbá lesz ezután is a képviselet; de a főváros többi részében nem csak hogy megmarad a régi aránytalanság; de még nevelve is lesz az által, hogy az első és második kerület 1870-ben történt népszámlálás szerint 43.920, – 1876-ban csak 41.433 lakója bírni fog 2 képviselővel, holott Pest-Józsefváros 52.919, illetőleg Kőbánya megtartásával 59.737 lakója nem részesül azon méltányos tekintetben, hogy arányosabban legyen képviselve. [...] nem csak a törvény világos kikötése, mely szerint »új beosztás« eszközzendő, sértetett meg, de a törvény szelleme is. Mert ez azon áramlatnak ad kifejezést, hogy a népképviselőt valódi legyen, a »rotten borough«-k⁴² megszűnjének, és a főváros közgyűlése mégis Ó-Buda 16 ezer lakosáért, melynek száma 1870–1876 között 2000 apadást mutat, mellőzte a főváros gyorsan fejlődő városrészeinek (nevezetesen az 59 ezer lakóval bíró Józsefvárosnak) jogos igényeit. – Azt hisszük, hogy ha akár az adózás, akár a népességi vagy anyagi forgalom, akár a lakosság száma vagy intelligenciális ereje, fejlődése vétetik tekintetbe, a főváros határozata ki nem elégítheti a valódi népképviselőt követelményeit. [...] Nem akarunk a particuláris szempontból kiindulni; pedig bebizonyíthatnók, hogy Józsefváros 8 annyi adót fizet, mint a II.ik kerület; bebizonyíthatnók, hogy Ó-Buda 140 szellemi foglalkozójával szemben 1091 szellemi foglalkozással bíró egyént mutat fel; hogy 1873–1876 közt 12 ezer emberrel szaporodott; de a helyett egyik városrészt sem emeljük a másik fölé; hanem kérjük a törvény szellemének és betűjének végrehajtását [...]»⁴³

A beadvány emellett a közgyűlési határozathozatal során elkövetett eljárásjogi hibákkal is érvelt: egyfelől az időközben érkezettek nem szavazhattak; másfelől „a szavazatok feljegyzése és összeszámítása iránt több részről hangos kifogás tétetett; mert a tévedés a zajos gyűlésen könnyen megtörténhetett”.

Tehát a beadvány elsősorban az 1876-os fővárosi népösszeírás adataira hivatkozott, amikor Józsefváros megosztását sugalmazta a II. és a III. kerület szétválasztása

Károly, Szeiffert Károly, Zeleny Ferenc, Rebrovits György, Szabó István és Kalenda György. A forrást Gárdonyi Albert közölte, a városegysítést levezénylő harmincnégyes bizottság iratanyagára hivatkozva, közelebbi forrásmegjelölés nélkül: 1873. március 20. előtt. Kőbánya polgárainak folyamodványa Havas Ignác kir. biztoshoz, melyben Kőbánya számára külön közigazgatási kerületet kérnek (Gárdonyi [szerk.] 1913: 392–394). Végül először – az 1919. április 6-i tanácsválasztást leszámítva – az 1920-as nemzetgyűlési választásokon alkotott Kőbánya önálló választókerületet (Szalai 1970: 121).

⁴² *Rotten borough*-nak az elnéptelenedő, de határait mégis megőrző brit választókerületeket nevezték.

⁴³ MNL OL K 150. 591. cs. 1877-II-10 22 599/1877. (Kiemelések az eredetiben.)

helyett, az elnéptelenedő angliai választókerületekhez hasonlítva az – amúgy történeti előzmények nélkül – önálló választókerületté tenni kívánt Óbudát. „Nem tudjuk, hogy mely tekintetek bírhatták a főváros közgyűlését e határozatra” – hárították el a beadvány szerzői, hogy utaljanak arra, mivel is magyarázható a józsefvárosi polgárok számára sérelmes közgyűlési döntés. A megszavazott határozat indoklása két verzióban is a belügyminiszter elé került: az egyiket – az amúgy a Királyi Pál javaslatát meg-, a budai új választókerület kialakítását pedig leszavazó – Kamermayer Károly polgármester, a másikat Ráth Károly főpolgármester írta alá.⁴⁴ Mindkét indoklás tartalmazott történeti és gyakorlati szempontokat: ez a beosztás felel meg a történeti-közigazgatási szempontoknak, állították egyrészt, másrészt úgy érveltek, hogy teljesen új választókerületek kialakításával már nem lehetne az 1878. évi névjegyzékeket összeállítani.

A Kamermayer által aláírt indoklás főleg ott ütközik a józsefvárosi érvekkel, hogy az 1870-es népszámlálásra hivatkozik, az 1876-os népösszeírást a fővárosi statisztikai hivatal által elismerten megbízhatatlan forrásnak tüntetve fel, ami ráadásul éppen a budai területeken bizonyult hibásnak, mivel ott jóval kevesebbet írtak össze ekkor a tényleges lakosságnál. Az indoklás szerint az 1870-es mint utolsó hiteles népszámlálás adataiból kiindulva viszont a II. és III. kerületben volt található nagyobb népesség: Kőbánya (és – bár ezt az indoklás nem tartalmazza – a józsefvárosi kültelkek) nélkül Józsefváros lakossága 41 831 fő, a II. és III. kerület együttes lakossága viszont 43 920 fő volt.

A közigazgatási felosztástól független választókerületi beosztás elvetését azzal indokolták, hogy az

„[...] ellenkeznek a fővárosnak közigazgatási tagosulatával, mellyel pedig nézetünk szerint összhangzatban kell lennie, másrészt pedig a közös érdek miatt természetesen együvé tartozó választókat szétszakítaná, a különmemű érdekekért küzdő, a társadalmi állásuknál, foglalkozásuknál és erkölcsiükénél fogva teljesen különböző választókat pedig gépiesen együvé szorítaná, s ez által az ellentétes érdekeknek céltalan és káros harcát idézné elő. Ehhez járul még, hogy a közigazgatás majd minden főbb ága szerint már is különbözőleg beosztott főváros kerületei ezen új beosztás folytán ismét eggyel növekednének, s ez által a polgárságnak már ma is tapasztalt tájékozatlansága öregbítették. Ez oknál fogva tehát ámbár a népesség számát az új beosztásnál főmomentumképen vettük is szemügyre, de mindemellett nem hagyhattuk figyelmen kívül azon tekintet sem, a melyet az adminisztratív szervezeten és az egyes városrészek történelmileg megszilárdult összefüggésének féltreismerhetetlenül elénkbe tárt. Ezen utóbbi körülmény szolgált zsinórmértékül akkor is, a midőn ez előtt 4 évvel a főváros egész területe közigazgatásilag beosztott, ennek kelle tehát ez alkalommal is következetesen kiindulási pontul szolgálnia.”

44 MNL OL K 150. 591. cs. 1877-II-10 22 599/1877. 23 983., illetve 23 984. jegyzőkönyvi szám.

Másfelől az érvelés az összeírásnál jelentkező többletfeladatokra is hivatkozott: „A létező választói névjegyzékekben pedig a választók lakhelye legtöbnyire a régi adókataszteri számmal van kitüntetve, s így azoknak az új választókerületek szerinti szétválasztása nagy nehézségekkel járó és sok időt igénylő munka volna [...]”. Minde mellett az indoklás egy, a szerzett jogok megvonása ellen szóló érvet is felsorakoztatott:

„Ő Buda város csak a fővárosok egyesítése után lőn képviselő választási tekintetben a budai második választó kerülethez csatolva, kimondatván, hogy ezen ideiglenes intézkedés hatálya csak a törvényhozás további rendelkezéséig terjedjen. - Minthogy pedig ezen hozzá csatolás folytán a budai második választókerület lakóinak száma 16000el, választóinak száma 770el, - tehát mindkettő egyharmaddal növekedett, - ezen intézkedés további fenntartása az egyesítés előtti választókerület polgársága jogainak jelentékeny és nem méltányos megszorítását képezné.”⁴⁵

A Belügyminisztériumot azonban nem győzték meg ezek az érvek, a június 8-án kelt belügyminiszteri leirat új választókerületi beosztás kialakítását igényelte, amelyben arányosan oszlik el mind a teljes népesség, mind a választópolgárság. A Tanács 1877. június 9-ei ülésén ezért arra utasította Kőrösi (Kőrösy) Józsefet, a fővárosi statisztikai hivatal igazgatóját, hogy dolgozzon ki tervezeteket az arányos választókerületi beosztásra.

Kőrösi József gyorsan el is készített három változatot, térképeken is jelölve a választókerületek határait.⁴⁶ Valamennyi változat esetében kizárta azt a lehetőséget, hogy a Duna két partjára kiterjedő választókerületeket hozzon létre, mert ilyen választókerületek létrehozását természetellenesnek érezte. Abból indult ki, hogy az 1876-os népösszeírás szerint Budapest népessége 295 254 fő volt, bár elismerte, hogy ehhez hozzá kellene adni körülbelül 5000 főt, amivel nagyobb lehetett a budai oldal népessége az összeírás hiányosságai miatt.

Kőrösi egyfelől készített egy teljesen egyenlő beosztású, 30–35 ezer fős népességű választókerületeket tartalmazó tervezetet, amely nem vette figyelembe a kerülethatárokat, de ezt maga Kőrösi is a valóságtól elrugaszkodott javaslatnak tartotta, és nem is érvelt mellette. Ezért megpróbált a meglévő kerülethatárokat figyelembe vevő választókerületi beosztással is előállni. Két ilyen változatot tervezett. Ezekben, bár elismerte, hogy a IV. és az V. kerület kisebb népességű, mint a többi, arra jutott, hogy „alig fogna tétetni kifogás az ellen, ha e városrészek – melyek nemcsak értelmiségüknél fogva kiválók, hanem az összes főváros adóterhének több mint felét viselik – egy-egy választó kerületet képezzenek”. A Duna jobb partja mindkét változatban a Széna

45 MNL OL K 150. 591. cs. 1877-II-10 22 599/1877. 23 983., illetve 23 984. jegyzőkönyvi szám.

46 MNL OL K 150. 591. cs. 1877-II-10 22 599/1877. Sajnos a térképek közül csak egy, a második változatot bemutató térkép maradt fenn (*Függelék 5. kép*), így az egyenlő népességű választókerületek pontos kiterjedése nem rekonstruálható.

tér – Bécsi kapu (ma Batthyány) u. – Donáti u. – Plébánia (ma Markovits Iván) u. – Bomba (ma Batthyány) tér vonalon szétválasztva alkotott volna két választókerületet. A pesti oldalon pedig a Terézváros a Király utca mentén lett volna kettéosztva, továbbá a IX. választókerülethez tartozott volna Kőbánya, valamint a Józsefváros külterületei. A két változat között egyetlen különbség volt: az egyikben a Józsefváros a Sándor (ma Bródy Sándor) u. – Bérkocsis u. – Újvásártér (ma II. János Pál pápa tér) déli oldala – Dologház u. – Köztemető (ma Fiumei) út útvonalon lett volna kettévágva, úgy, hogy az északi részhez tartozott volna a Terézváros Dohány u. – Rottenbiller u. – Damjanich u. – Aréna (ma Dózsa György) út által határolt része, azaz a Józsefvárossal határos belterületei, valamint a külterületei. A másik változatban a Józsefváros a József utca mentén lett volna kettévágva, és az északi részhez csupán a Terézváros Rottenbiller u. – Damjanich u. – Aréna út által határolt külterületei tartoztak volna. A három tervezet összehasonlítását az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat. Kőrösi József három tervezete a választókerületek beosztására az egyes választókerületek teljes népességével, 1877 (fő)⁴⁷

Választó- kerület száma	1. változat (egyenlő népességű választó- kerületek)	2/a változat: Sándor utcai elválasztás	2/b változat: József utcai elválasztás
I.	Vár és Víziváros része: 32 586	Vár és Víziváros része: 31 347	Vár és Víziváros része: 31 347
II.	Óbuda és Víziváros rész: 32 647	Óbuda és Víziváros rész: 33 886	Óbuda és Víziváros rész: 33 886
III.	Belváros része és Lipót- város: 32 833	Belváros: 24 838	Belváros: 24 838
IV.	Belváros és Ferencváros rész: 32 723	Lipótváros: 27 320	Lipótváros: 27 320
V.	Ferencváros és József- város része Kőbányával: 32 907	Terézváros VI. kerület kültelek nélkül: 41 206	Terézváros VI. kerület kültelek nélkül: 41 206
VI.	Józsefváros rész: 32 858	Terézváros VII. kerület kültelek nélkül: 37 862	Terézváros VII. kerület kültelek nélkül: 44 481
VII.	Józsefváros és Ferenc- város rész: 32 685	Józsefváros Sándor utcá- tól északra és Terézváros déli rész: 28 720	Józsefváros József utcától északra: 36 133

⁴⁷ MNL OL K 150. 591. cs. 1877-II-10 22 599/1877.

Választó- kerület száma	1. változat (egyenlő népességű választó- kerületek)	2/a változat: Sándor utcai elválasztás	2/b változat: József utcai elválasztás
VIII.	Terézváros része: 32 130	Józsefváros Sándor utcától délre: 38 768	Józsefváros József utcától délre: 24 736
IX.	Terézváros rész: 33 885	Ferencváros és Kőbánya: 31 307	Ferencváros és Kőbánya: 31 307
Összesen	295 254	295 254	295 254

Ez a három javaslat került az 1877. június 13-ai közgyűlés elé, de a Tanács ama javaslatával egyetemben, hogy az előző közgyűlési határozat változtatás nélkül erősíttessék meg. Királyi Pál újabb, a választókerületi rendszer újragondolására irányuló javaslatáról pedig nem is történt szavazás. A közgyűlés végül név szerinti szavazáson 145 : 113 arányban az eredeti határozat fenntartása mellett döntött.⁴⁸

A közgyűlésen leadott voksokat áttekintve látható, hogy már Nasztl Mór is elfogadta az előző, a budai pluszkerület létrehozása mellett döntő közgyűlési határozatot, bár május 30-án még ellene szavazott. Így már kilenc ferencvárosi szavazott igennel, kilenc pedig nemmel. Az egyértelműen azonosítható terézvárosiak (VI. és VII. kerületek) közül 36-an szavaztak a határozat mellett, de már 11-en ellene. Kralovánszky István IV. kerületi virilis volt még az a személy, aki korábban támogatta, viszont ekkor már ellenezte a határozatot, így a IV. kerületből hárman támogatták, 34-en pedig elleneztek. Az V. kerületből hatan szavaztak igennel, 21-en pedig elvetették a határozatot. A X. kerületből csak a kormánypárti honorácior gyógyszerész Fácányi Ármin voksolt, ő is a határozat ellen, így a X. kerület immár oldalt váltott. A dunajobbpartiak továbbra is egységesen a határozat mellett, míg a VIII. kerületiek mind a határozat ellen szavaztak. Még az I. kerülethez köthető Keleti Károly is az eredeti javaslatot támogatta a kérdés statisztikai szempontú megközelítése helyett – vagy a konkurens statisztikussal szembefordulva. A városvezetés is megosztott maradt a kérdésben: Gerlóczy Károly alpolgármester és a jelen levő tanácsnokok igennel voksoltak, de Kamermayer Károly polgármester továbbra is ellenezte a határozatot, és az ekkor már szavazó Csengey Endre tisztí főügyész, valamint Incze György főépítész is csatlakozott hozzá.

Tehát a leadott szavazatokat áttekintve mintha egy Buda és Pest közötti törésvonal lenne a meghatározó, azzal a megköttéssel, hogy a VI. és VII. kerületiek mint az eredeti határozatnak a budai oldal melletti másik nyertesei, inkább támogatták a meg erősítését, és a Józsefvároson kívül minden pesti kerületben is akadtak támogatói, sőt, a Ferencvárosban már kiegyenlítetté váltak a második szavazásra az erőviszonyok.

⁴⁸ BFL IV.1403.a. Az 1877. június 13-án és 14-én folytatólagosan tartott közgyűlés jegyzőkönyve, 143–144. A jegyzőkönyv szerint 145-en szavaztak igennel, de csak 144 szavazó nevét jegyezték be.

Itt talán többen is belátták, hogy az új IX. választókerület Óbuda után a második legkevesebb választóval dönthet egy parlamenti mandátumról, így a városrész nem feltétlenül jár rosszul ezzel a felosztással.

Az előző döntést helybenhagyó határozatot újra meg kellett indokolni a Belügy-minisztérium felé. A Ráth Károly, illetve Kamermayer Károly által szignált indoklások nagyjából ugyanazokat az érveket sorolták elő, elutasítva a Kőrösi által előterjesztett mindhárom változatot. Ráth megjegyezte, hogy személyesen a teljesen egyenlő darabolás mellett lenne, de ez szerinte a gyakorlatban teljesen kivihetetlen, maga Kőrösi is elvetette, a másik két változat esetében pedig a kerületek közti számaránybeli különbségek nem szűnnének meg. Leszögezte továbbá, hogy

„[...] a szóban lévő közgyűlési határozat nem épen particularisticus törekvések kifolyása, mint sokan a nyilvánosság útján is jellemezni kívánják, mivel a közgyűlési többség majd fele részben dunabalparti bizottsági tagokból áll, a kik az esetben, ha a választó kerületeknek a lakosság száma alapján való beosztása fontosabb érdekek kockáztatása nélkül lehetséges lenne, ehhez bizonyára a legnagyobb készséggel hozzá járulnának, mivel a[z] e módon az 1877: XI. tcz. által engedélyezett két további országgyűlési választó kerület a főváros dunabalparti részének javára esnék [...]”⁴⁹

A Kamermayer Károly polgármester által aláírt indoklásban az egyenlő választókerületekkel szembeni fő érv az volt, hogy „olyannyira szétdarabolják [a] létező közigazgatási kerületeket és városrészeket, s oly kevésbé birnak szembetűnő határokkal, hogy ezen épen nem gyakorlati felosztáson még térkép után sem könnyű eligazodni”. De e verzió kapcsán az is kifogásként merült fel, hogy a választók száma így sem áll arányban a népesség számával, amit a törvény szintén megkövetelt. A másik két változatot épp arra hozta fel bizonyítékkul, hogy lehetetlen egyidejűleg fizikai határokat és egyenlő népességet biztosítani. Ezekben az esetekben sem valósulna meg az arányosság, hiszen az egyes kerületek népessége 24 000 és 41 000, illetve 24 000 és 44 000 fő között szóródna. Továbbá tisztán a népesség és a választók száma szerint szintén lehetetlen igazságos beosztást készíteni, például a dunajbalti lakosság a teljes lakosság alig negyede, de közülük kerül ki az összes választó egyharmada: előbbi alapon kettő, utóbbi alapon viszont három kerület járna nekik.

„Mivel pedig a politikai jogokat nem maga a nép, hanem annak választó képes része gyakorolja: önként következik, hogy a hol a népesség és választók számának figyelembe vétele ellentétes eredményekre vezet, - a döntő szempontot inkább ez utóbbi tényezőnek kell tulajdonítani [...]”

49 MNL OL K 150. 591. cs. 1877-II-10 22 599/1877. 25 973. jegyzőkönyvi szám.

A közigazgatási kerületeken alapuló választókerületek mellett még egy gyakorlati érvet is felhozott az indoklás: így nem kell a fővárosi bizottság kiegészítésére, illetve a kerületi esküdtek választására újra meg újra eltérő összeírásokat készíteni.⁵⁰

A második felírt adott belügyminiszteri leiratban végül elfogadták a főváros által javasolt választókerületi beosztást, arra hivatkozva, hogy a közgyűlés ragaszkodása korábbi határozatához az állam érdekeit nem veszélyezteti, megjegyezve azonban, hogy a kifejtett érvek továbbra sem oszlatták el teljesen a minisztériumi aggályokat.⁵¹

Az új, immár jogerőre emelkedett szabályozás nyomán a választópolgárság számát tekintve kiugró eltéréseket nem mutató, kezdetben úgy 1500-2500 választóval rendelkező választókerületek alakultak ki a fővárosban. Egyúttal sikerült végre eleget tenni az 1874-es választójogi törvény ama előírásának, hogy a központi választmányba minden választókerületből legalább két tag kerüljön be.⁵²

Az új választókerületi beosztás kérdését azért kellett ilyen részletességgel tárgyalni, mert a választási eredmények befolyásolásának egyik kézenfekvő, stabil demokráciákban is bevett módszere a választókerületi határoknak az ott élő választók társadalmi jellemzőinek figyelembevételével, a térképet rajzolók által elvárt eredményeket elősegítő meghúzása, a *gerrymandering*.⁵³ Szabó P. Csaba és Gerő András egyaránt a kormánypárt parlamenti többségét biztosító egyik legjellemzőbb stratégiaként értelmezte a választókerületek beosztásának manipulálását, amely annak ellenére is létezett, hogy a törvény egyenlő választókerületek kialakítását írta elő – igaz, a már megszerzett (képviselő-választási) jogot sem engedte eltörölni.⁵⁴ Megítélésem szerint ebben az esetben nem lehet effajta szándékossággal vádolni a fővárosi közgyűlést. Megvizsgálták ugyanis az egyenlő népességű választókerületek kialakításának az esélyét is, és végül a választási procedura lebonyolításának praktikus érvei győztek a minél igazságosabb beosztás kialakítása ellenében. Emellett elképzelhető, hogy az egyes városrészek honorációrai a választási eljárásban jelentős szerepet betöltő helyi előljáróságok feletti befolyásuk könnyebb bevethetősége okán sem erőltették a közigazgatási kerületekkel kevésbé konvergáló, népességarányos választókerületi rendszer felállítását. Még az eredeti határozatot ellenző józsefvárosiak (akik bizonyára

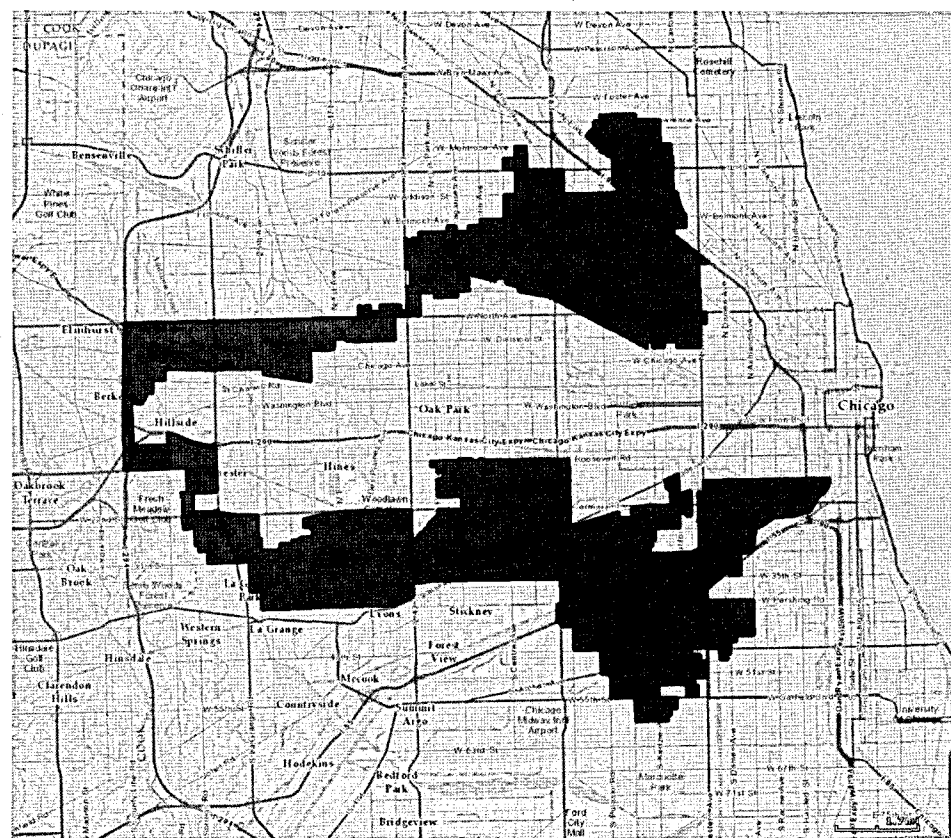
50 MNL OL K 150. 591. cs. 1877-II-10 22 599/1877. 25 967. jegyzőkönyvi szám.

51 MNL OL K 150. 591. cs. 1877-II-10 22 599/1877.

52 A központi választmányban minden választókerületnek legalább két fővel kellett képviseltetnie magát, tehát 1877-től legalább 18 tagúnak kellett lennie a törvényi szabályozás szerint.

53 A jelenség szerintem legextrémebb aktuális példája Illinois állam 4. választókerülete, amelyik hatalmas, fojtogató kigyóként tekeredik Chicago köré, és amelynek kialakításával a latin többségű területeket kívánták egyetlen szavazói tömbbé szervezni. Északi, Puerto Ricó-iak, és déli, mexikóiak által dominált sávjai között van, ahol csak egyetlen út biztosítja a megkívánt területi egybefüggőséget (4. kép).

54 Szabó P. 1986: 79–80; Gerő 2017: 114–115. A kis népességű szabad királyi városok így váltak igazi „rotten borough”-kká.

4. kép. Illinois állam 4. kongresszusi választókerületének határai 2013 óta

saját városrészüknek szántak még egy képviselőt) sem voltak nyitottak egy, a városrészek határait figyelembe nem vevő választókerületi beosztásra. Így szerintem a felállt rendszer kialakításának körülményei nem utalnak közvetlen manipulálási szándéokra. Ennek alátámasztására két olyan esetet ismertetek röviden a korszakból, amelyeknél sokkal inkább megáll a gerrymandering vádjá.

1877-ben Bánffy Dezső, későbbi miniszterelnök, még Szolnok-Doboka vármegye főispánjaként terjesztette fel a belügyminiszterhez a megye választókerületi beosztására tett javaslatát. Bánffy 1877. május 16-án kelt levelében büszkén, és később közismertté vált nemzetiségpolitikai felfogását megelőlegezve, ekképp kommentálta térképmelléklettel is ellátott „művét”: „[...] ily beosztás mellett lehetséges az öt megyei kerületből hármat állandóan magyar kerületnek biztosítani, ha netalán a románság határozott tevékenységre határozná el magát jövő választásoknál, midőn a küzdelem már nem párt, de nemzetiségi alapon volna”.

A Belügyminisztériumban nem fogadták osztatlan elismeréssel a beosztást, a válaszleiratban konkrét módosítási javaslatokkal éltek, a túl népesnek talált bethleni választókerület egyes déli falvait a nagyiklói választókerülethez, míg ennek nyugati falvait a nagyilondai választókerülethez javasolták csatolni. Bánffy azonban az alábbi érvekkel utasította vissza a javaslatot:

„[...] a bethleni választó-kerület déli és nyugati széleiben fekszenek oly magyar községek, melyek a legtöbb választójogosultakkal bírnak, például a déli részben Kis-Devecser, Szépenyerü-Szent Márton stb. a nyugati részen pedig Felső- és Alsó-Ilosva stb. De másfelől nemzetiségi tekintetből az eként alakított bethleni választó-kerület a magyarság részére van biztosítva, holott annak felosztása által a széleken lévő nagyobb magyar községek részint az ilondai részint az iklói választó-kerülethez osztatván be; a különben is kevés magyar választó-kerületek száma eggyel megapaszatnék a nélkül, hogy az akár a nagy iklói akár az ilondai túlnyomó román nemzetiségi tekintetből ellensúlyoztatnék [...]”⁵⁵

Csak e fejtegetése után, mintegy mellékesen tért ki Bánffy a legkézenfekvőbb érvre, amely szerint igaz ugyan, hogy jóval magasabb a bethleni választókerület népessége, mint a többi megyei választókerületé, de a választók száma még így is ezen a megcsonkításra kijelölt területen a legalacsonyabb.⁵⁶

A másik eset Szeged városával kapcsolatos. Az 1879. évi árvíz előtt Szeged mindkét országgyűlési választókerülete heterogén jellegű volt: az I. választókerülethez tartozott a Belváros, a Felsőváros és a Felsőtanya, míg a II.-hoz Rókus, az Alsóváros és az Alsótanya. Az árvíz után azonban a városvezetés új választókerületi beosztásra tett javaslatot, mondván, a régi kerületek határai „elenyésztek”. Az 526/1880. számú városi közgyűlési határozattal viszont nem volt mindenki elégedett: Csikós Ignác és (állítólagos) társai megtámadták azt. Felhívták a figyelmet arra, hogy a tervezett új

⁵⁵ MNL OL K 150. 591. cs. 1877-II-10 21 758/1877. Úgy tűnik, Bánffy félreértette a belügyminisztériumi javaslatot, mert az nem a bethleni, hanem a nagyiklói választókerület nyugati falvai rovására kívánta megnövelni a nagyilondai választókerületet.

⁵⁶ A Bánffy által javasolt beosztás szerint a bethleni választókerületben 52 676 lakos mellett volt 980 választó, a nagyiklódiban 42 306 lakos mellett 1418, a nagyilondában 32 081 lakosra jutott 1778 (MNL OL K 150. 591. cs. 1877-II-10 21 758/1877). A választási törvény alapján, ahogy a budapesti dilemma esetében már volt róla szó, mind az összlakosság, mind a választók létszámát figyelembe kellett venni a választókerületek kialakításakor. Az ügy folytatásaképpen a Belügyminisztérium következő javaslata alapján a megyei törvényhatósági bizottság 1877. június 22-ei ülésén az alábbi községeket végül a nagyiklótól a nagyilondai választókerülethez csatolták: Zálka, Nagykrizstolc, Tóthszállás, Kiskrizstolc, Szalona és Szurdok. Az elfogadott határozathoz a Belügyminisztérium csak annyi észrevételt fűzött, hogy az említett községek között fekvő, valószínűleg véletlenül kimaradt Muncsel község is Nagyilondához kerüljön. Ebben a döntésben azonban, úgy tűnik, nem működött közre Bánffy (uo. 24 784/1877. alapszám 28 506/1877. jegyzőkönyvi szám). Az ügyiratban Szolnok-Doboka vármegye két térképe is megtalálható a javasolt választókerületi beosztás illusztrálására (Függelék 6. és 7. kép).

I. választókerület (a városnak a szegedi kiskörúton belüli része, továbbá az 1880-ban bekebelezett Újszeged) népessége az idő szerint 21 066 fő, választóinak száma 1175 fő, míg a tervezett új II. választókerület (a kiskörúton kívüli belterületek, valamint a külterületek) lakossága 53 028 fő, választóinak száma 2531 fő volt. Azt az aránytalanságot is sérelmezték, hogy míg a belső választókerület választói főleg az úri osztályba tartoztak (hivatalnokok, „honoráciorok”, kereskedők), addig a külső választókerületben kevés iparos mellett elsősorban földművesek tették ki a választók zömét; azaz egy „úri” és egy „paraszt” kerület alakult ki. A lakosságszámban megfigyelhető aránytalanságra a városvezetés válasza az volt, hogy az újjáépítés során ez az aránytalanság ki fog egyenlítődni, arra viszont már nem maradt érvük, miért is kellett a korábbi, mind kül-, mind belterületekre kiterjedő választókerületeket egy belső és egy külső választókerülettel felváltani. A Belügyminisztérium mégis egyetértett az új választókerületi beosztással, azzal az egy kikötéssel, hogy az 1881. évi választásokon kivételesen a kiskörút és a Kálvária utca – Londoni körút – Párizsi körút – Brüsszeli körút – Felső Tisza-part által határolt terület választói az I. választókerülethez tartozzanak.⁵⁷ A Belügyminisztérium javaslatát erősítette meg az 1881. évi XXXVII. törvény is. Az új beosztás eredményeképpen a Függetlenségi Párt Szegeden veszélyeztetve érezte győzelmi esélyeit az új I. választókerületben, fel is merült a kérdés, hogy indítsanak-e ott egyáltalán jelöltet.⁵⁸

Mint láthattuk, a választókerületek kialakításakor időnként tetten érhető a törekvés a társadalmi státus vagy a nemzetiségi arányok szerint kedvezőnek vélt választói többség létrehozására. Budapesten viszont, épp azért, mert mellőzték az effajta társadalmi tényezők méricskélését, az aránytalan választókerületi népességeloszlás kialakulása nem *gerrymandering*, hanem inkább a kerületi érdekérvényesítés eredményének tekinthető. Figyelemre méltó ugyanakkor a Belügyminisztérium eltérő reakciója a három esetre: míg a szegedi „parasztok” feltételezett ellenzéki sége okán itt az új választókerületi beosztást egyből jóváhagyták, addig Budapest és Szolnok-Doboka esetében, ahol a kormánypárt esélyei szempontjából közömbös volt a javasolt módosítás, a Belügyminisztériumban inkább éltek fenntartásokkal az új beosztással szemben.

⁵⁷ MNL OL K 150. 876. cs. 1881-II-10 6901/1881, 30 982. jegyzőkönyvi szám. Az ügyiratban található térkép (Függelék 8. kép) a tartós, tehát nem az 1881-es ideiglenes választókerületi beosztást mutatja.

⁵⁸ Egyetértés 1881. május 19. Melléklet 1.

III. A HELYSZÍN ÉS A KÖZEG

7. Pest társadalmának főbb jellemzői a vizsgált korszakban

Az egyesülő főváros modernizációs teljesítményének történetírói értékelése nagyban összefügg az egész ország modernizáció során elért sikereinek megítélésével. Míg a szocialista korszakban a fővárost tárgyaló történetírói munkák zömében a dualizmus kori Magyarország Nyugat-Európától eltérő jellegzetességeit, az „elmaradottság” tényezőit emelték ki,¹ addig a rendszerváltást közvetlenül megelőző és az azt követő években Magyarország európaiságának kifejezésekként a főváros modernizációjában elért sikerekre helyeződött a hangsúly,² hogy azután az utóbbi időszakban, Magyarország és Nyugat-Európa különbségeinek ismételt tudatosodásával összefüggésben, újra a fejlődés felemás mivolta kerüljön az elemzések fókuszába.³ Amiben soha nem volt eltérő értelmezés, az Budapest fejlődésének az országon belüli „modernsége”.

Pest népességét, gazdasági erejét, a kulturális vagy a politikai életben betöltött szerepét tekintve – gondoljunk csak a Pest vármegye székhelyeként a reformkorban kivívott presztízsére – a 19. század során egyértelműen és egyre inkább kiemelkedett a többi magyarországi nagyváros közül. Pest megnövekedett jelentősége, kiegészülve a régi királyi székhely, Buda patinájával, továbbá centrális földrajzi elhelyezkedése minden szempontból alkalmassá tette az ikervárost arra, hogy regionális központból a modern magyar állam nyugat-európai metropoliszokkal összemérhető fővárosává váljon. Ehhez azonban először is Pest, Buda és Óbuda jogi különállásának adminisztratív akadályait kellett kiiktatni. A már a reformkorban – például Széchenyi István víziójaként – felmerült gondolat végül csak a kiegyezés után valósulhatott meg.

A tényleges városeyesítést megelőzték már egyes, az abszolutizmus korában született, a három város integrációja felé mutató intézkedések, de az egyesítés előkészítése az alkotmányosság helyreállítása után gyorsult fel. 1868-tól Budán és Pesten, szemben az ország többi törvényhatóságával, ahol az állam lépett fel adóbehajtóként, az adók behajtását a községi adóhivatalok feladataként határozták meg. Ugyanebben az évben rendelték el Pest és Buda közös iskolatanácsának felállítását. Az egyesítés legfontosabb előzménye pedig a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1870. évi létrehozása lett.⁴

¹ A modernizációs deficit nyomatékosítása érezhető például Vörös Károly szintézisén is: Vörös 1978a, 1978b.

² Ez az „optimista” felhang figyelhető meg a Kubinyi András, Bácskai Vera és Gyáni Gábor által írt fővárostörténeti szintézisnek a korszakkal foglalkozó részeiben (Bácskai 2000; Gyáni 2000). Hanák Péter már az 1980-as években írt tanulmányaiban is, bár nem tagadva el a budapesti modernizáció „utolérési komplexusát” sem, összemérhetőnek tartotta Bécs és Budapest korabeli urbanizációját (Hanák 1988).

³ Jó példa erre Horváth J. András monográfiája: Horváth 2010.

⁴ Gyáni 2000: 128.

Az 1873-ban megvalósult városeyesítés nyomán felállt budapesti törvényhatóság, illetve az állam fő célkitűzése egy megjelenésében, civilizációs viszonyaiban egyaránt nyugat-európai színvonalat képviselő, az egész magyar államiséget reprezentáló világváros kialakítása lett. Ezt a célt szolgálta a többi törvényhatóságénál kiterjedtebb igazgatási autonómia biztosítása a főváros számára, de az is, hogy egyúttal bizonyos hatásköröket országos érdeknek minősítettek, és – más törvényhatóságokkal ellentétben – nem terjedt ki rájuk a városi autonómia. Ez elsősorban az építésigazgatást érintette, ahol a Fővárosi Közmunkák Tanácsára gyakorolt kormánybefolyást megmagyarázhatják a nemzeti ügynek számító és országos finanszírozásúként folytatott reprezentatív fővárosi építkezések. Másodsorban a rendőrhatalom ügyekben volt szűkebb a fővárosi autonómiája, éppen a politikai fővárosi szerepkörből adódó magasabb „biztonsági igények” miatt.⁵

Az 1869-es népszámlálás eredményeiből azonban Pesten egy, a nyugat-európai metropoliszoknál szegényebb, arányaiban hatalmas nincstelen tömegekkel és jóval vékonyabb középosztállyal, valamint kevésbé módos elittel benépesített nagyváros képe rajzolódik ki. Nyilván ezzel a kiinduló állapottal függ össze az a kudarc, amelyet Horváth J. András írt le, amikor a városvezetés felemás sikereit elemezte akár az építkezésekhez elvárt lakossági tehervállalás, akár a modern nagyváros civilizációs igényeihez mért kulturális, vagy akár higiéniai viselkedésminták elterjesztése terén.⁶ Ráadásul a Duna két partja a városeyesítés dacára társadalmi jellemzőit tekintve még hosszú ideig két (sőt Óbudával együtt három) különböző város maradt, lakóik pedig ritkán ruccantak át a folyam másik partjára.

Az egyes pesti városrészek társadalmi arculata a korabeli statisztikák szerint jelentősen eltért egymástól. A műveltségi-civilizatorikus, illetve jövedelmi különbségek az alábbi táblázatokkal mutathatóak be a legplasztikusabban. Az első az írástudatlan népesség városrészenkénti arányát mutatja az 1881-es népszámlálás adatai alapján (2. táblázat).

2. táblázat. Az analfabéták aránya a tíz éven felüliek körében az egyes pesti városrészekben, 1881⁷

Belváros	Lipótváros	Terézváros VI. kerület	Terézváros VII. kerület	József- város	Ferenc- város	Kőbánya
8,30%	13,70%	18,07%	19,16%	18,36%	19,56%	19,61%

⁵ Gyáni 2000: 132–133.

⁶ Horváth 2010. Horváth azért nem látta annyira elszomorítónak a helyzetet. Egyrészt méltányolta a városvezetés törekvéseit a „civilizatorikus” lépések megtételére, másrészt jó alaprak tekintette a történeteket a századforduló táján már jóval hatékonyabban megvalósult infrastruktúrális, civilizációs fejlesztések előkészítéséhez.

⁷ Kőrösi 1882: 149. 55. tábla.

A következő pedig az 1870-es adózási adatokkal illusztrálja, hogy az egyes városrészek (Kőbánya ekkor még nem volt önálló) lakói milyen mértékben részesedtek Pest gazdasági életéből (3. táblázat).

3. táblázat. Az egyes pesti városrészekben megfizetett állami adóösszegek forintban, 1870⁸

Belváros	Lipótváros	Terézváros	Józsefváros	Ferencváros
315 000	980 000	271 000	164 000	75 000

Az adatok alapján kijelenthető, hogy bár a Belváros műveltségben még őrizte vezető pozícióját, a jövedelmi viszonyok terén a Lipótváros már jócskán átvette tőle a vezetést. A két városrész közötti jövedelmi átrendeződés részben annak volt köszönhető, hogy egyre inkább a Lipótvárosban koncentráltak a jövedelmező, tehát magas adót fizető cégek, főleg a bankok és a malomipari vállalatok. A rangsort a Terézváros folytatja (bár a VII. kerületet analfabetizmus szempontjából lekörözni látszik a Józsefváros), elmaradottabb városrészeknek pedig a Józsefváros és a Ferencváros, illetve Kőbánya tekinthetők.

Hasonló tendenciákat mutat az 1874. évben városrészenként megfizetett jövedelmi, illetve házbéradót összesítő kimutatás, amelyet Kőrösi József a már említett, a választókerületi beosztás reformjával kapcsolatban készített előtanulmányához mellékel (4–5. táblázat).

4. táblázat. Az egyes budapesti városrészekben megfizetett jövedelmi adóösszegek forintban, 1874⁹

Városrész	Államadó	Községi pótlék	Összes jövedelmi adó
Vár	9807,58	2451,89	12 259,47
Krisztinaváros	14 486,38	3621,59	18 107,97
Víziváros	91 452,28	22 863,07	114 315,35
Tabán	30 743,25	7685,81	38 429,06
Országút	17 569,07	4392,26	21 961,33
Újlak	19 907,08	4976,77	24 883,85
Óbuda	26 918,46	6729,61	33 648,07
Buda összesen	210 884,1	52 721	263 605,1

⁸ Kőrösi 1873: 23.

⁹ MNL OL K 150. 591. cs. 1877-II-10 22 599/1877.

Városrész	Államadó	Községi pótlék	Összes jövedelmi adó
Belváros	385 791,64	96 447,91	482 239,55
Lipótváros	1 242 866,64	310 716,66	1 553 583,3
Terézváros	377 677,54	94 419,38	472 096,92
Józsefváros és Kőbánya	259 354,1	64 838,52	324 192,62
Ferencváros	71 168,73	17 792,18	88 960,91
<i>Pest összesen</i>	<i>2 336 858,65</i>	<i>584 214,65</i>	<i>2 921 073,3</i>
<i>Budapest összesen</i>	<i>2 547 742,75</i>	<i>636 935,65</i>	<i>3 184 678,4</i>

5. táblázat. Az egyes budapesti városrészekben megfizetett házbéradóösszegek, valamint a megfizetett jövedelmi és házbéradó összesített összege forintban, 1874¹⁰

Városrész	Államadó	Községi pótlék	Házbér-krajcár	Összesen	Jövedelmi adó és házbéradó összesen
Vár	78 763,59	20 767,51	12 216,09	111 747,19	124 006,66
Krisztina-város	59 960,9	17 252,61	10 147,08	87 360,59	105 468,56
Víziváros	143 602,41	48 360,14	28 380,51	220 343,05	334 658,4
Tabán	83 206,71	21 632,57	12 724,38	117 563,65	155 992,71
Országút	29 910,48	7764,43	4566,99	42 241,9	64 203,23
Újlak	22 313,72	5952,66	3501,18	31 767,56	56 651,41
Óbuda	46 118,66	12 726,05	10 875,87	69 720,58	103 368,65
<i>Buda összesen</i>	<i>463 876,45</i>	<i>134 455,97</i>	<i>82 412,1</i>	<i>680 744,52</i>	<i>944 349,62</i>

¹⁰ MNL OL K 150. 591. cs. 1877-II-10 22 599/1877.

Városrész	Államadó	Községi pótlék	Házbér-krajcár	Összesen	Jövedelmi adó és házbéradó összesen
Belváros	674 121,9	218 595,91	128 545,14	1 021 262,95	1 503 502,5
Lipótváros	751 863,91	258 471,36	151 988,46	1 162 323,73	2 715 907,03
Terézváros	831 485,46	314 073,76	186 991,53	1 336 550,75 ¹¹	1 808 647,67 ¹²
Józsefváros és Kőbánya	303 329,38	151 746,52	89 198,95	544 274,85	868 467,47
Ferencváros	142 776,53	58 887,66	34 624,74	236 288,93	325 249,84
<i>Pest összesen</i>	<i>2 703 577,18</i>	<i>1 001 775,21</i>	<i>591 348,82</i>	<i>4 300 701,21¹³</i>	<i>7 221 783,51¹⁴</i>
<i>Budapest összesen</i>	<i>2 772 453,63¹⁵</i>	<i>1 140 231,18¹⁶</i>	<i>673 760,92</i>	<i>4 981 445,73¹⁷</i>	<i>8 166 124,13¹⁸</i>

A városrészenként megfizetett 1874-es adóösszegek alátámasztják Vörös Károly megfigyelését a kerületi jellegzetességekről: a Belváros és a Lipótváros közel azonos megfizetett házbéradójával szemben a jövedelemadó esetében már igencsak szétnyílt a két városrész közötti olló. Ez Vörös szerint azzal magyarázható, hogy

„[...] a Belvárosra a régi, vagyonát már korábban házingatlanba befektetett és ekkorra elsősorban már házbérijövedelméből élő polgárság nyomja rá a bélyegét, a Lipótvárosra pedig az az új polgári réteg, melynek vagyona nemcsak, hogy a Belvároséval egyenértékű házingatlanokat hozott létre, de ugyanakkor ennek jövedelmén felül már aktív üzleti tevékenységéből is nagy jövedelmekre tesz szert.”¹⁹

¹¹ A táblázat adataiban több elszámolás is van. Némelyik összeg valószínűleg csak kerekítés miatt tér el, de vannak összeadási hibák is. Ennek a cellának például a helyes összege 1 332 550 forint 75 krajcár.

¹² Ennek a cellának a helyes összege 1 804 647 forint 67 krajcár.

¹³ Ennek a cellának a helyes összege 4 296 701 forint 21 krajcár.

¹⁴ Ennek a cellának a helyes összege 7 217 774 forint 51 krajcár.

¹⁵ Ennek a cellának a helyes összege 3 167 453 forint 63 krajcár.

¹⁶ Ennek a cellának a helyes összege 1 136 231 forint 18 krajcár.

¹⁷ Ennek a cellának a helyes összege 4 977 445 forint 73 krajcár.

¹⁸ Ennek a cellának a helyes összege, tehát az összes megfizetett adó mértéke 8 162 124 forint 13 krajcár.

¹⁹ Vörös 1978a: 242.

Kőrösi adatai szerint 1874-ben a Terézváros házbéradóösszege nemcsak a Belvárosét, hanem a Lipótvárosét is meghaladta, jövedelemadó tekintetében viszont a Lipótváros megőrizte vezető helyét. A Józsefváros és még inkább a Ferencváros lakói pedig ezen adatok alapján is jóval szerényebb anyagi körülmények között éltek.

A 6. és a 7. táblázat mutatja be a népesség népszámlálási kategóriák szerinti kereseti megoszlását Pesten és egyes városrészeiben a városegysítés hajnalán.

6. táblázat. A keresők aránya a népszámlálás foglalkozási ágak kategóriái szerint Pesten, 1870²⁰

Foglalkozási ágak	Keresők létszáma (fő)	A foglalkozási ág aránya
Östermelők	1721	0,86%
Ipar	41 097	20,51%
Forgalom	2818	1,40%
Kereskedelem	9983	4,98%
Testi szolgálat (napszámos, munkás, szolga, szakácsnő, dajka, kénhölgy, egyéb)	41 800	20,85%
Szellemi szolgálat (hivatalnokok, tudósok, művészek, ügyvédek, papok, tanárok, könyvvivők)	6696	3,34%
Egyéb szolgálat (gépész, kocsis, borbély, egyéb)	4694	2,34%
Katonaság és őrség	573	0,29%
<i>Szolgálatok együtt</i>	<i>53 763</i>	<i>26,82%</i>
Saját vagyontól élő	1972	0,98%
Gyámoltatásból élő	816	0,41%
Tanuló	8848	4,41%
Egyéb önálló kereset és foglalkozás nélküli	79 458	39,63%
<i>Önálló kereset és foglalkozás nélküli összesen</i>	<i>91 094</i>	<i>45,43%</i>
<i>Összesen</i>	<i>200 476</i>	<i>100%</i>

A táblázatokban a népszámlálások során is felhasznált foglalkozási kategorizálás található, amely Adam Smith alapján a nemzetgazdaság hármass osztályozásából indult ki (östermelés, ipar, kereskedelem). A kortárs statisztikusok, így Kőrösi is érezte e felosztás elnagyolt voltát: „hasznosnak nem nevezhetjük azon osztályozást, mely napszámost és minisztert, szakácsnőt és tudót, kocsist és fodrászt vagy bibornokot

²⁰ Kőrösi 1871: 240–242. 53. táblázat.

és ügyvédet együtt foglal magában, s így a társaság legszélsőbb elemeit egy minta szerű chablon kedvéért egy rakásra tereli”.²¹ Ehhez képest e tekintetben az 1869. évi népszámlálás foglalkozási osztályozásának kialakításakor csak annyi előrelépés történt, hogy a testi és szellemi személyes szolgálatokat külön kategóriába helyezték. Ezt a kategorizálási formát azért tartom mégis elemzésre érdemesnek, mert legalább az egyes városrészek tevékenységszerkezeti jellegzetességeire következtethetünk belőlük, hiszen ha egy ágazat jellemzőbb egy városrész lakosságán belül, mint máshol, akkor az az adott városrész társadalmáról is sokat elárul.

Az östermelők aránya csak a külteleken, Kőbányán és a Ferencvárosban volt nagyobb, mint a Belvárosban. Ez leginkább azzal magyarázható, hogy a Belvárosban nagyobb létszámban élt a birtokos nemesség, mint a többi belső kerületben, és a föld-birtokosokat is az östermelők között írták össze a népszámlálásokon. A szellemi szolgálatot képviselő értelmiségi-hivatalnoki réteg a Belvárosban volt jelen a legnagyobb arányban.

A Teréz-, a József- és a Ferencvárosban 20% fölötti értékeket értek el az iparban dolgozók a lakosságon belül, ezek mondhatók tehát a leginkább ipari városrészeknek.²² A kereskedelem kategóriájában a Lipót-, a Bel- és a Terézváros ért el kiemelkedő arányokat. A forgalmi (azaz közlekedési) foglalkozásuk esetében a kültelek magas értéke elsődlegesen az itt megtelepedő vasúti és hajós népességből adódott: a külteleken élő 689 főnyi forgalmi foglalkozású népességből 229-en a vasútnál, 390-en pedig a hajózásban dolgoztak, ezek a számok jóval meghaladják más városrészek értékeit.

A testi szolgálat esetében a két pólus, a Lipótváros és Kőbánya kiemelkedése figyelhető meg, ami előbbinél a szolgák (a házcseleldség), míg Kőbányán a szintén ide sorolt napszámosok magas létszámának köszönhető. A kategóriában harmadik helyezett Józsefváros már ekkor is a kénhölgyek magas arányával tűnt ki.

²¹ Kőrösi 1871: 89. A társadalmi státusz és a foglalkozás alapú statisztikai kategorizálás korabeli átalakulásairól, paradoxonairól, a rendies és a polgári normák társadalomstatisztikai keveredéséről lásd Tóth 1987.

²² A statisztika érdekessége, hogy a „munkás” fogalmát – alacsony esetszámmal, csupán 281 fővel egész Pestre vetítve – a „testi (személyes) szolgálat” kategóriájába helyezte, tehát az ide soroltakat nem az ipari dolgozók között tartotta nyilván. Kőrösi egyébként egyes népszámlálási kategóriák összevonásával felvázolt egy aggregált „proletár” osztályt, amely számításai szerint a foglalkozással rendelkező pestiek háromnegyed részére rúgott. Ezt úgy számította ki, hogy a napszámosokhoz és a „szolgáló osztályokhoz” (inasok, szolgálók, szakácsnők, dajkák, kocsisok – tehát a testi szolgálatot teljesítőket vontatta itt össze a forgalmi foglalkozásuk egyes csoportjaival) hozzáadta a 40 000 főre taksált iparosokat és a gyári munkásokat – azaz lényegében a teljes ipari népességet is ide sorolta, akik számát a népszámlálás 41 097 főben adta meg (Kőrösi 1871: 85).

7. táblázat. A keresők százalékos aránya a népszámlálás foglalkozási ágak kategóriái szerint az egyes városrészekben, 1870²³

Foglalkozási ágak	Belváros	Lipótváros	Térzváros	Józsefváros	Ferencváros	Kültelkek	Kőbánya
Östermelők	1,00%	0,56%	0,26%	0,98%	1,28%	3,10%	1,65%
Ipar	16,92%	11,96%	23,13%	22,98%	23,86%	14,91%	17,25%
Forgalom	0,53%	1,18%	1,08%	1,51%	1,37%	5,05%	0,74%
Kereskedelem	6,87%	9,70%	6,32%	2,20%	2,08%	0,98%	0,46%
Testi szolgálat	19,63%	23,51%	19,21%	21,21%	20,84%	22,05%	35,17%
Szellemi szolgálat	7,61%	5,13%	2,65%	2,61%	2,15%	1,09%	1,12%
Egész szolgálat (+ egyéb, katonák)	30,11%	31,62%	23,73%	26,36%	25,69%	28,85%	39,33%
Saját vagyon	2,35%	1,64%	0,74%	0,60%	0,84%	0,37%	0,23%
Gyámoltatás	0,22%	0,12%	0,73%	0,27%	0,30%	0,12%	0,02%
Tanuló	7,59%	5,24%	4,52%	3,59%	3,66%	1,37%	1,49%
Egyéb „foglalkozás nélküli”	34,41%	37,98%	39,49%	41,51%	40,92%	45,25%	38,83%
Összes „foglalkozás nélküli”	44,57%	44,98%	45,48%	45,97%	45,72%	47,11%	40,57%
Összesen	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

A saját vagyonukból élők természetesen a két leggazdagabb városrészben, a Bel- és a Lipótvárosban voltak jelen a legnagyobb arányban. Azonban az, hogy a Belvárosban arányuk jóval meghaladta a lipótvárosit is, nem a „modern”, hanem inkább még a „hagyományos” vagyonfelhalmozási minták erejére utalhat.

Az egész kimutatás értékét jelentősen befolyásolja, hogy toronymagasan a legnagyobb kategória az „egyéb önálló kereset és foglalkozás nélküli”. Nemi megoszlásukból (egész Pesten 20 314 férfit és 59 144 nőt soroltak ide) már kikövetkeztethető, kik kerülhettek ide, de e kategóriát részletesen is megmagyarázta Kőrösi. Eszerint

²³ Kőrösi 1871: 247, 249. 56. táblázat.

a 79 458 főből 25 098 férjes háztartásbeli asszony, 40 004 nem tanuló és nem dolgozó gyermek, 370 fogyatékos és 6889 szülői háznál élő 15–30 éves leány volt. Ide került továbbá a 816 alamizsnából élő és a 867 letartóztatott is. A maradék egy része 30 év feletti, szüleivel lakó leány volt, illetve azok is ide kerültek, akiknél a foglalkozás rovat nem lett kitöltve. Továbbra is kérdés azonban, hogy a kültelkek magas értékei e kategóriában mivel magyarázhatók.²⁴

Hogyan hatott a fővárosi tevékenység szerkezeti megoszlás a választójogosultak létszámára és jogcím szerinti eloszlására? Ha Budapest választójoggal bíró lakosait Magyarország választójoggal rendelkező népességével kívánjuk összevetni, a jelentős társadalomföldrajzi különbségek miatt ütközhetünk nehézségekbe – Erdélyben ráadásul eltérő volt a vonatkozó szabályozás. Ezért szerintem érdemesebb összevetni a budapesti választójogosultak arányát és megoszlását a nagyváros szűkebb környezete, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye településeinek hasonló adataival. Budapestnek 1881-ben 360 551 lakosa volt a katonaság nélkül, ebből 20 348 fő volt választó, azaz a népesség 5,64%-a.²⁵ Pest vármegye megyei választókerületeinek népessége 1881-ben 496 502 fő volt,²⁶ a választók száma 1883-ban 32 510 fő volt, azaz az 1881-es népesség 6,55%-a.²⁷ A megyében a választók a 8. táblázatban részletezett jogcímek alapján kaptak választójogot (összehasonlítási alapként feltüntettem az 1881-es országos adatokat is).

8. táblázat. A választójogosultak jogcím szerinti megoszlása Pest vármegyében (1883), illetve országosan (1881)²⁸

Választók	Régi jog	Földbirtok	Házbirtok	Jövedelem	Értelmiség
Számuk, Pest vármegye, 1883	590	25 591	447	4127	1755
Számuk, országos adat, 1881	92 259	538 792	22 339	104 758	53 975
Arányuk, Pest vármegye, 1883	1,81%	78,72%	1,38%	12,69%	5,40%
Arányuk, országos adat, 1881	11,23%	65,61%	2,72%	12,76%	6,57%

Két főbb eltérés látható Pest vármegye adatai és az országos adatsor között: Pest vármegyére kevésbé volt jellemző a régi jogon választók jelenléte, részben ebből kifolyólag lett

²⁴ Kőrösi 1871: 86–87.

²⁵ Kőrösi 1882: 3; Vörös 1978b: 430. Vörös Károly táblázatában tévesen 361 551 fő szerepel.

²⁶ A vármegyei választók létszámába nem számítanak bele a városi választókerületek (Cegléd, Nagykőrös, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, a kecskeméti kerületek – és természetesen Budapest) választói, viszont két, önálló választókerülettel nem rendelkező város, Szentendre és Vác választói igen.

²⁷ Az 1881-es vármegyei, települési népességi adatok forrása: Népszámlálás 1881. A vármegyei választójogosultak településenkénti jogcím szerinti kimutatása 1883-ból: MNL OL K 150. 1071. cs. 1883-II-10 457/1883.

²⁸ Az országos adatokat közölte: Szabó P. 1986: 71; illetve A Hon 1881. június 11. Reggeli kiadás 2. A 821 241 választóból további 5649 főnek (0,69%) „föld- és házbirtok” alapján volt választójoga. Emellett 3469 erdélyi választó (0,42%) csak közvetett választójoggal rendelkezett.

nagyobb a földtulajdon alapján választók aránya. Mivel a vármegyei adatok nem tartalmazzák a városi választókerületeket, ezért is lehetett magasabb a földbirtokosok, és alacsonyabb a háztulajdonosok, a jövedelmi, illetve az értelmiségi alapon választók aránya.

Budapestről nem rendelkezünk 1881-ből ilyen kimutatással, de azt tudjuk, hogy a régi jog és a földbirtok mértéke elenyésző volt a választójogosultság jogalapjai között. Pesten a többi jogcím nagyjából egyenlően oszlott meg (de a jövedelmi jogalap volt közöttük a legmagasabb arányú), Budán az értelmiség és másodsorban a háztulajdonosok, Óbudán viszont a háztulajdonosok tették ki a választók legnagyobb részét.²⁹

9. táblázat. A budapesti választók száma és aránya városrészenként az összeírás típusa szerint, 1877. június 10.³⁰

Kerület	Városrész	Adófő- könyvek szerint (fő)	Adófő- könyvek szerint (%)	Tiszt- viselők (fő)	Tiszt- viselők (%)	Össze- sen (100%)	Választók száma / kerület
I.	Vár	148	22,91%	498	77,09%	646	1850
I.	Tabán	437	73,08%	161	26,92%	598	
I.	Krisztina- város	328	54,13%	278	45,87%	606	
II.	Víziváros	556	41,49%	784	58,51%	1340	1583
II.	Országút	206	84,77%	37	15,23%	243	
III.	Újlak	286	94,39%	17	5,61%	303	1159
III.	Óbuda	726	84,81%	130	15,19%	856	
IV.	Belváros	937	53,51%	814	46,49%	1751	1751
V.	Lipótváros	928	67,20%	453	32,80%	1381	1381
VI.	Terézváros	1350	72,08%	523	27,92%	1873	1873
VII.	Terézváros	1636	76,81%	494	23,19%	2130	2130
VIII.	Józsefváros	1984	69,69%	863	30,31%	2847	2847 ³¹
IX.	Ferencváros	998	75,26%	328	24,74%	1326	1326
Összesen		10 520	66,16%	5380	33,84%	15 900	15 900

A budapesti választók jogcím szerinti megoszlásához szolgált adalékokat Kőrösi József 1877-es – a már tárgyalta előterjesztéshez készült – kimutatása a pesti

²⁹ Vörös 1978a: 220. A kiválasztott választókerületek választópolgárainak jogcím szerinti megoszlásáról a későbbiekben lesz szó.

³⁰ MNL OL K 150. 591. cs. 1877-II-10 22 599/1877.

³¹ Kőrösi a 319 kőbányai választót a józsefvárosiakhoz számolta.

választókról (9. táblázat). Ez a forrás nem a jogcímet vette sorra, csak azt mutatta ki, hogy az adófőkönyvekből (tehát jövedelmi vagy házadó alapján), avagy tisztviselőként írták-e össze a választókat (nyilván ide számítva az értelmiségi alapon voksolókat is). Ez nem egy év végén lezárt választói névjegyzék alapján készült, hanem a választók összeírásának 1877. június 10-én érvényes pillanatnyi összesítése alapján, így nem tartalmazhatta például a névjegyzékből hiányzó reklamációi utáni változásokat sem.

A 9. táblázat két kategóriája, azaz az ingatlantulajdon vagy jövedelem révén, illetve a tisztviselői státus révén választók városrészi eloszlása nagy különbségeket mutat. Míg az egész város választóinak körülbelül kétharmada az előbbi kategóriába tartozott, a Várban és a Vízivárosban az utóbbiak voltak többségben, és a Krisztina-, valamint a Belvárosban is kimagasló arányban voltak jelen. A másik végletet pedig a tisztviselői-értelmiségi rétegek szempontjából meglehetősen alulreprezentált Országút és Újlak, kisebb mértékben a Tabán és a Ferencváros képviselte.

Hogyan alakult a választójogosultak teljes népességhez viszonyított aránya és jogcím szerinti eloszlása a Budapesthez közeli településeken? Volt néhány község, ahol a régi jogon választók száma kiemelkedően magas volt, nyilván korábbi kisnemesi falvakról lévén szó. A legtöbb régi jogon választó a megyében a 863 lelket számláló Ápor-kán (98 fő), a 478 lakossal rendelkező Majosházán (60 fő) és a 2779 lakosú Tápióbicskén (43 fő) élt. A legtöbb Pest vármegyei településen a földbirtok alapján jogosultak tették ki a választók többségét. Jellegzetes kivétel itt három agglomerációs település (Újpest, Kispest és Albertfalva), ahol egyáltalán nem voltak földbirtok alapján választók. Esetleg még ebbe az i. típusba, vagyis az agglomerációs községeknek minősíthető települések közé sorolható Promontor (a későbbi Budafok) is, ahol a jövedelmi jogcímmel rendelkezők szintén többen voltak, mint a földbirtok alapján választók (10. táblázat).

10. táblázat. Választók száma és százalékos aránya a Budapest környéki településeken (1. típus), 1883³²

Település	Régi jog		Földbirtok		Házbirtok		Jövedelem		Értelmiség		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Újpest	2	0,33	0	0	301	49,26	271	44,35	37	6,06	611	100
Kispest	4	9,76	0	0	7	17,07	23	56,10	7	17,07	41	100
Albertfalva	0	0	0	0	2	10,00	18	90,00	0	0	20	100
Promontor	1	0,56	67	37,64	7	3,93	80	44,95	23	12,92	178	100

³² MNL OL K 150. 1071. cs. 1883-II-10 457/1883.

Ezek közül a települések közül tehát Kispesten és Albertfalván egészen hasonló arányú a választójogosultak jogcím szerinti eloszlása, mint a pesti kerületekben; Újpest Óbudára emlékeztet; Promontor pedig már félúton járt ekkor afelé, hogy választóinak társadalomszerkezete a budapestihez legyen hasonlatos. Összehasonlításképpen néhány további, szintén a későbbi Nagy-Budapesthez tartozó község adatait is bemutatom, hogy látható legyen: választópolgárságuk összetétele szempontjából ezek a 2. típusba sorolt községek még nem tekinthetők agglomerációs településeknek az 1880-as évek elején (11. táblázat).

11. táblázat. Választók száma és százalékos aránya a Budapest környéki településeken (2. típus), 1883³³

Település	Régi jog		Földbirtok		Házbirtok		Jövedelem		Értelmiség		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Békásmegyer	0	0	60	90,91	0	0	2	3,03	4	6,06	66	100
Csepel	0	0	30	57,69	1	1,92	19	36,54	2	3,85	52	100
Soroksár	1	0,34	216	73,72	1	0,34	55	18,77	20	6,83	293	100
Rákospalota	2	0,74	178	65,68	23	8,49	51	18,82	17	6,27	271	100

Ezen települések közül Rákospalota tűnik ki a viszonylag jelentős háztulajdonaránnal. A háztulajdonnak már a jogcímek között való megjelenése is valamiféle urbanizáltságot feltételez, mivel a megye településein alig írtak össze háztulajdon alapján választókat. Ez az urbanizációs jelenség különösen annak fényében méltó figyelemre, ha összevetjük a huszonhárom rákospalotai háztulajdonost a városi jogállású Szentendrén, illetve az 1. típusba sorolt Kispesten vagy Promontoron összeszámolt hét-hét fővel.³⁴

A választóknak az összlakossághoz viszonyított arányát illetően már nem emelkedtek ki a vármegyei átlagból a Budapest közvetlen környékén fekvő települések. A 12. táblázatban néhány Budapest környéki, illetve a vármegye néhány másik népesebb településére, valamint a vármegye és Budapest egészére vonatkozóan tekintem át a választójogosultak összlakossághoz viszonyított arányát az arányszámok emelkedő sorrendjében.

A közvetlenül Budapest környékén fekvő településeket kifejezetten kevés választópolgár lakta, akár a vármegyei átlagos értékkel, akár a budapesti aránnyal vetjük össze őket. Ez az újonnan benépesülő agglomerációs községeknél egyfelől a nagyváros vonzásába került, de kevésbé tehető bevándorlók tömegeivel magyarázható. Másfelől Újpest, Albertfalva vagy Kisper esetében lényegében nem számolhatunk a földtulajdon

³³ MNL OL K 150. 1071. cs. 1883-II-10 457/1883.

³⁴ A vármegyében kizárólag az alábbi településeken írtak össze háztulajdon jogcímmel választókat: Újpest (301 fő); Vác (57 fő); Rákospalota (23 fő); Gödöllő (14 fő); Kisper, Promontor és Szentendre (7-7 fő); Kalocsa (6 fő); Pécel és Nagytétény (4-4 fő); Aszód (3 fő); Albertfalva, Budaörs és Kunszentmiklós (2-2 fő); Csepel, Fót, Kerepes, Üllő, Abony, Soroksár és Kiskőrös (1-1 fő).

szerével, hiszen itt nem is voltak jelentős megművelhető területek. E községek azonban kiemelkedő arányokat produkáltak a háztulajdonosi, a jövedelmi, illetve az értelmiségi kategóriákban, így a többi településen legjelentősebb földtulajdon jogcímen választók hiányában is csak kis mértékben maradtak el a megyei átlagtól. Ugyanez a következtetés Budapest választóival kapcsolatban is levonható: az ország egyes területein nagyarányú régi jog kategóriája, illetve az országszerte domináns földbirtokalapú választójogosultság fővárosi hiánya ellenére közelítette meg itt is az országos átlagot a választójogosult lakosság aránya.³⁵ Kérdéses azonban, hogy a tömeges bevándorlás által meg nem érintett, még sváb hagyományait őrző Soroksár esetében, ahol a földtulajdonnak is kiemelkedő szerepe volt a választójogosultsági küszöb elérésében, miért lett ilyen alacsony a választók aránya.

12. táblázat. Az össznépesség (1881), valamint a választók száma (1883) és százalékos aránya egyes Pest vármegyei településeken³⁶

Település	Össznépesség,		Választók száma,		Választók aránya az összlakossághoz képest
	1881		1883		
Kisper	1688		41		2,43%
Soroksár	7541		293		3,89%
Abony	11 186		449		4,01%
Promontor	4193		178		4,25%
Kiskunmajsa	10 113		527		5,21%
Újpest	11 668		611		5,24%
Albertfalva	380		20		5,26%
Vác	13 199		699		5,30%
Budapest	360 551		20 348 ³⁷		5,64%
Pest vármegye ³⁸	496 502		32 510		6,55%
Rákospalota	4105		271		6,60%
Kunszentmiklós	7447		507		6,81%
Kalocsa	15 789		1248		7,90%
Kiskőrös	6834		703		10,29%
Szabadszállás	6295		659		10,47%
Pilis	3900		444		11,38%
Soltvadkert	4025		520		12,91%

³⁵ 1881-ben a választójoggal rendelkező népesség országos aránya 6% volt (Gerő 2017: 108).

³⁶ MNL OL K 150. 1071. cs. 1883-II-10 457/1883.

³⁷ Budapest esetében a választók 1881-es létszámát adtam meg.

³⁸ A városi választókerületek nélkül.

A másik meglepő eredmény, hogy a Duna-Tisza köze néhány nagy lélekszámú, de városi jogállással nem rendelkező településén a választók aránya az összlakossághoz képest nagyobb volt, mint akár a pesti Belvárosban. Mivel ezekben a nagy határú községekben a döntő többség földtulajdona alapján lehetett választó, itt nagy létszámú, megfelelő értékű birtokkal rendelkező gazdát kell feltételeznünk.³⁹ A 12. táblázatból levonható legfontosabb következtetés azonban az, hogy Budapest nem rendelkezett az őt körülvevő régióban átlagosnál nagyobb arányú választópolgársággal.

Ha a budapesti kerületeket vetjük össze az országgyűlési választójoggal rendelkező népesség összlakosságon belüli aránya alapján, akkor az derül ki, hogy a más mutatókban sereghajtó Ferencváros nem marad el annyira a többi városrésztől, szemben a mindvégig utolsó Kőbányával. A választójogi törvény módosítása előtt, 1872-ben összesen 1312 választója volt a két városrésznek, ami az 1870-ben összeszámolt 21 189 ferencvárosi és a 4353 kőbányai lakos 5,14%-át tette ki, felülmúlva ezzel a még ketté nem osztott Terézváros 4,93%-os vagy Óbuda 4,78%-os választói arányát. 1881-ben a 8804 kőbányai lakosból 294 fő rendelkezett választójoggal (3,37%), ezzel Kőbánya a budapesti városrészek között az utolsó helyen állt, míg az 1569 ferencvárosi választó a 30 284 fős népesség 5,24%-át tette ki, így a Ferencváros a III. (4,78%), a VI. (4,34%), a VII. (4,40%) és a VIII. kerületet (5,11%) is megelőzve megközelítette az 5,64%-os budapesti átlagot. Azonban a választójogúak budapesti aránya is csökkent ekkorra a korábbi szinthez képest (egyébként az egész országra ez a csökkenés volt jellemző), mivel 1872-ben ez az érték még 5,91%-ra rúgott. A csökkenő tendencia még folytatódott is: 1899-ben Budapest választójogosultsággal bíró polgárai már csak a fővárosi összlakosság 5,48%-át tették ki. Ez az aránycsökkenés azonban mindössze két választókerületet érintett: a VIII. kerületben mérséklődött az érték az 1881-es 5,11%-ról 4,67%-ra, míg a Ferencváros és Kőbánya esetében az 1881-es 4,80%-ról 4,60%-ra. Ha azonban a többi kerületet vizsgáljuk, a választójogosultak arányának csökkenése, szembemelve az országos trendekkel, nem tapasztalható. Mindvégig a Belvárosban volt a legmagasabb a választók aránya, és ez az 1872-es 6,68%-ról 1881-re 9,48%-ra, 1899-re pedig már 14,23%-ra, tehát a budapesti átlag közel háromszorosára emelkedett. Ezzel folyamatosan előzte a heterogénebb lakosságú Lipótvárost, amely 1872-ben 5,83%-nyi, 1881-ben 7,58%-nyi, 1899-ben pedig 9,18%-nyi választóval rendelkezett. Egyedül a Terézvárosban figyelhető meg átmeneti visszaesés: 1872-ben a még egységes terézvárosi választókerület népességének 4,93%-a rendelkezett választójoggal, 1881-ben viszont a VI. kerület lakói közül 4,34%, a VII. kerület lakói közül 4,40% volt választó. Az 1899-es adatok alapján egyrészt ebben a két kerületben is nőtt már a választójogosultak aránya (a VI. kerületben 5,33%-ra, a VII.-ben alig

39 A korszakban egyes területeken egész kisméretű birtokkal is választójogosulttá lehetett válni, a kisbirtokosok nagyobbik fele, de még az öt hold alatti birtokkal rendelkezők egy része is elérte a választójogosultsági küszöböt, de az ehhez szükséges birtokméret nagy regionális különbségeket mutatott (Szabó P. 1986: 91).

4,45%-ra), másrészt megfigyelhető, hogy a VI. kerületben nagyobb lett a választók aránya, mint a VII.-ben, a két kerület közötti egyéb fejlettségbeli mutatókkal összehangba kerülve.⁴⁰

Vörös Károly az általa kiválasztott I., IV., V., VI. és VII. kerület választóinak diakronikus elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy a háztulajdonosok, valamint az önálló kereskedők és iparosok arányának stagnálása a polgárinak tekinthető rétegek szerény életmódjával magyarázható.⁴¹ A választók számának növekedése mögött azt az átrendeződést figyelte meg, hogy a hivatalnoki-alkalmazotti rétegek jutottak mind nagyobb mértékben választójogosultsághoz.⁴² A folyamat azonban városrészenként eltérő lehetett. 1881 és 1899 között a belvárosi választójogosultak körében a hivatalnokok és az értelmiségiek száma még nominálisan sem változott (a hivatalnokok mindkét időmetszetben 821-en voltak, az értelmiségiek száma pedig 464-ről 466-ra „emelkedett”), a kereskedők viszont több mint kétszer annyian lettek, az ipar kategóriája is közel megduplázódott, a háztulajdonosok esetében pedig szolid növekedés figyelhető meg. A Belvárosban tehát nem a hivatalnoki-alkalmazotti rétegek gyarapodása okozta a növekedést. Az V., VI. és VII. kerületben viszont a hivatalnokok és az értelmiségiek száma egyaránt három-négyszeresére, míg a választójogosultak száma csupán két-két és félszeresére emelkedett, a fővárosi választópolgárságon belül a hivatalnoki-alkalmazotti rétegek erősödése tehát inkább ezekhez a kerületekhez köthető.⁴³

A Belváros társadalmának sajátosságai

A későbbi Belváros 1686 után a középkori Pest romjain épült újjá. Az első évtizedekben, a külvárosok megjelenéséig azonos is volt Pest városával, és a későbbiekben is a legfontosabb városrésze maradt, egészen a 19. század elejéig, amikortól fogva egyik külvárosa, a Lipótváros egyre több oldalról kezdte ki „elsőségét”. A kapitalizmus kialakulása ugyanis elsősorban ehhez a külvároshoz kötődött: a Lipótváros vált fokozatosan a nagykereskedők, a tágabban vett nagypolgárság, majd a bankok, biztosítók, illetve a reprezentatív középületek jellemző városrészévé. A 19. század első felében már a többi korábbi külvároshoz képest is megfigyelhető volt a Belváros háttérbe szorulása.⁴⁴ A régi Belváros a hanyatló, vagy legalábbis stagnáló, tradicionális pesti polgárság terepe maradt. Köztük voltak a vagyonukat részben legalább megőrző, nagyrészt görög-balkáni eredetű első pesti nagypolgári köröknek a Lipótvárosba

40 Vörös 1978b: 430.

41 Vörös 1978b: 431–432.

42 Vörös 1978b: 433–434.

43 Vörös 1978b: 430.

44 Hanák 1988: 20.

át nem húzódó része, illetve az inkább immár csak háztulajdonosként feltűnő régi patríciusok, de már korábban itt felépült palotáik révén jelentős számban kötődtek arisztokraták is ehhez a városrészhez. A Belvárosban jött létre az arisztokrácia és az úri középirtokosság társadalmi életének magyarországi centruma, a Nemzeti, illetve az Országos Kaszinó.⁴⁵

Jelentős számú hivatalnok is élt itt, nagy részüket a pesti városháza, Pest vármegye székháza, illetve az Országházzal szemkötti igazságügyi palota felépültéig a Ferenciek terén székelő Kúria közelsége vonzotta. Külön színfoltot képezett a városrész lakosságában a legrégebbi pesti középiskola, a mai Március 15. tér helyén állt piarista gimnázium, illetve még inkább az 1784 óta az Egyetem téren (illetve orvoskarával a mai Semmelweis utcában) található egyetem tanári kara.

A kereskedelem sem veszett ki teljesen a városrész életéből, elég csak Budapest első számú bevásárlóutcájára, a legszínvonalasabb üzleteket felsorakoztató (mai nevét akkor még csak a Városház térig tartó szakaszon viselő) Váci utcára⁴⁶ vagy az országban elsőként akár már áruháznak is nevezhető kereskedésekre gondolni, amelyek a Ferenciek tere környékén összpontosultak. Az Erzsébet híd megépítéséhez és a Hatvani (ma Kossuth Lajos) utca kiszélesítéséhez kapcsolódó „területrendezés” (a 18. századi városmag eltüntetése) előtt még többnyire egyemeletes barokk-klasszicista házak között futó szűk utcákkal jellemezhető Belvárosban azonban a hagyományos kiskereskedő és kisiparos rétegek is megtalálhatóak voltak, különösen a Hatvani utcától délre fekvő, csöndesebb és szerényebb területeken.

A városrész társadalmát meghatározó két csoport, a régi, német eredetű városi polgárság, illetve a jelentős létszámban megtelepedett középirtokos, hivatalnok, illetve arisztokrata réteg a zsidó népesség nem túl magas arányával párosulva a budai oldal társadalmi szerkezetére emlékeztető struktúrát eredményezett. Ez magyarázhatja azt a gyakran ismételt, a választási földrajzban mindmáig visszatérően emlegetett közkeletű megállapítást, hogy a Belváros tulajdonképpen egy inkább budai jellegű városrész a Duna bal partján.⁴⁷

A városrész etnikai összetétele azonban ebben a korszakban egyáltalán nem Budához hasonlított. 1881-ben már a lakosság közel háromnegyede (74,94%-a) magyar anyanyelvű volt, ezzel a Belváros nemcsak az összességében még mindig német többségű

budai oldalt, hanem a teljes pesti oldalt figyelembe véve is a legmagyarabb kerületnek bizonyult a fővárosban: a második helyen álló Józsefvárosban is csupán a lakosság 64,79%-a volt magyar anyanyelvű. A kerület magyarosodása részben az itt megtelepült hivatalnoki kar és földbirtokosság magas arányával magyarázható. Másfelől a magyarosító törekvések a fővárosban a reformkor óta leginkább a központi fekvésű zónákat érintették. Az erőszakos elemeket sem nélkülöző, időnként kampányszerűen feltörő magyarosító mozgalmakban tevékeny szerepet játszó diákság is – az egyetem közelsége miatt – inkább ebben a közegben akciózott, míg a külvárosi területek tovább őrizték a mindennapi életben a német nyelvet. Így a Belváros lett az egyetlen kerület, ahol a német anyanyelvűek aránya már ekkorra 20% alá esett vissza.⁴⁸

A Belváros további sajátossága volt a protestánsok (és kisebb mértékben az ortodoxok) magas számaránya a többi kerülethez képest. Ugyan itt is, mint mindenhol a fővárosban, a katolikusok voltak többségben (69,21%-kal), de az evangélikusok itt éltek a legmagasabb (7,92%-os) arányban a budapesti kerületek közül; és a reformátusok aránya is elérte a 9,05%-ot, amelyet csak a Ferencváros 11,03%-nyi kálvinista népessége múlt felül. Így a két legprotestánsabb kerület a Belváros (összesen 16,97%) és a Ferencváros (16,02%) volt.⁴⁹ Nem elhanyagolható az izraelita felekezet 11,35%-os belvárosi aránya sem: 1881-ben ez az V., a VI. és a VII. kerület után a legmagasabb érték volt a pesti oldalon.⁵⁰

A kerületnek a többi pesti városrészhez viszonyított stagnálását az is mutatja, hogy a nagy építkezések az 1870-es és 1880-as években jórészt elkerülték ezt a területet. A Belváros utcái már elég sűrűn beépültek ekkorra, a korszak nagy reprezentatív középítkezései inkább az akkor még kevésbé városias külsőbb kerületeket vették célba. A Dunasor belvárosi része pedig a reformkornak és az 1860-as éveknek a város-egyesítés idejére befejeződő építkezései nyomán addigra már világvárosias külsőt öltött. A barokk kisvárosi miliőt mint világvárosi centrumhoz méltatlan városképi elemet csak az 1890-es években vette célkeresztjébe a várostervezői lendület, hogy azután a korábbi idők Belvárosa már csak nyomokban maradjon fenn.⁵¹

A Terézváros társadalmának sajátosságai

Pest lakói a török kiűzése után eleinte még a 15. században felépült városfal által határolt területet, azaz a későbbi Belvárost sem lakták be teljesen. A török uralom és a visszafoglaló háborúk nyomán lényegében elpusztult város beépítését és benépesítését a Rákóczi-szabadságharc, valamint az ezeket kísérő járványok tovább

45 A Nemzeti Kaszinó székhelye a korszakban a mai Kossuth Lajos utcában, az egykori Szapáry-palotában volt. A Belvárosban, a Duna parti Hungária Szállóban 1883-ban megalakult Országos Kaszinó 1889-ben a Nemzeti Színház Rákóczi úti bérházába költözött át, és csak 1896-ban vette birtokba a szintén a Kossuth Lajos utcában felépült új székházát (Eöry 2004: 62, Eöry 2006: 322).

46 A Váci utcai „korzót”, annak többször visszatérő fénykorát és a fővárosiak életében játszott szerepét mutatta be: Tarr 1984: 13–16.

47 A fővárosi önkormányzati választásokat áttekintő tanulmánykötet visszatérő megállapítása, hogy a régi Belváros, ma az V. kerület déli része politikai rendszerektől függetlenül a budai kerületekhez hasonló választási eredményeket produkál. Például: Ignác 2010: 126; Hubai 2010: 163. 1. ábra; Szabó 2010: 272, 276; Wiener 2010a: 232–233; Wiener 2010b: 256.

48 Kőrösi 1882: 112.

49 Kőrösi 1882: 88, 43. tábla.

50 Kőrösi 1882: 89, 43. tábla.

51 A régi Belváros tervszerű megsemmisítéséről lásd Vadas 2005: 30–31.

késleltették. Egy 1699-es – feltehetően gazdálkodási célú, de hamar megghiúsult – külváros-alapítási kísérlet után Pest fejlődése csak 1733-ban tette lehetővé a szervezett külváros-alapítást, a Lerchenfeld nevű település létrehozását házhelyek kiosztása révén a mai Józsefváros területén.⁵² Ezzel párhuzamosan azonban elszórtan spontán házépítkezések is folytak, a külvárosi telekkönyvben a kilencvenegy lerchenfeldi ház mellett már tizenegy olyan, a szántók és kertek között álló épületet is nyilvántartottak, amelyek a későbbi Terézváros területén helyezkedtek el. A külvárosi házakba eredetileg a belvárosi telkek kicsinysége, gazdálkodásra való alkalmatlansága miatt kitelepülő polgárságot várta a városvezetés. Rossz szemmel nézte azonban a polgárjoggal nem rendelkező, jobbára nincstelen zsellérek letelepülését, megakadályozni viszont nem tudta azt, így a 18. század végéig többségben maradt a napszámos-zsellér réteg, amely azonban kiegészült az időközben túlszűfoltta váló Belvárosból kiszoruló, döntően iparos-kereskedő elemekkel.

A kialakuló külvárosok közül a váci és a hatvani országút között fekvő területet eleinte felső külvárosként ismerték, 1777-ben nevezték csak el Terézvárosnak. A 18. század folyamán a kietlen homoksivatag egyre távolabb került a városfaltól, helyét szántók, kertek, majd egyre inkább – a 18. században még nem zártosuló, hanem falusias jellegű – házak foglalták el. Már ekkortól megfigyelhető a városrész övezetessége, a Belvároshoz közelebb fekvő területeknek a távolabbiakhoz képest városiasabb külseje. Ezt az övezetességet csak a majorságok mellett kialakult, sűrűbben beépült zárványszerű zsellérnegyedek törték meg, de ezek a városrész későbbi fejlődése során nyomtalanul eltűntek.⁵³

A 18. század végétől két jelentős fejlemény alakította át a városrész arculatát. A II. József intézkedései nyomán immár Pesten is letelepedni jogosult zsidóság kezdettől fogva elsősorban, és egyre jelentősebb mértékben a Terézvárost választotta lakhelyéül. Ez a városrész népességének robbanásszerű növekedését jelentette. Ezzel párhuzamosan megkezdődött a Városliget mint városi pihenőpark kialakítása, ami a szomszédságában, a mai Városligeti fasor környékén egy új, kezdetben a városi iparosok és kereskedők, később pedig a gazdag polgárság által kedvelt nyaraló-, majd lakónegyed kialakulását eredményezte. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a még ketté nem osztott Terézváros Pest legnépesebb városrészévé vált – immár a Belvárost is megelőzve. Az 1838-as árvíz pusztításai után itt is egyre városiasabb házak épültek fel. Az egyre sűrűbben lakott és egyre jobban beépített városrész, amelynek főútvonala, az immár a Városligethez kivezető Király utca is egyre zsúfoltabbá vált, végül a városegysítés körüli szabályozásnak köszönhetően válhatott az egyesült főváros leginkább világvárosias negyedeinek

⁵² Nagy 1956: 99–100.

⁵³ Nagy 1956: 112–114. A legjelentősebb ilyen negyed, a Lövélda környékére, pontosabban a mai Szív és Rózsa utcák egy részére kiterjedő, sűrű beépítésű telep szintén Lerchenfeld néven jelent meg a 19. századi térképeken. Ez a település azután csak az 1870-es évekre épült össze a várossal (Holló 1994: 31, 61).

egyikévé. Keresztülszelte ugyanis Budapest 1870-ben megálmodott egyik új főútvonala, a Nagykörút, míg a másik tervezett új főútvonala, a még reprezentatívabb Sugár (ma Andrássy) út teljes egészében a VI. kerület területén épült ki. Az 1880-as évekre e két főútvonala terézvárosi szakaszán az új házak jó része már fel is épült.⁵⁴

Éppen a Terézvárosnak a többi városrészhez képest nagy területe és népessége kívánta meg, hogy két kerületet szervezzenek belőle. Ez 1873-ban meg is történt.⁵⁵ A kezdetben Alsó- és Felső-Terézváros nevű, a Király utcával elválasztott két kerület közül a Király utcától délre fekvő végül a fővárosi közgyűlés javaslatára Erzsébet királynéról kapta meg saját nevét.⁵⁶ 1882-től kezdve tehát csak a VI. kerület viseli a Terézváros nevet.

A kettévált Terézvároson belül az 1870-es és 1880-as évek folyamán a VI. kerület lett a magasabb státusú: emezt nemcsak a Nagykörút, hanem a kifejezetten nagypolgári jellegű Andrássy út is kettészelte, emellett csupán a Váci körút (ma Bajcsy-Zsilinszky út) választotta el az egész ország leginkább nagypolgári lakóterületétől, a Lipótvároستól. Az ott tömörülő bankok, biztosítók és nagykereskedelem alkalmazottai pedig részben a VI. kerület közeli utcáiban éltek. Emellett egyre inkább jellemző lett a mellékutcák közép- és kiskereskedelmi jellege, szemben az Erzsébetvárosban domináns kisiparral. A VI. kerületben a kávéházak, a VII.-ben inkább a kisvendéglők terjedtek el. A VI. kerületi nagyipari munkásság létszámát a Váci út gépgyárainak közelsége növelte meg, míg Erzsébetváros munkássága jobbára a kerületben működő kisüzemekben, illetve a vasúti műhelyekben dolgozott. Míg az 1846-tól működő Indóház kezdetben még nem okozott komoly változást a városrész életében, az azt időközben felváltó Nyugati pályaudvar már jelentősen átalakította a Budapest vasutasainak és vasúti mérnökeinek legfontosabb gyűjtőhelyévé váló környék társadalmi arculatát. Eközben a kerület gyárai a Váci út felé, kijebb húzódtak.⁵⁷

Hasonlóságok is maradtak azonban a két városrész között: mindkettőnek a Nagykörúton belüli részén a zsidóság alkotta a lakosság abszolút többségét, és mindkét kerület egészében budapesti viszonylatban is kiemelkedő volt a zsidó népesség aránya. Ami a nyelvi megoszlást illeti, 1881-ben a VI. és a VII. kerület a pesti oldal két leginkább német ajkú kerülete volt: a VI. kerületben a lakosság alig fele (51,31%-a) volt magyar anyanyelvű, ezzel a legkevésbé magyar kerület volt a pesti oldalon, megközelítve a budai I. kerület 50,71%-os arányát. A VII. kerületben pedig csak azért volt arányaiban több magyar ajkú, mint a X. kerületben, mert ez utóbbi jelentős, 15,60%-nyi szlovák anyanyelvű népességgel is rendelkezett.⁵⁸

⁵⁴ A Sugár út és a Nagykörút kiépítéséről lásd Vadas 2005: 28–30.

⁵⁵ Az 1894-es apróbb módosításokig érvényes kerülethatárokat az 1873. március 20-án tartott közgyűlésen határozták meg. Idézi: Gárdonyi (szerk.) 1913: 398–399.

⁵⁶ BFL IV.1403.a. Az 1881. december 14-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve, 326.

⁵⁷ Vörös 1978b: 455–456.

⁵⁸ Kőrösi 1882: 112.

A Ferencváros és Kőbánya társadalmának sajátosságai

A Kecskeméti kaputól délre, a nagy forgalmú Széna piac, a mai Kálvin tér környékén a 18. század folyamán kialakuló külváros 1792-ben, I. Ferenc trónra lépésének alkalmából alakult önálló külvárossá és vette föl az új uralkodó nevét. A 18. század során a lakosság többsége földműves vagy kisiparos volt, utóbbiak körében a vízimolnárok és a csizmadiák száma volt jelentős. A terület külvárosias jellege a 19. század végéig megmaradt, legtöbb háza mindaddig földszintes, falusias jellegű volt. Leginkább városias utcája a Soroksári (ma Ráday) utca volt – nem pedig a Fő utcának nevezett útvonal (a mai Knézits, Tompa és Balázs Béla utca). A 19. század hetvenes éveire igazából még csak az akkoriban nyitott Ferenc körútig épült ki a városrész, külső területein szántóföldek, kertek, raktárak között elszórtan álltak a lakóházak. A Duna, majd a vasút közelsége, valamint a gyér beépítettség viszont lehetővé tette jelentős ipari üzemek idetelepítését. Az első gyárak már az 1840-es években létrejöttek, de a ferencvárosi ipartelepülést elősegítette, hogy az addigi ipari negyedben, a Lipótvárosban a városvezetés nem támogatta újabb üzemek alapítását. Az 1860-as évektől a vízimolnár hagyományokat folytatva sorra jöttek létre a kerület arculatát ettől fogva hosszú ideig meghatározó modern gőzmalmok a Duna partján.⁵⁹ 1880-ban épült fel a Gizella és a Király Malom a Soroksári úton, és ekkor már működött a Concordia, illetve a Pesti Molnárok és Sütők Malma.⁶⁰ E malmok fejlődését segítette elő az 1882-ben elkészült – a mai Boráros tér mellett állt, a hajón érkezett gabona kiemelésére szolgáló – Elevátor épülete, és természetesen a víz, valamint a vasút közelsége. A malmok mellett több vegyipari üzem, szappan-, sőt dohánygyár is létesült a kerületben. A városatyák elképzeléseikben vegyes, ipari és lakófunkciókat szántak a városrésznek. Itt épült fel az új fővámház, a modern marhaközvágóhíd, valamint a hozzájuk kapcsolódó, a főváros élmezését biztosító üzemek, raktárak, piacok, következésképpen a lakosság is kibővült az új vállalatokban munkát találók tömegeivel.

Kőbányán szintén a vasút közelsége és a nagy beépítetlen térségek kedveztek a főváros élelmiszer-ellátását biztosító infrastruktúra letelepülésének. A korábban csupán Pest város szőlőhegyeként és kőfejtőjeként jelentős, hatalmas, de rendkívül gyéren lakott terület a sertés-nagykereskedelem fővárosi központjává válva indult fejlődésnek. A sertés-telepek, húsipari üzemek dolgozói és a vidékről érkező sertés-kereskedőket kiszolgáló vendéglősök jellegzetes csoportjait alkották a kerület társadalmának. A lehanyagolt kőbányászat két további iparág megtelepedéséhez járult hozzá: sorra jöttek létre a téglagyárak – különösen az 1838-as árvízvet követő újjáépítés nyomán –, a felhagyott aknáknak pedig a modern sörgyártás kőbányai fellendülését tették lehetővé.⁶¹ A Kőbányát átszelő vasutak sok alkalmazottat vonzottak, 1880-ban az

egyharmadnyi iparforgalmi népesség mellett a lakosság 4,4%-a közlekedési dolgozó volt.⁶² A városrész benépesüléséhez két telekparcellázási akció is hozzájárult: 1850 körül a szőlők között, Ó- és Újhegyen, míg 1870 körül a később Kőbánya központjává váló Ligettelki dűlőben adtak el házhelyeket.⁶³ Az igazán az 1860-as évektől fejlődésnek induló Kőbánya lakói végül elérték, hogy városrészük az egyesülő Budapest egyik önálló kerülete legyen, pedig népessége még ekkor is messze alulmúlta a többi kerületét.⁶⁴ A szőlősgazdák, akik a sertés-telepek és a gyárak működését sokáig akadályozni próbálták, végül alulmaradtak, 1875-ben megszüntették Kőbánya szőlőhegyi jellegét, majd a filoxeravész végképp jelentéktelenné tette a helyi szőlőtermesztést.⁶⁵ Kőbánya sertés-nagykereskedői sem jártak sokkal jobban: az 1895-től a sertésállományt újra meg újra megtizedelő sertésvész gyorsan véget vetett a nemzetközi jelentőségű sertés-nagykereskedelemnek, amelynek szerepe ettől fogva már csak a főváros ellátására korlátozódott.⁶⁶

A Ferencváros és Kőbánya nemcsak a főváros két legalacsonyabb népességű, hanem egyben két legszegényebb kerülete is volt a 19. században. Kőbánya lakosságának nagy többsége egészen az 1890-es évekig munkás vagy napszámos volt.⁶⁷ A lakásállomány nagy része gyatrán, a vámvonalon kívül ráadásul nagyrészt vályogból épített házakban volt, 1870-ben a 719 ferencvárosi házból 654 földszintes volt, a 216 kőbányai házból pedig csupán 16 volt emeletes.⁶⁸

A két kerület elitjét a gyárak, vállalkozásuk közelében megtelepedő vállalkozók, illetve a módosabb iparosok, kereskedők, vendéglősök alkották. Az egyetlen terület, amely nem tekinthető teljesen külvárosiasnak, az a Belvároshoz legközelebb eső néhány ferencvárosi háztömb volt, ahol még a fővárosi elit tagjai is megtelepedtek.⁶⁹ Ez a negyed ugyanis már gyalog is közel volt a fontosabb fővárosi közintézményekhez, ráadásul azok egyike, a református egyház Kálvin tér környéki központja már a Ferencvároshoz tartozott. A Vámház körülről távolodva azonban egyre alacsonyabb társadalmi státusú rétegek lakóövezetei következtek.

A két kerület azonban nem csak abban különbözött egymástól, hogy a Ferencvárosban világosan megfigyelhető az eltérő társadalmi státusúak lakóhelyi szegregációja,

⁶² Szalai 1970: 51.

⁶³ Dausz 1913: 71–75, 123.

⁶⁴ Szalai 1970: 42.

⁶⁵ Lukács 1996: 86.

⁶⁶ Vörös 1978b: 339.

⁶⁷ Dausz 1913: 173.

⁶⁸ Lukács 1996: 73, 81.

⁶⁹ Például Arany János a mai Üllői út és Erkel utca sarkán élt évekig, mert a Belváros közvetlen közelében arrafelé voltak a legalacsonyabbak a házbérek. De Ybl Miklós, a dualizmus korának legnevesebb építész, vagy Stoczek József, a Műegyetem rektora is a Ferencvárosban választott lakást. A korszak egyik legsikeresebb vállalkozója, a norvég származású Gregersen Gudbrand pedig a Ferencvárosban koncentrálódó vállalkozásai helyszínén, a mai Lónyay utcában építette fel 1875-ben családi palotáját.

⁵⁹ A budapesti malomipar történetének összefoglaló munkái: Klement 2010, 2012.

⁶⁰ Sándor 1959.

⁶¹ Holló 1994: 57.

Kőbányán pedig nem. Míg az előbbi a hagyományos külváros jellegzetességeit viselte, tehát az agrárnépesség és bizonyos foglalkozások (fuvarosok, kisiparosok) magas aránya a városon belüli hagyományos területi elkülönülés jeleit mutatta, addig Kőbánya valódi központ vagy övezetesség nélküli igazi telepés kolónia volt. Míg Ferencváros népessége inkább a másik hagyományos őstermelő-kisiparos kerület, Józsefváros lakóival állítható párhuzamba, addig Kőbánya a városhatáron túl kialakuló agglomerációs településekkel (többek között Kígyóssal vagy Újpesttel) mutatott hasonlóságokat. A két típus különbségeit leginkább a pesti születésű lakosság városrészenkénti arányával lehet illusztrálni: Kőbánya lakossága a belsőbb területeknél olcsóbb lakhatást kereső, elsősorban vidékről beáramló népességből gyarapodott (13. táblázat).

13. táblázat. A Pesten született népesség százalékos aránya városrészenként, 1870⁷⁰.

Belváros	Lipótváros	Térézváros	Józsefváros	Ferencváros	Kültelkek	Kőbánya
30,33%	28,69%	38,03%	43,86%	39,94%	31,69%	20,38%

Ferencváros nemcsak a legszegényebb, de ezzel összefüggésben – a Józsefvárossal együtt – Pest egyik legkonzervatívabb városrésze is volt. Ezt már az 1848-as választásokkor konstataulta az az évi pesti képviselő-választás egyetlen többes jelölés, azaz valódi választás nélkül mandátumot szerzett győztese, Kacs Kovics Lajos.⁷¹

8. Kik voltak, és kiket képviseltek a fővárosi képviselőjelöltek a dualizmus korai időszakában?

A dualizmus kori országgyűlési választások kapcsán a visszaélésekhez képest kevésbé vizsgált kérdés, hogy kikből rekrutálódtak a képviselőjelöltek, és közülük kiknek volt valódi esélye parlamenti mandátum elnyerésére. Ezért a következőkben a fővárosban elindult képviselőházi képviselőjelöltek társadalmi hátterének, illetve a helyi és/vagy az országos politikai elitbe való beágyazottságának áttekintése révén e kérdés pest-budai/budapesti vonatkozásaira térek ki. Ahhoz, hogy a képviselőjelöltek rekrutációját a későbbiekben részletesebben vizsgált választásoknál tágabb perspektívába helyezhessem, az időkeretet a dualizmus korszakának jól elhatárolható korai periódusára, vagyis az 1865-ös és az 1887-es választások közötti időszakra tágitottam

⁷⁰ Kőrösi 1871: 19.

⁷¹ Kacs Kovics benyomásait összegezte: Bácskai 1972: 310.

ki, mert ekkorra tehető a korszak pártrendszerének kialakulása és megszilárdulása. Ugyanebből a célból ebben az esetben a Budán, illetve 1875-től Budán és Óbudán elindult képviselőjelölteket is figyelembe vettem.

A vizsgált képviselőjelölteket két csoportba osztottam: az országos politikai elitből érkezettek, illetve azokra, akik a helyi (városrészi, fővárosi) közélet szereplői voltak, azaz akiket a weberi értelemben vett honorácioroknak lehet tekinteni.⁷² A két csoportot úgy különítettem el, hogy futottak-e be a jelöltségük előtt az adott választókerülettől függetlenül országos politikai karriert, vagy inkább a helyi beágyazottság volt a jellemző rájuk. Ezzel a szakirodalomnak azt az állítását kívánom megvizsgálni, amely szerint a fővárosban a jelöltek közti törésvonalak nem feltétlenül az országos pártok mentén, sokkal inkább a kerületi érdekérvényesítő csoportok között húzódtak ebben az időszakban, és nem az országos, hanem a helyi többségnek volt a legmeghatározóbb befolyása a választások kimenetelére.⁷³

Az elemzésbe minden, a választás napján fellépett jelöltet bevontam, akik a fővárosi választókerületekben 1865 és 1887 között elindultak (lásd a Függelékben található táblázatot). Ennek egyik oka az, hogy a jelöltséghez vezető út volt talán a mandátumszerzés legnehezebb lépése. A másik az, hogy a választásokon néha kifejezetten szoros eredmények születtek, amelyek gyakran inkább a választók mozgósításával, és nem a jelöltek valódi támogatottságával kapcsolatos tényezőkre vezethetők vissza.⁷⁴ Így például 1869-ben a Térézvárosban győztes Jókai Mór csak 26 vokssal kapott többet Gorove István 1497 szavazatánál, ugyanekkor a Józsefvárosban Csernátorny Lajos 859 szavazatával szemben 816 voksot szerzett Szentkirályi Mór.⁷⁵ 1881-ben a IX. választókerületben a szabadelvű jelölt, Kemény Gábor 606 szavazatával szemben a függetlenségi Thaly Kálmán is kapott 579 szavazatot, ráadásul a voksolás kapcsán a vesztes jelölt hívei szabálytalanságokról panaszkodtak.⁷⁶

Voltak persze megsemmisítő vereségek is. 1869-ben a Lipótvárosban Wahrmann Mór 1011 voksával szemben a sem helyi beágyazottsággal, sem országos hírnévvel nem rendelkező tudós, Akin Károly csupán 54 szavazatot szerzett, és fel is hagyott ezután a politikai életben való szerepléssel.⁷⁷

⁷² A képviselők és a jelöltek életrajzi adatainak összeállításához a csupán az 1884-ben kezdődött ciklus óta kiadott országgyűlési almanachok mellett az országgyűlési lakáskönyvek, a lakcímtárak és az életrajzi lexikonok adatait használtam fel. *Budapesti cím- és lakjegyzékek*; Kenyeres (főszerk.); Nagy é. n.; *Országgyűlési Almanach* 1886; *Országgyűlési lakáskönyvek*; Szinnyei 2000 [1891]; *Új Országgyűlési Almanach* 1888. Az országgyűlési almanachokban található életrajzok hiányosságaival kapcsolatban lásd Pap 2013.

⁷³ Sipos 1996; Horváth 2010.

⁷⁴ A szoros végeredmények jelentőségére már Vörös Károly is felhívta a figyelmet: Vörös 1978b: 460.

⁷⁵ BFL IV.1303.j. 1. kötetdoboz. Választási iratok, névjegyzékek (1848–1869).

⁷⁶ BFL IV.1405. 1. nagydoboz. 1878. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület.

⁷⁷ BFL IV.1303.j. 2. kötetdoboz. Választási iratok, névjegyzékek (1872–1873).

A legkülönösebb ilyen vereséget Szilágyi Virgil szenvedte el 1865-ben a József-városban. Ő 1861-ben még megszerezte a városrész képviselői helyét, és egyike volt azoknak, akiket Vörös Károly helyben népszerű jelöltként jellemzett.⁷⁸ Ennek ellenére 1865-ben csupán 17 szavazatot kapva veszített Szentkirályi Mórral szemben. Szilágyi Virgil bukása arról tanúskodik, hogy a választás végeredménye nem feltétlenül állt összhangban a jelöltek valós támogatottságával. A *Pesti Napló* a következőképpen tudósított az esetről:

„Szilágyi pártjának a Szentkirályi párt azt a javaslatot tette, hogy netaláni surlódások kikerülése végett az menjen előre a választás színhelyére [...] A Szilágyi pártbeliek csakugyan előre mentek, s 8 óra után, mikorra a választás megnyitása lőn hirdetve, azonnal sürgettek, hogy a választmány elnöke (Röck Szilárd) megkezdettnek jelentse ki a választást. A Szilágyi-pártbeliek összes száma – mint a hitelesített választási jegyzőkönyv bizonyítja – 80-an, legfeljebb 100-an voltak mindössze [sic!]. Ezen csekély szám, mielőtt az elnök megnyitotta volna a választást, kikiáltá Szilágyi Virgilt, s minthogy senki sem javasolt ellenjelöltet, a színhelyről elvonult még 8 ¼ óra előtt, midőn a választás megnyitottak lőn nyilvánítva. – Ekkor már a Szentkirályi párt [...] megjelent teljes számmal a Lovardában, és a szavazás folyt délután 4 óráig.”⁷⁹

A választási jegyzőkönyv még különösebbé teszi Szilágyi Virgil bukását: egyedüli jelöltként a jegyzőkönyv megfelelő helyén csak Szentkirályi Mór jelölését vezették be, a szavazási lista táblázatos részébe is csak Szentkirályira leadott szavazatokat írtak be. A jegyzőkönyv eredményhirdető részében azonban az alábbi szöveg olvasható:

„Megjegyeztetvén, hogy egy csekély számú körülbelül 80 egész 100 [sic!] számra rugó választó sereg a választás megnyitása előtt a színhelyen megjelenván a választás megnyitását sürgette, és miután az meg nem történhetett, mivel ezen Pest város IV. követválasztó kerület 1394 számra rugó választói még nem sereglettek össze a hely színén, és a választás megnyitása elnök úr jogkörében állott, a választó területről eltávoztak.”⁸⁰

Délutánra mégis többen érkeztek Szilágyi Virgilre szavazni, e szavazókat a jegyzőkönyv végén felsorolták, tehát utólag, merőben szabályellenesen, mégis elfogadták Szilágyi Virgil jelöltségét, de a reggel szavazni akarók voksait mégsem írták jóvá neki.

⁷⁸ Szilágyi Virgil (1824–1892), Tánácsics Mihály ügyvédje, a *Pesti Napló* munkatársa volt. A másik népszerű „demokrata ügyvéd” a budai II. kerület 1861-es képviselője, Balássy Antal volt, aki 1865-ben a választás napjára végül lemondott újbóli jelöltségéről és nem indult el Ráth Péter gyógyszerésszel szemben (Vörös 1978a: 258).

⁷⁹ *Pesti Napló* 1865. november 24. 1.

⁸⁰ BFL IV.1303.j. 1. kötetdoboz. Választási iratok, névjegyzékek (1848–1869).

Bizonyos esetekben az ellenjelöltek kilétéről viszonylag kevés forrás maradt fenn. E erre példa Szontágh Sámuel esete, aki Házmán Ferenc budai polgármester ellenzéki ellenjelöltjeként lépett fel 1869-ben a budai II. választókerületben.⁸¹ Máskor az a probléma, hogy a jelöltek párthovatartozása kevésbé egyértelmű. Rottenbiller Lipót és Ráth Károly parlamenti párthovatartozását nem tudtam egyértelműen megállapítani, csak valószínűsíteni tudom, hogy Deák-párti jelöltek voltak. Kerntler Ferenc pedig 1878-as jelöltségekor (Buda II. választókerületében) ellenzéki jelöltnek „látszott”, több lap is egyesült ellenzékieknek tudta;⁸² a kormánypárti A *Hon* agitált is ellene, míg be nem látta, hogy Kerntler is a Szabadelvű Párt jelöltje.⁸³ Végül sajtóközleményben kellett tisztázni a jelölt pártállását:

„A képviselőjelöltek között Kerntler Ferencz a fővárosi II. kerület jelöltje, mint az egyesült ellenzéki párthoz tartozó van felsorolva; minthogy azonban Kerntler Ferencz a liberalis kormánypárthoz, nem pedig az ellenzéki párthoz tartozik, netaláni félreértések kikerülése végett felkérem, sziveskedjék ezen téves közlést helyreigazítani.”⁸⁴

1865–1887 között a fővárosban 75 jelölt indult mandátumért, közülük 37 személyt választottak meg országgyűlési képviselőnek.⁸⁵ A korszakban háromévente tartották a rendes országgyűlési képviselő-választásokat, a vizsgált 75 jelöltből egy kivétellel valamennyien indultak e választások valamelyikén. A kivétel a Deák Ferenc halálával megüresedett belvárosi választókerületben 1876-ban közfelkiáltással megválasztott Horváth Mihály volt, aki viszont 1878-ban már nem kívánt újra indulni.⁸⁶

⁸¹ Erről a választásról tévesen írja Czaga Viktória, hogy egyhangú választás volt, Házmán Ferenc 735 szavazata mellett Szontágh Sámuel is begyűjtött 330 voksot. Czaga 1997: 117; *Pesti Napló* 1869. március 23. Reggeli kiadás 1. Az országgyűlési lakáskönyv 1869-es második kiadása az ellenjelöltek nevét is tartalmazza, Szontágh neve itt is szerepel. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_LKKH_1869-2/?pg=21 – utolsó letöltés: 2018. november 7.

⁸² A *Hon* 1878. augusztus 3. Reggeli kiadás 1.

⁸³ A *Hon* 1878. augusztus 8. Reggeli kiadás 2. Horváth J. András szerint pedig függetlenségi jelölt volt (Horváth 1998: 500).

⁸⁴ Heinrich Ödön, a Kerntler-párt alelnökének közleménye: *Pesti Napló* 1878. augusztus 2. Reggeli kiadás 3.

⁸⁵ A jelöltek közé csak azokat soroltam be, akik a választás napján ténylegesen felléptek, tehát szavazni is lehetett rájuk, többen voltak ugyanis, akik ugyan végigküzdötték a kampányidőszakot, de végül a választás napján már nem szerepeltek az indulók között.

⁸⁶ Az 1875 novemberében elhunyt Horn Ede helyett a VI. kerületben pótválasztáson jutott csak mandátumhoz a kormánypárti Schwarcz Gyula, ő 1865-ben vesztes jelölt volt (Szabó 1999: 73). Az 1867. júniusi pótválasztáson a főpolgármesterré kinevezett Szentkirályi Mór helyett a József-városban egyhangúan megválasztott Ráth Károly volt az, akinek kormányhivatalra történt kinevezése miatt még ugyanazon év augusztus 27-én újra meg kellett méretetnie magát, de ekkor már alulmaradt Csernátorny Lajossal szemben. Ráth Károly azonban rendes választáson is indult, 1865-ben a Lipótvárosban szenvedett vereséget báró Kemény Zsigmondtól (Ruszoly 1999: 229). Pauler Tivadar 1871-ben az Eötvös József halála miatti rendkívüli választáson

A képviselőjelöltek közül 41 főt tekintek a mindenkori kormánypárthoz (azaz a Deák-párthoz, illetve a Szabadelvű Párthoz) tartozónak, akik közül harmincan mandátumhoz is jutottak (ide sorolva a névleg pártonkívüli, ámde megválasztása idején megbízhatóan a kormánypártot támogató Zichy Jenőt is). 32 jelölt volt ellenzéki – ide sorolva a jobboldali ellenzéki Liphay Bélát⁸⁷ és a kétszer mandátumhoz jutó Hoffmann Pált is –, közülük mindössze öten tudtak győzni.⁸⁸

A pártállás nyilvánvalóan nagy szerepet játszott a jelöltek sikerességében: a mindenkori kormánypárt minden választáson fölényben volt az ellenzékkel szemben. Csak két fővárosi választáson indulhatott az ellenzék jelentősebb esélyekkel. Mindkettő egy kialakult új helyzet utáni első megmérettetés volt, amikor a rendszerkritikus hangok felerősödtek. Az 1869-es választáson fejezhették ki csalódottságukat első ízben a kiegyezés ellenzői, míg Tisza Kálmán 1875-től működő új rendszeréről 1878-ban nyilváníthattak először véleményt a választók. 1869-ben a hét budai és pesti kerületből háromban ellenzéki jelölt győzött: Jókai Mór a Terézvárosban, Csernátony Lajos a Józsefvárosban és Vidats János a Ferencvárosban. 1878-ban Királyi Pál a Belvárosban, Szilágyi Dezső a Józsefvárosban győzött az egyesült (azaz a későbbi mérsékelt) ellenzék jelöltjeként, Hoffmann Pál a VII. választókerületben pártonkívüliként jutott be a képviselőházba, a IX. választókerületben pedig Thaly Kálmán személyében a rendszerkritikus függetlenségi ellenzék juttatott mandátumhoz a választók. A kormánypárt a számára kevésbé kedvező két választás után, 1872-ben és 1881-ben jobban felkészülve még akkora teret sem engedett az ellenzéknek, mint a korábbi választásokon.

Nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy számos választáson két kormánypárti jelölt csapott össze. Ezekben látszanak a leginkább az országos és a helyi érdekek, illetve az egyes helyi érdekcsoportok közötti küzdelmek. 1875-ig ugyan nem volt ilyenre példa, de ekkor a Terézvárosban Horn Ede és Falk Miksa, a Ferencvárosban Csernátony Lajos és Tavasz Endre egyaránt kormánypártiként indult. 1878-ban a budai II. kerületben Kerntler Ferenc és Házmán Ferenc között lehetett választani, a IX. választókerületben pedig Steiger Gyula és Wodianer Béla is elindult: talán emiatt is, itt végül függetlenségi jelölt nyerte el a mandátumot Thaly Kálmán személyében. 1881-ben Óbudán Ország Sándor és Végh János folytatott kiélezett kampányt

nyerte el a budai I. választókerület mandátumát, amelyet 1886-os haláláig valamennyi rendes választáson is megnyert, míg Fejérváry Géza éppen Pauler halála után szerezte meg a kerület mandátumát 1886-ban, amelyet az 1887-es rendes választáson is – ellenjelölt hiányában – meg tudott őrizni.

⁸⁷ Liphay Béla báró a budai II. választókerületben 1875-ben lépett fel jobboldali ellenzéki jelöltként, ő korábban Deák-párti képviselő volt.

⁸⁸ Jókai Mór és Csernátony Lajost nem vettem figyelembe a pártállás vizsgálatokor: mindketten balközép politikusokból váltak 1875-ben kormánypártiakká, és mindketten voltak győztesek és vesztesek is, mind ellenzéki, mind kormánypárti időszakukban. Csernátony 1875 és 1878 között ráadásul egy időre ott is hagyta a kormánypártot.

egymás ellen, pedig mindketten szabadelvű párti programmal léptek fel. 1884-ben Busbach Péter és Festetics Pál a VI. kerületben, 1887-ben Busbach Péter és Bobula János szintén a VI. kerületben, Matlekovits Sándor és Morzsányi Károly a VII., valamint Tolnay Lajos és Prückler László a IX. választókerületben mérkőztek meg egymással kormánypártiként.

A jelöltek társadalmi státus és végzettség szempontjából viszonylag homogén csoportot alkottak. Nem meglepő módon a jogász végzettségűek domináltak közöttük – ez mindmáig általános és érthető is az elsősorban törvények megalkotásával foglalkozó parlamenti képviselők esetében –, a 74 ismert foglalkozásából⁸⁹ 34 jelölt volt jogász. Őket a „bölcsészek” követték (írók, újságírók, tudósok), 22 jelölt került ki soraikból. A maradék 18 fő vegyes csoportot alkotott, volt közöttük iparos (5 fő), foglalkozás szerint nem besorolható arisztokrata (4 fő),⁹⁰ mérnök (3 fő), orvos és gyógyszerész (2 fő), katonatiszt (2 fő), hivatalnok (1 fő) és nagykereskedő (1 fő).

Az iparból nem hagyományos iparosként, hanem már modern gyárosként lett képviselőjelölt Vidats János, Havas Sándor és Prückler László. Bár Vidats nyerni is tudott 1869-ben, de összességében a modern gyáripár képviselői nem tudták (vagy nem akarták) megtörni a litterátus emberek dominanciáját a fővárosi képviselőjelöltek körében.⁹¹

A jelöltek közül 33-an voltak egyértelműen nemesi származásúak; mellettük valószínűsíthető például Trefort Ágoston vagy Szilágyi Dezső nemesi származása is, de erről nem találtam adatot.⁹² Steiger Gyulát, akinek svájci nemessége volt, szintén ide számoltam. Nem született nemes volt az 1867-ben maglódi előnévvel nemesített Wodianer Béla, míg különös módon a budai születésű, de pozsonyi polgárcsaládból származó Pauler Tivadar eleve rendelkezett nemesi címmel. A nemességen belül a született arisztokrácia tíz fővel képviseltette magát, további hárman (Bródy Zsigmond – aki nem is volt született nemes –, illetve Fejérváry Géza és Ivánka Imre) életútjuk egy későbbi pontján váltak a főnemesség tagjaivá.

A korai, 1865 és 1872 közötti választásokon indulók közül a pesti nagykereskedelem és ipar képviselői közé Wahrmann Mór és Vidats János tartozott. Esetükben azonban nem csupán a gazdasági életben betöltött szerepük volt releváns: Wahrmann Mór az első izraelita képviselőjelöltként az asszimiláció útjára lépett hazai zsidóságot is reprezentálta. Az, hogy ő az amúgy fő tevékenységi terepéről szolgáló Lipótvárosban lépett fel (első ízben 1869-ben), ehhez képest másodlagos jelentőségű volt – itteni jelöltsége tulajdonképpen a városrészen nagy létszámban

⁸⁹ Lángh György 1887-es óbudai függetlenségi jelölt foglalkozását nem sikerült kiderítenem.

⁹⁰ Összesen egyébként tizenegy született főrendi képviselőjelölt volt, de közülük hét főnek bölcsészként vagy jogászként azonosítható foglalkozása volt.

⁹¹ Vidats győzelméhez azonban 1848-as múltja és élénk egyleti tevékenysége is hozzájárulhatott.

⁹² Maga Trefort sem említi a kérdést önéletrajzában (Trefort 1991).

elő, a nagypolgárságba sorolható zsidó választónak szólt.⁹³ Vidats János személyében a márciusi ifjak egyike, országosan ismert ellenzéki politikai személyiség indult el a ferencvárosi választók kegyeiért – szintén 1869-ben.⁹⁴ Azonban Vidats – Wahrmannal ellentétben – nem tudta megőrizni a mandátumát 1872-ben, pedig ekkor személye még nem is kötődött a csődbe ment ember alakjához: a Ferenc- és József-városi Takarékpénztár csődje az 1873-as krach után következett be.⁹⁵ Wahrmann és Vidats esetében tehát nemcsak helyi érdekcsoportok közvetlen képviseletére, hanem általában a nagykereskedők, illetve a modern gyáripár képviseletére való törekvés megjelenésére gyanakodhatunk. Vörös Károly állítása szerint egyébként a lipótvárosi zsidó nagypolgárság már 1861 óta egy kereskedő megválasztására törekedett, de mivel a zsidóság csak az 1867-es emancipációt követően jutott választójoghoz, eme terv kivitelezésére 1869 előtt nem nyílt esély. Vörös szerint ez magyarázza a lipótvárosi nagypolgársághoz üzleti kapcsolatai révén jelentős mértékben kötődő – de mégsem kereskedő – Ráth Károly ügyvéd, későbbi főpolgármester 1865-ös kudarcát báró Kemény Zsigmonddal szemben, hiszen a Ráth fő választói bázisát alkotó lipótvárosi nagykereskedő réteg ekkor még nem rendelkezett választójoggal.⁹⁶ Nem mellesleg pedig Ráth veresége megmutatja a helyi érdekek országgyűlési képviseletének ekkor még nyilvánvaló korlátait.

A nagy vagyonnal és/vagy jövedelemmel rendelkezők kutatására kitűnő forrás Pest legnagyobb adófizetőinek 1873-as összeírása.⁹⁷ A vizsgált jelöltek közül a leg-

93 Wahrmann mellett ekkor felmerült Falk Miksa lipótvárosi jelölése is, Deák végül azonban – noha eredetileg Csengery Antal szánta ide pártja jelöltjeként – Wahrmann mellett foglalt állást, így Falk ekkor nem indult el, csak 1875-ben a Terézvárosban Horn Ede ellen, amikor végül alulmaradt. Wahrmannnak a magyar országgyűlésben új szereppel kellett megbirkóznia: egy felekezeti csoportot kellett reprezentálnia, amire addig nem volt példa. Ő volt ugyanis az első izraelita vallású országgyűlési képviselő, noha nem az első, aki izraelitának született: a kikeresztelkedett (katolikus) Wodianer Albert már 1865 óta tagja volt a képviselőháznak, a család másik ágát képviselő, 1848-ban a református vallásra áttért Wodianer Béla pedig szintén 1869-ben lett képviselő a tornagörgői választókerületben (Welker 2006). Horn Ede izraelita vallásúként nem sokkal később, már 1870-ben szintén képviselő lett – ekkor még Pozsonyban. Képviselőházi napló, 1869–1872. 9. kötet, 218. 1870. július 7.

94 A tulajdonában álló gépgyár 1854 óta a ferencvárosi Két Nyúl (ma Lónyay) utcában működött. Itt élt Vidats János is családjával.

95 Az elbukott ferencvárosi választás után nem sokkal Dunapatajra még győzelmet aratott Vidats, így az új országgyűlésnek is tagja lehetett. Az 1873-ban a választói névjegyzék összeállításához a királyi váltótörvényszéknél bejelentett csőd alatt állók jegyzékén a vizsgált jelöltek közül egyedül Vidats János szerepel, ami azt jelenti, hogy ekkor már választójogosultsága sem volt, hiszen 1899-ig a csőd alatt állók kikerültek a választójogosultak köréből. BFL IV.1303.j. 2. kötetdoboz. Választási iratok, névjegyzékek (1872–1873). Nagyrészt a csődhöz kapcsolódó vádaskodások vezettek végül Vidats 1873. novemberi öngyilkosságához is. Vidats bukásáról és öngyilkosságáról lásd Farkas 2013.

96 Vörös 1978a: 258.

97 Névjegyzéke a buda-pesti 1200 legtöbb adófizetőnek 1873, Pest. BFL IV.1303.j. 2. kötetdoboz. Választási iratok, névjegyzékek (1872–1873). A Vörös Károly által feldolgozott, majd évtize-

5. kép. Wahrmann Mór 1869-es kampányáról készült karikatúra

gazdagabbként, a lista 7. helyén szerepel Wodianer Béla. „Eredménye” azonban valószínűleg téves adatfelvitelen alapul, amit az utólagos ceruzás korrigálás is mutat: a legnagyobb tételhez, egy belvárosi ház után fizetett 7992,24 forintos adóhoz azt fűzték ugyanis hozzá, hogy ez valójában a család módosabb ágához tartozó Wodianer Albert tulajdona. A 11 201,26 forintos adója tehát valójában mindössze 3278,71 forintra rúgott, amivel a lista első száz helyezettje közé is alig fért volna be, viszont a fővárosi képviselőjelöltek körében ezzel is a második leggazdagabb volt⁹⁸ – csak Havas Ignác előzte meg, aki három belvárosi háza után összesen 4292,99 forintot adózott. Az összeírásban szereplő képviselők közül a legkevesebb adója Havas Sándor gépgyárosnak volt, aki jövedelme után fizetett 150 forintot, és ezzel a lista legvégén, a 2725. helyen található meg (14. táblázat).

dekig lappangó forrás a címével ellentétben nemcsak az első 1200, hanem valamilyen oknál fogva a 2890 legmagasabb adót fizetőt sorolja fel.

98 Wodianer Béla nevénél még a jövedelem rovatban is szerepel egy olvashatatlanság, de ezt nem vették figyelembe adója összegzésékor.

14. táblázat. Pest legnagyobb adófizetőinek 1873-as összeírásában szereplő budapesti képviselőjelöltek

Jelölt neve	Adófizetés jogcíme	Fizetett adó (forint)
Wodianer Béla	egy lipótvárosi, egy józsefvárosi és egy belvárosi ház	11 201,26 (helyesebben 3278,71)
Havas Ignác	három belvárosi ház	4292,99
Ráth Károly	öt ház és két telek	2853,20
Szontágh Sámuel	egy lipótvárosi ház és személyi kereseti adó	2445,43
Szentkirályi Mór	egy bel- és egy józsefvárosi ház, személyi kereseti adó	2351,74
Wahrmann Mór	egy lipótvárosi ház és jövedelmi adó	2343,19
Rottenbiller Lipót ⁹⁹	egy ferencvárosi és egy belvárosi ház	2216,79
Busbach Péter	egy telek, egy józsefvárosi ház és személyi kereseti adó	637,59
Győry Elek	egy józsefvárosi ház és jövedelmi adó	591,87
Gorove István	egy belvárosi ház és személyi kereseti adó	546,94
Vidats János ¹⁰⁰	egy ferencvárosi ház és személyi kereseti adó	517,76
Jókai Mór	egy józsefvárosi ház, jövedelmi és személyi kereseti adó	515,85
Deák Ferenc	jövedelmi és személyi kereseti adó	297,96
Radocza János	jövedelmi és személyi kereseti adó	156,62
Havas Sándor	jövedelmi adó	150

Amint a táblázatban látható, a képviselőjelöltek jellemzően nem a legvagyonosabbak közül kerültek ki, a listán egyáltalán szereplők közül a többség inkább a névsor második felében található, azaz a legtöbb adót fizető 1200 főbe sem kerültek be. Bár a képviselő-jelöltséghez kellett bizonyos mértékű vagyoni háttér, a módosabb polgárság láthatóan nem személyesen kívánt részt venni az ország politikai életének centrumát jelentő országgyűlésben 1865 és 1887 között.

Hipotézisem szerint az egyik fő választóvonal a képviselőjelöltek között az volt a vizsgált időszakban, hogy a helyi vagy az országos politikai elitből érkeztek-e. Ez

⁹⁹ Rottenbiller Lipót valójában ekkor már nem is volt az élők sorában, hiszen 1870. november 17-én hunyt el.

¹⁰⁰ Vidats János ekkor valójában már csőd alatt állt.

a megkülönböztetés azonban nem mindig egyértelmű. Házmán Ferenc például, aki évtizedeken át állt a budai városi politikai elit élén, 1848–49-ben országos jelentőségű pozíciókat töltött be, a Batthyány-kormányban belügyi osztályigazgatóként, majd a Szemere-kormány külügyi osztályfőnökeként¹⁰¹ – ráadásul a koronázási ékszerek Orsova melletti elásásában is kulcsszerepet játszott.¹⁰² Gorove István, aki a Terézvárosban volt jelölt, pesti születése dacára sem tekinthető helyi honoráciornak, jóllehet mint „Pest-belvárosi választó” hívta össze 1878. július 27-ére a kerület szabadelvű párti választóit a párt helyi jelöltjének kiválasztása céljából, majd ő is vezette le a gyűlést.¹⁰³ Fellépése azonban nehezen választható el attól, hogy ő volt az országos Szabadelvű Párt elnöke: ő nem a helyi választókat, hanem a Szabadelvű Párt országos vezetését képviselte a gyűlésen, de mégis a lokálpatrióta érzelmeket lovagolta meg, amikor egyszerű választóként jelentette meg magát a választókhoz intézett felhívásában.

Abból a szempontból, hogy a képviselőjelöltek a helyi vagy az országos politikai élet reprezentánsai voltak-e, első megközelítésre nincs nagy különbség. A hetvenöt jelöltből tizenöten rendelkeztek erős városrészi, kerületi beágyazottsággal. Közülük csak Busbach Péter, Kerntler Ferenc, Ráth Péter, Visi Imre és Wahrmann Mór nyerte meg a választásokat, míg Radocza János, Tavaszy Endre és Vidats János győztes és vesztes egyaránt volt. Mint korábban említettem, Vidats és Wahrmann sikerét nem csak a helyi érdekérvényesítő képesség segíthette. Akiknek azonban csupán helyi, városrészi beágyazottságuk volt – talán Kerntler Ferencet és Radocza Jánost leszámítva –, jellemzően esély nélkül indultak a választásokon.¹⁰⁴ Nagyrészt azoknak sem sikerült a választási győzelem, akik újoncok voltak a politikában: a jelöltek közül tizenegyen voltak ilyenek. Ők Akin Károly és Festetics Pál kivételével a helyi politikai életből érkeztek. Kizárólag helyi ismertséggel és politikai újoncként csak ketten arattak győzelmet: Radocza János a Terézvárosban Jókai Mór felett, illetve Steiger Gyula a Józsefvárosban Csernátorny Lajos felett. Mindkét bravúros siker 1872-re esett.¹⁰⁵

A korai választásokon jelentősebb volt a budai és a pesti választókerületekben a szimbolikus jelöltállítás, azaz amikor nem csupán a jelölt esetleges személyes kvalitásai, hanem a személyével jelképezett eszmék tettek valakit a megválasztásra esélyessé. Így a belvárosi választókerület mindig a kiegyezési rendszer atyját, Deák Ferencet

¹⁰¹ Czaga 1997: 61, 69.

¹⁰² Czaga 1997: 73.

¹⁰³ *Ellenőr* 1878. július 26. Reggeli kiadás 1; uo. 1878. július 28. Reggeli kiadás 2.

¹⁰⁴ Breslmayer Gottfried, Csepregy János, Prückler László és Tompa Antal voltak egyértelműen csak helyben ismert jelöltek, bár Tompa később a Függetlenségi Párt országos jelentőségű politikusává vált: 1892-ben Ókanizsa (azaz Magyarokanizsa) képviselője lett. A városeyesítéssel elégedetlen budaiak szósólója, Andorffy Károly, illetve Bobula János rendelkeztek a városrésziükön túlmutató érdekérvényesítő képességekkel, Bobula a későbbiekben, 1892 és 1897 között tagja is lett a képviselőháznak.

¹⁰⁵ Radocza és Steiger sikere a Deák-párton belüli „reformpárt” működésének köszönhető (Szabó 1998: 47, 51–52).

küldte 1876-os haláláig a parlamentbe. Deák ellenjelöltjeinek kiválasztása is szimbolikus jelöltállításra utal. 1869-ben az amerikai emigrációban élő, tehát a mandátumot ténylegesen amúgy átvenni sem képes Ujházy László, az egyik legradikálisabb '48-as politikus, a függetlenségi eszme jelképeként lett Deák kihívója, míg 1872-ben a városrészhez szintén nem kötődő költőt, a szélsőbalhoz tartozó Szemere Miklóst léptették fel Deák ellen. Ugyanilyen szimbolikus lépésnek tekinthető – az egyébként valóban budai születésű – Eötvös József indítása Buda I. választókerületében. Ő már 1861-ben megszerezte ezt a mandátumot, és az 1865-ös és az 1869-es választásokon is meg tudta őrizni. Eötvös „örökös” mandátumát – ideiglenesen miniszteri pozíciójával együtt – 1871-es halála után Pauler Tivadar vette át, és egészen 1886-ban bekövetkezett haláláig ő maradt a kerület képviselője.

Talán az is a szimbolikus politizálás keretei között értelmezhető, hogy az ehhez elég idős jelöltek túlnyomó többségének életútjában kiemelkedő jelentőségű volt az 1848-as szerepvállalás. Az ismerten 1831-ben vagy azelőtt született harminckilenc jelölt közül csak nyolc fő esetében nem találtam kiemelkedő 1848-as tevékenységet, a többiek – az ismeretlen időpontban született Andorffy Károllyal, Füzessey Gézával és Horváth Károllyal együtt tehát összesen harmincnégyen – állami vagy városi tisztséget töltöttek be a forradalom és a szabadságharc idején, illetve részt vettek a harcokban is.¹⁰⁶ Közülük ráadásul hat főt a szabadságharcot követően halálra is ítélték.¹⁰⁷ Lehetséges ugyan, hogy az 1848-as veteránok magas aránya azzal magyarázható, hogy a politikai elit tagjai ilyen nagy számban vettek részt a forradalmi cselekményekben, de valószínűbbnek tartom azt, hogy a dualizmus idején uralkodó 1848-kultusz miatt indultak ilyen nagy számban 1848-as múltú személyek a parlamenti mandátumokért.

A korai választásokon (azaz 1865-ben és 1869-ben) a városrészi érdekek artikulálására alkalmas jelöltekkel jellemzően még nem találkozunk. Az országos politikai elitbe nem tartozó jelöltek ekkor még Buda, illetve Pest városvezetésének, gazdasági életének krémjéből kerültek ki. A pesti városirányítás élvonalába tartozó 1865-ös jelöltek között említhető Horváth Károly ügyvéd, 1848-ban Pest városi főjegyző, 1861-ben már főbíró; illetve a vele szemben a Ferencvárosban alulmaradó Rottenbiller Lipót pesti főpolgármester. A Lipótvárosban Kemény Zsigmondtól vereséget szenvedő Ráth Károly, illetve a Józsefvárosban mandátumhoz jutó Szentkirályi Mór ekkor még nem tartoztak a városvezetés élvonalába, de azután Szentkirályi 1867-től Pest, míg Ráth Károly 1873-tól az éppen egyesített főváros főpolgármestere lett. Buda II., vízivárosi választókerületében az elismert városatya, Ráth Péter gyógyszerész győzött, aki eredetileg a választásokat felügyelő budai központi választmány elnöke volt,

¹⁰⁶ Igaz, közülük Pauler Tivadar tevékenysége abban állt, hogy 1848-ban magyar nemzeti érzelmeire hivatkozva elhagyta a zágrábi jogakadémiát, majd 1848 augusztusában tanári kinevezést kapott a pesti egyetemre, a fegyveres ellenállást viszont ellenezte.

¹⁰⁷ Csernátorny Lajos, Gorove István, Irányi Dániel, gróf Karacsay Sándor, Szontágh Sámuel, Vidats János, Jókai Mór is csak kis híján kerülte el a halálos ítéletet.

amely pozíciójáról éppen jelöltsége miatt mondott le október 24-én az alelnök javára – nem melleleg ő jelölte a másik budai választókerületben 1861 után újra győzelmet arató Eötvös Józsefet is.¹⁰⁸

Az 1869 és 1875 között a budai II. kerületet minden alkalommal megnyerő Házmán Ferenc, Buda utolsó polgármestere a város első emberének számított a korban. Őt lehetne városrészi érdekek képviselőjének tekinteni, de a választópolgárság ezt mégsem így látta. A városrészi, illetve egyesületi partikularitások megerősödését ugyanis éppen az jelzi, hogy Házmán 1878-ban kikapott a csak helyben ismert Kerntler Ferentől. Igaz, ez csak az utolsó pillanatban derült ki: A *Hon* a napközbeni részeredmények alapján még Házmán győzelmét valószínűsítette.¹⁰⁹

Kerntler Ferenc tagja volt az 1872-ben megalakult, a városegyesítésben csatlódtott budai polgárokat tömörítő Budai Polgári Társas Körnek, amely ekkorra a budai, legalábbis a vízivárosi közélet első számú fórumává vált, és nemcsak a pesti dominancia, hanem Házmán tevékenysége irányában is kritikus volt. Ez a csoportosulás léptette fel a valójában nem is ehhez a választókerülethez, hanem a budai I. kerülethez, közelebbről a Tabánhoz kötődő, de a Társas Körben betöltött szerepe révén helyi honoráriornak tekinthető Kerntlert.¹¹⁰ Jellegetes módon Kerntler 1875-ben, amikor még saját városrészében, a budai I. választókerületben indult, nem tudta megszorítani az országos elit jelöltjét, Pauler Tivadart, akinek a 694 szavazatával szemben csupán 390 voksot kapott.¹¹¹ Ez azt is mutatja, hogy az I. kerület jórészt az országos elitbe tartozó, jellemzően a Várnegyedben élő választóival ellentétben a budai II. kerület, azaz a Víziváros választói között még a régi budai polgárság dominált.

A városrészi érdekek képviseletének kérdése tehát jellemzően az 1870-es évek derekától jelent meg az országgyűlési választások kapcsán. Mindvégig egyértelmű viszont az összefüggés a főváros törvényhatósági bizottságában való jelenlét és

¹⁰⁸ *Pesti Napló* 1865. november 24. 1.

¹⁰⁹ A *Hon* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1. Kerntler Ferenc végül 587, Házmán 498 szavazatot kapott.

¹¹⁰ Czaga 1997: 127–129. Kerntler Ferencről lásd még: Horváth 2010: 163, 371. Kerntler és választói viszonya egyúttal rávilágított a magyar mint politikai nyelv terjesztésének folyamatára: „Kerntlerre jobbra a polgárság szavazott, s ezt úgy látszik maga Kerntler is tudta, s ezért köszönte meg csak német nyelven polgártársainak a benne helyezett bizalmukat. Kerntler urnak azonban azt is kellene tudnia, hogy a II-ik kerületi polgárok igen nagy többsége tökéletesen tud magyarul, s illő lett volna mint magyar képviselőnek magyarul beszélni választóihoz.” A *Hon* 1878. augusztus 6. Reggeli kiadás 2. Heinrich Ödön, a Kerntler-párt alelnöke így reflektált a vádra: „Ezen állítás nem helyes. Kerntler Ferencz a választási teremben, a választói gyülekezet előtt magyar nyelven szólt és csak távozása alkalmával a folyosóról szólt néhány szót németül, az udvarban összegyűlt nagy tömeghez. Követünket e részben annyival kevésbé illeti szemrehányás, mert ő programbeszédjét kizárólag magyar nyelven tartotta, az egész választási mozgalom alatt nyilvános helyen soha sem szólt németül és e tekintetben első volt, ki megmutatta, hogy a fővárosnak bármely részében a képviselőjelölt a német nyelvre nem szorul.” uo. 1878. augusztus 7. Reggeli kiadás 2. (Kiemelések az eredetiben.)

¹¹¹ *Vasárnapi Ujság* 1875. július 4. 427.

a képviselő-jelöltség között: adataim szerint a hetvenöt főből negyvenkilencen a pesti képviselő-testület vagy a budapesti törvényhatósági bizottság tagjai voltak, köztük olyan országos jelentőségű személyiségek is, mint Deák Ferenc vagy Jókai Mór.¹¹²

A dualizmus korai időszakának fővárosi képviselő-választásai a választásokon elindult jelöltek vizsgálata alapján alapvetően két szakaszra tagolhatók. 1865-ben és 1869-ben még jellemzőbb az országos, a „nagypolitika” elvárásai szerinti jelöltállítás, tehát a kiegyezést támogató és az azt elutasító erők egyértelműen elhatárolható fellépése. A rendszer stabilizálódásával azonban egyre inkább más szempontok is előtérbe kerültek. Mind többször indultak olyan jelöltek, akik alkalmasak voltak egyes, elsősorban városrészi vagy foglalkozási-gazdasági érdekcsoportok részérdekeinek artikulálására. Állandó maradt azonban bizonyos műveltségi-képzettségi szint, továbbá a magyar nemzeti érdekekhez való hűség deklarálása (akár az 1848-as szerepvállalással, akár a korban magyar nemzeti céloknak tekintett „eszmékkal” való nyílt azonosulással) és az ezekhez kapcsolódó megfelelő szintű magyar nyelvtudás. Ezen túl előnynek számított, ha vagy a vármegyei nemességből, azaz közvetve az országos politikából, vagy a helyi ismertséget okozó budai/pesti polgárságból származott valaki: e két feltétel valamelyike szinte minden esetben előfeltétele maradt a választásokon való sikeres szereplésnek. A legnagyobb esélye a győzelemre azonban azoknak a kormánypárti képviselőjelölteknek volt, akik tagjai voltak mind az országos, mind a fővárosi politikai elitnek, és mindemellett erős városrészi érdekérvényesítő képességekkel is rendelkeztek.

IV.

A VÁLASZTÁSOK ESEMÉNYEI

¹¹² Az adatgyűjtésben segítségemre volt az 1873-as közgyűlési jegyzőkönyvek publikálásához készült, a Hungaricana közgyűjteményi portálon elérhető Megválasztott törvényhatósági bizottsági tagok adattára é. n.

9. A választási kampány a nagyvárosi térben

Korteshadjárat, választási küzdelem, győzelem és vereség: a választásokkal kapcsolatos események leírásakor gyakran élünk a harcászati terminológiából kölcsönzött metaforákkal. Ebben a szimbolikus keretben a (városi) tér a csatamező szerepét tölti be. Ha a „háború” célja a választók meggyőzése, akkor azt gondolnánk, hogy a győzelemre annak van esélye, aki, maradva a katonai analógiáknál, a „csatateret”, azaz a közterületeket is uralja. Az utcai demonstrációk azonban csak a modern tömegpártok megjelenésével váltak a politikai nyomásgyakorlás alapvető eszközeivé. A 19. századi Magyarországra még kevésbé jellemzők a befolyásukat a tömegek erejének bevonásával erősíteni kívánó politikai mozgalmak. Felvetődik azonban a kérdés, hogy ebben az időszakban volt-e már jelentősége annak, hogy a kortesek felmutassák a képviselőjelöltek támogatottságát a közterületeken.

A tárgyalt országgyűlésiképviselő-választásokra egy kialakulóban lévő nagyvárosban került sor, ahol a választópolgárok aránya az összlakossághoz képest ugyan meglehetősen csekély volt, de a nagyvárosi ember már érdeklődéssel tekintett a kampány eseményeire, és tömeggé verődve akár kihívást is jelenthetett a választások zavartalan lebonyolításában és a politikai véleménynyilvánítások korlátok között tartásában érdekelt hatóságok számára. A kampányesemények kapcsán elsősorban azt kívánom bemutatni, hogy a modern választási hadjáratok kialakulása előtti korszakban mi volt az utca, illetve az utcai jelenlét jelentősége a választási cselekmények során, hogyan viszonyultak ehhez a kampányok szereplői, hogyan viselkedtek a választók a rendezvényeken, továbbá melyek voltak a választójogosultsággal nem rendelkezők lehetőségei az eredmények befolyásolására. A választók meggyőzése, politikai döntéseik orientálása, valamint viselkedésük ellenőrzése ugyanis leginkább a közterületeken valósult meg – ami a nem nyilvános szférában zajlott, arról lényegében alig maradtak fenn források. A következő kérdésekre keresem a választ: hogyan helyezhetők el a választás eseményei a nagyvárosi térben; kik és hogyan szervezték meg, használták, illetve ellenőrizték a városi teret a korteshadjárat, valamint a szavazás során? Emellett azt is vizsgálom, hogyan reagáltak minderre a kampányesemények résztvevői, illetve milyen eseményekből tevődött össze az országgyűlési képviselők megválasztásának folyamata, és ezek az cselekmények hogyan befolyásolhatták a választói magatartást.

A történetírás térbeli fordulata (*spatial turn*) nyomán a legújabb kutatások azt hangsúlyozzák, hogy önmagában a tér nem magától értetődő kategória, a társadalmi gyakorlat hozza létre, illetve alakítja azt.¹ Ezáltal a kutatása sem szűkülhet le pusztán az épített környezet analízisére: a térhasználatot is a vizsgálat tárgyává kell tenni. Így

¹ A városi térhasználat historiográfiájának összefoglalását adja: Gyáni 2007; Novák 2009.

merülhet fel a kérdés, hogy ki rendelkezik a tér felett, azaz ki ellenőrzi azt, és hogyan tudja fenntartani ezt a hatalmát. A választások kapcsán ezt a kérdést úgy lehet szűkíteni, hogy kik (mely hatóságok, társadalmi csoportok) és milyen módon tudták alakítani a választók – és ezzel párhuzamosan a teljes nagyvárosi népesség – térhasználatát a választási eljárás egyes eseményei során? Mindezzel elsősorban a hatalom és a választók közötti interakciókat próbálom megragadni.²

A választási eredmények kapcsán előjáróban érdemes megemlíteni, hogy 1878-ban az öt pesti választókerületből csak kettőben nyert deklaráltan kormánypárti jelölt, egy kerületben pedig – és ez árnyalja, legalábbis fővárosi vonatkozásában, az „érdektelen” választásról tett kijelentésemet – egyenesen függetlenségi győzelem született. A korszakban amúgy Budapesten is megfigyelhető kormánypárti fölény dacára 1881-ben három, de még 1884-ben is két ellenzéki győzelem született Pesten. Az 1875-ös választási eredmények révén megszilárdult, a pártfúzió nyomán felállt rendszeren belül azonban alapvetően nem történt átrendeződés.

A kampány és a szavazás eseményeinek bemutatásakor elsősorban a fővárosi központi választmány választási irataira, a Belügyminisztérium és a budapesti rendőrség irataira, de legfőképpen az egykorú sajtó tudósításaira támaszkodtam. A hivatkozott lapok közül az *Ellenőr* és *A Hon* (1884-ben már egyesülve, *Nemzet* címen) kormánypárti volt, a *Pesti Napló* ekkor a „habarékpárthoz” húzott, míg az *Egyetértés*, illetve a *Függetlenség* (1878-ban még *A Nép Zászlója* címen) a függetlenségi jelölteket népszerűsítette. Különös helyzet, hogy a választási hadjáratok eseményeiről nagyrészt éppen a kampányba be is vont, a jelölteket pártállásuk szerint megítélő, pártokhoz közeli sajtóból lehet csak értesülni, de a pártok álláspontjának megismeréséhez is érdemes a hozzájuk közel álló újságokat átnézni.³

A korszak kampányeseményeit remek stílusban összegezte Jókai Mór a duális államot bemutató reprezentatív kiadványsorozat, *Az Osztrák–Magyar Monarchia irásiban és képben* Budapest társadalmi életét bemutató fejezetében. Jókai jól ismerte a korteshadjáratok fortélyait, hiszen számos megnyert és elbukott választást élt át jelöltként, részben épp a fővárosban. Ennek ellenére leírása, amint az alábbiakból kiderül, teljesen idealisztikus képet fest a választásokról, amelyből teljesen hiányoznak olyan, a kampányeseményeket izgalmasabbá tevő életképek, mint a tettelegességig fajuló összecsapások, a korrupció vagy éppen a választók megfélemlítése. Ebben a fejezetben Jókai szövegét választva vezérfonalul, annak tematikája szerint veszem sorra az 1878-as, az 1881-es és az 1884-es országgyűlési képviselő-választás eseményeit a három kiválasztott választókerületben.

² Gyáni Gábor az újabb fontos kutatási irányok között jelölte ki a tér mint hatalmi tényező vizsgálatát (Gyáni 2007). Ezzel Michel Foucault felvetésére reflektált, amely szerint a teret nem földrajzi, hanem jogi és politikai keretekben, a hatalom által ellenőrzött mezőként lehet értelmezni (Foucault 1980: 68).

³ A sajtó és a politikai pártok – részben személyi – összefonódásáról, a sajtónak a kampányban betöltött kulcsszerepéről lásd Toth 1973: 68–73; Szabó 1998: 43–44.

A kampány és a szavazás eseményeinek bemutatása során kitérek azonban a többi pesti választókerület történéseire is, hiszen mégiscsak egyetlen városról van szó, amelyben a kerülethatárok nem képeztek éles választóvonalat a nagyvárosi társadalom szövetében.

Az 1878-as választásokat a fővárosban augusztus 5-én rendezték meg. Két kerületben második fordulót is tartottak, a IV. és a IX. kerületben ugyanis egyik jelölt sem kapta meg a leadott szavazatok felét, azokban csak augusztus 22-én dőlt el a mandátumok sorsa. 1881-ben 152 választókerületben került sor június 24-én a választásokra. A *Függetlenség* azzal vádolta meg a kormányt, hogy azokban a választókerületekben jelölte meg ekkorra, azaz az első lehetséges napra a szavazás időpontját, ahol ellenzéki jelölt híján vagy egyéb okok miatt a Szabadelvű Párt győzelme biztosra volt vehető, hogy ezzel lélektanilag a többi választókerületben is a kormánypártot juttassa előnyhöz.⁴ Budapest valamennyi választókerületében ezen a napon voksoltak, pedig hat választókerületben függetlenségi jelölt is indult, kettőben pedig a kormánypárt nem is indított saját jelöltet. Második fordulóra sem ekkor, sem a fővárosban 1884-ben június 13-án megtartott választások alkalmával nem volt szükség.

A budapesti voksolás 1881-ben jóval nyugodtabb volt mind a megelőző, mind a következő választáshoz képest. Nagyobb mozgolódás a VI., a VIII. és a IX. kerületben volt tapasztalható, a Belvárosban kimondottan csendesnek minősítették a hangulatot a sajtóban – igaz, ez a választókerület sosem a hangos kampányairól volt nevezetes.⁵ Meglepő módon ekkor a lipótvárosi választás apropóján még az ellenzéki sajtó is dicsérte a rendőrség viselkedését, ezzel azt támasztva alá, hogy a karhatalom nem feltétlenül a szavazók befolyásolása céljából, hanem valóban a rend fenntartása miatt lehetett jelen a választásokon:

„E közben a vigadó lépcsőit, kapuit s a közeli utcák bejáratait rendőrök szállották meg; általában a rendőrség lelkiismeretesen megtett minden intézkedést, hogy a várható heves jelek alkalmával közegei mindenütt kéznél legyenek a jó rend és békesség helyreállítására.”⁶

A budai és a pesti oldal eltérő sajátosságaira az alábbi – 1881-es – beszámoló világít rá:

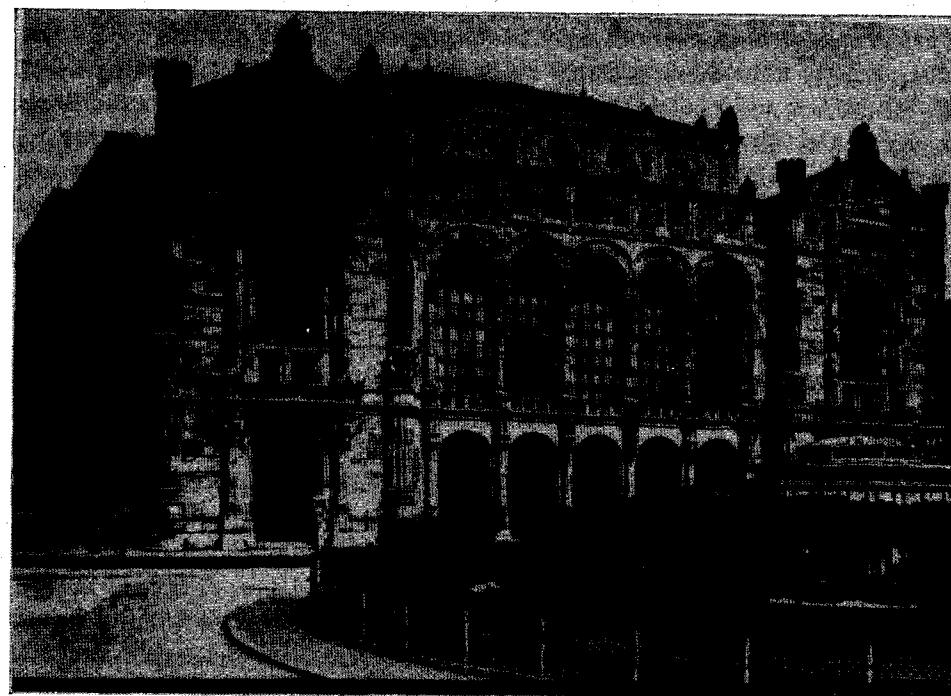
„Legelőnkebb képet a pesti oldalon levő helyek, – legeredetibbet a budai választások nyújtották. Amott a néptömegek nagysága, a nagy sürgés-forgás, – itt a korcsmákban, közeli kávéházakban szóló zene, s a szélbaliak rikkantó örömrivalgásai juttatták eszünkbe a vidéki hasonnemű mozgalmakat. Most már nem menetekben vonulnak a lobogós kocsik, hanem egyenkint száguldanak szét a kerületekben, csökönyös szavazatokat, kényelmes választókat a »helyszínére« szállítani.”⁷

⁴ *Függetlenség* 1881. június 24. 1.

⁵ *Egyetértés* 1881. június 24. 3.

⁶ *Egyetértés* 1881. június 25. 2.

⁷ *A Hon* 1881. június 24. Esti kiadás 1.

6. kép. A pesti Vigadó az 1880-as években

Noha 1878-ban, 1881-ben és 1884-ben sem volt kétséges az országos kormánypárti győzelem, az 1884-es választásokon az antiszemita mozgalom utcai jelenléte révén elért eredményeinél jóval nagyobb szerephez jutott, ezzel téve sokkal mozgalmasabbá ez utóbbi évet. A 19. századi választások közül éppen e virulens tömegmozgalom megjelenése miatt az 1884-es az egyik leginkább atipikusnak mondható, míg az 1881-es – amikor ennek szinte még a nyomait sem látjuk, és a választások meglehetősen nyugodt körülmények között zajlottak le – az egyik legtipikusabbnak, legátlagosabbnak tekinthető. A társadalomtörténészek érdeklődését eddig ebből az időszakból jobbra az 1884-es választások keltették fel, éppen részben az ekkor tetőző és a választási harcban is megjelenő antiszemita mozgalom miatt.⁸

A kampányesemények bemutatása előtt a választások eredményeit is közlöm, hogy követhetőbbek legyenek az egyes pártok és jelöltek közti kusza viszonyok (15–17. táblázat).⁹

⁸ Horváth 1998; Kövér 2011: 655–677.

⁹ A táblázatokban kiemelttem a győztes jelölt nevét. Az 1881-es lipótvárosi választásról nem maradtak fenn sem a küldöttségi és a választási jegyzőkönyvek, sem a szavazási listák, így a leadott szavazatok száma csak a napilapokból volt megállapítható. Hoffmann Pál pártállása nem egyér-

15. táblázat. A pesti képviselőjelöltek 1878-ban és a rájuk leadott szavazatok

I. forduló			
Választó-kerület	Jelölt	Jelölt	Jelölt
IV.	Királyi Pál (egyesült ellenzéki, 366 szavazat, 48,74%)	Havas Ignác (szabadelvű, 358 szavazat, 47,67%)	Irányi Dániel (függetlenségi, 27 szavazat, 3,60%)
V.	Wahrmann Mór (szabadelvű, egyetlen jelölt, nincs választás)		
VI.	Podmaniczky Frigyes (szabadelvű, 463 szavazat, 50,38%)	Helfy Ignác (függetlenségi, 238 szavazat, 25,90%)	Radocza János (szabadelvű, 218 szavazat, 23,72%)
VII.	Hoffmann Pál (pártonkívüli, 620 szavazat, 83,11%)	Füzesséry Géza (függetlenségi, 126 szavazat, 16,89%)	
VIII.	Szilágyi Dezső (egyesült ellenzéki, 684 szavazat, 52,66%)	Jókai Mór (szabadelvű, 615 szavazat, 47,34%)	
IX.	Steiger Gyula (szabadelvű, 279 szavazat, 33,09%)	Wodianer Béla (szabadelvű, 203 szavazat, 24,08%)	Thaly Kálmán (függetlenségi, 361 szavazat, 42,82%)
II. forduló			
Választó-kerület	Jelölt		Jelölt
IV.	Királyi Pál (447 szavazat, 54,25%)		Havas Ignác (377 szavazat, 45,75%)
IX.	Steiger Gyula (373 szavazat, 41,86%)		Thaly Kálmán (518 szavazat, 58,14%)

telmű: a korábban Deák-párti Hoffmann 1875-re konzervatív lett, és addigi nagymartoni mandátumát feladva 1878-ban és 1881-ben a VII. kerületben pártonkívüliként (egyes források szerint mérsékelt ellenzéki) szerzett mandátumot, de az 1884-ig tartó ciklust végül kormánypárti képviselőként töltötte ki (Szabadelvűpárti Naptár 1884: 145). Előjelek már kampányában is voltak: a kerületi szabadelvű párt némi hezitálás után úgy döntött, hogy nem állít önálló jelöltet, „tekintettel Hoffmann Pál programbeszédére, melyben esetleg a jelenlegi kormánynak támogatása is kilátásba helyeztetik, a külön képviselőjelölt felállítását ez idő szerint annál is inkább mellőzendőnek véli, a mennyiben a személyharcz terére a polgárok közti egyetértés és béke fentartása érdekében – áttérni, magát hivatva nem érzi” (A Hon 1881. június 11. Reggeli kiadás 2).

16. táblázat. A pesti képviselőjelöltek 1881-ben és a rájuk leadott szavazatok

Választó- kerület	Jelölt	Jelölt	Jelölt
IV.	Királyi Pál (mérsékelt ellenzéki, 586 szavazat, 64,25%)	Havas Sándor (függetlenségi, 326 szavazat, 35,75%)	
V.	Wahrmann Mór (szabadelvű, 623 szavazat, 61,62%)	Bródy Zsigmond (függetlenségi, 388 szavazat, 38,38%)	
VI.	Busbach Péter (szabadelvű, 900 szavazat, 70,48%)	Helfy Ignác (függetlenségi, 377 szavazat, 29,52%)	
VII.	Hoffmann Pál (pártonkívüli/mérsékelt ellenzéki, 651 szavazat, 70,92%)	Breslmayer Gottfried (függetlenségi, 267 szavazat, 29,08%)	
VIII.	Szilágyi Dezső (mérsékelt ellenzéki, 841 szavazat, 50,06%)	Csepreghy János (szabadelvű, 484 szavazat, 28,81%)	Mudrony Soma (függetlenségi, 355 szavazat, 21,14%)
IX.	Kemény Gábor (szabadelvű, 606 szavazat, 51,14%)	Thaly Kálmán (függetlenségi, 579 szavazat, 48,86%)	

17. táblázat. A pesti képviselőjelöltek 1884-ben és a rájuk leadott szavazatok

Választó- kerület	Jelölt	Jelölt	Jelölt
IV.	Királyi Pál (mérsékelt ellenzéki, 486 szavazat, 31,72%)	Zichy Jenő (pártonkívüli, 995 szavazat, 64,95%)	Degré Alajos (függetlenségi, 51 szavazat, 3,33%)
V.	Wahrmann Mór (szabadelvű, egyetlen jelölt, nincs választás)		
VI.	Busbach Péter (szabadelvű, 980 szavazat, 67,22%)	Festetics Pál (szabadelvű, 478 szavazat, 32,78%)	
VII.	Matkovits Sándor (szabadelvű, 1169 szavazat, 58,16%)	Eötvös Károly (függetlenségi, 841 szavazat, 41,84%)	

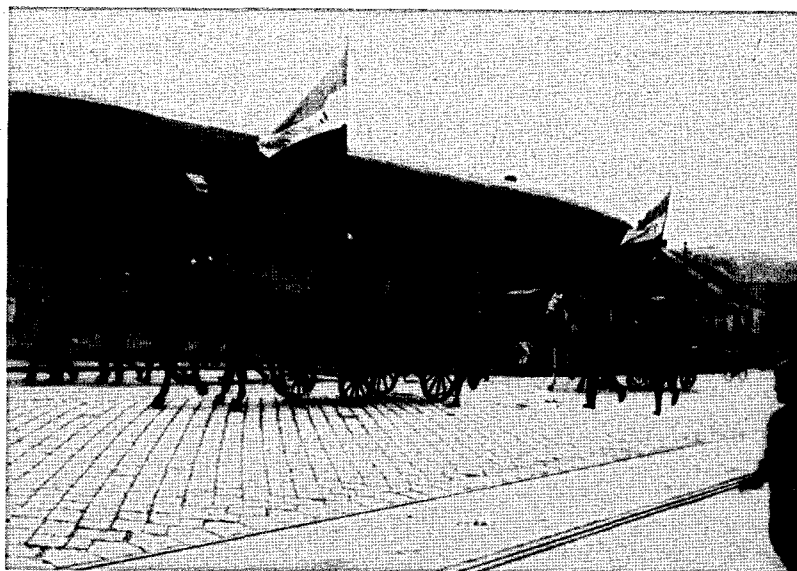
Választó- kerület	Jelölt	Jelölt	Jelölt
VIII.	Szilágyi Dezső (mérsékelt ellenzéki, 979 szavazat, 68,37%)	Irányi Dániel (függetlenségi, 307 szavazat, 21,44%)	Verhovay Gyula (antiszemita, 146 szavazat, 10,20%)
IX.	Kemény Gábor (szabadelvű, 998 szavazat, 64,72%)	Tompa Antal (függetlenségi, 544 szavazat, 35,28%)	

A jelöltek kiválasztása és a programok meghirdetése

„Mikor aztán a *képviselő-választás* ideje közelít, akkor politikai klubba alakul át minden egyesület. Nincs kávéház, vendéglő, a hol egyik vagy másik jelöltnek a pártja tanyát ne ütne, s ezt jelzi a kapu fölél kitűzött nagy nemzetiszín zászló, a jelölt nevével.

Hat héttel a választás előtt már megkezdődik a munka. A választókerület legtekintélyesebb polgárai fölhívást intéznek plakátok útján a pártbívekhez, hogy a jövő vasárnapon gyűljenek össze nagy számmal a megjelölt helyiségben. Ott azután megválasztják a százas bizottságot, s megbízzák azt, hogy huszonöt hintóra ülve vonuljon föl a kiszemelt jeles férfiúhoz, a kiben a párt közbizalma egyesül, s kérje föl őt a jelöltség elfogadására. A nagy férfiú enged a megtisztelő fölhívásnak s a százas bizottsággal együtt visszatérve a gyülekező helyre, kinyilatkoztatja, hogy büszkének érzi magát, ha ezen kerület érzelmeinek tolmácsa lehet a jövő országgyűlésen. Az alatt megválasztották az elnököt, két alelnököt, három jegyzőt és egy pénztárnokot, a ki az alkotmányos működés költségeit fogja elintézni. A szükséges összeg nagy hamar alá van írva. A választás költségeit a pártbívek viselik. [...] De már akkorra az ellenpárt is szervezkedett, s egy más nyilvános téren [Kiemelés – G. P.] vagy teremben megtartandó gyűlést hívott össze. Már erre a nagy gyűlésre száz hintóval mennek a jelöltért, s minden kocsis mellett ül egy zászlót lobogtató polgártárs. Az utcán párt szerint éljenezik vagy a kocsiiban ülő nagy embert, vagy az ellenfelét. A programbeszéd nagy lelkesedés között megtartatik, egy óra legalább megkívántatik hozzá. Akkor az egész közönség hazáig kíséri a maga jelöltjét; a két párt gyakran összetalálkozik az utcán. Nem inzultálja senki az ellenfelét, csak a saját jelöltjét éljenezzi, s aztán számlálja, hogy hány kocsival voltak amazok. A jövő fölvonulásnál két annnyival fognak kirukkolni.”¹⁰

¹⁰ Jókai 1893: 158. (A külön nem jelölt kiemelések az eredeti szövegben is megtalálhatóak.)

7. kép. Választási menet 1906-ban a budai Krisztina körúton

Az előző parlament berekesztése idején az új országgyűlés egybehívását tartalmazó királyi leirat indította meg hivatalosan a választási eljárást, a kampány azonban általában addigra már megkezdődött, sőt, egyes választókerületekben immár gőzerővel folyt.¹¹ Csak ezt követően került sor a választói névjegyzékek egyeztetésére. Budapesten a fővárosi központi választmány határozott arról, meddig legyenek kifüggesztve az előző év végével lezárt névjegyzékek az egyes kerületi előjáróságokon, hogy a választók a nyilvánosságra hozott listák alapján (az előjáróságokon beadott, de a központi választmányhoz címzett) felszólamlásokkal élhessenek. Tulajdonképpen a kampányesemények nyitányához lehet sorolni az egyes kerületek előző ciklusbeli képviselőinek – ekkoriban elhangzó – beszámoló beszédeit is, főleg, ha az illetők fontolgatták újraindulásukat.

Mivel a korszak pártjai még weberi értelemben vett honorácior pártok voltak, ezeknek először meg kellett alakulniuk, majd csak ezt követően, a választópolgárok egyes szűkebb vagy tágabb csoportjai, választmányok, bizottságok ülésezése nyomán választották ki a megfelelő képviselőjelölteket. Az üzemszerű pártműködés csírájában azért már a korszakban is megfigyelhető: mind a Szabadelvű, mind a Függetlenségi Párt tartott országos kampányindító értekezleteket, és a jelöltek kiválasztásának országos egyeztetésére is történtek kísérletek. De nem csak az országgyűlési, illetve az országos pártok szervezkedtek. Többször történt kísérlet egyes társadalmi

¹¹ 1878-ban az előző országgyűlés feloszlását a kormány előbbre hozatta, hogy még a népszerűtlen boszniai okkupációt megelőzően sor kerülhessen a választásokra, a hadműveletek mégis elkezdődtek a választások kitűzött augusztusi időpontja előtt (Kozári 2003: 313).

csoportok érdekképviselése céljából összehangolt jelöltállításra.¹² A jelöltek kiválasztását követően kerülhetett sor a bemutatkozó és programbeszédre, valamint a kortestevékenységekre, amelyekről elsősorban az egykorú sajtó adott hírt a választóknak, részletesen beszámolva a rendezvények lefolyásáról.¹³

A honoráciorok, illetve az általuk választott jelölő bizottságok általában a polgári középosztály exkluzív találkozóhelyein üléseztek (Hungária Szálló, Lövölde, Saskör, Terézvárosi Kör, Terézvárosi Klub stb.), de a szűkebb jelölő bizottságok olykor egyes választók lakásain gyűltek össze. A körök, klubok, kaszinók befolyásos vezetőik, az úgynevezett törzsfőnökök köré szerveződő klikkek voltak, így voltaképpen a helyi hatalmi elitet jelentették: tagságuk általában önálló választói csoportot alkotva együtt állított jelöltet.¹⁴ A VII. kerületi Polgári Kör közönsége például 1878-ban saját jelöltet akart indítani,¹⁵ s a végül megtalált, párton kívüli Hoffmann Pál el is nyerte a kerület mandátumát. A fővárosi körök jellemzően a kormánypárt bázisát alkották, az átmeneti kivételt ekkor az említett VII. kerületi kör, illetve az országgyűlési ellenzék felé is nyitott belvárosi Saskör jelentette.¹⁶ Az egyletekben uralkodó politikai klíma szempontjából tanulságos a *Hon* tudósítása a Terézvárosi Klub egyik 1878-as választmányi üléséről, ahol az alábbi indítvány született:

„[A] helyiség adassék át a Podmaniczky-párt részére, hogy ott naponta 6 órakor gyülekezhesenek. Stern Adolf kívánta, hogy minden pártnak, mely a clubban képviselve van, engedtessek át a hely. Végül, a Podmaniczky-párt részére határozatott odaadni a helyiség minden este. A többi pártnak is jogában áll más időben *díjfizetés* mellett a körben gyűléseket tartani.”¹⁷

¹² Az 1881-es kampány kezdetén például a fővárosi iparosok javasolták a fővárosi kereskedőknek az együttműködést, amelynek legalább annyi eredménye lehet, hogy a képviselőjelöltek az ipar és a kereskedelem érdekeinek hangsúlyosabb támogatását programjuk részévé tegyék (*Pesti Napló* 1881. április 2. Reggeli kiadás 1). Ez azután történt meg, hogy a pesti polgári kereskedelmi testület hasonló célkitűzéseket fogalmazott meg közleményében (uo. 1881. március 20. Reggeli kiadás 1–2). A pesti kereskedők 1881-ben állandó bizottságot is választottak a kereskedelmi érdekek választások alatti „szemmel tartására”, amelynek tagjai Štrasser Alajos, Aebly Adolf, Kerstinger István, Luczenbacher Pál, Kunewalder L. M., Bánhegyi József, Hugmayer János és Ádám Károly lettek (uo. 1881. március 31. Reggeli kiadás 1).

¹³ A későbbiekben nagyüzemivé vált korteskedést mutatta be: Gerő 1990.

¹⁴ A *Hon* 1878. július 2. Reggeli kiadás 2; *Egyetértés* 1878. július 9. 2. A kerületi klikkekre és azok vezetőire, a korabeli szóhasználat nyomán a szakirodalomban is meghonosodott kifejezéssel „törzsfőnökökre” lásd Vörös 1978b: 463–464; Sipos 1996: 30–31; Horváth 2010: 70–71.

¹⁵ *Ellenőr* 1878. június 5. Reggeli kiadás 3.

¹⁶ Három belvárosi helyszín – Vadászkiút, Arany Sas, Nemzeti Szálloda – közül az egyesült ellenzéki Királyi Pál hívei 1878-ban az Arany Sas szállodát választották gyülekezéseik helyszínéül, a sajtóban ellenben semmi nyoma annak, hogy ezt követően végül bármikor is ott gyűléseztek volna. *Ellenőr* 1878. július 24. Reggeli kiadás 2; A *Hon* 1878. július 24. Reggeli kiadás 2.

¹⁷ A *Hon* 1878. július 21. Reggeli kiadás 2. (Kiemelés az eredetiben.) Stern Adolf a fővárosi törvényhatósági bizottság tagja volt. Míg az említett döntésig a Szapáry- és a Bobula-párt is használta a Klub helyiségét, ezután már csak a Podmaniczky-párt gyűléseiről tett említést a sajtó.

Egyes jelöltek választási főhadiszállásukat vendéglőkben rendezték be, de többen külön irodát is fenntartottak, többnyire földszinti üzlethelyiségekben.¹⁸ A lejáró mandátumú képviselők beszámoló beszédeire, illetve a jelöltek programbeszédeire általában tágasabb, jelentősebb tömegek befogadására alkalmas helyeken (a már említett középületekben, illetve nagyobb kerthelyiségekben) került sor. A programbeszédeket a jelöltet a lakásáról elhozó, majd oda visszakísérő felvonulások során népszerűsítették a választókerületben. Az 1884-es kampányra vonatkozik az a kérelem, amelyet május 27-én Radocza János nyújtott be a VI. kerületből Thaisz Elek akkori rendőrfőkapitányhoz.¹⁹ A kérelemben Radocza megadta annak az egy négyes és ötven-hatvan „rendes” fogatból álló díszmenetnek az útvonaltervét, amely Busbach Péter képviselőjelöltet a Nagymező utcai Orpheumban megtartandó programbeszédre kísérte volna. A menet a terv szerint Busbach Bálvány (ma Október 6.) utcai lakásáról odafele a Deák tér, visszafelé a Gyár (ma Jókai) utca – Király utca – Deák tér útvonalon, vagyis szinte az egész városrészt bejárta volna. A rendőrség másnapi válaszában csak a legrövidebb változatot engedélyezte, mind a Deák tér, mind a Gyár és a Király utca érintését megtiltotta, a mindmáig ismerős forgalmi okokra és más, már előbb bejelentett felvonulásokra hivatkozva. Emellett azt a kikötést is tartalmazta a válasz, hogy a jelöltet szállító kocsit legfeljebb csak öt fogat kísérheti, a rendezőket pedig személyesen felelőssé tette a feltételek betartásáért.²⁰

Radocza János megfellebbezte a döntést a belügyminiszternél. Azzal érvelt, hogy a fővárosi képviselő-választásoknál még soha nem fordult elő az, hogy korlátozták volna a menet fogatainak számát, a választó alkotmányos jogát sérti, ha nem csatlakozhat jelöltjéhez. A nagy forgalomra hivatkozni szerinte túlzás, pünkösdvasárnap a déli órákban rendeznék a menetet, ilyenkor az utcák rendszerint üresek. A rendőrség által javasolt útvonal esetében ráadásul a négyesfogatnak a keskeny Bálvány utcában kellene megfordulnia. Arra hivatkozott továbbá, hogy a VII. kerületi Eötvös- és a VIII. kerületi Szilágyi-párt is rendezett már ilyen menetet anélkül, hogy a rendőrség feltételeket szabott volna. A miniszteri válasz fogalmazványa

¹⁸ Podmaniczky Frigyes Sugár út 27. sz. alatti irodája címének feltüntetésével külön fejléces levélpapírt is csináltatott 1878-ban.

¹⁹ Csak a fővárosi rendőrségről szóló 1881. évi XXI. törvény 7. §. e) pontja (Magyar Törvénytár 1881: 102–103) szabályozta azt, hogy a menetek tudomásulvétele, illetve engedélyezése a rendőrség feladata. 1881-ig a választási gyűléseket és meneteket az 1874. évi XXXIII. törvény 104. §-a (Magyar Törvénytár 1872–1874: 330) értelmében a polgármesternek kellett bejelenteni, de már 1881 előtt is előfordult, hogy egyes rendezvények kapcsán a rendőrséghez fordultak. 1878-ból választási rendezvénnyel kapcsolatban két ilyen dokumentum maradt fenn: Hindy Kálmán jelentette be a leköszönő IX. kerületi képviselő, Csernátorny Lajos június 29-i beszámoló beszédét (ügyiratszám: 33041-1878), illetve bejelentésre került Jókai Mór a Beleznay-kertben június 21-én előadott programbeszéde (ügyiratszám: 37156-1878). BFL VI.1.b. 9. nagydoboz.

²⁰ BFL VI.1.b. 9. nagydoboz. 36 151/1884. A három, következőkben taglalt bejelentési ügy a Belügyminisztériumban: MNL OL K 148. 1884-IIIa-1424. A Kemény-féle menet ügyszáma: 2499, a Busbach-meneté: 2501, a Festetics Pál-féle fáklásmeneté: 2987.

szerint, ha „a rendőrségnek közbiztonsági szempontból észrevétele nincsen”, a felvonulás az eredeti útvonalon, a megszabott feltételek nélkül engedélyezendő. A menet végül az összes „betiltott” helyszínt, azaz mind a Deák teret, mind a Gyár és a Király utcát érintette.²¹

Ugyanúgy május 28-án, szintén egy pünkösdvasárnapi, azaz június 1-jei felvonulásra csak hasonló kikötésekkel adott engedélyt a rendőrség. Igaz, hogy ez a felvonulás részben érintette volna a Busbach-féle menet útvonalát, de ezt délután kívánták megrendezni. Kemény Gábort munkahelyéről, a Tükör (ma Tüköry) utcai minisztériumi épületből²² szerette volna elkísérni a menetet Prückler László beadványa szerint a Soroksári utcai Prückler-gyár udvarán tartott rendezvényre, majd annak befejeztével a minisztert Sándor (ma Bródy Sándor) utcai lakására hazavinni. A rendőrségnek ezt a döntését Hindy Kálmán fellebbezte meg a kerületi szabadelvű vezérkar nevében:

„Felettebb sérelmes és fájdalmas reánk nézve e határozat, mert eddigelé a főváros más választókerületeiben hasonló körmenetek a jelenlegi választási időszak alatt is megtartattak a nélkül, hogy ezeket a rendőrség megakadályozta volna, más részről elkedvetlenítő sőt szégyenítő szemben az ellenpárttal, midőn a t. rendőrség épen velünk a rend és béke leghívebb apostolaival, a szabadelvű párt rendíthetetlen híveivel érezteti első sorban hatalmát s kiteszi pártunkat az ellenpárt gúnyjának, hogy épen minekünk nem szabad azt megtenni, a mit a törvény és a rendőrség is létezőnek, jogosultnak elismer.

A határozat indoklása ellenében szabad legyen kiemelni, hogy kerületünkben hasonló természetű gyülekezet vasárnap nem lesz s nem is lehet, mert ezen napra mi jelentkeztünk s jelentkezésünk ezen részét a t. rendőrség is elfogadta. A mi pedig a közforgalomra való hivatkozást illeti, midőn készek vagyunk elismerni, hogy a váci köruton, Károly és muzeum körutakon igen is lehet vasárnaponként nagy forgalom, de a Duna partján végig a tükör utcáig sem forgalom, sem választási menet nem lévén, kimutatjuk, hogy e vonalon a menet engedélyezése semmi akadályba nem ütköznék.”

Hindy átmeneti megoldásként a visszaútra is a kevésbé forgalmas Duna-parti útvonalat javasolta, amivel a belügyminiszteri válaszfogalmazvány is egyetértett.²³

A rendőrség a gyülekezési jog korlátozásának sikertelen kísérletei ellenére a Festetics Pál mellett 1884. június 10-én megtartani kívánt fáklásmenettel kapcsolatban is korlátozó határozatot hozott. A Barna Ferenc és társai által benyújtott fellebbezés többek között azt, a többi rendőrségi határozatba is belefoglalt passzust sérelmezte, amely a szervezők erkölcsi és anyagi felelősségét állapította meg:

²¹ *Nemzet* 1884. május 31. Esti kiadás 1; uo. 1884. június 3. Reggeli kiadás 1.

²² Kemény Gábor akkor közmunka- és közlekedésügyi miniszter volt.

²³ Az *Egyetértés* tudósítása szerint a menet végül mégis a Kiskörút felé, tehát nem a Duna-parton hozta el a minisztert a Tükör utcából. *Egyetértés* 1884. június 3. 2.

„Egyébiránt a fennálló törvények sehol sem mondják és annál kevésbé parancsolják, hogy hasonló esetekben a polgárok a rend és vagyon tekintetében jóállást magukra vállalni kötelesek lennének, mert hiszen a rend őreinek gondoskodása éppen azért kéri ki, hogy a netaláni kihágásokat akadályozza meg.”²⁴

Úgy tűnik, a rendőrség korlátozó szándéka itt annyira eredményes lett, hogy a fáklyásmenet végül el is maradt.²⁵ A Thaisz Elek főkapitány vezetése alatt működő fővárosi rendőrség tehát az első választásokon, amikor már ez a szervezet dönthetett a bejelentések elfogadásáról, elég sajátságosan értelmezte szerepét, de a rendőrségi eljárásmodot a Belügyminisztériumban sem tartották megalapozottnak.²⁶ Ami még különösebb, hogy éppen három kormánypárti felvonulás, köztük egy hivatalban lévő miniszter menete kapcsán támasztott a rendőrség feltételeket, míg ellenzéki bejelentéseket minden kikötés nélkül tudomásul vett. Ezt az eljárást sérelmesnek is tartották a fellebbezők. A rendőrség a kampány során tehát egyáltalán nem mutatkozott részrehajlónak, valószínűleg tényleg a közrend fenntartása lehetett tevékenységének célja. A kormányzat által javasolt, illetve kért intézkedések pedig, ahogy Horváth J. András fogalmazott, szintén a „klasszikus liberalizmus szellemében fogant politizálás igényéről tanúskodnak.”²⁷

A programbeszéd megartása kapcsán szót kell ejteni a jelöltek retorikai képességeiről. A rossz szereplésnek ugyanis híre ment, és noha egy közepszerű programbeszéd elmondásával lehetett választást nyerni, egy csapnivaló beszéd nyomán a jelölt könnyen abban a helyzetben találhatta magát, hogy az ellenérdekelt oldallal szimpatizáló újságírók hosszasan köszörülnek rajta a nyelvüket. Így járt például 1881-ben a VII. kerület függetlenségi jelöltje, Breslmayer Gottfried, illetve a VIII. kerület kormánypárti jelöltje, Csepreghy János is. A sajtónak ez az attitűdje, legalábbis a fővárosban, gyakorlatilag lehetetlenné tette tágabb társadalmi merítésű képviselők megválasztását, hozzájárulva a képviselőház exkluzivitásának fenntartásához. Mindkét jelölt ugyanis iparosként próbált meg mandátumhoz jutni, az ellenérdekű sajtó pedig épp viszonylag alacsony társadalmi státusukon élcelődve hajtotta végre rajtuk a karaktergyilkosságot.²⁸ Breslmayer Gottfried esetében

²⁴ Maga a rendőrségi határozat nem, csupán a fellebbezés maradt fenn. A Belügyminisztériumban itt is a fellebbezőknek adtak igazat.

²⁵ Erre utal legalábbis a *Nemzet*-ben megjelent közlemény: „A mai lapokban közzétett ama hír, mintha a Festetics-párt jelöltjének fáklyásmenetet akart volna rendezni tévedésen alapul, mert ezen mozgalom nem a pártból, de a fővárosi polgárság köréből indult ki, a jelölt programjában kijelent elvek meghálálásáért, a fáklyásmenet megtartását azonban a rendőrség nem engedte meg.” *Nemzet* 1884. június 12. Reggeli kiadás 1.

²⁶ A rendőrségi törvény 1881. július 1-jétől, tehát éppen az 1881-es választásokat követően lépett hatályba.

²⁷ Horváth 1998: 499.

²⁸ Gerő András a megválasztott képviselők összetételét elemezve arra jutott, hogy míg alkalmanként birtokos parasztok felbukkanhattak a képviselőház padsoraiban, a választójoggal rendelkező iparosok képviselete nem jelent meg a parlamentben (Gerő 2017: 222).

A *Hon* rögtön az alábbi, természetesen kacsának bizonyuló lemondási történettel indította meg a hadjáratot, amely szerint a jelölt indulásakor állítólag megtudakolta várható kampánykiadásait:

„Arról biztosították, hogy legfőleg nyolczszáz forintba kerül, zászlóstul, plakátostul. Breslmayer ur ebben megegyezett. De már a képviselő jelöltség első napja belekerült ezerháromszáz forintba, a miről B. ur értesülván lemondott a kitüntetésről és visszalépett a jelöltségtől.”²⁹

Folytatásképpen azt tették szóvá, hogy Breslmayer nem jelent meg a Lövéldében 1881. június 19-én tartott programadó gyűlésén, csak „magyarra fordított” programját küldte el, hiába ment érte tizenhárom kocsi.³⁰ A jelölt magyar nyelvtudásának hiányosságaira itt még csak céloztak, de ezt később explicit módon is megfogalmazták, miután Breslmayer személyesen, a Külső Dob utca 10. sz. alatti kerthelyiségben június 22-én végül elmondta beszédét. Ebbe a tudósítás szerint csúnyán belesült, mert nem tudott szónokolni, ráadásul nagyon rossz magyarsággal beszélt, így végül korteseinek kellett átvenniük tőle a szót. A jelölt nem tud rendesen magyarul, „szellemileg tehetetlen iparos”, szölte a kormánylap konklúziója.³¹ Később pedig már a jelöltnek a magyar függetlenségi eszmék képviseletéhez képest különösen csengő nevének folyt az élcelődés, amit a *Függetlenség* vissza is utasított.³²

Csepreghy Jánosról viszont a *Függetlenség* beszélt hasonló hangnemben. 1881. június 19-ei programbeszéde kapcsán a következőképpen írtak róla:

„Ebbe nem öntötték tölcserrel a szellemet, s tudni való, hogy még asztalosnak is Thék András is különb legény nála. Egész programbeszéde nem egyéb a Tisza-kormány izet-

²⁹ *A Hon* 1881. június 18. Esti kiadás 1.

³⁰ *A Hon* 1881. június 20. Reggeli kiadás 1. A *Függetlenség* a távolmaradást a jelölt betegségével indokolta (*Függetlenség* 1881. június 20. 1). A *Pesti Napló* Breslmayer felolvasott programját mint „a többi függetlenségi képviselőjelölt gyöngé és száraz kivonatát” mutatta be (*Pesti Napló* 1881. június 20. Reggeli kiadás 2).

³¹ *A Hon* 1881. június 23. Esti kiadás 1. Ebből úgy tűnhet, mintha a Terézvárosban programbeszédet ekkor már csak magyarul kellett volna elmondani, szemben más, elsősorban dunajobparti városrészekkel. Mednyánszky Árpád, II. kerületi függetlenségi jelölt 1881. június 16-án a budai lövéldében Tisza Kálmánt magyarul és németül egyaránt ostorozta, Darányi Ignác II. kerületi kormánypárti jelölt 1881. június 11-ei társas vacsoráján a Braxl-vendéglőben „a polgárok kedvéért” egyenesen kizárólag németül mondott beszédet (uo. 1881. június 17. Esti kiadás 1; 1881. június 13. Reggeli kiadás 3). Azonban Pesten sem áldozott le a kétnyelvű programbeszéd korának: még a függetlenségi Helfy Ignác is magyar nyelvű beszédének végén németül foglalta össze 1881-es programjának lényegét, ami pedig éppen a független Magyarország célkitűzése volt (*Pesti Napló* 1881. június 10. Reggeli kiadás 2).

³² *Függetlenség* 1881. június 24. 1.

len dicsérésénél, bár hir szerint mester uram maga még inasgyerek lévén a politika gyalupadjánál, program-gyalulásnál Jókai Mór s Hegedüs Sándor urak vezették a kezét.”³³

Sem Breslmayer Gottfried, sem Csepreghy János nem szerzett elég szavazatot a győzelemhez, az eredmények létrejöttében pedig nem lehet kizárni a fentebb ismertetett lejárató kampányok szerepét. Az ellenjelöltek személyeskedésig menő befeketítése amúgy a kampány alapvető kelléke volt – már ekkoriban is.³⁴

A jelöltek személyes képességei nem feltétlenül vetítették előre azt, hogy pusztán emiatt jelentős támogatottságot szereznek. Erre kiváló példa a remek szónok, országos hírű politikus Irányi Dániel 1878-ban elnyert 27 darab szavazata a Belvárosban, ahol 1881-ben a viszonylag ismeretlen, és nem is a kerületben választó Havas Sándor már több, mint tízszer annyi voksot gyűjtött be, mint korábban Irányi – hogy azután 1884-ben a szintén jóval ismertebb és műveltebb Degre Alajos újra csak Irányihoz mérhető, minimális támogatottságra tudjon szert tenni. Ez mutatja, hogy a jelölt személyes képességei a választók megnyerésében csak egy tényezőt alkottak a többi, sokszor jóval jelentősebb indokok között.³⁵

A kampányesemények nem nélkülözték a teatralitást. Ez különösen a képviselők beszámoló és programbeszédeire volt igaz, amelyeknek a jelölt és választókerülete egymásra találását kellett szimbolizálniuk, ezért leginkább az esküvőkre emlékeztető, megszabott koreográfia mentén kellett végbemenniük. Az összegyűlt választókat először az elnök köszöntötte, aki felkért egy küldöttséget, hogy az jelenjen meg a jelölt lakásán, és kérje fel őt beszéde elmondására. Néha a küldöttség és a jelölt között

³³ *Függetlenség* 1881. június 20. 1. Egyébként Csepreghyt jelöltsége – meglehetősen késői – felmerültekor *A Hon* mindenki által ismert személyiségként aposztrofálta, Horváth J. András is tekintélyes műbútorasztalosként mutatta be (*A Hon* 1881. június 14. Reggeli kiadás 2; Horváth 1998: 501).

³⁴ A legbizarrabb „érv” a fővárosban éppen egy olyan választáson merült fel, ahol két kormánypárti jelölt csatázott a mandátumért. 1881-ben Óbudán ugyanis Országh Sándor hívei a végül – talán nem emiatt – alulmaradt Végh Jánost még azzal is meggyanúsították, hogy „hamis fogai” vannak. Az ellenvád erre az volt, hogy Országh állítólag Philadelphiában vásárolta a diplomáját. *A Függetlenség* meg is jegyezte, hogy ahol nem lehet elvek mentén megkülönböztetni a jelölteket, ott marad a személyeskedő hangnem. Az eset arra is rávilágít, hogy a választási küzdelem intenzitását nem feltétlenül befolyásolta, hogy esetleg ugyanahhoz a párthoz tartoztak a jelöltek (*Függetlenség* 1881. június 26. 1).

³⁵ Erre utal az is, hogy a vereséget szenvedő jelöltek nem feltétlenül maradtak ki a parlamentből, hiszen több választókerületben is jelölthették magukat. Irányi Dániel „fő” választókerülete például Békés volt, e függetlenségi fészekben 1872-től folyamatosan újraválasztották. Helfy Ignác 1878-ban Debrecenben, 1881-ben a szentgotthárdi kerületben nyert mandátumot. 1884-ben itt nem választották újra, de hamarosan Székelyudvarhely képviselőjeként térhetett vissza a képviselőházba. Thaly Kálmán is egy megüresedett debreceni mandátummal kárpótolhatta magát 1881-es budapesti vereségét követően. Irányival egyébként az a különös eset is megtörtént 1884-ben, hogy Bock János helyi választó a választás napján felléptette jelöltként a budai I. kerületben, de az indítvány teljesen visszhangtalan maradt (*Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 1).

utóbbi lakásán lefolytatott párbeszédet is közölték az újságok. A jelöltért a lehető legtöbb kocsiból álló menet indult, míg a gyűlés helyszínén maradt választók lelkesedését további szónoklatok tartották ébren. Amikor megérkezett a jelölt, elmondta beszédét, majd a menet lehetőleg a választókerület minél nagyobb részét bejárva vitte vissza őt lakására, mindenki számára megmutatva a jelölt hatalmas támogatottságát. A felvonuláshoz annak útvonalán bárhol lehetett csatlakozni, saját járművel vagy bérkocsival is. A járdák és az ablakok pedig a jelöltet támogató, vagy csak éppen a látványosságra figyelő emberekkel voltak tele.

A választási kampány további főbb eseményei

Bár – mint már említettem – a kampány hivatalosan az előző parlamenti ülészakot berekesztő királyi trónbeszéddel vette kezdetét, amelyben egyúttal megállapították a következő országgyűlés megnyitásának időpontját is, a gyakorlatban addigra már számos kampányrendezvény, így a jelöltek többségének kiválasztása is lezajlott. Az új választások időpontjának kitűzésével azonban egyre több jele mutatkozott a választási küzdelmeknek, amint az alábbi, 1884-es tudósítás is beszámol erről:

„A fővárosban most indult meg igazán a képviselőválasztási mozgalom. Alig hangozhatott még el a királyi trónbeszéd a budai várpalotában, a kortes zászlók egész tömegét tüzték ki a kerületekben s öles falragaszok hirdették a pártok jelöltjeit. A legtöbb zászló a Váci- és Károly-körut, meg Sugárut házairól lobog, a Búsbach, Eötvös és Matlekovich párt lobogói.”³⁶

Jókai a kampány e szakaszában a következő eseményeket érezte a legkarakterisztikusabbnak:

„A következő vasárnapra tüzetik ki a nagy pártlakoma ötszáz terítéssel. A mit nem szabad az »etetés-ítatás« rovatába sorozni; mert a fővárosi választópolgár a saját költségére lakomázik s ott a »tisztelt« jelölt nem »gazda«, hanem »vendég«. [...] Az alatt folyik minden kávéházban, minden kocsmában a kapaczitálás. Elővesznek minden furfangot, kecsgetést, ijesztetést, hogy az ingadozókat a saját pártjukra térítsék. [...] A párt organizálja magát. Minden utcza kápláraljakra van fölosztva: egy ember felelős tízért, hogy azokat együtt tartja és behozza. A nagy lakomán lelkesült áldomásokat mondanak, melyeknek mindegyike egy-egy programbeszéd. A párt hírlapjai megtelnek velők. A programbeszédeket pedig kinyomatják, s azokat, többnyire a jelölt arczképével ellátva, ingyen osztják úton-útfélen. Permanens hivatalt állítanak föl, mely rendes statisztikát készít a választókról, ki tartozik ide, ki amoda, ki mit mondott? Ki volna rá hatással, hogy megnyerhető legyen?

³⁶ *Pesti Napló* 1884. május 21. Reggeli kiadás 1.

Mind a két párt arra az örvendetes eredményre jut, hogy legkevesebb tíz szavazattal, de biztosan győzni fog. Ezer meg ezer a szavazó! A jelöltnek még egy programbeszédet kell tartania, hogy az ellenjelölt beszédében mondottakat ellensúlyozza. Arra természetesen az ellenjelölt megint tart egy visszafelelést, a mely állását újra megerősíti. Következik egy tánczvigalom, melyen a jelöltnek ki kell magát tüntetnie, mert a hölgyeknek nagy hatása van a választásokra. Ifjú honpolgároknak, kik a választási mozgalom alatt jönnek a világra, természetesen mind a »képviselőjelölt« a keresztatyja. A fiatalság fáklászenével tiszteli meg a pártja jelöltjét; lelkes szónoklatok és a Rákóczy-induló hangjai elevenítik föl az utcát. Új dalt komponálnak a jelölt tiszteletére s azt a dalárdák eléneklik. Az ellenjelölt tiszteletére is íratnak versek, de azok már épen nem hízelgő tartalmúak. A városrész legszélesebb utcáján két átelleni három-emeletes háznak a padlásáról egy kötél vonatik keresztül, s arról egy óriási zászló leng alá a jelölt nevével. Természetesen az ellenjelölt részéről is hasonló történik. Lényegesebb munkát végeznek el a párt kortesvezérei, kik reklamációk útján igyekeznek az ellenpárt táborából, a mit lehet, »lefaragni«, ellenben a saját híveinek megtámadott jogát fentartani. Ez kellemetlen munka.³⁷

A korabeli választások egyik legjellegzetesebb, Jókai Mór által is említett rendezvénytípusa a választók nem racionális érvek mentén történő meggyőzésére (alapesetben törvényesen!) hivatott, gyakran zenés kortesvacsera volt. Jókai szerint, mint láthattuk, ezek a rendezvények egyáltalán nem voltak a választási korrupció melegágyai – hacsak nem az ironia beszélt az íróból. Az ellenzéki lapok ezt másképp érzékelték, amint az alábbi, Kemény Gábor, illetve Busbach Péter kormánypárti jelöltek 1881-es kortesvacsoráiról szóló tudósítások is tanúsítják:

„A IX. és X. kerületi kormánypárt tegnap rendezte nem tudni hányadik kortes lakomáját államköltségen. A kormány e kerület választóinak etetésére, mint hirlik, 30,000 forintot bocsátott rendelkezésre. [...] Kőbányán, ahova 8 és ½ órákor értek, már várták őket a terített asztalok, s az oda csődített nép apraja, nagyja, kor és nem különbség nélkül, kik mind a zsiros vacsora reményében gyűltek az ottani vendéglő helyiségeibe és udvarába. [...] Étel, ital volt bőven, pazarul, a bor és sör csak úgy folyt, mintha patakból meritették volna.”³⁸

„A Kemény-párt hívei ma délután 7 órákor az üllői-ut egyik korcsmájában potyavacsorára gyűltek össze, azonban a potyát a Thaly-párt ott levő egyik-másik tagja egészen elrontotta, mert látván, hogy ott »idegenek« is vannak a kortesek nagyobb fejei jónak látták a czechet kifizetni. Ezen igen sok »több mint bizonyos« választó nagyon is megbotráncozott, mert hisz őket »barátságból« hitták meg, s méltó indignációval távoztak. Ők már Keménytől megszokták a potyát. Egy pár kőbányai ember is eljött a kiket a főbb kortesek kézcsókkal

37 Jókai 1893: 158–161. (Kiemelés az eredetiben.)

38 Egyetértés 1881. június 13. 2.

fogadtak. [...] A két Thaly-párti észrevette a zavart s azért is ott maradtak [...] míg csak a »barátságos« vacsorázók a magok czechjét ki nem fizették s távoztak.”³⁹

„A VI. kerületben a VI. kerületi klub helyiségeiben a Busbach-párt rendezett potya vacsorát, melyhez annyi volt a bor és a sör, hogy valamennyi jelenlevő csakhamar tulkiabálta a nagyszámu zenekar zenéjét.”⁴⁰

Akadtt azonban olyan kortesvacsera is, amelyet, ha hinni lehet a *Nemzet* tudósításának, valóban a résztvevők finanszíroztak. 1884. június 6-án ugyanis arról tudósított a lap, hogy Busbach Péter megválasztása érdekében a másnap a Bajza utca 11. sz. alatt tartandó közvacsorára a részvételi jegyek már nagy számban elkeltek.⁴¹

A választási rendezvények nagyrészt az adott kerületre korlátozódtak, kivéve a bel- és a lipótvárosi kampányeseményeknek egyaránt otthont adó Vigadó épületét, illetve a régi Terézvárost, ahol a kerülethatáron fekvő Löwöldét mind a VI., mind pedig a VII. kerület jelöltjei igénybe vették.⁴² A kortesvacsorákra természetesen vendéglőkben került sor, amelyek lehettek a jelölttel szimpatizáló vendéglősök tulajdonában, de az is előfordult, hogy a kortesek kibérelték azokat. Arra is akadt példa, hogy ugyanabban a vendéglőben eltérő pártállású jelöltek tartottak rendezvényt. Különböző pártok gyűlésezhettek ugyanazokban a középületekben is, erre szintén a Vigadó vagy a Löwölde épülete a példa. A mai Löwölde téren állt házban – bérleti díj fejében – valamennyi VI. és VII. kerületi képviselőjelölt lehetőséget kapott választói meggyőzésére. Előfordult, hogy két esemény egymásra szervezése miatt az egyik jelöltnek új helyszín után kellett néznie,⁴³ de az is megtörtént, hogy két csoport egyidejűleg megtartott rendezvénye incidensbe torkollott.⁴⁴ Szintén népszerű politikai helyszínnek számított az új és elegáns Duna-parti Hungária Szálló, amelynek egyik lakosztályában 1878-ban a függetlenségi Irányi Dániel, egy másikban pedig a szabadelvű Havas Ignác rendezte be választási főhadiszállását; a Hungária továbbá egyaránt volt helyszíne kormánypárti és ellenzéki kortesrendezvényeknek. Akadt

39 Függetlenség 1881. június 23. 2.

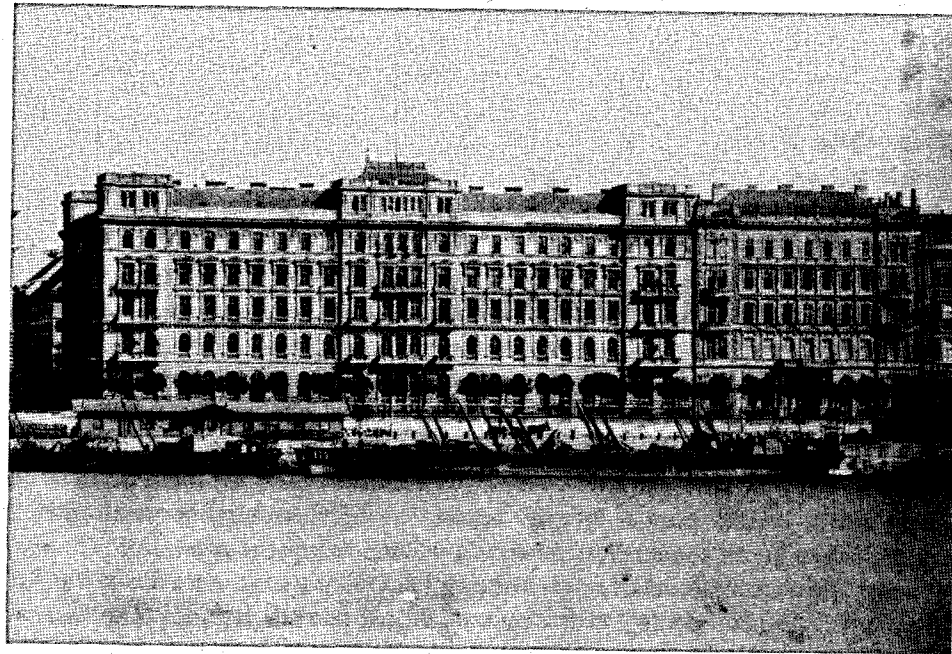
40 Egyetértés 1881. június 24. 3.

41 Nemzet 1884. június 6. Reggeli kiadás 2.

42 Ezek a helyszínek már az 1872-es választásokon népszerűek voltak (Szabó 1998: 41).

43 1878. július 29-ére mind a VII. kerületi Hoffmann-párt, mind a VI. kerületi Podmaniczky-párt kinézte magának az épületet. Az elsőség okán végül ez az időpont a Hoffmann-párté lett (*Ellenőr* 1878. július 27. Reggeli kiadás 3). Podmaniczky Frigyes programbeszédére új időpontként július 31-e merült fel, amikor a rossz időjárás miatt maradt el a beszéde, másnapra, augusztus 1-jére pedig már a VII. kerületi Füzeses-párt foglalta le a Löwöldét, így végül a báró programbeszéde a Sugár út 35. sz. alatti VI. Kerületi, más néven Terézvárosi Klubban hangzott el (uo. 1878. augusztus 1. Reggeli kiadás 2).

44 Egyetértés 1878. július 7. 2; A Hon 1878. augusztus 1. Reggeli kiadás 2.

8. kép. A II. világháború során megsemmisült Hungária Szálloda a Dunakorzón, 1880-as évek

ugyanakkor olyan gyűlés, amelyet különös módon a nem éppen jó hírű Bástya utcai Garni Szállóban tartottak.⁴⁵

A belvárosi és lipótvárosi kormánypárti jelöltek irodái, illetve rendezvényei elsősorban a nemrégiben kiépült Duna-korzó (főleg az említett Vigadó és Hungária Szálloda), míg a VI. kerület jelöltjeinek rendezvényei főleg a Sugár út épületeiben koncentrálódtak.⁴⁶ Jókai Mór leginkább a József körúton és a Rákóczi úton tartotta kampánygyűléseit. A IX. kerületi kormánypárti gyűléseket a városrész főutcájában, a Soroksári (ma Ráday) utcában vagy olyan középületekben szervezték meg, mint például a Köztelek, illetve a Bakáts téri óvoda. Ezzel szemben a mérsékelt ellenzéki, és különösen a függetlenségi rendezvényekre jellemzően az egyes városrészek nagy múltú, de immár az új boulevard-okkal versenyezni nem képes utcáiban került sor, ahol nagyrészt az általuk megcélolni kívánt társadalmi csoportok egyébként is laktak (Függelék 9. kép).⁴⁷

⁴⁵ Az egyesült ellenzékiek egy gyűléséről van szó (*Egyetértés* 1878. július 12. 2; *Ellenőr* 1878. július 12. Reggeli kiadás 2; *A Hon* 1878. július 12. Reggeli kiadás 2).

⁴⁶ A maroknyi belvárosi függetlenségi ellenzék irodáját viszont a párt egyik helyi aktivistája, Abaffy Alajos ékszerész Kecskeméti utcai üzletében rendezte be (*Egyetértés* 1878. július 25. 2).

⁴⁷ A fontosabb 1878-as pesti kampányrendezvények térbeli eloszlását mutatja be a Függelék 9. képe. Ezúton köszönöm Majorossy Juditnak a térkép elkészítésében való közreműködését.

E megoszlásnak nem csak anyagi okai lehettek. Az 1887–1888-as gyulai választások kapcsán Bódán Zsolt vetette fel, hogy a kormánypárti jelöltek általában kerültek összejövetelük nyilvános helyen történő megrendezését, míg az ellenzékiek kimondottan a minél népesebb, tehát számos nem választót is vonzó, népgyűlés jellegű rendezvényeket preferálták.⁴⁸ A pesti kormánypárti jelöltek esetében szintén megfigyelhető, hogy helyszíneként inkább azokat a zártabb klubokat, kaszinókat, szállodákat kedvelték, amelyek a város reprezentatív útvonalain koncentráálódtak.

Ahogy a fentiekből kitűnik, a képviselőjelöltek beszédek helyszínének kiválasztásakor próbálták elkerülni a közterületek, a nyílt utca igénybevételét. A politika működése ugyanis ezt nem tette szükségessé, még éppen csak elkezdődött az a folyamat, amelyet Jürgen Habermas a polgári nyilvánosság széteséseként jellemzett. Habermas azt a folyamatot írta le így, amelynek során a polgári nyilvánosságba fokozatosan betörték az érvek és ellenérvek racionális mérlegelésén alapuló „közvélemény” alakításában részt nem vevő tömegek, és a középosztálybeli férfiak – tehát a magánemberek közössége alkotta polgári nyilvánosság választópolgárai – által alakított „közvélemény” helyett egyre inkább a nyilvánosság egyéb fórumain formálódó „véleményklíma” lett a meghatározó.⁴⁹ Ilyen, a „véleményklímát” alakító egyéb fórummá váltak majd a későbbiekben az utcai demonstrációk, a tüntetések, illetve a tömegsajtó. Mindehhez persze a választójog kiszélesítésére is szükség volt.⁵⁰ A korszakban azonban alapvetően még nem az utca jelentette a választási gyűlések színterét.

A döntéshozatali célú választási rendezvények helyszíneitől, a társaskörökből, kaszinókból, vendéglőkből, szállodákból távol lehetett tartani a nem választókat, máshonnan – mint például a Soroksári utcában álló Prückler-gyár udvarából, vagy a mai Szentkirályi utcában található Nemzeti Tornacsarnokból – azonban már nem; így ez utóbbi helyeken adott esetben már a nem választók hangja is hallatszott. Mindezek mentén a térhasználat színterei feloszthatók szabadon elérhető nyilvános (azaz utcai), illetve félnyilvános helyszínekre, ahol belépti díj, klubtagság vagy más szűrő rostálta meg a bejutni szándékozókat.⁵¹ A nem választók, például a munkások közösségi életének – így politikai aktivitásának – fő színterei ekkor még szintén

⁴⁸ Bódán 2008: 54.

⁴⁹ Habermas 1971: 304–316.

⁵⁰ A „közvélemény” rovasára uralomra törő „véleményklíma” előtérbe kerülése viszont párhuzamosan ment végbe a nagyvárosi ember térhasználatának egyre fokozódó ellenőrzésével: Gyáni 1998a.

⁵¹ Ahogy Gyáni Gábor is leszögezte, a nyilvánosság színtereit nem lehet teljesen a „magán” és a „köz” dichotómiájára szűkíteni. Jellemző volt a kampány kezdeti fázisában, hogy a kiszemelt képviselőjelöltet otthonában keresték fel választói, vagy hogy a választók szűkebb csoportjai egyes honoráriumok lakásán gyűlésztek – és ezekről az eseményekről a sajtó is beszámolt. Így az elvileg a magánszféra részére fenntartott lakások is kampányhelyszínekké válhattak – bár a „szalon” intézménye azt mutatja, hogy ezek falain belül is megkettőződött a nyilvános és a privát tér (Gyáni 1998a: 31, 35–37).

elsősorban a félnyilvános helynek számító kocsmák és vendéglők voltak.⁵² 1878. július 7-én a nem választók például az Akácfa utcai Buzalka-féle táncteremben gyűléseztek.⁵³ 1881. augusztus 20-án pedig a budai Fácán vendéglőben rendeztek országos munkagyűlést.⁵⁴

Bár a „tömegek” nézetei ebben az időszakban a választási eredményekben nem feltétlenül mutatkoztak meg (hiszen még a korszak egyetlen igazi tömegmozgalma, az 1884-ben tetőpontjára jutott antiszemita mozgalom sem tudott jelentős számú képviselői helyet szerezni), megítélésem szerint azonban a racionális mérlegelést nélkülöző „véleményklíma” némi hatást azért mégiscsak gyakorolt a választási eredmények alakulására. Ennek kapcsán két 1878-as példát emelek ki.

Az 1878-as választás éppen a balkáni válság idején zajlott: ekkoriban a magyarországi közhangulat egyértelműen törökbarát volt, és értetlenül fogadta a Monarchia balkáni terjeszkedését, illetve hozzájárulását az Oszmán Birodalom területcsökkenéséhez. A főváros lakossága például utcai tüntetéseken fejezte ki a hivatalos külpolitikai irányvonallal szembeni nemtetszését.⁵⁵ Thaly Kálmán, az egyetlen fővárosi győztes függetlenségi jelölt eredményében minden bizonnyal az is szerepet játszott, hogy az ő történetírói munkásságának kulcsszerepe volt a törökök iránti magyar szimpátia kialakulásában, akár a kuruc korról, akár a '48-as emigrációról írt munkáira gondolunk.

A másik 1878-as esemény, amely abba az irányba mutat, hogy a „véleményklíma” esetleg hatással lehetett az eredményre, az a VIII. kerületi választás volt, ahol a kerület addigi képviselője, Jókai Mór már július 7-én tartott képviselői beszámolója megtartásakor szembesült az ellenséges bekiabálásokkal, hallgatóságának – elsősorban a boszniai okkupációt sérelmező – ellenzéki szimpátiájával. A mai Rákóczi út és Puskin utca sarkán álló szórakozóhely, a Belezna-kastély kertjében tartott rendezvényen ugyanis nem a Józsefvároshoz amúgy erősen kötődő írófejedelem párthívei uralták a közhangulatot. Az itteni gyűlés olyannyira kontraproduktívá vált, hogy az író

⁵² Gyáni 1998a: 97.

⁵³ *Egyetértés* 1878. július 8. 1. „A nemválasztók és a közeledő képviselőválasztások” címmel megrendezett gyűlést Thaisz Elek budapesti rendőrfőkapitány „felügyelet megtartása” mellett engedélyezte. BFL VI.1.b. 8. nagydoboz (ügyiratszám: 34 804/1878).

⁵⁴ MNL OL K 149. 1881-6-5260 res.

⁵⁵ A legnagyobb és szokatlanul heves, 1877. december 16-ai törökbarát tüntetés hatására a kormány 1877. december 23-ai ülésén a választási rendezvények kivételével megtiltotta népgyűlések rendezését a fővárosban (Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 47. ülés. 1). A nem választók politikai aktivitását mutatja, hogy a tüntetések, tömegrendezvények főszereplői gyakran a választójogból életkoruk vagy társadalmi státusuk miatt kirekesztett egyének voltak. Az 1877. decemberi tüntetések résztvevői is jellemzően fiatal inasok voltak (BFL VI.1.b. 8. nagydoboz). Szabó Dániel pedig az 1889-es véderőtüntetések karakterisztikus résztvevőiként írta le a szervező egyetemistákhoz csapódó fiatal kisiparos legényekből és munkásokból álló, a tüntetéssorozat békés jellegének véget vető, így a tüntetéseket ellenző sajtó által csőcseléknek minősített csoportokat (Szabó 2004).

támogatói, eredeti szándékukkal ellentétben, nem ekkor, a nyilvánosság előtt kérték fel őt az újabb képviselő-jelöltségre, hanem egy kisebb küldöttség később diszkrétéban, Jókai lakásán kerített erre sort.⁵⁶ Az író végül alul is maradt az egyesült ellenzék jelöltjével, Szilágyi Dezsővel szemben.

Természetesen a közterületeken a választók és nem választók egyaránt kifejezésre juttathatták véleményüket; és valójában még a félnyilvános helyeken sem lehetett teljesen kiszűrni a nem választók, így akár a nők és gyermekek megjelenését. A nem Terézvárosban választó Csorba Géza feleségének, Táncsics Eszternek az 1875-ös választás kapcsán Horn Ede terézvárosi képviselőjelölt gyűléséről szóló, a választási összejöveteleken a nyilvános és félnyilvános terek elkülönülését jól példázó naplóbejegyzése egyértelműen kifejezi, hogy ezek a választási ankétok nem csupán a politikai véleménynyilvánítás fórumai lehettek. A nagyvárosi ember az ilyen eseményekre főként látványossággként tekintett, és többek között ezzel is magyarázható, miért vettek részt a nem választók közül is olyan sokan a kampányrendezvényeken.

„[A] Király utcán mentünk ki, mely szörnyen fel van lobogózva; s éppen várták is Hornt, ki a Lövdében fog beszédet tartani. A Lövdé előtt leszállva mi is vártuk a zsidókat; hosszas várakozás után végre megérkezének kocsikon Horn és a küldöttség; lelkes éljenekkel fogadtatott, ezek bementek az udvarra, mi meg ki a Ligetbe...”⁵⁷

A gyermekek is látványossággként tekinthettek a kampányeseményekre, mi mással lenne magyarázható, hogy az 1881. május 8-án a Prückler-gyár udvarán tartott IX. kerületi szabadelvű pártértekezleten az első szónoknak, Apáthy István jogászprofesszornak több komolyságot kellett kérnie a hallgatóságtól, „mert időközben sok apró iskolás gyermek gyűlt össze, kik az elnöki asztal közelében foglaltak ülést”.⁵⁸

A nagyvárosi ember utcai kampányesemények iránti érdeklődését illusztrálva, Szilágyi Dezső VIII. kerületi jelölt egyik 1878-as választási beszédéről az *Egyetértés* a következőket írta:

„Az Ósz-utczai tornacsarnok minden neszt elfojtó cser-rétegén vasárnap d. u. 4 órára összegyűlt körülbelül 100 választó mellett annyi látni vágyó, lelkes, de történetesen még nem választó elem, a mennyit a helyiség csak befogadhatott; sőt a karzaton egynehány nő is ékeskedett. [...] A látványosságnak vége az lett, hogy egy úr indítványára gyalog kísértetett Szilágyi Dezső úr haza. Azonban a Budapest főváros utcáin nagy számmal létező,

⁵⁶ A *Hon* 1878. július 8. Reggeli kiadás 2; *Egyetértés* 1878. július 9. 2.

⁵⁷ Részlet Táncsics Eszter 1875. június 17-i naplóbejegyzéséből (Táncsics–Csorba 1994: 287). Ezzel kapcsolatban lásd még: Gyáni 1998a: 62–74.

⁵⁸ *Egyetértés* 1881. május 9. 1. (Kiemelés az eredetiben.)

9. kép. Meztírlás gyermekek kísérik egy kortesfogatot az 1906-os választásokon

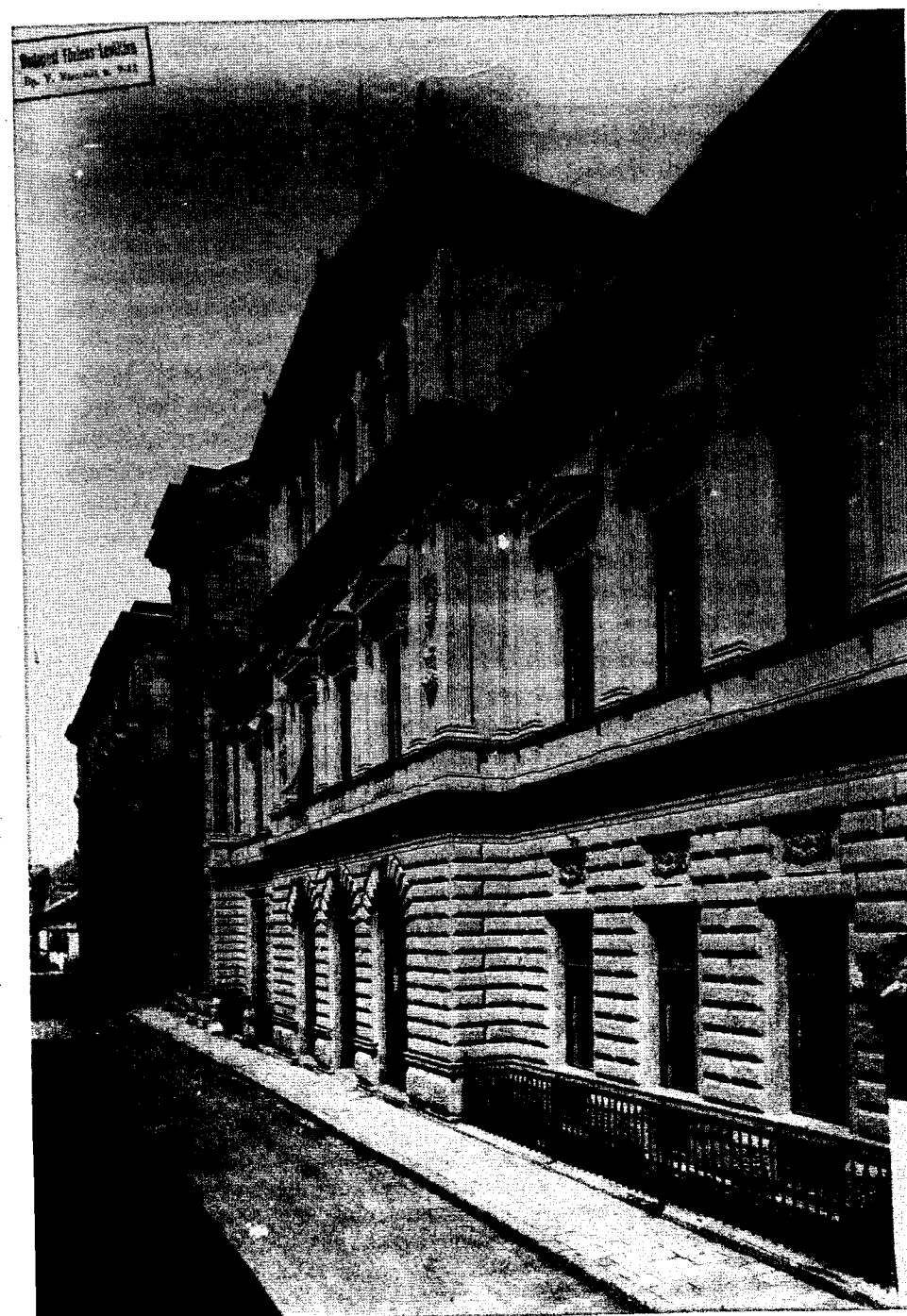
hangosszavu, de még nem szavazó »polgárok« nagy zshivaja arra inditá az »ünnepeltet«, hogy csak a habarékpártkörig szenvedje az ovatiót.”⁵⁹

A IX. választókerület függetlenségi választói számára a Sturm vendéglő⁶⁰ udvarán 1884. május 4-én tartott alakuló gyűlésen, ahol Tompa Antal indításáról döntöttek, a kormánypárti *Nemzet* az oda nem illő résztvevők magas arányát figyelte meg:

„[A]nnak daczára, hogy azok, a kiket a párt saját híveinek tart, már napok óta külön meghívók által házról házra járva meghivattak, alig 150–170 ember jelent meg, kik között igen sok kíváncsi nem választó, s más kerületbeli idegen is volt, nem számítva a laptudósítókat

⁵⁹ *Egyetértés* 1878. július 22. 1. Az egyes lapok persze csak az ellenérdekű jelöltek esetében hangsúlyozták a nem választók jelenlétét a gyűléseken, az általuk favorizált jelöltek összejeöveletein a tömeg álláspontjuk szerint egytől egyig választókból állt. Így az *Egyetértés* tudósításainak hangneme is eltérő a lap által favorizált függetlenségi Helfy Ignác, illetve a gúnyosan csak „habarékpártiként” emlegetett egyesült ellenzéki jelölt, Szilágyi Dezső utcai támogatóinak bemutatásakor, hiszen kizárólag az utóbbi esetben hangsúlyos elem a nem választók jelenléte. A lap annak ellenére távolságot tartott Szilágyitól, hogy ekkor nem is indult függetlenségi jelölt a VIII. kerületben.

⁶⁰ A Sturm vendéglő egyes tudósítások szerint a Liliom utcában volt (például *Egyetértés* 1878. július 21. 2), mások a Két Nyúl (ma Lónyay) utcába tették (például: uo. 1878. július 25. 2). Busbach Péter is ez utóbbi helyszínt adta meg: Busbach 1899: 271.

10. kép. Az egykori Nemzeti Tornacsarnok épülete, 1890–1910 között

és olyanokat, kik választók ugyan e kerületben, de a szabadelvűpárt hívei s csak azért jelen-
tek meg, hogy tudják, mi fog történni.”⁶¹

Az *Egyetértés* beszámolója Helfy Ignác VI. kerületi jelölt 1878-as programadó gyűlé-
séről szintén azt illusztrálja, hogyan tudták befolyásolni a nem választók a választási
összejöveleket:

„A lövölde előtt már hatkor erősen gyülekezett a nép, s a félnyolczkor este tartott programm-
beszédet több ezren hallgatták. A lövölde terme zsufolásig megtelt. Az udvart is ellepték.
– A lövölde téren, utcákon hullámozott a nép. Dr. Faludy Géza pártelnök megnyitván a gyű-
lést, ez a jelölthöz 80 tagu küldöttséget menesztett, mely mintegy 25–30 zászlós kocsin ment
el Helfyért. Kis vártatva az utcákon nagy riadalom, éljenzés tudatta, hogy a küldöttség meg-
érkezett. Hosszantartó lelkesült üdvözlések között lépett a terembe Helfy. [...] Távozásakor
az utcán mindenfelé tömérdek néptömeg üdvözölte. Több ház ki volt világítva s virágcsok-
rokat dobáltak kocsijába. A néptömeg a ½10-kor történt haza vonuláskor ezerekre ment.”⁶²

Akadtt olyan jelölt is Podmaniczky Frigyes személyében, akinek kortesei mintha
szándékosan kerülték volna a tömegek felmutatását a korteshadjáratban, és célzottan
a választókat szólították meg:

„Báró Podmaniczky Frigyes [...] programmbeszédét a terézvárosi club helyiségeiben ma
este tartotta meg. A párt, mely erősnek érzi magát győzelmének biztos reményében, távol
tartá magát a zajos, és szemnek való tüntetésektől; nem rendezett sem menetet – hisz csupán
két kocsit ment a jelöltért, sem a nagy közönség tömeges megjelenésével nem akart hatni,
mert a terembe csupán választókat eresztettek be. Mindazonáltal nemcsak a terem volt teli,
hanem az utcán is nagyközönség rajzott, mely éljenezte Podmaniczkyt.”⁶³

Az ellenzéki sajtó ugyanakkor nem hagyta említés nélkül, hogy utcai kampány még
Podmaniczky programbeszéde kapcsán is folyt:

⁶¹ *Nemzet* 1884. május 5. Reggeli kiadás 2. A lap maliciózan arra is felhívta a figyelmet, hogy
még az egyik szónok, Glatz György sem ferencvárosi választó. Ebben ugyan igaza volt, de az
1881-es névjegyzéken még szerepelt egy hasonló nevű, ráadásul függetlenségi szavazó tanító
a Mester utcai iskolából, aki feltehetően azonos a szónokkal. Irányi Dániel pedig a párt országos
hírű politikusaként mondhatott itt beszédet.

⁶² *Egyetértés* 1878. július 18. 2.

⁶³ *Ellenőr* 1878. augusztus 2. Reggeli kiadás 2. Kérdés, hogy ki lehetett-e szűrni a nem választókat
a kampányrendezvényekről, amikor ez a feladat a hatóságokra is komoly terheket rótt a szavazáskor.

„Az ülés külsőleg semmi ünnepies színt nem mutatott. Pusztán két kocsit ment a jelöltért;
nem voltak zászlók, nem volt lelkesen éljenző nagy közönség. – A zászlók helyett a sugárút
mentén hordárok kínálták boldog boldogtalannak br. Podmaniczky életrajzát [...]”⁶⁴

Arra azért lehetett számítani, hogy a félnyilvános helyeken a közhangulatot a válasz-
tók fogják irányítani.⁶⁵ A jelöltek támogatottságát azonban még a szűk választói kör
és a politika 19. századi működési keretei között is igyekeztek a közterületeken, vagyis
az utcán is valamilyen formában megjeleníteni: a választók mozgósítását elsősorban
utcai falragaszok, röplapok, kiakasztott zászlók révén próbálták elérni.⁶⁶

„Szilágyi Dezső a VIII. kerületi egyesült ellenzéki jelölt – kisebbségben látván pártját Jókai
pártjával szemben – a képviselő jelöltségről lemondott. Diadalittasan huzzák fel Jókai választói
a Mendlház és Berg Károly építész háza, valamint a takarékpénztári épület és Németh Samu
háza között az ép oly diszes mint óriási zászlót, mely képviselőjelöltjük dicsőségét hirdeti.”⁶⁷

A közterületeken való jelenlét részét képezték a különböző felvonulások és a párthí-
veknek a választási rendezvények közötti csoportos vonulásai, amelyek során – aho-
gyan arra már fentebb utaltam – a nők, illetve a gyermekek is – passzív vagy akár
aktív – megnyilvánulási lehetőséghez jutottak. A kiskorúak szerepeltetése már ekkor
elterjedt gyakorlattá vált: a gyermeki ártatlanságot a politikus mindmáig saját emberi
vonásainak hangsúlyozására használja fel.

A nők szerepvállalásának lehetséges kereteit ugyanakkor az *Egyetértés* következő
1878-as tudósítása mutatja be:

„A Terézvárosi hölgyek Helfy Ignácznak, július 21-ére [valójában július 31-ére – G. P.] eső
nevenapján gyönyörű fehérselyem zászlót készítettek aranyhimzéssel. A párthelyiségen
31-én közvacsora lesz, melyen Helfy nejével együtt megjelen s ezen alkalommal adják át
a Terézvárosi hazaszerető hölgyei zászlójukat a jelöltnek.”⁶⁸

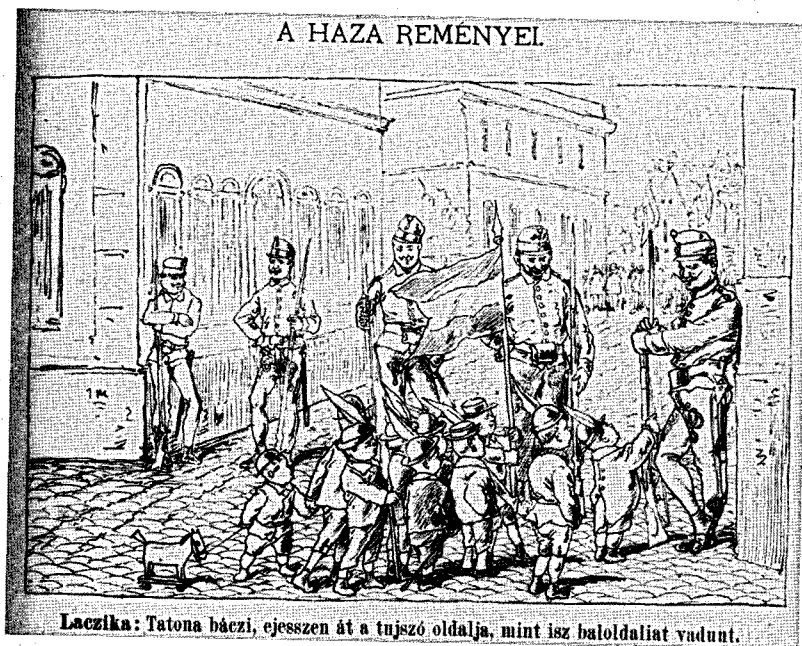
⁶⁴ *Egyetértés* 1878. augusztus 3. 1.

⁶⁵ A kampányeseményekről tudósító lapok jellemző fogása volt, hogy az ellenfél rendezvényein
a nem választók magas részvételi arányát mutassák be, ezzel is kisebbnek mutatta az ellenjelölt
valós támogatottságát, ezért a nem választók valós részarányáról ezek a tudósítások nem tekin-
thetők a leghitelesebbeknek (Szabó 1998: 41).

⁶⁶ Az 1874. évi XXXIII. törvénycikk 104. §-a csupán a zászlók „imaházra, állami, törvényhatósági,
városi vagy községi középületre, vagy nyilvános iskolára” történő kitűzését tiltotta (Magyar
Törvénytar 1872–1874: 330).

⁶⁷ A zászlókifeszítés apropója, Szilágyi Dezső visszalépésének híre utóbb kacsának bizonyult. Az
említett nagykörúti Mendl-ház volt egyébként Jókai Mór korteseinek főhadiszállása (*Ellenőr*
1878. július 17. Reggeli kiadás 1).

⁶⁸ *Egyetértés* 1878. július 29. 2. Szinte szó szerint ugyanígy számolt be az eseményről az *Ellenőr* és a *Pesti Napló*
is: *Ellenőr* 1878. július 29. Rendkívüli reggeli kiadás 2; *Pesti Napló* 1878. július 29. Esti kiadás 2. A július 31-ére
eső rendezvények egy része – így ez az ünnepség is – a rossz időjárás miatt később került megrendezésre.

11. kép. Gyermekek próbálnak bejutni a Nemzeti Lovarda előtt gyülekező választók közé

A 19. században a nők számos épületet nem, vagy csak meghatározott feltételekkel (férfikísérettel vagy a férfiaktól elkülönített ülésrendet követve) látogathattak, és bizonyos tevékenységeket nem is végezhetek.⁶⁹ Nem volt ez másként a választások kapcsán sem. Míg a szavazás helyszínéről például teljesen kitiltották őket, addig a választási gyűléseken felbukkanhattak, ám leginkább a fenti idézetben bemutatott módon vehették ki a részüket a jelölt melletti agitációból. A zászlóhímezés révén ugyan a nők is kifejezésre juttathatták politikai szimpátiájukat, de ez a sajátos, rájuk osztott feladat egyúttal meg is erősítette elkülönülésüket.⁷⁰

A polgárság és a férfiak dominanciájával jellemezhető közterületeken a maguk helyén tehát megjelentek a nem választók különféle csoportjai is. Míg az egyik fentebbi

⁶⁹ Hayden 2010: 100.

⁷⁰ Gyáni 1998a: 46–47. Zászlókat egyébként nemcsak a lelkes hívek készítettek, hanem megrendelésre is lehetett gyártatni, ahogy erről a kampány során a lapokban megjelent hirdetések tanúskodnak. Így például az *Egyetértés* 1881. május 29-ei számában jelentek meg választásizászló-hirdetések: Neumann Ignác festő (Sugár út 7.) a képviselőjelölt portréjával ellátott zászlók készítését vállalta, mellette Knopp és Steiner (Ó utca 12.), illetve Rosenzweig J. (Nagy Korona utca 21.) ajánlotta szolgálatait. Rosenzweig azt is ígérte, hogy négy óra alatt teljesíti a megrendelést, zászlóit pedig nemzeti színű rúddal, ezüstözött hegygel, rojttal, bojtokkal vagy tetszés szerinti feliratokkal is el lehetett látni (*Egyetértés* 1881. május 29. 7).

idézetben Táncsics Eszter és Csorba Géza a szemlélődő, érdeklődő nagyvárosi embert jelenítették meg, addig mások egyáltalán nem csupán nézelődés céljából látogatták a választási gyűléseket, hanem igenis hallatni kívánták a hangjukat.⁷¹ Ennek ellenére, ha volt is véleményformáló erejük, annak hatása nemigen bizonyítható, a választás napja pedig éppenséggel már a nem választók kizárásáról (is) szólt – noha a nem választók alkalmanként egészen a szavazóhelyiség bejáratáig kísérhették a választópolgárokat: az *Egyetértés* tudósítója 1881-ben a VIII. kerületi kormánypárti jelölt, Csepreghy János táborában „kevés választót, de annál több iparos suhancot” látott.⁷²

A választók meggyőzésének voltak továbbá a helyi véleményvezérek kapcsolathálóinak felhasználó elemei is. Ezek működési mechanizmusáról az alábbi, a VI. kerületi Busbach-párt vezetésének 1881. május 10-én Pucher József elnöke alatt tartott üléséről szóló idézet árul el részleteket:

„[F]elolvastattott a kerület választóinak névjegyzéke s a végrehajtó bizottság minden egyes tagja fogadalmat tett, hogy a párt érdekeit saját ismerősei körében terjesztendi, s a párt minél nagyobb győzelmének biztosítására egész szellemi erejével fog hatni.”⁷³

Ugyan a népes nagyvárosokban, így Budapesten is ekkor már jelentős szerepe volt a kampányban a szervezési kérdéseknek, de a választók mozgósításának professzionális logisztikája a századfordulóra fejlődött ki. Így a korszakban még nagy szerepe volt a személyes kapcsolatok bevetésének. A befolyásos honorácioroknak és a korteseknek a választókkal fenntartott személyes kapcsolatai különösen akkor értékelődtek fel, amikor felvirradt a választás napja.

A szavazás és a választók feletti kontroll a választás napján

„Végre, mikor elkövetkezik a nagy választási nap, már korán reggel összesereglenek a választók a kijelölt külön gyülekező helyre s onnan gyalog, elől vitt zászlók lobogtatása és zeneszó mellett vonulnak a választás színhelyére. S ott mindenik párt megbízza az elnökét és alelnökét, hogy mint bizalmi férfiak képviseljék a szavazatszedő urnánál a pártot; azok ügyelnek föl a szavazók személyazonosságára és hogy nem megy-e valaki kétszer szavazni. A pártelnök ajánlja a jelöltet pontban 8 órakor még más 10 választópolgár aláírása mellett s pontban 8 1/2 órakor kívánja a szavazatot, a mit a választási elnök ünnepélyesen kijelent.

⁷¹ Bácskai Vera hívta fel a figyelmet arra, hogy túlzás lenne a modern nagyváros lakóit Richard Sennett elmélete nyomán kizárólag passzív szemlélőként ábrázolni, hiszen a nagyvárosi ember – és nem csak előadóművészként, vagy magát mutogató *flâneur*ként – tevékeny aktor is lehet (Bácskai 1999: 171, illetve Sennett 1998: 223–236).

⁷² *Egyetértés* 1881. június 25. 2.

⁷³ *A Hon* 1881. május 12. Reggeli kiadás 1.

Kezdetben húszával bocsátják be párt szerint a szavazókat. Délig egyenlő lépést tart mind a kettő. Délután az egyik párt megcsappan. Már akkor csak öt percenként küldenek be egy-egy szavazót. Az ellenpárt felülkerekedik. De azért nem hagyják abba a harcot. Megindulnak hintókon, omnibuszokon, tejes-szekereken az elszórt híveket összeszedni, s nagy az öröm, mikor visszatér egy kocsí a megkapott szavazóval. Most kell vigyázni a vezéreknek és káplároknak, hogy a szállingó híveket az ellenfél el ne kapkodja; nyargonczok vágatnak a hírlapokhoz a bulletinekkal: mennyi a vörös toll száma, mennyi a zöldé. Az utcákat ellepik a néptömegek. Mindenki lázas izgalomban jár-kel. Végre megérkeznek az omnibuszok, a tejes-szekerek. Nagy az örömmiadal az ellenpártban: »Itt vannak az extravillánok!« Azok korábban nem jöhettek, mert a mezei munkával voltak elfoglalva. Ezek megint helyreütköznek az egyensúlyt. De más sem volt rest! Azok meg rezervában tartották a százaz bizottságot, s mikor már az ellenpárt biztosnak hitte a diadalt, akkor berukkolnak, és mire az éj beáll, csakugyan megszerzik néhány szavazattal a többséget. De még a kórházból is elhozzák a beteget – szavazni!»⁷⁴

A választási procedúra fő eseménye természetesen maga a nyílt szavazás volt. A választások színhelyeül egy belügyminiszteri rendelet szerint olyan épületeket kellett kiválasztani, amelyekért nem kértek bérleti díjat, ha pedig erre nem volt lehetőség, akkor a helyszín kijelöléséhez a miniszter engedélye kellett. A fővárosban három ilyen helyszín merült fel.⁷⁵ A II. kerületben a Fácán vendéglő és a III. kerületben a Korona vendéglő kiválasztása 1878-ban arra utal, hogy megfelelő középületek híján ezekben a városrészekben magántulajdonú helyiségek kibérlésére került sor. A III. kerületben azonban végül a Korona vendéglő helyett mégis az óbudai előljáróság épülete lett a szavazás helyszíne. 1881-ben viszont a II. kerületben a Medve utcai iskola tantermében került sor a szavazásra, míg Óbudán ekkor a Korona vendéglő termét választották az előljáróság épülete helyett.⁷⁶ Érdekes a VII. kerület számára kijelölt Lövölde épülete: itt eredetileg nem derült ki egyértelműen, hogy kell-e bérleti díjat fizetni, a szavazást ennek ellenére itt ejtették meg. 1884-ben két helyszínen merült fel a bérleti díj fizetése. A fővárosi központi választmány 1884. június 9-ei ülésén tárgyalták azt a belügyminiszteri leíratot, amely jóváhagyta a „fizetős” választási helyszíneket, azzal az óhajjal, hogy a Lövölde bérleti díját nem lehetne-e 75 forintról 50-re lealkudni. Márkus József helyettes főjegyző közlése szerint tárgyaltak erről, de eredménytelenül. Kamermayer Károly polgármester viszont elmondta, hogy Óbudán a Korona vendéglő tulajdonosa időközben elengedte a 15 forint bérleti díjat.⁷⁷

⁷⁴ Jókai 1893: 161–162.

⁷⁵ *Egyetértés* 1878. július 23. 2; *Ellenőr* 1878. július 23. Reggeli kiadás 1; *A Hon* 1878. július 23. Reggeli kiadás 2.

⁷⁶ *Egyetértés* 1881. június 24. Melléklet 2.

⁷⁷ *Nemzet* 1884. június 10. Reggeli kiadás 1. A fővárosi központi választmány 1884. május 25-ei ülésén kérelmezte e két választási helyszín belügyminiszteri jóváhagyását (MNL OL K 150. 1181. cs. 1884-II-10. 28 329/1884. 29 099. jegyzőkönyvi szám).

A szavazás napján a rendfenntartásban egyrészt a – választási elnöknek alárendelt – rendőrség, illetve ahol tömegesebb jelenetekre lehetett számítani, a katonaság vett részt.⁷⁸ Másrészt az egyes pártok bizalmi férfiakat választottak, közöttük nemcsak olyanokat, akik a választások menetét ellenőrizték, hanem olyanokat is, akik az utcai közrend fenntartásában segédkeztek.⁷⁹ A szavazás napján tehát a tömegek szabályozott mozgásának biztosítása valamennyi induló párt közös feladata volt.

A választani kívánó választópolgároknak előzetesen a kerületi előljáróságokon kellett átvenniük választói igazolványukat, „bárcájukat”. Ha nem vették át előzetesen, elvileg a szavazás alkalmával a helyszínen is megtehették azt, és leadhatták voksukat

⁷⁸ „A választás vezetése, a rend fenntartása és e célból teendő minden előleges intézkedés a választási elnök feladata és kötelessége; ő rendelkezik a rend fenntartására kirendelt rendőri közegekkel és szükség esetén a fegyveres erővel. A szavazatszedő küldöttségek elnökeinek feladata és kötelessége az eléjük utasított választók szavazatainak összeszedése, ők határoznak a szavazatok ellen felmerült kifogások felett, s a küldöttség szavazó helyiségében és annak közvetlen környékén ők ügyelnek a rend fenntartására, e célból a választási elnöknek rögtön teendő jelentés mellett, a fegyveres erővel is rendelkezhetnek.” (1874: XXXIII. tc. 67. §. Magyar Törvénytar 1872–1874: 325.) A választások fegyveres biztosításának részletes szabályozásával kapcsolatban a következő 1881-es tudósítás nyújthat adalékokat: „A fővárosi központi választmány ma délután ülést tartott, leginkább a választásoknál szükséges katonai erő alkalmazása ügyében. A választási elnökök értekezlete a rend fenntartása végett Thaisz főkapitányt megbízta, hogy a budapesti térparancsnokságot kérje fel bizonyos mennyiségű katonai erő kirendelésére. – A főkapitány kijelenté a választmányban, hogy a térparancsnok sajnálattal konstátálta, hogy a helyben levő katonaság igen kevés s csak kétszáz embert bocsáthat az elnökök rendelkezésére [...]. A közp. választmány – bár többek által hangsúlyoztatott, hogy a választmánynak nincs joga katonai karhatalmat rendelni ki, a kormány pedig nem is fogja megteríteni ez előlegesen, tehát nem szükségéből felmerült költséget – mégis jóváhagyta a kerületi elnökök intézkedését. Az ötszáz forintot Thaisz főkapitány előlegezte s mindjárt letette. [...] A katonai erőn kívül – mint bejelentetett, Thaisz saját közegeit következőleg osztá szét a kerületekben: I. ker. 1 tisz, 2 biztos, 1 lovas, 8 gyalogrendőr, II. ker. 2 tisz, 3 biztos, 2 lovas, 12 gyalogrendőr, III. ker. 2 tisz, 3 biztos, 2 lovas, 12 gyalogrendőr, IV. ker. 2 tisz, 3 biztos, 2 lovas, 12 gyalogrendőr, V. ker. 1 tisz, 2 biztos, 2 lovas, 12 gyalogrendőr, VI. ker. 3 tisz, 4 biztos, 10 lovas, 32 gyalogrendőr, VII. ker. 2 tisz, 4 biztos, 4 lovas, 20 gyalogrendőr, VIII. ker. 4 tisz, 4 biztos, 4 lovas, 30 gyalogrendőr, IX. ker. 4 tisz, 3 biztos, 6 lovas, 20 gyalogrendőr.” *Egyetértés* 1881. június 24. Melléklet 2. (Kiemelések az eredetiben.) A *Függetlenség* is ezeket a választókerületenkénti adatokat közölte, de *A Hon* adataival egybehangzóan úgy tudta, Thaisz nem kétszáz, hanem hétszáz katonát kapott: *Függetlenség* 1881. június 24. 2; *A Hon* 1881. június 24. Reggeli kiadás 2. A *Pesti Napló* viszont szintén a kétszáz katonas verzióról számolt be: *Pesti Napló* 1881. június 24. Reggeli kiadás 2. A kirendelt rendőri erők kerületenkénti elosztása egyébként mutatja, melyik kerületben mennyire tartott atrocitásoktól a rendőrfőkapitány: mint látható, Thaisz a VI., a VII., a VIII. és a IX. választókerületben, közülük is leginkább a VI.-ban számított incidensekre a voksolás során.

⁷⁹ A pártok aznap feladata természetesen nemcsak erre terjedt ki: „Megneveztettek gyorsfutárokat, kik napközben többször a szavazat eredményét a választókhoz házhoz viszik, és az utcán is szétosztják. Kirendeltettek a kocsik, melyek a beteges választókat a választás színhelyére hozzák, és azok elhozatalára, kik indolentiából a szavazástól magokat megvonni akarják.” *Ellenőr* 1878. augusztus 4. Reggeli kiadás 2. A *Függetlenség* 10. képen a Podmaniczky-párt jelenti be az általuk delegált bizalmi férfiak személyét a párt – már említett – fejlecs levélpapírján.

– más kérdés, hogy a gyakorlatban ezt hány esetben tagadták meg. A választókat csak az épületeken belül osztották szavazókörkbe, időnként vezetéknévük kezdőbetűi alapján két csoportra bontva őket.

A választók térhasználatára feletti ellenőrzés igénye jelenik meg egy, a Budapest Főváros Levéltárában fennmaradt térképvázlaton. Az Incze György fővárosi főmérnök szignójával ellátott térkép⁸⁰ négy pesti választókerületben a szavazás lebonyolítását szolgáló, a térképeken satírozással jelölt épületek környékének helyszínrajzát ábrázolja az egyes jelöltek választóinak felvonulási útvonalával, a pártok „állásával” és a szavazók csoportjai között felállított – a korabeli sajtótudósítások és választási jegyzőkönyvek által is említett – deszkakerítések bejelölésével. A térképvázlat tehát az egyes jelöltek hívei közötti összeütközések megakadályozására a felettük gyakorolt ellenőrzés megszervezését volt hivatott elősegíteni.⁸¹ Bár a térkép keletkezési körülményeiről nem sokat tudunk, közelebbi datálását segíti, hogy a VI. kerületi választási helyszínt bemutató részleten nemcsak a ténylegesen elindult három jelölt – Podmaniczky Frigyes, Helfy Ignác és Radocza János – hívei számára rezervált területeket tüntették fel, hanem a kerületi választók egy csoportja által – a jelölt vonakodása ellenére – újra meg újra indítani kívánt neves építész és építési vállalkozó, Bobula János számára is kijelöltek egy térséget. Bobula végül a VI. kerületi jelöltségről július 30-án végérvényesen lemondott, és hívei Podmaniczky táborát gyarapították.⁸² Így a térkép nem a végül megvalósult elkülönítést ábrázolja, hanem a fővárosi törvényhatóság berkein belül született, a választások rendjének biztosítását szolgáló előzetes forgatókönyv dokumentuma. Keletkezése talán a központi választmánynak a választókerületi bizottsági elnökökkel július 31-én tartott értekezletéhez köthető. Ezen „a választási helyiségek, a szavazásnál szükséges segédszemélyzet beosztása, a pártoknak a választás színhelyén miszerént leendő sorakozása, a szükséges kerítések felállítása iránt minden kerületre nézve külön részleges intézkedések tétettek.”⁸³

⁸⁰ BFL XV.16.e. 257/1. Követválasztási pártok állása. A VI–IX. kerületi helyszínrajzok a pártállások jelölésével, 1878.

⁸¹ Talán ez a térkép az előzménye az utóbb, a 6707/eln./1896. számú honvédelmi miniszteri rendeletben rendszeresített, a karhatalmi helyszínbiztosítás segítségét szolgáló, a szavazás helyszínére vezető, illetve elzárandó utcákat ábrázoló helyrajzi tervnek (Csekő 2006: 332–333).

⁸² A lemondásról a másnap megjelenő sajtó tudósított: *Ellenőr* 1878. július 31. Reggeli kiadás 2; *Pesti Napló* 1878. július 31. Reggeli kiadás 2.

⁸³ *Egyetértés* 1878. augusztus 1. 2; *Ellenőr* 1878. augusztus 1. Reggeli kiadás 2. A rend fenntartásához katonai segédet is igénybe lehetett venni, és ebben a pártok által delegált rendező bizottságok is segédkeztek (A *Hon* 1878. augusztus 1. Reggeli kiadás 2). A pártok eme bizottságaiba néha igen nagy létszámban választottak tagokat: 1884-ben a IX. választókerületben Kemény Gábor pártja 100, kokárdával és Kemény arcképével felszerelkezett rendezőt állított ki, a terézvárosi Festetics-párt pedig 200 fős rendező bizottságot választott (*Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 2; uo. 1884. június 11. Reggeli kiadás 2).

Említésre méltó, hogy a térképet szignózó Incze György fővárosi közhivatalnokként nem a kormánypárt megbízható embereként vett részt a térkép elkészítésében: a *Pesti Napló* szerint valójában a (mérsékelt) ellenzékhez húzott:

„A városi főmérnök, Incze összehívta tiz hivatalnokát s egy ivet mutatva nekik, körülbelül így szólt: Látják ezt az ivet. Azon több név van, legfölül az enyém. Egy magas állami tisztviselő adta nekem az ivet, azt mondva, mi föl vagyunk jelentve a kormánynak, hogy a Józsefvárosban az ellenzékkel tartunk. A magas állami tisztviselő azt is mondta nekem, hogy ebből reánk nézve baj lesz. Én már öreg vagyok, az állam szolgálatában carrière-re nem tartok számot s így majd csak az ellenzékkel szavazok; de önök fiatalok, kötelességemnek tartottam ezt önökkel közleni!”⁸⁴

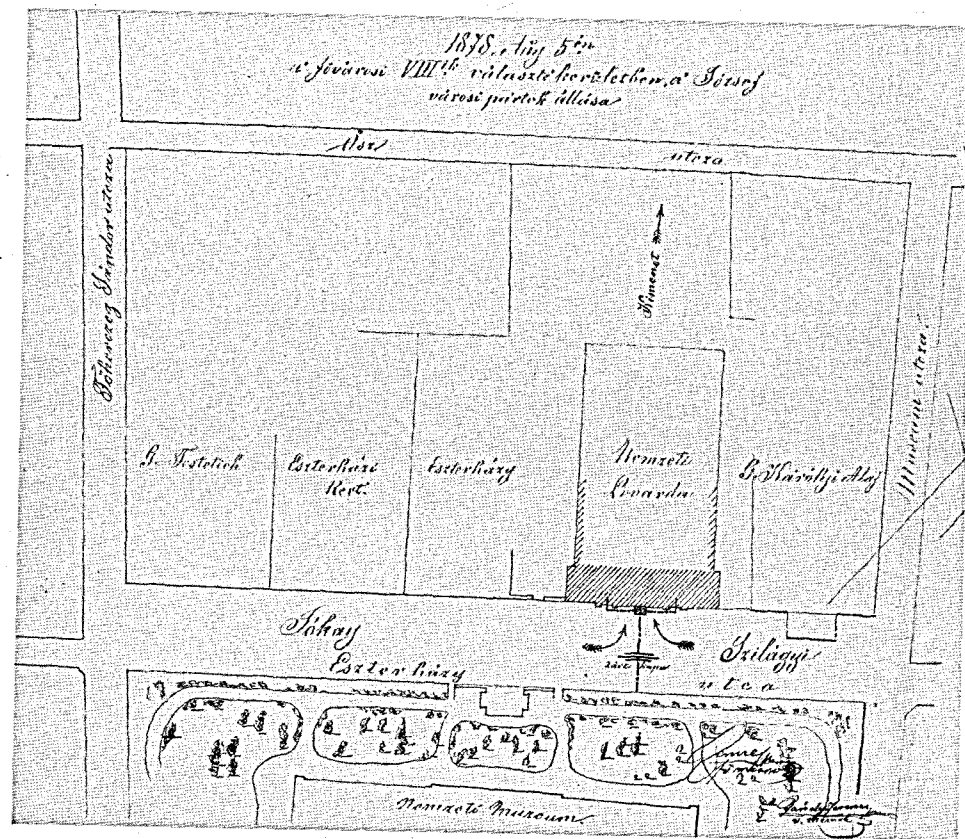
A térképvázlat másik érdekessége, hogy nemcsak a már eleve lefutottnak tűnő és – az egyetlen jelölt, Wahrmann Mór közfelkiáltással történt megválasztása révén – valóban el is maradt lipótvárosi választás,⁸⁵ de a meglehetősen mozgalmasra sikeredett, három jelölt indulásával és csak a második fordulóban megszületett végeredménnyel zárult belvárosi választás helyszínére sem ad akciótervet (és mellel a budai választókerületek szintén hiányoznak róla).

A belvárosi volt az a különös választás, ahol a városrész lokálpatrióta elitjének legjavát tömörítő Saskör jelöltje győzött a kormánypárti jelölt felett, a függetlenségi ellenzéki Irányi Dániel pedig végül csupán 27 szavazatot kapott. Talán a függetlenségi jelölt esélytelensége – és az esélyes jelölt, Királyi Pál valóban mérsékelt ellenzékiisége – tette eleve feleslegessé a komolyabb felkészülést ebben a kerületben. A korabeli sajtóban ugyanakkor visszatérő toposz, hogy ez az „ország első választókerülete”, amelynek mandátumát korábban Deák Ferenc birtokolta, ahol a választók a legfelölősségteljesebbek. Vélhetően ez sem indokolta a készültséget ebben a – kielezett küzdelem ellenére nyugodt körülmények között szavazó – kerületben. A Belvárosban – talán ezért is – elmaradt a választók átvonulása a kerületen.

„A belvárosban csak a városháza tornyán lengő nagy nemzeti lobogó jelzi, hogy ma van a képviselőválasztás napja. A szokásos zászló disz a házakon, a választó menetek az utcákon, a zajos lelkesült tömegek mind hiányoztak. Az ország első választó kerületének polgári [sic!] puritán egyszerűséggel és lehetőleg csöndben mentek az utcákon. A városrész

⁸⁴ *Pesti Napló* 1878. augusztus 3. Reggeli kiadás 2. A szavazási listák tanúsága szerint, bár Incze György valóban a józsefvárosi választói névjegyzéken szerepelt, mégsem adta le voksát augusztus 5-én, tehát a „magas állami tisztviselő” feddése nyomán végül ellenzéki elkötelezettsége mégiscsak megingott. BFL IV.1405. 4. nagydoboz (1878. évi választói névjegyzékek, VIII. választókerület), 2. nagydoboz (1878. évi szavazási listák, VIII. választókerület).

⁸⁵ Wahrmann választói egyébként a jelölt főhadiszállásától, a mai Gresham-palota helyén álló Nákó-háztól vonultak a választás színhelyére, a Vigadó épületébe (*Pesti Napló* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1).

15. kép. A VIII. kerületi szavazótáborok elhelyezkedése 1878-ban

végigvonult az egész városrészen, hogy választási helyisége a Lövölde közvetlen közelében volt, s a párt ennek „ablakából saját jelvényeit dobálta az utcára, ezeket felkapkodták s ezzel mulattak, míg a választók Hoffmannra szavaztak”⁹⁵

A VIII. kerületi térképrészlet (15. kép) a Nemzeti Múzeum mögött álló Nemzeti Lovarda (16. kép) környékét mutatja be. A következő sajtótudósítás egyrészt rávilágít arra, hogy a cél elsősorban az volt, hogy a különböző pártállású híveket a szavazóhelyiség körül különítsék el egymástól, hiszen másutt is előfordult, hogy az egyes pártok hívei ugyanazon a téren gyülekeztek. Másrészt kiderül belőle a választók elkülönítésének másik célja, az eseményekbe beleszólni kívánó nem választók minél távolabb tartása a voksolás színhelyétől:

⁹⁵ Pesti Napló 1878. augusztus 6. Reggeli kiadás 2. Úgy tűnik, a Hoffmann-párt viszont nem tartott felvonulást.

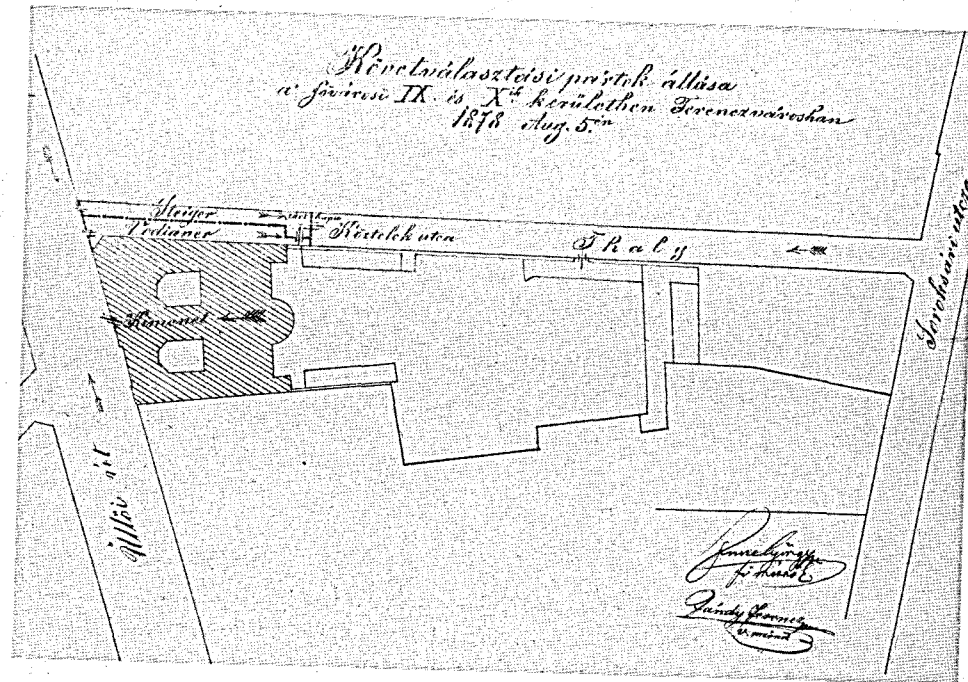

16. kép. A mára már lebontott Nemzeti Lovarda épülete, 1880-as évek

„A Józsefvárosban, hol pedig a pártharcz tán legnagyobb méreteket öltött, a pártok egymás közvetlen közelében gyülekeztek, a templomtér jobb felén a Jókai-párt, a baloldalon a Szilágyi-párt. Mindkét párt számos zászlóval jelezte a gyülekezés helyét; a Jókai-párt a hajnali órákban zeneszóval járta körül a várost; később mind a Jókai-isták, mint a Szilágyisták részéről diszes bandérium (a Jókai-párt részéről mind magyar nemzeti öltönybe öltözött választók) serkentették a népet részvételre. A lovardához megérkezve, a Jókai-párt a Sándor-utca felől való, a Szilágyi-párt a muzeum-utca felől való oldalon foglalt állást, itt deszkafal által elválasztva. Az utcák bejáratánál rendőrök képeznek sorfalat s visszatartják a nem választó közönséget, mely kiválólag e kerület felé nyomul az egész városból. Az utcára szolgáló muzeumkert a közönség elől el van zárva; ennek kerítése mögöl csak Pulszky rivalkodik kifelé, élénken rendreutasítva az ellennézett választók által.”⁹⁶

A IX. kerületi térképrészlet (17. kép) tervezete nyomán a két kormánypárti jelölt, Steiger Gyula és Wodianer Béla egymáshoz közelebb beosztott híveihez képest a függetlenségi Thaly Kálmán választóinak szemből kellett volna megérkezniük a választás helyszínére. A választás napjára azonban feltehetően megváltozott a pártok elrendezése: az Egyetértés, az Ellenőr és A Hon egyöntetű felhívása szerint részben a Soroksári

⁹⁶ A Hon 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1. Pulszky Ferenc, a Nemzeti Múzeum akkori igazgatója ekkor már túl volt a szavazási procedúrán: Szilágyi hívei közül elsőként adta le voksát az egyik küldöttség előtt. BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1878. évi szavazási listák, VIII. választókerület).

17. kép. A IX. kerületi szavazótáborok elhelyezkedése 1878-ban

utca, részben pedig a Ferenc térre hívták össze Wodianer híveit, hogy a Soroksári utcában egyesülve innen, tehát a térképen a Thaly-pártnak kijelölt irányból közelítsék meg a Köztelek épületét.⁹⁷ A szavazás során az elkülönítés ellenére a karhatalom mindvégig jelen volt, sőt, mint ahogyan a választási jegyzőkönyv fogalmaz: „csak este felé kellett az Üllői úton a Köztelek előtt az utcai forgalom szabadon tartása végett az összecsoportosult nép között egy csapat katonaságot felállítani”.⁹⁸ A térképhez képest eltérően megvalósult forgatókönyvre utal az is, hogy a második fordulóban szintén Thaly hívei érkeztek az Üllői út felől.⁹⁹ Feltehetően a hatóságok időközben rájöttek, hogy a nagyobb és potenciálisan veszélyesebb függetlenségi tábort érdemesebb

⁹⁷ Egyetértés 1878. augusztus 4. 2; Ellenőr 1878. augusztus 4. Reggeli kiadás 2; A Hon 1878. augusztus 4. Reggeli kiadás 2. Már az 1848-as választásoktól kezdve, amikor még Pest V. választókerülete volt a Ferencváros, a választás helyszíne a Köztelek – erősen átalakított formában ma is álló – épülete, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület székháza volt, ez a mai Üllői út 25. (Berza [főszerk.] 1993: II. 738. Köztelek szócikk.)

⁹⁸ BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1878. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület).

⁹⁹ A Thaly-párt fél nyolckor gyülekezett a Ferenc téren, majd innen az Üllői úton át vonult a Köztelekhez, míg a Steiger-párt szavazói 6 és 7 óra között találkoztak a Bakács téri kisdóvónál, majd a Soroksári utca felől közelítették meg a választási helyszínt (A Hon 1878. augusztus 21. Esti kiadás 1; Egyetértés 1878. augusztus 23. 2; A Nép Zászlója 1878. augusztus 24. 2).

a szélesebb utca felé terelni, sőt augusztus 22-én már Thaisz Elek rendőrfőkapitány is tiszteletét tette itt.¹⁰⁰ Thaisz a választási helyszínen történő személyes megjelenésével már más alkalmakkor is demonstrálta, hogy a rendőrség ura a helyzetnek.¹⁰¹

Az valamennyi térképvázlatban közös, hogy a választók, miután leadták szavazatukat, egyetlen kijáraton át távozhattak a voksolás helyszínéről, tehát a hatóság szemszögéből a szavazás után azonnal kikerültek a potenciális rendbontók szerepéből. Azt azonban hozzá kell tenni, hogy a választókat kicsi, általában ötfős csoportokban engedték a választási küldöttségek elé, ennek megfelelően a helyszínt már nem tömegesen hagyták el. Az sem volt ugyanakkor ritka, hogy egy szavazó az „övéihez” visszatérve várta meg az eredményhirdetést.

A fentiekben bemutatott térkép mindemellett nem egyedülálló a korszakban: a budapesti rendőrségi iratokban, az 1875-ös választásokra vonatkozó feljegyzések között találhatók hasonló, ám keltezetlen és nem szignált térképvázlatok.¹⁰² Az egyik ilyen skicc az 1875-ös V. választókerületben, azaz a még ketté nem osztott Terézvárosban lebonyolítandó szavazás előkészítéseképpen a terézvárosi iskola, vagyis az 1878-as VI. kerületi választási helyszín (Függelék 11. kép), míg egy másik az Üllői úti Köztelek környékét (Függelék 12. kép) ábrázolja. Ezeken a térképvázlatokon az egyes táborokat nem azonosították a jelöltek megnevezésével, de datálásukat segíti, hogy mind a terézvárosi, mind a ferencvárosi vázlat két szavazótáborral számol, a terézvárosi részleten pedig az 1878-ban már megvolt Proféta Kávéház helyén még egy pékség található. A térképvázlatok létrehozásának körülményeire nézve tanulságos, hogy az 1875-ös térképek a rendőrség budapesti főkapitányságának iratai közt maradtak fenn, tehát a szavazás zavartalan lebonyolításának megszervezése érdekében ez a szerv használhatta fel őket.

Az 1875-ös térképvázlaton a pártok elhelyezkedését egy 1875. június 29-i keltezéssel kiadott és a rendőrség által gondosan megőrzött falragasz segít azonosítani.¹⁰³

¹⁰⁰ Egyetértés 1878. augusztus 23. 2; A Nép Zászlója 1878. augusztus 24. 2. Ekkor nem a Köztelek első emeleti helyiségeiben zajlott le a voksolás, mint az első fordulóban, mert időközben egy tanszerkiállítás nyílt meg ott, hanem az udvar hátsó részén, sátrakban tartották azt (A Hon 1878. augusztus 22. Esti kiadás 2).

¹⁰¹ Így tett az 1884-es választások alkalmával is: kora reggel körbekocsizta a fővárosi kerületeket (Varga 2010: 29–30). Az 1877. decemberi, Verhovay Gyula gyújtó hangú beszéde nyomán incidensekbe torkollott orosz- és kormányellenes tüntetésen azonban Thaisz részvétele visszafelé sült el, és őt magát is atrocitás érte (BFL VI.1.b. 8. nagydoboz).

¹⁰² BFL VI.1.b. 9. nagydoboz.

¹⁰³ „1-ször. Ünneplés tömeges felvonulás esetében a Horn-pártbeli választók az országuton a szegedi kávéház előtt gyülekezvén egybe, a három dob és az akácfa utcán át vonulnak a terézvárosi templom megettére s ott a Fleischmann-féle házban levő Holocher kávéház előtt helyezkednek el. A Falk-pártbeli választók ellenben ünneplés tömeges menettartás esetében a vaczi-uton levő hazai takarékpénztári épület előtt gyűlvén egybe, a két szerezcsen utcán fognak a nagymező utcába bevonulni s a Benkert kávéház és templom közti téren megállapodni. 2-szor. Azon választók, kik egyenként jelennek meg a választási helyen, A Kisdíófa, Kismező, Akácfa, Gyár és Nagymező utcákon át a Királyutca valamint a Nagymező utca felől is csatlakozhatnak pártfeleikhez. 3-szor. A pártfelek elhelyezkedési teréről, a választás megnyitásakor sorshuzás útján megállapítandó

A hirdetmény szövegéből kitűnik, hogy az 1875. július 1-jei választásokon a választók útvonalának szabályozására a két párt megbízottjai és a választási elnökség között külön megállapodás jött létre, amit az adott plakáton a nagyközönséggel is tudattak. A választók már ekkor is – akárcsak 1878-ban – a kerület forgalmas és nagy kiterjedésű pontjain, de egymás közelében gyülekeztek, hogy aztán eltérő – és az 1878-as választáshoz képest is alternatív – útvonalakon közelítsék meg a szavazás helyszínét. A falragasz szövegéből kiderül továbbá, hogy a szervezők külön gondoltak az egyénileg voksolni igyekvő választókra, és a nem választók távoltartását is részletekbe menően szabályozták.

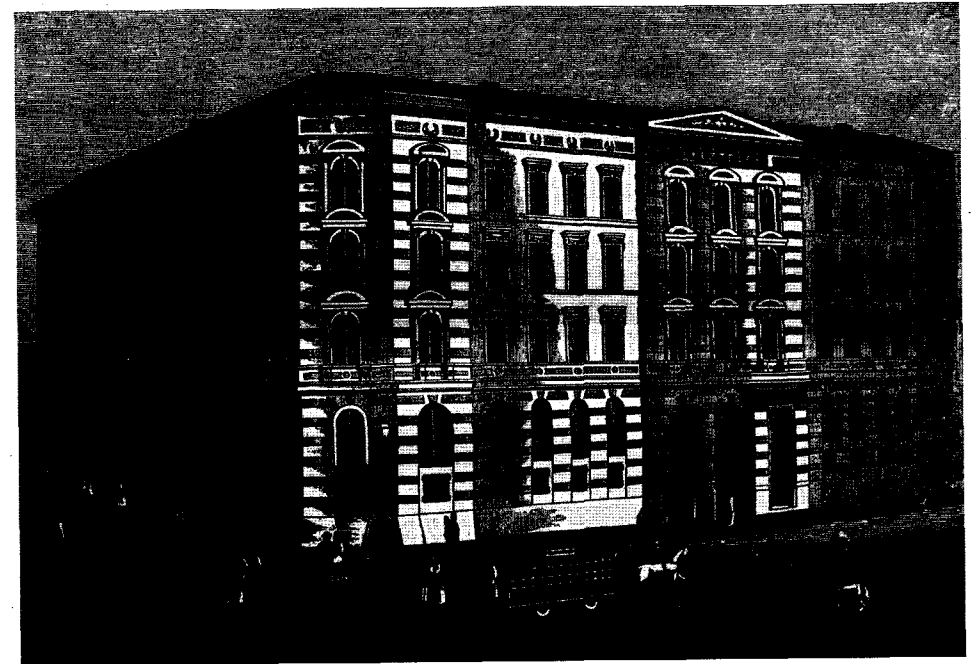
Az 1875-ös térképvázlatok közül a Köztelek környékét ábrázoló rajz szerint az épület Köztelek utcai bejáratánál felhúzott deszkafal, illetve a két szavazótábornak az Üllői út, valamint a Soroksári utca felőli érkezése hivatott a választók elkülönítésére, míg a Köztelek Üllői úti bejáratán távozhattak a választók. A terézvárosi térkép ugyanakkor – az 1878-as változattal szemben – mindkét tábornak külön-külön kijáratot mutat a Király utca felé. Ez a megoldás 1878-ra valamennyi ábrázolt választási helyszínen eltűnik, pedig a sajtó szerint a leszavazott választók gyakran visszatértek jelöltjük táborába.

Az 1881-es és az 1884-es választások esetében csak a sajtóból lehet rekonstruálni a jelöltek táborainak vonulási irányát. 1881-ben a IV. kerületben Királyi Pál választói eleve a Városház téren, tehát a szavazás helyszínétől szolgáló emeleti tanácsteremnek otthont adó régi pesti városháza előtt gyülekeztek, míg Havas Sándor hívei sem messziről, a városház mögött található, a Török Császárhoz címzett kávéházból vonultak oda.¹⁰⁴ Wahrmann Mór lipótvárosi választói számára az 1878-as vonulási útvonal lett újra kijelölve a Nákóház és a Vigadó között, míg mérsékelt ellenzéki ellenfele, Bródy Zsigmond hívei reggel hétkor gyülekeztek a Széchenyi téren (a mai Szabadság tér déli részén).¹⁰⁵ 1881-ben a VI. kerületi függetlenségi Helfy-párt gyülekezőhelyéről, a Váci körút (ma Bajcsy-Zsilinszky út) 19. számú ház elől már reggel hétkor az Ó és a Gyár (ma Jókai) utcán át a terézvárosi templomtéri (ma Pethő Sándor utcai) iskolaépülethez vonult, ahol a templom mögötti Prófeta (ma Hegedű) utca felőli területet foglalta el, míg a Busbach-párt a Gyertyánffy-ház

rendben fognak a két párt választói felváltva 15-önként a választási helyiség épületébe beszéllíteni, hol azok, kik már választási igazolványokkal el vannak látva a szavazási helyiségbe azonnal belépnek, ellenben azoknak, kik még azzal ellátva nincsenek, igazolványuk a belépés előtt átszolgáltatik, csak így lehetvén a választási törvény 34-ik §-ának azon rendelete kivihető, miszerint a választási helyiségben, a működő közlegeken kívül csak választók lehessenek jelen. A kik a választók névjegyzékébe felvetteknek nem találtnak, nyomon eltávoznak anélkül, hogy a szavazási helyiséget érintsék. 4-szer. A szavazók neveik első betűje szerint fognak a három szavazatszedő küldöttség közt feloszlatni. – Ez iránt a pártok megállapodási helyén, valamint a küldöttségek asztalai felett találandó falragaszok szolgáltatnak a tisztelt választó közönségnek tájékoztatást. 5-ször. Szavazás után a választási helyet azonnal elhagyni mindenki kéretik. – Az eltávozás a templom utcán történik.” BFL VI.1.b. 9. nagydoboz. (Kiemelések az eredetiben.)

¹⁰⁴ *Függetlenség* 1881. június 25. 1. Az 1884-es választásokon a szintén függetlenségi Degré Alajos pártjának is ez a kávéház volt a gyülekezőhelye (*Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 2).

¹⁰⁵ *Egyetértés* 1881. június 23. Melléklet 2; *Függetlenség* 1881. június 24. 2.

18. kép. A Köztelek épülete – igaz, teljesen átalakítva – ma is áll

(azaz a Deák Ferenc téri Anker-ház¹⁰⁶) előtt gyülekezett, majd a Király utca felől érkezett a választás helyszínére, és a terézvárosi templomtérnek a Benkert Kávéház melletti részét foglalta el.¹⁰⁷ Itt deszkakerítés, valamint a Schmerling-ezred néhány szakasza és a kirendelt rendőrök mellett egy század huszár is segített fenntartani a rendet. A *Függetlenség* beszámolója szerint délelőtt nem is volt szükség rájuk, viszont ezt követően épp ők lettek a rendetlenség fő okozói. A tudósításból az is kiderül, hogy a korszakban még ismeretlen volt a választás idejére bevezetett szesztilalom szokása:

„Míg az iskolaépületben csendesen folyt a szavazás, azalatt az élet a templom előtt mind egyre élénkült, a mi bár nem lelkesedésnek, mint inkább ama halomnyi sörös hordó kiürült tartalmának tulajdonítható, melyet a Busbach-párt bocsátott közre boldognak boldogtalannak. A tengeri sör természetesen meg is tette hatását. A rendőrség maga is jó porciót kapott a potyából, maga is garázdálkodni kezdett, mi azután mindegyre fokozta a lassankint lábra kapott rendetlenséget.”¹⁰⁸

¹⁰⁶ Déry 2006: 156.

¹⁰⁷ *Egyetértés* 1881. június 23. Melléklet 2; *Függetlenség* 1881. június 25. 1; BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1881. évi választási jegyzőkönyvek, VI. választókerület).

¹⁰⁸ *Függetlenség* 1881. június 25. 1. Szó szerint ugyanez a szöveg: *Pesti Napló* 1881. június 24. Esti kiadás 2.

A VII. kerületben nem bővelkedett izgalmas eseményekben az 1881-es voksolás. A kerületi választók ekkor nem együtt, hanem egyenként érkeztek az ekkor is a választás helyszínét adó Löwölde épületéhez, ahol az udvaron hosszában felhúzott deszkafal választotta ketté a bejáratától jobbra gyülekező Hoffmann-párt és a balra csoportosuló Breslmayer-párt választóit, a szomszédos nyaralóépület sövényénél pedig a rendőrök mellé kirendelt, a fővárosban állomásozó 67. gyalogezred csapatnyi katonája pihengetett.¹⁰⁹

„Midőn az elnök 7 óra 40 perczkor a választás eredményét ki akarta hirdetni, számos választó, szavazati igazolványukat felmutatva, tiltakozott az elnök azon eljárása ellen, hogy oly korán fejezte be a választási eljárást. Braun Ignác, a Breslmayer-párt egyik bizalmi férfa óvást is emel az elnök ezen eljárása ellen, indokolván ezt azzal, hogy a Breslmayer-párt emberei legnagyobbbrészt iparosok, csak 7 órakor végezvén be munkájukat, ezen idő letelte után gyakorolhatják választási jogukat.”¹¹⁰

1881-ben a Józsefvárosban Mudrony Soma függetlenségi jelölt pártjának a Mátyás tér lett gyülekezőhelyeül kijelölve, a mérsékelt ellenzéki Szilágyi-párt a józsefvárosi templomtér (ma Horváth Mihály tér) plébánia felőli oldalán, míg Csepreghy János kormánypárti asztalosmester tábora ugyanezen tér másik oldalán gyülekezett. Ezután tízperces eltérésekkel indították a három pártot a választás színhelye, a Nemzeti Lovarda felé, ahová Szilágyi hívei a Múzeum utcán, Csepreghy hívei a Főherceg Sándor (ma Bródy Sándor) utca felől érkeztek, ezzel szemben a függetlenségi szavazóknak az Ősz (ma Szentkirályi) utcai hátsó bejáraton keresztül bejutva a Lovarda hátsó udvarában kellett várakozniuk.¹¹¹ A Lovarda előtt itt is deszkakerítés választotta el Csepreghy és Szilágyi választóit. A IX. választókerületben Kemény Gábor választói érkeztek az Üllői út felől a Köztelekhez, míg Thaly hívei a Soroksári utca irányából.¹¹²

Az 1884-es választásokon a két esélyes belvárosi jelölt közül Zichy Jenő hívei a Régiposta utcai Schodl-féle vendéglőben, Királyi Pál választói a Városház tér 4. számú ház udvarán gyülekeztek, de a választás színhelyén ebben az évben sem különítették el a választókat. Az V. kerületben Wahrmann Mórt ismét ellenfél nélkül, egyhangúlag választották meg, így tömegmozgalmakra sem volt szükség. A VI. kerületben Busbach Péter választói foglalták el a terézvárosi templomtérnek a Benkert Kávéház melletti részét, míg Festetics Pál választói a templom mögött, a Prófeta Kávéház melletti részen gyülekeztek. A szavazásra azonban ötösével, felváltva járulhattak az egyes pártok választói.¹¹³ A VII. kerületben a Matlekovits-párt az Orczy-ház

19. kép. Az 1890-ben lebontott Löwölde klasszicista épülete egy reformkori litográfián

elől indult, és a Király utcán át vonult, míg az Eötvös-párt a Károly körúti Szegedi Kávéháztól a Dob utcán vonulva közelítette meg a Löwölde épületét.¹¹⁴

A VIII. kerületben 1884-ben – három jelölt lévén – újra megnyitották a Lovarda Ősz utca felőli hátsó bejáratát is. Ezt újra a függetlenségi jelölt, ezúttal Irányi Dániel kapta, míg a legbizarrabb menettel bevonuló antiszemita Verhovay Gyula hívei az előkelőbb főbejárat Sándor utca felőli részén helyezkedtek el.¹¹⁵

A IX. választókerületben ekkor mindkét párt a Bakáts téren gyülekezett, Tompa Antal hívei a templom homlokzata előtt, a mai Ráday utca felőli területen, míg Kemény Gábor pártja a Bakáts tér hátsó részén, az óvoda épülete előtt. A két tábor

¹⁰⁹ Egyetértés 1881. június 25. 2; Függetlenség 1881. június 25. 2.

¹¹⁰ Egyetértés 1881. június 25. 2.

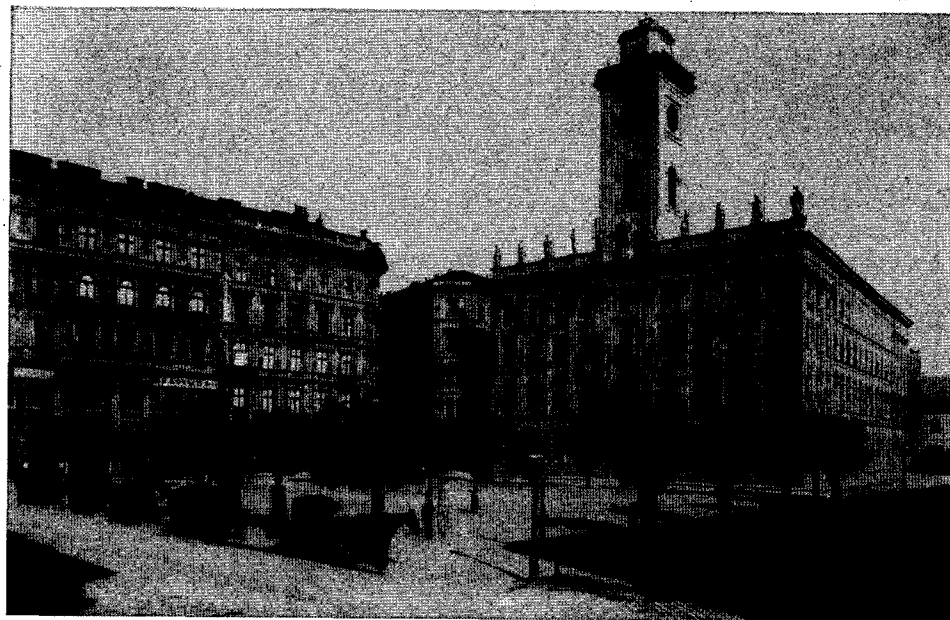
¹¹¹ Egyetértés 1881. június 23. Melléklet 2; uo. 1881. június 25. 2.

¹¹² Egyetértés 1881. június 23. Melléklet 2.

¹¹³ BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1884. évi választási jegyzőkönyvek, VI. választókerület).

¹¹⁴ Nemzet 1884. június 13. Esti kiadás 2. Kövér György hívta fel a figyelmet annak a szimbolikájára, hogy a függetlenségi jelölt táborát a Löwöldében a bejáratától balra jelölték ki – éppúgy, ahogy már 1881-ben is (Kövér 2011: 669).

¹¹⁵ Verhovay menete a Mátyás térről a Sándor utcán át érkezett, „elől roppant visitással vagy harmincz inas gyerek; utánuk 3–4 polgár hatalmas vérszínű tollakkal, karjukon nemzeti-színű jelvénnel, végül 10–15 jókedvű iparossegéd, akik nyolcz zászlót vittek; hat cigánygyerek is volt a menetben, akik elhúztak egy nótát, mely hasonlított a Rákóczy-dalhoz” (Nemzet 1884. június 13. Esti kiadás 2). Verhovay tábora annak ellenére kapott magasabb presztízsű helyet, hogy végül jóval kevesebb voksot szerzett, mint Irányi, ráadásul a kormánypárt egy párthíveinek címzett utasításban félreérthetetlené tette, „egyes konkrét esetekben, ha gyöngéeknek érzik magukat, inkább a függetlenségi vagy mérsékelt ellenzéki, mint az antisemita párthoz csatlakozzanak, még ha az utóbbinak a jelöltje szabadelvűpártinak is vallaná magát, mert a szabadelvűpárt semmi körülmények közt nem akarja, hogy köze legyen antisemitával” (uo. 1884. június 12. Reggeli kiadás 2).

20. kép. A régi pesti Városháza, a belvárosi szavazások színhelye, 1890-es évek

hat huszár és néhány gyalogos által alkotott kordon választotta el.¹¹⁶ A Bakáts térről előbb a Kemény-tábor közelítette meg a Fő (ma Tompa) utca – Malom utca (ma Ferenc körút) – Üllői út útvonalon a Köztelek épületét, míg a Tompa-pártiak csak fél kilenckor indultak el a Soroksári utca – Köztelek utca útvonalon a szavazás helyszínére, ahol az épület udvarán ácsolt fabódében adhatták le voksukat a választók. A két párt szavazóit a Köztelek utcában keresztben felállított korlát választotta el.¹¹⁷

10. Pártok, jelöltek és eredmények a három kiválasztott választókerületben

Ebben a fejezetben a vizsgált választókerületekben elindult jelölteket és a választási eredményeket tekintem át. A korszakban a pártok még nem rendelkeztek szilárd szervezettel, és a kortársak is gyakran a jelöltek személyével azonosították a pártokat, ezért a továbbiakban ezeket az egykorú pártelnevezéseket használom (például Királyi-párt, Radocza-párt).

¹¹⁶ *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2.

¹¹⁷ *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2; *Egyetértés* 1884. június 14. 2.

Belváros (1878, 1881, 1884)

1878

1878-ban a belvárosi választókerületben három jelölt indult:¹¹⁸ a kormánypárt Havas Ignácot¹¹⁹ indította, a Saskört akkoriban vezető Királyi Pál¹²⁰ volt a mérsékelt ellenzéki jelölt, míg a függetlenségi szavazókat Irányi Dániel¹²¹ próbálta megszólítani.

¹¹⁸ A kerület addigi képviselője, Horváth Mihály történész, akit Deák Ferenc halála után, 1876-ban egyhangúlag választottak meg, egészségi állapota miatt már nem kívánt részt venni az új országgyűlés munkájában (*A Hon* 1878. július 5. Reggeli kiadás 1).

¹¹⁹ Havas Ignác (1803–1887) Valaszkán, Zólyom vármegyében született, 1828-ban végzett orvosként a pesti egyetemen. Ezután Tolna megyébe került, ahol a vármegye rendes főorvosa, a szekszárdi kórház igazgatója, majd táblabíró lett. A fővárosba visszatérve 1842 és 1866 között a pesti orvosegylet tagja, 1845–1846 között a pesti egyetem orvoskari dékánja volt. Pest egyik legkeresettebb orvosa lett, közéleti szerepét pedig az mutatja, hogy haláláig tagja volt a főváros közgyűlésének, a Nemzeti Kaszinónak és a Saskörnek. Kormánybiztosként ő vezényelte le a főváros egyesítését, és a korábbi belvárosi választásokon is fontos szerepet töltött be: 1872-ben ő ajánlotta Deák Ferencet a választás napján, 1875-ben pedig a kerületi választási bizottság elnöke volt (*Vasárnapi Ujság* 1872. június 23. 309; BFL IV.1405. 1. nagydoboz [1875. évi választási jegyzőkönyvek, III. választókerület]). A klánszerűen működő, befolyásos fővárosi Havas családról, amelyhez Ignác is tartozott, lásd Horváth 2010: 162. Az 1881-es belvárosi függetlenségi jelölt, Havas Sándor nem ebből a családból származott.

¹²⁰ Királyi Pál (1818–1892), a korszak egyik legismertebb politikusa és publicistája a városatyák között is kiemelkedő tekintéllyel rendelkezett. A Zala vármegyei, szepetneki születésű Királyi 1836-ban belépett a piarista rendbe, de 1840-ben, a fogadalom letétele előtt kilépett onnan. Jogi tanulmányai során gyakornokként részt vett az 1843–44. évi országgyűlésen, ahol megismerkedett Széchenyi Istvánnal, akinek lapja, a *Jelenkor* külföldi rovatának vezetője, később szerkesztője lett. A szabadságharc kitörésekor ő is fegyvert fogott, közkatonaként kezdte, de a fegyverletétel idejére már őrnagy volt. Közlegényként besorozva 1856-ig az osztrák hadseregben szolgált. Ezután hírlapírói tevékenységét folytatta, 1858 és 1860 között a *Pesti Napló* szerkesztője volt. 1861-ben Pest város főjegyzője lett, és a városegysítésben is meghatározó szerepet játszott. 1861-től Letenye, 1872-től Zalabaksa, 1878 és 1884 között a pesti Belváros, 1887-től haláláig a csáktornyai kerület képviselője volt. Eleinte Deák-párti képviselő volt, de éppen 1878-tól a „habarékpárt” egyik vezetőjévé vált, élete alkonyán pedig a Nemzeti Párt elnöke volt. A fővárosi törvényhatóság oszlopos tagjaként és a budapesti kulturális élet pártfogójaként szerzett magának igazán hírnevet.

¹²¹ Irányi Dániel (1822–1892) Toporcon, Szepes vármegyében született. 1842-ben magyarosított Halbschuh-ról Irányira, de ez nem szerepel a helytartótanácsi és belügyminiszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteményében (Századunk névváltoztatásai 1895: 109). Az 1840-es években keresett pesti ügyvéd volt, majd a márciusi ifjak egyikeként vált az 1848-as események egyik kiemelkedő szereplőjévé. Deák minisztériumának titkára, a Lipótváros 1848-as képviselőjeként az országgyűlés egyik korjegyzője, Sáros vármegyei kormánybiztos, a Függetlenségi Nyilatkozat jegyzőkönyvvezetője, a békepárt harcos ellenfele volt. Mindezek miatt Világos után halálra ítélték, öt hónap bujdosás után sikerült külföldre jutnia. Itt az emigrációbeli szerepe révén (1859-ben a Magyar Nemzeti Igazgatóság jegyzője lett), majd a függetlenségi ellenzék egyik vezetőjeként a korszak egyik legtekintélyesebb politikusa volt. 1868-ban, még hazatérése előtt Pécs városa képviselőjévé választotta, ezután úgy tért vissza, hogy nem tette le az amnesztia feltételéül elvárt hűségesküt. 1872-ben Pécsen megbukott, de ugyanettől az évtől Békés városának állandó képviselője lett. 1869-től a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt, 1884-től az egyesült Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt elnöke volt, 1886-ban megalapította az Erkölcsmesítő Egyesületet.

Királyi Pál jelöltsége dőlt el elsőként. Az *Egyetértés* már 1878. július 9-ei számában megpedzette, hogy „a »Sas«-belieknek már néhány nap óta van jelöltjük, de még eddig jobbnak látják a polgártársak óhajai körül tapogatózni”.¹²² A tapogatózás eredménye az lett, hogy a – még pártállásra való tekintet nélkül összehívott – július 17-ei, a Hungária Szálló nagytermében tartott gyűlésen a többség Királyi Pál jelölését fogadta el. A hozzászólók Királyit pártállás nélküli, a fővárosi érdekeket képviselni tudó jelöltként állították be. Báró Kaas Ivor így próbálta „semleges” jelöltként bemutatni Királyit: „Igaz, hogy ő a szabadelvű párthoz tartozott s abból a vámkérdés miatt kilépvén, az oppositio zászlója mellé állt; úgy, de a vám- és bankügye már befejezett tény s őt ma ellenzékiné tekinteni nem lehet.”¹²³ A jelölt pártállásának lebegtetésére válaszul a kisebbségben maradt, elvi alapon szervezkedni akaró szabadelvű és függetlenségi párti választók kivonultak a gyűlésről. Még aznap híre is ment Csengery Antal kormánypárti jelölésének a kerületben.¹²⁴

Királyi Pál végül 1878. július 20-án a Vigadó kistermében elmondott programbeszédében tisztázta pártállását, és kijelentette, hogy ellenzéiként kíván az országgyűlésben politizálni. Egyébként a gyűlésen egyértelműen a kerület korábbi képviselője, Deák Ferenc örököseként igyekeztek beállítani a jelöltet. Királyi külön kitért arra is, hogy ellenzi Bosznia és Hercegovina okkupációját.¹²⁵

Némi zavart okozott Királyi kampányában, hogy a jelölt – betegsége miatt, orvosi tanácsára – lemondott. A visszalépést július 25-én közölték a lapok, és megkezdődött az új jelölt keresése.¹²⁶ Ezzel párhuzamosan a július 27-én a Hungária Szálló dísztermében összegyűlt szabadelvű párti választók egyhangúan elfogadták Havas Ignác jelölését. A jelölt szintén Deák Ferenc szellemi örököseként mutatta be magát, részletes programot viszont nem adott, csupán az eljövendő országgyűlés előtt álló főbb feladatokat ismertette.¹²⁷ Időközben, július 23-án már a függetlenségi ellenzék is megtalálta jelöltjét, a belvárosi pártvezér, Irányi Dániel személyében.¹²⁸ A lábadozó Királyi ezt követően egy öt felkereső delegáció előtt július 29-én, a nagy nyilvánosság előtt pedig augusztus 1-jén újra elfogadta a jelöltséget.¹²⁹

¹²² *Egyetértés* 1878. július 9. 2. Másnap azonban Királyi Pált feltételezett kormánypárti jelöltként említette meg a lap (uo. 1878. július 10. 2).

¹²³ *Ellenőr* 1878. július 18. Reggeli kiadás 2.

¹²⁴ *Ellenőr* 1878. július 18. Reggeli kiadás 2.

¹²⁵ *Ellenőr* 1878. július 21. Reggeli kiadás 2; *Egyetértés* 1878. július 21. 2.

¹²⁶ Épp Királyi pótlása céljából merült fel először Havas Ignác neve (*Ellenőr* 1878. július 25. Reggeli kiadás 1).

¹²⁷ *Ellenőr* 1878. július 28. Reggeli kiadás 2.

¹²⁸ *A Hon* 1878. július 24. Esti kiadás 2. Megjegyzendő, hogy Irányi és köre tulajdonképpen nem tartozott a Függetlenségi Párthoz, hanem egy ahhoz lazán kapcsolódó Negyvennyolcas Függetlenségi Párt nevű csoportot alkotott, amely csak 1884 őszén egyesült formálisan a Függetlenségi Párttal. Az új képződmény neve Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt, elnöke pedig maga Irányi lett.

¹²⁹ *Ellenőr* 1878. július 30. Reggeli kiadás 1; uo. 1878. augusztus 2. Reggeli kiadás 2.

Eközben megkezdődött a kölcsönös vádaskodás. A kormánypárti *Ellenőr*, válaszul arra a vádra, hogy a hivatalnokok nyomás alá kerültek a kormánypárt részéről, Becker Károly IV. kerületi elöljárót támadta meg azzal, hogy az elöljáróságra tévedő ügyfeleket arra agitálja, hogy írják alá Királyi Pál támogató ívét.¹³⁰

A választás napján a napilapoknak köszönhetően a részeredményeket is ismerjük, amiből a napközbeni mozgósítás állására következtethetünk. Igaz, az egymás mellé tett adatokból látható, hogy nem mindig ugyanazok a szavazatszámok jutottak az egyes tudósítók tudomására, de a tendenciák többnyire egyezők.¹³¹ Ebben az esetben megfigyelhető, hogy igen szoros küzdelem folyt Havas Ignác és Királyi Pál között: a szavazás korai befejezése a Királyi-párti választási elnök, Ney Ferenc részéről arra utalhat, hogy esetleg az erőssorrend megváltozására is volt még esély. Mindenesetre senki sem nyerte el a szavazatok legalább felét, így második fordulót kellett tartani (18. táblázat).

18. táblázat. A szavazás napközbeni részeredményei, Belváros, 1878. augusztus 5., első forduló

Időpont	<i>Egyetértés</i> ¹³²	<i>A Hon</i> ¹³³	<i>Pesti Napló</i> ¹³⁴
12 óra		Havas: 234, Királyi: 217, Irányi: 16	Havas: 219, Királyi: 199, Irányi: 16
13 óra		Havas: 261, Királyi: 237, Irányi: 18	Havas: 255, Királyi: 235, Irányi: n. a.
14 óra		Havas: 275, Királyi: 253, Irányi: 21	
Végeredmény (19 óra)	Havas: 358, Királyi: 366, Irányi: 28	Havas: 358, Királyi: 366, Irányi: 27	Havas: 358, Királyi: 366, Irányi: 18

Az első fordulót követően a második fordulóba be nem került Irányi Dániel pártja hosszas vita után úgy döntött, hogy nem fogadja el a Királyi-párt indítványát, és nem csatlakozik Királyihoz, hanem testületileg semleges maradván, a párthívek egyéni döntésére bízva, hogy kire adja le voksát augusztus 22-én.¹³⁵ Mint a részeredményekből látható, e fordulóban eleinte szintén Havas Ignác vezetett, az állás délután 3 óra körül fordult meg, és ettől fogva Királyi előnye egyre csak nőtt, az ellenzéki jelölt tehát egyre jobb mozgósítási eredményeket produkált (19. táblázat).

¹³⁰ A cikkben tévesen elöljárósági jegyzőként említették Beckert (*Ellenőr* 1878. augusztus 1. Reggeli kiadás 2).

¹³¹ Effajta részeredményeket először Kövér György publikált az 1884-es VII. kerületi Matlekovits-Eötvös-küzdelem napközbeni állásáról: Kövér 2011: 668.

¹³² *Egyetértés* 1878. augusztus 6. 2.

¹³³ *A Hon* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1; uo. 1878. augusztus 6. Reggeli kiadás 2.

¹³⁴ *Pesti Napló* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1; uo. 1878. augusztus 6. Reggeli kiadás 2.

¹³⁵ *Egyetértés* 1878. augusztus 8. 2. Ennek ellenére a második fordulóban megjelent 15 Irányi-szavazó egyöntetűen Királyira szavazott: BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1878. évi szavazási listák, IV. választókerület).

19. táblázat. A szavazás napközbeni részeredményei, Belváros, 1878. augusztus 22., második forduló

Időpont	A Hon ¹³⁶	Pesti Napló ¹³⁷	A Nép Zászlója ¹³⁸	Ellenőr ¹³⁹
10 óra	Havas: 96, Királyi: 86	Havas: 96, Királyi: 86	Havas: 96, Királyi: 86	Havas: 96, Királyi: 86
11 óra	Havas: 115, Királyi: 110			
12 óra	Havas: 192, Királyi: 178	Havas: 192, Királyi: 178	Havas: 192, Királyi: 178	Havas: 192, Királyi: 178
13 óra		Havas: 232, Királyi: 229	Havas: 232, Királyi: 229	
14 óra	Havas: 253, Királyi: 243			Havas: 250, Királyi: 241
14:45		Havas: 263, Királyi: 265		
15 óra			Havas: 263, Királyi: 265	
16 óra				Havas: 302, Királyi: 326
17 óra				Havas: 324, Királyi: 355
18 óra				Havas: 324, Királyi: 388
19 óra				Havas: 371, Királyi: 439
Végeredmény (19 óra)			Havas: 371, Királyi: 439 ¹⁴⁰	

¹³⁶ A Hon 1878. augusztus 22. Esti kiadás 2.¹³⁷ Pesti Napló 1878. augusztus 22. Esti kiadás 1.¹³⁸ A Nép Zászlója 1878. augusztus 24. 2.¹³⁹ Ellenőr 1878. augusztus 22. Esti kiadás 1; uo. 1878. augusztus 23. Reggeli kiadás 2. A 16 óra utáni óránkénti részeredményekre az Egyetértés is ugyanezeket a számokat adta meg (Egyetértés 1878. augusztus 23. 2).¹⁴⁰ A Nép Zászlója tehát a szavazásnak a bizalmi férfiak leszavazása előtti állását jelentette ki végeredménynek.

1881

Királyi Pál újraindulása 1881-ben nem volt kétséges, jelölése már április 10-én megtörtént.¹⁴¹ Az Irányi Dániel vezette belvárosi függetlenségi ellenzék június elejére találta meg jelöltjét Havas Sándor gépgyáros¹⁴² személyében.¹⁴³ A „jellemes, önerejéből fölemelkedett tekintélyes polgárt”, a „függetlenségi elvek tántoríthatatlan hívét” az Egyetértés a következőképpen ajánlotta a választók figyelmébe:

„Havas Sándor egyike a főváros legtekintélyesebb iparosainak, ki mintegy 20 év előtt alapítá igen szerény üzletét s kitartó szorgalom és szakértelem által a fővárosi gépgyárak legvirágzóbbjai közé emelte. Üzletének fejlesztésében kiváló egyéni tulajdonain kívül jelentékeny része volt azon szakavatottságnak, melyet Havas több évi külföldön való tartózkodása folytán a legnevezetesebb angol és francia hajó- és gépgyárakban szerzett [...] gépgyára a hajó-alkatrészek készítésében, mely specialitását képezi, hazánkban elsővé s a külföldiekkel is versenyképes lett. [...] Évek óta ülnöke a keresk. és váltótörvényszéknek, kereskedelmi tanácsos, az orsz. m. ipartestületnek sok év óta legbuzgóbb tagja, a gyáripari szakosztálynak másodelnöke volt s a közbizalom a múlt év óta az egyesület alelnöki állására emelte. Legújában a kereskedelmi és iparkamara tagjai közé választatott, melynek eddig csak levelező tagja volt.”¹⁴⁴

Kormánypárti képviselőjelölt azonban meglepő módon nem indult ebben az évben. Igaz, a kampány kezdetén még felmerült gróf Szapáry Gyula neve, illetve Luczenbacher Pálé is – bár utóbbit a belvárosi kereskedők jelöltjeként, mérsékelt ellenzéki

¹⁴¹ Pesti Napló 1881. április 11. Reggeli kiadás 1. A Királyi-párt elnöke Kléh István, alelnökei közül Morlin Imre és Ney Ferenc küldöttségi, illetve választási elnök lett. 1878-ban kezdetben szintén Kléh István volt a Királyi-párt elnöke, majd őt elutazása után Ney Ferenc váltotta a pártelnökségben (A Hon 1878. július 24. Reggeli kiadás 2). A Királyihoz hasonlóan '48-as múlttal rendelkező Kléh István az 1890-es években immár formálisan is egyesületté alakuló Saskör elnöke lett.¹⁴² Havas Sándor (1831–1904) Vácán született, 1848-ban szabadult fel egy pesti műhelyben. A szabadságharc idején létrehozta a budai fegyvergyárat. 1852-től Triesztben a Lloyd hajózási társaságnál, 1858-ban Magyarországra visszatérve a Dunagőzhajózási Társaságnál helyezkedett el. 1864-ben saját műhelyt nyitott, amely gazdasági gépeket, horgonyokat és gépláncokat gyártott. Jövedelme után 1872-ben 150 forint adót fizetett (Névjegyzéke a buda-pesti 1200 legtöbb adófizetőknek 1873, Pest. BFL IV.1303.j 2. kötetdoboz. Választási iratok, névjegyzékek, 1872–1873).¹⁴³ Április elején még Brázay Kálmán kereskedő indítása merült fel, a helyi függetlenségi párt pedig már április 3-án megalakult a Vigadóban. A párt elnöke Irányi Dániel lett, alelnöke Polónyi Géza, illetve a kereskedők képviselőjében Kontur Alajos, az iparosok képviselőjében pedig Mezei Péter lett. A gyűlésen részt vevő Eötvös Károly elégedetten konstataulta, hogy a pártnak már 148 tagja van a Belvárosban (Pesti Napló 1881. április 3. Reggeli kiadás 1; uo. 1881. április 4. Reggeli kiadás 1).¹⁴⁴ Egyetértés 1881. június 3. 6.

programmal kívánták egyesek felléptetni. A Királyit támogató *Pesti Napló* azzal érvelt, hogy Luczenbacher a Fővárosi Közmunkák Tanácsának kormány által delegált tagjaként, illetve államvasúti igazgatósági tagként nem lehet ellenzéki, Luczenbacher hírbe hozásának valódi célja pedig az ellenzéki iparosok és kereskedők megfélemlítése.¹⁴⁵ E jelölésekről azonban hamar kiderült, hogy nem komolyak. A belvárosihoz hasonló módon végül a VII. kerületben sem indult senki szabadelvű párti programmal, de a VII. kerületben legalább kísérletet tettek jelölt elindítására: június 1-jén Grósz Sándor indítványára Matlekovits Sándor államtitkárt jelölték.¹⁴⁶ Az államtitkár, aki 1884-ben végül elindult ugyanitt a jelöltségért, 1881-ben még elutasította a felkérést. Erre a kerületi szabadelvű végrehajtó bizottság, ismét Grósz Sándor indítványára elhatározta, hogy

„[...] tekintettel Hoffmann Pál programbeszédére, melyben esetleg a jelenlegi kormány-
nak támogatása is kilátásba helyeztetik, a külön képviselőjelölt felállítását ez idő szerint
annál is inkább mellőzendőnek véli, a mennyiben a személyharcz terére a polgárok közti
egyetértés és béke fentartása érdekében – áttérni, magát hivatva nem érzi.”¹⁴⁷

És valóban, a kormánypárti *A Hon* ettől fogva viszonylag megértőnek bizonyult a mérsékelt ellenzéki Hoffmann Pállal szemben, beszámoló beszédét szinte már kormánypártinak ítélték, és arra jutottak, hogy Hoffmann ügyesen kelt bizalmat ellenzékben és kormánypártban egyaránt.¹⁴⁸

A Szabadelvű Pártot támogató jelölt állítása azonban a kampány során sem merült fel a Belvárosban. *A Hon* mégsem bánt kesztyűs kézzel Királyi Pállal, sőt, míg Királyi programadó beszédének kormányt bíráló mozzanataira hívta fel a figyelmet,

¹⁴⁵ *Pesti Napló* 1881. április 3. Reggeli kiadás 1. A lap Luczenbacher közmunkatanácsai státusát pontosan írta le: Tiszti címtár 1879: 308. Államvasúti igazgatósági tagságáról azonban sem az 1879-es, sem az 1884-es tiszti címtár nem tud (Tiszti címtár 1879; Tiszti címtár 1884).

¹⁴⁶ *A Hon* 1881. június 2. Reggeli kiadás 2. A VII. kerületi szabadelvűek eredetileg május 15-re hirdették meg alakuló közgyűlésüket, de olyan kevesen jöttek el, hogy Grósz Sándor indítványára újat hívtak össze (*A Hon* 1881. május 16. Reggeli kiadás 1).

¹⁴⁷ *A Hon* 1881. június 11. Reggeli kiadás 2.

¹⁴⁸ *A Hon* 1881. június 12. Reggeli kiadás 1. Az 1881-ben kezdődő ciklus vége felé Hoffmann képviseletét, Steinacker Ödön már úgy jellemezte, hogy „ellenzéki Saulusból valódi kormánypárti” lett. Amúgy Steinacker éppen azt taglalta ekkor, hogy Hoffmann német nemzetisége dacára nem ismeri el a magyarországi németek képviselőjének (Képviselőházi napló, 1881–1884. 11. kötet 196. 1883. március 16. Steinacker Ödön felszólalása). Steinacker Ödön német nemzetiségi elképzeléseiről részletesebben lásd Gerhard 2008b.

a függetlenségi jelölt beszédét szinte meg is dicsérte.¹⁴⁹ Ennek ellenére feltételezhető valamiféle egyezség a kormánypárt és a Királyi-párt között. Ennek a feltételezésnek a szavazásról tudósító függetlenségi sajtó hangot is adott:

„A kormányhivatalnokok így pl. a távirda-postatisztek főnökeik vezetése alatt tömegesen jöttek szavazni Királyira, mi annak az elterjedt hírek valószínűsége mellett bizonyít, hogy több mérsékelt ellenzéki jelölt támogatása érdekében a kormánypárt e párttal egyezséget kötött. Mindamellett az igazság érdekében konstatálnunk kell azt is, hogy akadt egy-két oly bátrabb államhivatalnok is, ki Havasra szavazott. A városi tisztviselők nagy része Királyi mellett, egy nem kevésbé jelentékeny rész azonban a Királyi, a mindenható város atyja ellen szavazott. A belvárosi nagykereskedők, kik tudvalevőleg egy időben megkísérlették külön kereskedő párt alakítását, többnyire nem szavaztak, s csak azon esetre ajánlották fel szavazatukat Havas Sándor támogatására, ha ezekkel döntöttek volna.”¹⁵⁰

Maga a választás a legteljesebb nyugalomban zajlott le, karhatalomnak nyomát sem lehetett látni. Mint a napközbeni részeredményekből is látható, Havas Sándor a nap folyamán sosem közelítette meg Királyi Pál eredményeit (20. táblázat). A függetlenségi eredménnyel így is elégedett volt mind az *Egyetértés*, mind a *Függetlenség*, hiszen 1878-ban Irányi csak 27 szavazatot kapott.

¹⁴⁹ Királyi Pál 1881. június 18-án a Hungária Szálló nagytermében elmondott beszámoló és programadó beszédében bírálta a kormányt, és tiltakozott az ellen a vád ellen, hogy a mérsékelt ellenzékiek csak személyes politikát üznének, közölte továbbá, hogy ezután is mérsékelt ellenzéki lesz (*Pesti Napló* 1881. június 19. Reggeli kiadás 1–2; uo. 1881. június 20. Reggeli kiadás 2; *A Hon* 1881. június 19. Reggeli kiadás 2). Havas Sándor június 16-án a fővárosi iparosok körének nagytermében, a Ferenciek Bazárjában Magyarország függetlenségéről, az önálló vámterületről, a magyar nemzeti bankról, az önálló magyar hadseregről, illetve az ipartörvény revíziójáról és Budapest uralkodói székhellyé fejlesztéséről osztotta meg a választókkal elképzeléseit, azaz a szokásos függetlenségi tematikát vezette elő, de külön hangsúlyozta, hogy az ő kiválasztásával az ipart és kereskedelmet érte megtiszteltetés. A kormánypárti lap reakciója ehhez képest ez volt: „A beszéd tetszett.” *A Hon* 1881. június 17. Reggeli kiadás 1. Lásd még: *Függetlenség* 1881. június 17. 1.

¹⁵⁰ *Egyetértés* 1881. június 25. 2. (Kiemelés az eredetiben.) Az említett, Erney Gyula kereskedő vezetésével működő kereskedőpárt már április végén feloszlott (uo. 1881. április 30. Melléklet 2). Maga Erney Gyula, aki 1878-ban még Királyi Pál szavazója volt, 1881-ben valóban nem szavazott. BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1878. és 1881. évi szavazási listák, IV. választókerület).

20. táblázat. A szavazás napközbeni részeredményei, Belváros, 1881. június 24.

Időpont	Egyetértés ¹⁵¹	Függetlenség ¹⁵²	A Hon ¹⁵³	Pesti Napló ¹⁵⁴
9:30			Királyi: 189, Havas: 89	
10 óra	Királyi: 106, Havas: 73			
11 óra			Királyi: 214, Havas: 136	
11:45	Királyi: 294, Havas: 149			
12 óra			Királyi: 226, Havas: 146	
12:15				Királyi: 334, Havas: 167
13 óra	Királyi: 363, Havas: 181			
13:30			Királyi: 371, Havas: 181	
14 óra	Királyi: 380, Havas: 212			
14:30				Királyi: 405, Havas: 199
15 óra	Királyi: 436, Havas: 212			
16 óra	Királyi: 475, Havas: 240			
17 óra		Királyi: 509, Havas: 276	Királyi: 511, Havas: 278	
18 óra	Királyi: 533, Havas: 304	Királyi: 532, Havas: 301		
19 óra		Királyi: 552, Havas: 317	Királyi: 552, Havas: 317	
Végeredmény (20 óra)	Királyi: 586, Havas: 326	Királyi: 586, Havas: 326	Királyi: 586, Havas: 326	

¹⁵¹ Egyetértés 1881. június 25. 2.¹⁵² Függetlenség 1881. június 25. 1.¹⁵³ A Hon 1881. június 24. Esti kiadás 1; uo. 1881. június 25. Reggeli kiadás 2.¹⁵⁴ Pesti Napló 1881. június 24. Esti kiadás 1–2.

A Függetlenségben jelent meg az alábbi „kis színes” is a belvárosi választás kapcsán:

„A IV. kerületben nem volt nagy ágitáció. A kormánypárt ott fel se mert állítani kandidatust. Korrupciónak itt tehát nem is igen lehet szó. De jellemző a habarék pártelnökének eljárása, és azért itt meg akarjuk örökíteni. Professor Ney Ferenc ur előtt megjelent két választó. Mindkettőnek neve Horváth Lajos; csak hogy az egyik szűcs, a másik asztalos volt, mindkettő Havasra szavazott. Midőn Horváth Lajos az asztalos szavazatát bejelenti Ney ur fürkésző szemeit az üvegen át reá mereszti ezen szavakkal: Hiszen maga már itt volt és szavazott.

– A másik Horváth Lajos szűcs volt, kérem alássan, felel a választó.

– Ezen kérdés igen fontos, és miután én nem vagyok kompetens annak eldöntésére, ön nem szavazhat, volt azután Ney Ferenc professor ur bölcs válasza.”¹⁵⁵

A névjegyzékek és a szavazási listák áttekintése alapján e történet, ha igaz is, legalábbis helytelen adatokkal jelent meg a lap hasábjain. Valóban szerepelt két Horváth Lajos a névjegyzékben, és az egyiküknek be is jegyezték egy voksot Havas Sándorra, de esetükben egy cipészről és egy tanítóról van szó. Azonos nevű asztalos és szűcs pedig nem szerepel a névjegyzékben. Ha azt feltételezzük, hogy a névre emlékezett vissza rosszul a tudósító, találhatunk ugyan egy Szabó József nevű szűcsöt és egy másik Szabó Józsefet, aki háztulajdonosként szerepelt, és akinek nem sikerült a foglalkozását pontosítani, de mellettük volt egy Szabó József nevű női szabó is. Hármójuk közül egyvalaki Havas Sándorra, egyvalaki pedig Királyi Pálra szavazott. A történet azonban két azonos nevű választóról szól. Horváth József néven hat választó is szerepelt a jegyzékben, köztük egy-egy szűcs, cipész, főszámvizsgáló, valamint három háztulajdonos. Ilyen névvel azonban csak egyetlen szavazatot adtak le, még hozzá éppen Királyi Pálra. A történet így leginkább a korabeli sajtóban megjelenő történetek forrásértékére világít rá – igaz, a választási elnök valóban a Királyi Pált támogató Ney Ferenc realiskolai igazgató volt.

1884

1884-ben sem indult deklaráltan kormánypárti jelölt a Belvárosban. Viszont immár szó sem volt arról, hogy a kormánypárt legalább informálisan támogassa Királyi Pált. Ehelyett sajátos megoldás született: gróf Zichy Jenő¹⁵⁶ – aki addig Székesfehérvár

¹⁵⁵ Függetlenség 1881. június 26. 1.¹⁵⁶ Zichy Jenő (1837–1906) gróf, valóságos belső titkos tanácsos, főrendiházi tag, császári és királyi kamarás, az MTA tiszteleti tagja Sárszentmihályon született. Pályáját 1860-ban Fejér vármegye főszolgabírójaként kezdte. Már 24 évesen képviselővé választották: 1861-ben Bodajk, majd 1865-től háromszor Élesd országgyűlési képviselője lett. Mielőtt 1884-ben belvárosi képviselő lett, 1878-tól Székesfehérvár képviselője volt. 1887-től 1896-ig a bobrói, 1896-tól 1901-ig az ipolysági kerületben, 1901-től haláláig újra Székesfehérváron volt képviselő. 1870-ig Deák-párti volt, élete

pártonkívüli képviselője volt – indult itt el, hivatalosan továbbra is pártonkívüli jelöltként.¹⁵⁷ A kormánypárti *Nemzet* Zichy felé mutatott szimpátiája azonban azt jelzi, hogy a jelölt gyakorlatilag a Szabadelvű Párt támogatását élvezte. A *Pesti Napló* meg is vélte találni azt a mozzanatot, amikor kiderült, hogy melyik a jelölt mögött álló párt. Ez a gróftól jelölő 1884. március 30-ai gyűléshez köthető, amikor Preyer (Preuer) Hugó ügyvéd érvelt Zichy megválasztása mellett:

„Preuer ugyanis, miután örvendezett rajta, hogy a belvárosban a politikai indolencia megszűnt, mit mutat a megjelentek száma, hogy felkelt a polgárság egy bizonyos klikkuralmat megtörni, kijelentette, hogy képviselőjük nem lehet politikai pártnak uszályhordozója. De – folytatá – különben is csak egy párt van, a kormányé, a többi csak frakció, és így nem csoda, ha a kormány tartózkodik a reformoktól, melyet maga is jónak lát, megbénítja kezét az a körülmény, hogy ha elesik, nincs kire bízni a kormány gyeplőjét, mert nincs, ki tőle átvehetné.”

A lap nem is habozott levonni a konklúziót: „Itt van felállítva az az arany híd, melyen a pártonkivüliségből kényelmesen át lehet sétálni a kormány kebelébe.”¹⁵⁸

Zichy június 4-én tartotta programbeszédét a Hungária Szálló nem nagy, de választókkal és nem választókkal zsúfolt udvarán. A *Pesti Napló* értelmezése szerint a beszédből egyértelműen kiderült, hogy a jelölt:

„[...] kormánypárti s fejtegette az okokat, miért az? Szélső baloldali nem lehet, mert e párt figyelmét – szerinte – elkerüli a pragmatika szankció. A mérsékelt ellenzéket a gróf úgy suttogomban azzal gyanúsítja, hogy a honvédséget a közös hadseregbe akarja olvasztani. (!) »Az igazság, szeretet és méltányosság« kényszeríti őt arra, hogy a kormánypárt által tett jó dolgokat elismerje, de nem léphet a pártba, mert ő az önálló vámterület híve.”¹⁵⁹

A Zichy-párt magát amúgy az iparosok és a kereskedők érdekképviselőjeként tűntette fel.¹⁶⁰ Ezt karikírozta ki egy, még a kampány kezdetén megjelent, *Puttonba az*.

későbbi szakaszában megjárta a kormánypárt, élete alkonyán pedig még a függetlenségi ellenzék országgyűlési képviselőcsoportját is. Volt az Országos Iparegyesület elnöke, munkálkodott az Alföld csatornázási tervén és az alsófokú iparoktatás országos megszervezésén. Ő szervezte az 1879. évi székesfehérvári kiállítást, amiért a Lipót-rend középkeresztjét kapta meg, 1885-ben pedig az országos kiállítás másodelnökeként végzett tevékenységéért az I. osztályú Vaskorona-rendet nyerte el. Később a Kaukázusba és Kelet-Ázsiába vezetett tudományos expedíciókat a magyarság eredetének felkutatására. A Rózsa utcában 1901-ben létesített magánmúzeumát a fővárosra hagyta.

¹⁵⁷ A *Nemzet* számításai szerint az egész országban mindössze tíz jelölt lépett fel pártonkívüliként (*Nemzet* 1884. június 12. Reggeli kiadás 1).

¹⁵⁸ *Pesti Napló* 1884. március 31. Reggeli kiadás 1.

¹⁵⁹ *Pesti Napló* 1884. június 5. Reggeli kiadás 2.

¹⁶⁰ Ezt a *Pesti Napló* úgy igyekezett cáfolni, hogy a Zichyt jelölő, március 30-ai gyűlés összetételét elemezve arra jutott, hogy ugyan voltak jelen iparosok és kereskedők is, de a többséget

21. kép. A Hungária Szálloda fedett udvarán étterem működött

ipargróffal című röpirat, amely – noha a Királyi-párt félig-meddig elhatárolódott a pamflettől – egyértelműen, érdemeit magasztalva, az 1884-ben újra mérsékelt ellenzéki színekben induló Királyi Pál mellett agitált, felróva Zichynek a parlamenti szavazásoknál jelentkező tényleges kormányhűségét, amit a névtelen szerző méltatlannak talált Deák Ferenc örökségéhez.¹⁶¹ Az „ipargrófot” támadó röpirat és a Királyi-párti sajtó végül az ipar és a kereskedelem jelöltjeként skatulyázta be Zichyt,¹⁶² e kapcsolatot viszont a jelölt tiszteletére június 11-én adott lakoma felszólalói is büszkén

a hivatalnokok tették ki (*Pesti Napló* 1884. március 31. Reggeli kiadás 1). A megjelent választók hasonló összetételéről számolt be a *Függetlenség* is Zichy május 4-ei, szintén a Hungária Szállóban rendezett gyűlése kapcsán (*Függetlenség* 1884. május 5. 1). Korábban még úgy vélte a *Függetlenség*, hogy Zichy támogatói szatócsok, pálinkások és kávéosok – e szakmák felemlegése azonban lehet, hogy az ekkorra már tetszőleges téma kapcsán antiszemita kirohanásokra képes lap Zichytől való távolságtartását volt hivatott kifejezni csupán (uo. 1884. április 28. 1). A *Nemzet* szerint a választás napján többségében kereskedők szavaztak Zichyre (*Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2).

¹⁶¹ *Puttonba az ipargróffal* 1884.

¹⁶² A *Pesti Napló* például így értékelt: „[...] itt országos képviselőválasztásról lévén szó, őszintén szólva, az iparosok számára külön jelöltet állítani a belvárosban épp oly ferde dolog, mint ahogy nekik itt külön képviselőjük nincs. A képviselő mindnyájunké osztálykülönbség nélkül.” *Pesti Napló* 1884. április 7. Reggeli kiadás 1.

vállalták.¹⁶³ A pamflet híressé válása a Zichy-pártot ellenröpirat kiadására készítette.¹⁶⁴ Már a kampány korai szakaszában született egy, az első röpirat terminológiáját felhasználó, de Királyit is bíráló függetlenségi kortesnóta – pedig ekkor még egyáltalán nem volt biztos, hogy lesz függetlenségi jelölt is a kerületben:

Belvárosi kortesdal¹⁶⁵

„Habarék» vagy »pártnélküli»
Szép belváros mivé váltál?
Választáskor ilyen csehül
Mint most, te még sosem álltál:
Mindakettő gyanus gomba,
Mindakettővel – puttonba!

Mindakettő »közösügyes»
Mindakettő »osztrák-magyar»
»Habarék» vagy »sunyi párti»
Nemzetünkkel jót nem akar:
Mindakettővel – puttonba!

Egy utunk van menekülnünk,
Polgártársak elhiggyétek!
Ha buktatjuk ezt a rendszert,
Melyhez tapad annyi vétek:
De ezt mindkettő pártolja,
Mindakettővel – puttonba!

Függetlenség dicső napja
Virradj már föl valahára
Terjessz áldást és jólétet,
Sokat szenvedett hazánkra:
Bukjék már a rendszer – otromba,
Hadd dobjuk be a puttonba!”

Az 1884-es belvárosi kampány legérdekesebb jelensége az volt, hogy itt a kormány-párthoz közelebb álló Zichy-tábor vádolta a Királyi-pártot a választók hatalmi pozícióból történő zsarolásával, amikor Királyi Pál városházi és kerületi befolyására utalva,

¹⁶³ Ezen a Hungária Szálló dísztermében nagy tömeg részvételével tartott rendezvényen került sor a zsidó választók külön megszólítására is. Beszélt Bak (Back) Izrael rabbi, továbbá „Brünauer Lipót a zsidó választópolgárok nevében üdvözli Zichyt, ki ép oly távol áll az antiszemitizmustól, a mily közel a megválasztásához”. *Nemzet* 1884. június 12. Reggeli kiadás 2. (Kiemelés az eredetiben.) Brünauer Lipót nem szerepel az az évi belvárosi névjegyzékben, ő esetleg azonos lehet Brunauer Endre tőkéssel.

¹⁶⁴ Ingyen! Válasz a „Puttonba az ipargróffal” című röpiratra 1884.

¹⁶⁵ *Függetlenség* 1884. május 5. 1.

elsősorban a fővárosi tisztviselőkre gyakorolt pressziót, illetve a kerületi előjáráságon folytatott kampányt tette szóvá:

„Mondhatom rendszeresen járnak el, mert hajnaltól délig arra kapacitálnak, hogy szavazunk, déltől estig arra, hogy hát ne szavazzunk legalább senkire. [...] Fenygetik a cipészt, hogy nem csináltnak cipőt, a trafikost, hogy másutt veszik a havannát, a kávést, hogy másutt iszszák a kapuczinert, az ügyvédet, hogy másnál vesztik el pöreiket, az orvost, hogy más által gyógyíttatják drága énjöket, a fővros [sic!] részére dolgozó iparost, hogy elveszti a fővárosi munkát, a magánintézet számára dolgozót, hogy elveszti az intézetet.”¹⁶⁶

Az utolsó pillanatban, 1884. június 9-én döntöttek csak el a Függetlenségi Pártban, hogy a Belvárosban ismét megméretik magukat. A Hungária Szálló egyik különtermében megjelent 50-60 választó inkább csak jelképes döntést hozhatott, tudván, hogy jelöltjüknek úgyszincs esélye. A hozzászólók az önálló jelöltállítás mellett álltak ki, erre a kerületi pártelnök, Irányi Dániel javasolta Degré Alajost. Ezután maga Degré is elvállalta az esélytelen jelöltséget.¹⁶⁷ Elindultak tehát jelöltek anélkül is, hogy kampányt folytattak volna (akárcsak maga Irányi ugyanitt hat évvel korábban): Degré csekély számú választója még pártjelvényt sem viselt a választás napján.¹⁶⁸

Az erőteljes kampány után maga a választás is a kerületben meglepő izgatottsággal kezdődött meg:

„A belvárosi választás idén zajosabban, lelkesedettebben kezdődött, mint az előző alkalomkor. A Királyi-párt a városház utca 4-ik számú ház udvarán, a Zichy-párt a régi posta-utczában, a 11. sz. házban, a Schodel vendéglőben gyülekezett a kora reggeli órákban. A bemenetet mindkét helyen kortesek állták el, a Királyi-párti kortesek nemzeti színű kokárdát s rózsát, a Zichy-pártiak havasi gyopárt osztogatva a választóknak. A Zichy-párt

¹⁶⁶ A *Nemzet* idézte így Mátyus Arisztid ügyvédnek, a Zichy-párt egyik főkortesének egy banketten elmondott beszédét, amelyet annak apropóján tartottak május 24-én a Hungária Szálló dísztermében, hogy Zichy Jenő valóságos belső titkos tanácsos lett (*Nemzet* 1884. május 25. Reggeli kiadás 2). A Zichy-párt szerint a választási bárcák kiosztói hivatalos tevékenységük közben is Királyi-párti agitációt folytattak a kerületi előjáráságon (uo. 1884. június 8. Reggeli kiadás 2).

¹⁶⁷ *Függetlenség* 1884. június 10. 2; *Pesti Napló* 1884. június 10. Reggeli kiadás 2. Degré Alajos (1819–1896) ügyvéd, író, a márciusi ifjak egyike francia apától és magyar anyától született Lippán. 1846-ban tagja lett a Petőfi által létrehozott Tizek Társaságának. 1848-ban a pesti Közcsele Bizottmány jegyzője, majd belügyminiszteri titkár volt, mielőtt beállt huszárnak. A szabadságharc során századosi rangig jutott, majd a bukás után, rövid bujdosást követően Aradra internálták. 1867-től a Kisfaludy Társaság tagja volt. 1870–1875 között Vácon a bálközép, 1878–1881 között Abonyban a 48-as párt programjával volt országgyűlési képviselő. 1881 után már nem szerzett mandátumot, 1883–1885-ben az *Ország-Világ* című lapot szerkesztette.

¹⁶⁸ *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 1. Ezzel szemben nemzeti színű csokrot viseltek a Királyi, fehér virágot a Zichy-párti szavazók.

reggeli ½ 8 órakor már anyira megtöltötte az említett helyiséget, hol cigánybanda huzta a Rákóczyt, hogy az egybegyűlt választók nagy része kiszorult az utcára.

Innen a menet, lobogókkal, virágosan, tuláradó lelkesedéssel éltetve gróf Zichy Jenőt, a régi városházára vonult, hol időközben megjelentek a Királyi- és Degré-pártiak is. A vegyes színezetű csoportok a széles ódon lépcsőn fölhaladva, oly illendő éljenzést rögtönöztek, hogy megrengettek bele a folyosók. Fönt a nagy tanácsteremben ember ember hátán tolongott, várva a választási elnök, dr. Ney Ferenc megjelenését, ki e tisztet most harmadizban tölti be.¹⁶⁹

A Zichy-párt kortesei kezdettől fogva kocsikon is hozták a választókat.¹⁷⁰ A választási izgalmakat fokozta, hogy – az egyébként maga is IV. kerületi választó – Thaisz Elek személyesen felügyelte a végül teljes nyugalomban lefolyt választási procedúrát:

„Thaisz Elek főkapitány fönt a teremben diszruhában járt-kelt, figyelemmel kísérvén a szavazás lefolyását, mely a legszebb rendben, a kerület művelt közönségéhez méltó módon folyt le, a rend fenntartására nem volt szükség katonaságra vagy rendőrségre.”¹⁷¹

A szavazáson mindvégig Zichy vezetett, Királyi Pálnak nem volt esélye megszorítani őt.¹⁷² A kampányt sem folytató Degré Alajos pedig nem tudta megismételni Havas

¹⁶⁹ *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2. (Kiemelések az eredetiben.)

¹⁷⁰ *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 1.

¹⁷¹ *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2. Thaisz Elek a szavazási lista szerint egyébként a vesztes jelöltre, Királyi Pálra voksolt. BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1884. évi szavazási listák, IV. választókerület). A rendőrfőkapitány közben a VII. kerületi választás helyszínén is megjelent (Kövér 2011: 669).

¹⁷² Tanulságos, hogy a szavazási lista szerint a szokásos két-három hasonló foglalkozású, a voksolási procedúrát feltehetően együtt végigizguló választó helyett ekkor a Nemzeti Színház művészeinek egy egész különítménye vonult be egyszerre a szavazóhelyiségbe: Németh Elek, Rácz Gyula, Lang Fülöp, Fektor Ferenc, Scharf Róbert, Sándory Ignác és Talián János mellett az esetleg hozzájuk tartozó Stoll Péter énekmester (aki az 1878. és 1881. évi névjegyzékekben szintén nemzeti színházi tagként szerepelt) és Szuk Lipót zenetanár adták le együtt Zichy Jenő melletti szavazataikat. Valamivel később ráadásul Káldy Gyula, Gassi Ferenc, Gobbi Alajos, Hajós Zsigmond, Faludy Antal és Csepregi Lajos nemzeti színházi tagok is együtt voksoltak, szintén mind Zichy Jenőre. Különös, hogy míg a Józsefvárosban szavazó színészek jellemzően a függetlenségi jelöltet, Irányi Dánielt támogatták, a Nemzeti Színház IV. kerületben választó színészei a kormány favoritjára voksoltak. Horváth J. András a színészek választói magatartása kapcsán a népszínműjátszás hagyományait, a színpadi és privát élet határának elmosódottságát gyanította a függetlenségi érzelmek mögött. Lehet, hogy ez a Népszínház Józsefvárosban lakó tagjaira igaz is volt, de az előkelőbb Nemzeti Színház belvárosi lakói más attitűdökkel rendelkeztek. 1884-ben a húsz belvárosi nemzeti színházi tagból tizenhatan – köztük az említett „különítmény” – voksoltak, valamennyien Zichy Jenőre. Ez a korábbi választásokon sem volt másképp: 1881-ben négyen szavaztak Királyira és hárman Havas Sándorra, 1878-ben pedig az első fordulóban ugyan Királyi Pál kapott három voksot, de Havas Ignác tízet, a második fordulóban pedig mind a 13 voksoló színész már Havas Ignácra voksolt. (Horváth 1998: 507; BFL IV.1405. 2. nagydoboz [1878., 1881. és 1884. évi szavazási listák, IV. választókerület]).

Sándor 1881-es előretörését, a függetlenségi választók újra törpe kisebbséggé váltak a kerületben (21. táblázat).¹⁷³

21. táblázat. A szavazás napközbeni részeredményei, Belváros, 1884. június 13.

Időpont	Nemzet ¹⁷⁴	Függetlenség ¹⁷⁵	Pesti Napló ¹⁷⁶
9:30	Zichy: 162, Királyi: 70, Degré: 7		
10 óra	Zichy: 187, Királyi: 95, Degré: 14	Zichy: 126, Királyi: 69, Degré: 10	Zichy: 126, Királyi: 69, Degré: 10
11 óra	Zichy: 322, Királyi: 162, Degré: 23	Zichy: 322, Királyi: 162, Degré: 23	
11:30			Zichy: 371, Királyi: 190, Degré: 25
12 óra	Zichy: 529, Királyi: 265, Degré: 26	Zichy: 529, Királyi: 265, Degré: 26	
15 óra	Zichy: 700, Királyi: 356, Degré: 40	Zichy: 700, Királyi: 356, Degré: 40	Zichy: 756, Királyi: 411, Degré: 34
16 óra	Zichy: 800, Királyi: 396, Degré: 40	Zichy: 800, Királyi: 396, Degré: 40	
17 óra		Zichy: 846, Királyi: 416, Degré: 47	
18 óra		Zichy: 868, Királyi: 450, Degré: 47	
19 óra		Zichy: 967, Királyi: 474, Degré: 49	
Végeredmény (20 óra)	Zichy: 995, Királyi: 486, Degré: 51	Zichy: 995, Királyi: 486, Degré: 51	Zichy: 996, Királyi: 482, Degré: 51 ¹⁷⁷

¹⁷³ A sajtóban eltérés mutatkozott abban, hogy 995 vagy 996 szavazatot kapott-e Zichy. A szavazási íveken valóban 996 szavazatot adtak le rá, de csak 995 érvényes voksot számoltak össze. Ennek oka az volt, hogy Engel M. A. 68 éves, a Deák Ferenc utca 5. szám alatt lakó szerszámkereskedő helyett fia szavazott le, mivel az apa időközben elhalálozott. E tényről a szavazatszedő küldöttség utólag értesülve, a szavazási listán a név mellé bejegyezték, hogy „meghalt”, és a visszautasítottak – egyébként ebből az egyetlen tételtől álló – jegyzékén magyarázták meg ezt a furcsa helyzetet. Mindebből kifolyólag én sem vettem figyelembe ezt a szavazatot. BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1884. évi választási jegyzőkönyvek, IV. választókerület), 2. nagydoboz (1884. évi szavazási listák, IV. választókerület).

¹⁷⁴ *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2; uo. június 14. Reggeli kiadás 1.

¹⁷⁵ *Függetlenség* 1884. június 14. 1.

¹⁷⁶ *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 1.

¹⁷⁷ *Pesti Napló* 1884. június 14. Reggeli kiadás 1.

Terézváros (1878, 1881, 1884)

1878

Az 1875-ös választásokon a még az egész Terézvárosra kiterjedő akkori V. (a későbbi VI. és VII.) választókerületben Falk Miksával szemben Horn Edét választották meg képviselőnek. Horn Ede azonban még 1875 novemberében meghalt, ezután 1878-ig a kormánypárti Schwarcz Gyula volt a városrész képviselője.¹⁷⁸ Ő 1878. június 29-én mondta el beszámoló beszédét, de újabb jelöltsége a VI. kerületi részen nem merült fel.¹⁷⁹ Az új VI. választókerületben ekkor sok potenciális jelölt neve szóba került, annak ellenére, hogy már megalakult a valamennyi választó által megválasztott 200-as, illetve a jelölt kiválasztására felállt 31-es kijelölő bizottság. Ez utóbbi 1878. július 3-án tartott ülésén huszonkét fős szótöbbséggel gróf Szapáry Gyula, korábbi belügyminiszter (és későbbi miniszterelnök) jelölését javasolta a 200-as bizottságnak.¹⁸⁰ A kerületi választók egységének megbomlását már az is előre-títette, hogy július 2-án Mérő János ügyvéd lakásán terézvárosi választók és nem választók egy csoportja megnevezett egy jelöltet – az eseményről tudósító *Pesti Napló* azonban nem fedte fel annak kilétét.¹⁸¹ Másnap, a 31-es bizottság álláspontját figyelmen kívül hagyva, ellenzéki választók Faludy Géza lakásán Helfy Ignác¹⁸² jelölését határozták el.¹⁸³

¹⁷⁸ Schwarcz Gyula megválasztásának körülményeiről lásd Szabó 1999: 73.

¹⁷⁹ *A Hon* 1878. június 30. Reggeli kiadás 1. *A Vasárnapi Ujság* szerint a VII. kerületi részen vetődött fel Schwarcz újraindítása (*Vasárnapi Ujság* 1878. július 7. 432).

¹⁸⁰ A 31-es bizottságban az 1872-ben már terézvárosi mandátumot szerzett helyi honorácior, Radocza János mellett voksolt Gardos Károly és Adler Zsigmond, a függetlenségi Helfy Ignácra pedig Chorin Zsigmond (*Pesti Napló* 1878. július 4. Reggeli kiadás 3).

¹⁸¹ *Pesti Napló* 1878. július 3. Esti kiadás 1.

¹⁸² Helfy Ignác (1830–1897) Szamosújváron született, eredeti családneve 1848-ig Helfer, de névmagyarosítása nem szerepel a helytartótanácsi és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteményében (Századunk névváltoztatásai 1895: 15–22, 102). Bölcsészeti tanulmányait a pesti és a bécsi egyetemen kezdte meg és a padovain fejezte be. 1848-ban honvéd, majd Kossuth Lajos irodájában dolgozott. Innen datálódik Kossuthal való, barátnak mondható kapcsolata, amely kettejük élénk levelezése révén később is, évtizedeken át komoly tekintélyt biztosított Helfynek a függetlenségi ellenzék köreiből. 1850-ben kezdődött internálása után 1852-ben Bécsbe, 1854-ben pedig Padovába költözött, itt keresztelkedett meg. 1859-től 1867-ig a *L'Alleanza* milánói lap szerkesztőjeként kapcsolatba lépett a magyar emigrációval. E lap tette közzé Kossuth Duna-konföderációs tervét is 1862-ben. 1869–1870-ben ugyancsak Milánóban *A magyar magyar* címmel adott ki lapot, amelyben támadta a kiegyezést. 1869-ben Kossuth Lajos ajánlásával a szentlőrinci kerület távollétében képviselővé választotta, ezzel az egyik első – igaz, kikeresztelkedett – zsidó honatya lett a képviselőházban. 1870-ben tért vissza Magyarországra. 1878-ban Debrecen második kerületében, 1881-ben a szentgotthárdi kerületben választották meg, de 1884-ben kikapott ugyanitt, és csak később jutott be a képviselőházba Székelyudvarhelyről. Az 1887-es választásokon mind a szentgotthárdi, mind a szegvári kerületben megválasztották. Helfy a szegvári kerület mandátumát tartotta meg, ahol 1892-ben és 1896-ban is újraválasztották. Mindvégig szélbali, illetve függetlenségi színekben politizált. A Petőfi Társaságnak és a Ganz részvénytársaság felügyelőbizottságának is tagja volt.

¹⁸³ *Egyetértés* 1878. július 4. 2; *Pesti Napló* 1878. július 4. Reggeli kiadás 3. Az egyetlen ellenzéki jelölt,

A következő napokban azután már egyre-másra jelentek meg az új jelöltek. Kiderült, hogy a 31-es bizottságban jócskán alulmaradt Radocza-párt szándékai is komolyak.¹⁸⁴ Közben Bobula János pártja – noha jelöltjük újra meg újra visszautasította a jelöltséget – szintén megkezdte kampányát.¹⁸⁵ A Szapáry-párt július 12-én tartott értekezletén azután kiderült, hogy az ő jelöltjük sem vállalja a megmérettetést a VI. kerületben. Ennek ellenére a résztvevők úgy döntöttek, nem csatlakoznak a már megalakult Helfy-, Radocza- és Bobula-pártok egyikéhez sem, hanem továbbra is önálló jelölt felléptetésében gondolkodnak.¹⁸⁶ Néhány nap alatt, július 15-ére meg is találták új jelöltjüket Podmaniczky Frigyes¹⁸⁷ személyében, aki el is fogadta

Helfy Ignác a Lövöldében 1878. július 17-én tartott, már említett gyűlésen elmondott program-beszédében a vámszerződés megújítását és a Törökország szétszabdalásában való részvételt rótt fel a kormány két fő bűnűl (*Egyetértés* 1878. július 18. 2). Programbeszédét 1878. július 23-án este a Nagymező utcai párhelyiségben tartott közös vacsorán a kisiparosok és a főváros érdekeiben végzendő tevékenységének bemutatásával egészítette ki (*A Hon* 1878. július 23. Reggeli kiadás 7).

¹⁸⁴ Eközben a még nem eléggé szétvált Terézváros másik választókerületében is felmerült Radocza jelöltsége (*Vasárnapi Ujság* 1878. július 7. 432). Radocza János (1835–1926) ügyvéd, várospolitikus a Fejér vármegyei Sárszentmiklóson született, ahol apja községi jegyző, majd gazdatiszt volt. Radocza 1854-ben költözött Pestre, ahol jogi tanulmányainak befejezése után ügyvédi irodát nyitott. 1867-től a törvényhatósági bizottság oszlopos tagja, 1872-től 1875-ig – Jókai Mórt legyőzve – a Terézváros Deák-párti képviselője, 1887–1892 között Zalaegerszeg, 1896-tól ismét a Terézváros kormánypárti képviselője volt. 1887-ben királyi tanácsosi címet, 1896-ban magyar nemességet, 1898-ban III. osztályú Vaskoronarendet kapott.

¹⁸⁵ Bobula összesen háromszor utasította vissza a jelöltséget, az egyöntetű kerületi támogatás hiányára hivatkozva (Kálnoki 1879: 56). Bobula János (Ján Nepomuk Bobula, 1844–1903) építész korábban még a szlovák nemzetiségi mozgalomban játszott vezető szerepet, de ekkorra ebbéli tevékenységével teljesen felhagyott, és inkább a Terézváros egyik meghatározó, a Terézvárosi Klubhoz kapcsolódó klikkjét irányította. Múltjában turkálva az ellenjelöltek pánszlávizmussal is megvádolták, az őt védő pamflet jelentős része az általa korábban szerkesztett *Slovenské Noviny* című lapból vett fordításokkal próbálta e vádakát cáfolni (uo. 84–169). A Liptóújíváron született, 1863-ban Pesten építőmesteri oklevelet szerzett Bobula az 1880-as évek Budapestjének egyik meghatározó építésze volt, az 1885-ös országos kiállítás körül végzett tevékenységéért pedig a Ferenc-József-rend lovágkeresztjét is megkapta. Tagja volt a főváros törvényhatósági bizottságának és a Magyar Mérnök és Építész Egyesületnek. A képviselőházba viszont végül csak 1892-ben jutott be a lublói választókerületből, szabadelvű párti programmal (Országgyűlési Almanach 1892: 199). Bobula Jánosról lásd még: Halász 1998.

¹⁸⁶ Az ülésen Tenczer Pál kirohanást intézett Bobula János ellen, ami a jelen lévő Bobula-pártiakban heves dühkitöréseket eredményezett (*Ellenőr* 1878. július 13. Reggeli kiadás 1; *Egyetértés* 1878. július 13. 2).

¹⁸⁷ Bárány Podmaniczky Frigyes (1824–1907) politikus, író, 1889-től 1906-ig a Szabadelvű Párt elnöke. Részt vett az utolsó pozsonyi országgyűlésen, 1848-ban a főrendiház jegyzője volt. A szabadságharc során huszárkapitány, százados volt, ezt követően közlegényként az osztrák hadseregbe sorozták be. Az abszolutizmus idején visszavonultan élt, de az evangélikus egyház ügyeiben világi felügyelőként vállalt szerepet. 1859-ben a Tudományos Akadémia levelező tagja lett. 1861-től 1874-ig Szarvas képviselője, 1861-ben az országgyűlés alelnöke lett. 1875-ben a nagylaki kerület, 1878-ban a Terézváros, 1881-ben, 1884-ben és 1887-ben az ókanizsai kerület, 1892-ben, 1896-ban és 1901-ben Budapest Belvárosa, 1905-ben Szászrégen választotta meg országgyűlési képviselőnek. 1906-tól már nem volt képviselő. 1873 és 1905 között a Fővárosi Közmunkák Tanácsának alelnöke.

a felkérést.¹⁸⁸ Ekkor tehát úgy tűnt, a függetlenségi Helfy Ignác mellett három szabadelvű párti jelöltje is lesz a kerületnek.

A Radocza-párt július 15-ei gyűlésén Gardos Károly elnök azt állította, hogy „Radocza pressiót a Szapáry-pártra soha nem akart gyakorolni, ő csak akkor lépett föl, mikor már biztos forrásból értesült, hogy a gróf a jelöltséget el nem fogadja”.¹⁸⁹ Ugyanezen a gyűlésen Adler Zsigmond orvos összegezte a kerületi kormánypárti belviszálly általa feltételezett indítékát:

„Mindennek csak az az oka, hogy a Lipótvárosból fiatal ügyvédek jönnek át, kik azt hiszik, a VI. kerület az ő szereplésüknek alkalmas színhelye. [...] Szeretett volna ő is iparosjelöltet, bár maga lateiner, hanem ilyen alig található elegendő jelenleg.”¹⁹⁰

Azt viszont nem árulta el, Bobula Jánost miért nem tartja alkalmas jelöltnek. A Bobula-párt ugyanis jelöltjét éppen „a polgári osztály és az ipar képviselőjének” tekintette.¹⁹¹ A VI. Kerületi Klubban július 15-én tartott gyűlésen sajátos módon nem a jelölt hirdette meg a párt programját, hanem Rosenberg Lajos ügyvéd, a Radocza-párt elnöke.¹⁹² A program a polgári elemek, az anyagi érdekek, az ipar és a kereskedelem előmozdítását tekintette a jelölt fő feladatának.¹⁹³

Radocza Jánost is „iparos” jelöltként pozicionálták.¹⁹⁴ Ő 1878. július 21-én a Lövdében „igen kevés számú hallgatóság előtt” szabadelvű, de magát független polgárként bemutatva mondta el programbeszédét. Radocza leszögezte, hogy őt előkelő körök kegyei nem támogatják.¹⁹⁵ Szabadelvű pártisága ellenére sem kívánta

ként, 1875 és 1885 között a Nemzeti Színház és az Opera intendánsaként Budapest kulturális életének és városépítésének fejlesztésében ért el kimagasló eredményeket, amiért megkapta a császári és királyi valóságos belső titkos tanácsosi címet, illetve az I. osztályú Vaskoronarendet.

¹⁸⁸ *Ellenőr* 1878. július 16. Reggeli kiadás 4; *Egyetértés* 1878. július 17. 2.

¹⁸⁹ *Ellenőr* 1878. július 16. Reggeli kiadás 4.

¹⁹⁰ *Ellenőr* 1878. július 16. Reggeli kiadás 4. Az nem egészen világos, hogy melyik pártra célzott Adler Zsigmond. A kerületben szavazó ügyvédek közül a legtöbben – öten – a szintén ügyvéd Radoczára szavaztak, ahogy végül maga Adler is. BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1878. évi szavazási listák, VI. választókerület).

¹⁹¹ A *Hon* 1878. július 14. Reggeli kiadás 2. Bobula János kifejezett iparos érdekképviselői jelöltségét bizonygatta az őt védő, de csak 1879-ben megjelent, már említett pamflet: Kálnoki 1879.

¹⁹² Szabó Dániel az 1872-es fővárosi választási programokat elemezve két modell keveredését mutatta be: az egyik, amelyben a jelöltek programjai közül választanak a választók, a másik pedig az, amelyben választópolgárok egy csoportja keres céljaik képviselésére alkalmas jelöltet. Szabó 1998: 51.

¹⁹³ *Ellenőr* 1878. július 16. Reggeli kiadás 4.

¹⁹⁴ *Egyetértés* 1878. július 11. 2. Radocza János, a Terézvárosban a Benkert Klub, illetve a VI–VII. Kerületi Kör köré szerveződő klikk egyik meghatározó alakja egyébként ügyvéd volt, tehát személyében nem képviselte az iparosokat.

¹⁹⁵ Szabó Dániel figyelt fel arra, hogy Radoczát már 1872-es kampányában is, amikor báró Lipthay Bélával versengett Jókai terézvárosi mandátumának elhódításáért, a demokrata és az arisztokrata értékrend ütköztetése jegyében a „nép fiaként” állították szembe a báróval (Szabó 1998: 48).

feladni azt a jogát, hogy a kormányt bírálja és ellenőrizze. A következő országgyűlés teendőinek felsorolása, a keleti kérdésben az érzelmi politizálás elutasítása, a főváros és a kerület érdekeinek megtartása szerepelt még programpontjai között.¹⁹⁶

A Podmaniczky-párt vádolta meg végül nyíltan a kerületi előjáróságot, hogy ott a választói igazolványok (bárcák) kiosztásakor az egyik (meg nem nevezett) jelölt mellett fenyegetések és ígéretek elegyéből álló kampány folyik. Ezt Zettner Ede kerületi előjáró élesen visszautasította.¹⁹⁷ Egy névtelen „VI. kerületi választó” azonban nem hagyta szó nélkül a választ, és azt bizonygatta, hogy az ismert Podmaniczky-párti választókat, azaz olyanokat, akik nem hajlandóak a „fővárosi clique” emberére szavazni, a házaknál korteskedő, így a hivatali eseményekre rá nem látó Zettner helyett a bárcákat kiszolgáltató esküdtek vegzálják. Két névtelen példát is hozott az igazolvány kiadásának névelírás miatti megtagadására. Harmadik példája viszont a választói névjegyzékből alátámasztható: a levélíró arról számolt be, hogy egy Krausz nevű választótól, akit a névjegyzékben tévedésből az R betűhöz vettek fel, e tévedés miatt – mintha ő tehetne róla – megtagadták a bárca kiadását.¹⁹⁸ További vádként kortescélokra felhasználható listák készítésével is megvádolta az előjáróságot:

„A tisztelt esküdt urak ugyanis egészen törvénytelenül minden választótól megkérdezik, hogy hol van a mostani lakása, mihez semmi közük, ezt a lakást azután ők külön névjegyzékben fölveszik, mely névjegyzék kizárólagosan egy pártirodának kortescéljaira használatik fel és senki másnak rendelkezésére nem bocsátatik.”¹⁹⁹

Bobula János pártja, miután jelöltjük július 30-án véglegesen visszautasította, hogy harcba szálljon a mandátumért, feloszlott, és némi vita után csatlakozott Podmaniczky táborához.²⁰⁰

¹⁹⁶ *Ellenőr* 1878. július 22. Esti kiadás 2.

¹⁹⁷ *Ellenőr* 1878. július 26. Reggeli kiadás 1; uo. 1878. július 27. Reggeli kiadás 3.

¹⁹⁸ Krausz Mór szénáros a nyomtatott névjegyzéken valóban az R betűnél szerepel. BFL IV.1405. 4. nagydoboz (1878. évi választói névjegyzékek, VI. választókerület).

¹⁹⁹ *Ellenőr* 1878. július 27. Esti kiadás 2. (Kiemelések az eredetiben.)

²⁰⁰ *Ellenőr* 1878. július 31. Reggeli kiadás 2. Az *Egyetértés* szerint Bobula azzal a feltétellel lépett vissza, és irányította át az általa vezetett „klikk” szavazóit Podmaniczky táborába, hogy másutt, egy erdélyi választókerületben a kormánypárt mandátumot szerez neki. Ott azonban nem sokan akadtak, akik rá szavaztak volna (*Egyetértés* 1878. augusztus 9. 2). Ezt a magyarázatot erősítette meg a magát Bobula barátjának mondó Kálnoki Henrik is, aki szerint az ügyletre Zichy-Ferraris Viktor, majd személyesen az országos szabadelvű pártelnök, Gorove István beszélt rá Bobulát. Kálnoki azt is megadta, hogy a fiaskó színhelye a szászvárosi választókerület volt. Kálnoki szerint Bobula arra, hogy megvezették, már a választások előtt rájött, hívei mégsem fordultak szembe egységesen a Podmaniczky-párttal, hanem vagy semlegesek maradtak, vagy ki-ki lelkiismerete szerint szavazott (maga Bobula végül nem adott le szavazatot). Kálnoki 1879: 63–66; BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1878. évi szavazási listák, VI. választókerület).

Podmaniczky Frigyes augusztus 1-jén a Terézvárosi Klubban mondta el programbeszédét, amelyben elsősorban az ország pénzügyi nehézségeit ecsetelte, és azt bizonygatta, hogy az európai válságból Magyarország más országokkal összehasonlítva nem is jött ki annyira rosszul. A keleti kérdésben pedig a réalpolitikai lehetőségek figyelembevételét ajánlotta.²⁰¹ A választás napján Podmaniczky előnye mindvégig megkérdőjelezhetetlen maradt (22. táblázat).

22. táblázat. A szavazás napközbeni részeredményei, Terézváros, 1878. augusztus 5.

Időpont	Egyetértés ²⁰²	A Hon ²⁰³	Pesti Napló ²⁰⁴
11:30			Podmaniczky: 167, Helfy: 83, Radocza: 70
11:45		Podmaniczky: 187, Helfy: 83, Radocza: 72	
12:30		Podmaniczky: 258, Helfy: 101, Radocza: 83	
17:30		Podmaniczky: 445, Helfy: 215, Radocza: 204	
19:30	Podmaniczky: 431, Helfy: 197, Radocza: 187		
19:45		Podmaniczky: 455, Helfy: 223, Radocza: 205	
Végeredmény (21 óra)	Podmaniczky: 463, Helfy: 238, Radocza: 218	Podmaniczky: 463, Helfy: 238, Radocza: 218	

1881

1881-ben ugyanazok a szereplők játszottak kulcsszerepet a választások kapcsán a Terézvárosban, mint három évvel azelőtt. Radocza János volt például Busbach Péter első számú ajánlója, dr. Faludy Géza Helfy Ignácé, a választási elnök pozícióját ismét Mérő János töltötte be.²⁰⁵

A kormánypárti jelölt viszont új, de a kerületben nem ismeretlen személy lett. Ennek előjeleként a VI. és VII. Kerületi Körben tartott, az eddigi képviselőt felléptetni

²⁰¹ *Ellenőr* 1878. augusztus 2. Reggeli kiadás 2–3.

²⁰² *Egyetértés* 1878. augusztus 6. 2.

²⁰³ *A Hon* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1; uo. 1878. augusztus 6. Reggeli kiadás 2.

²⁰⁴ *Pesti Napló* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 2.

²⁰⁵ BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1881. évi választási jegyzőkönyvek, VI. választókerület).

szándékozó jelöltállító gyűléssel egy napon, 1881. március 27-én a régi államvasúti indóházban tartott sokkal népesebb gyűlés párthovatartozás megállapítása nélkül abban maradt, hogy más jelöltet keres az ellenzék által is elismert kvalitásokkal rendelkező Podmaniczky helyett.²⁰⁶ Budapest közönsége már megismerhette ugyanis – az egyébként a Lipótvárosban lakó – Busbach Péter ügyvédet a fővárosi közgyűlés ülésein, az utolsó években ráadásul határozottan ellenzékiként.²⁰⁷ Az *Egyetértés* szerint még 1881 márciusában is azért nem vett részt a társas ellenzék programjának szerkesztésében, mert közelebb állt a Függetlenségi Párthoz.²⁰⁸ A helyi mérsékelt ellenzéki választók pedig még április elején is úgy tudták, Busbach az ő jelöltjük lesz – állítólag ezt maga Busbach sem cáfolta meg.²⁰⁹ Ennek ellenére végül a kormánypárt jelöltje lett – egy megtért jelölt mindig fontosabb, indokolta az ellenzéki lap a döntést.²¹⁰

A március 27-ére a VI. kerületi választók számára összehívott értekezleten megválasztott 30-as bizottság egyhangúan Busbachot jelölte, aki április 4-én már el is fogadta a jelöltséget. Minden elő volt tehát készítve. Ekkor Busbach lakásán Radocza János azzal indokolta Busbach jelölését, hogy a „kerület eddigi képviselőjével megelégedve nincsen”, míg az új jelölt a polgárok, a főváros és a kerület érdekeit megfelelően tudja képviselni. Még azt is hozzátette Radocza, hogy nem számít, ha Busbach bármelyik 67-es alapon álló párthoz csatlakozik, mert meg van róla győződve, hogy választói érdekeit mindenképpen meg fogja óvni. Busbach válaszában azonban rögtön tisztázta, hogy hiába kapott szabad kezét pártállása megválasztásában, ő a Szabadelvű Párthoz fog csatlakozni, mert ott a „független vélemény nyilvánítása lehetséges”, és ott szolgálhatja legjobban hazája, a főváros és a kerület érdekeit, míg a mérsékelt ellenzék ugyan „kitűnő egyének tömörüléséből áll, de minden szorosabb kapocs nélkül”, az ilyen ellenzékieskedés pedig „meddő munka”.²¹¹

²⁰⁶ *Pesti Napló* 1881. március 28. Reggeli kiadás 2.

²⁰⁷ Busbach Péter (1827–1905) ügyvéd, 1849-ben honvéd százados, fővárosi közgyűlési tag, a budapesti magyar–német evangélikus egyház főfelügyelője, 1881-től 1892-ig a Terézváros, majd 1896-ig szülőföldje, a Tolna megyei kölesdi választókerület képviselője (Országgyűlési Almanach 1892: 204–205; *Vasárnapi Ujság* 1904. január 31. 74). Busbach neve egyébként már az 1878-as terézvárosi kampányban is felmerült képviselőjelöltként, akárcsak Bródy Zsigmondé vagy Brüll Miksáé (Kálnoki 1879: 53).

²⁰⁸ *Egyetértés* 1881. május 16. 1.

²⁰⁹ *Pesti Napló* 1881. április 2. Reggeli kiadás 1.

²¹⁰ *Egyetértés* 1881. május 16. 1. A Podmaniczky-pártban eredetileg nem aratott osztatlan sikert az, hogy Podmaniczky a VI. kerületben elutasította a jelöltséget, miután Busbach már korábban fellépett, nem akarván pártviszályt szítani a kerületben (*Pesti Napló* 1881. április 7. Reggeli kiadás 2). Busbachkal sem lehetett mindenki elégedett, mert sokan ellenjelölt felléptetésében gondolkodtak (uo. 1881. április 8. Reggeli kiadás 2). Podmaniczky egyébként ebben az évben az ókanizsai (magyarkanizsai) választókerületben lett képviselőjelölt, el is nyerve ott a mandátumot (uo. 1881. június 28. Reggeli kiadás 2).

²¹¹ *Pesti Napló* 1881. április 5. Reggeli kiadás 2.

Míg Podmaniczky a Benkert Klubban tanyázó VI. és VII. Kerületi Körben mondta el beszámoló beszédét 1881. április 10-én, addig a Busbach melletti első társas vacsorára a konkurens helyi együletben, a Terézvárosi Klubban került sor. Itt Bobula János, a Terézvárosi Klub vezére mondta az első köszöntőt, a jelölt felszólalása után Tenczer Pál és Radocza János beszélt – utóbbi, a VI. és VII. Kerületi Kör vezetőjeként Bobulára és a Terézvárosi Klub tagjaira emelte poharát, ezzel mintegy megpecsételve a két rivális egyesület Busbach Péter személyében megtestesülő kompromisszumát. A nagy szövetséget erősítette meg az is, hogy Bobula a VI. kerületi elöljáróságra, végül Radocza a szövetséget összehozó Tenczerre emelte poharát.²¹² A Busbachot jelölők viszont a következő szempontokkal indokolták a jelölt kiválasztását:

„E kerületben az ipar- és kereskedelem oly kiváló fontossága, hogy a polgároknak okvetlenül oly kezekbe kell tenni érdekeiket, a ki azok iránt érzékkel bír, s a kinek multja és működése az ipar- és kereskedelem terén oly előnyösen ismeretes. A másik szempont, a mely a választókat vezérelte, a fővárosi szempont. [...] Olyant kellett tehát kijelölni, a ki a főváros érdekeit is a szívében viseli. Busbach ilyen férfit s ő benne a párt teljesen megbízik. Ő elfogadta a jelöltséget, s kijelentette, hogy azért csatlakozik a szabadelvű párthoz, mert működni akar s mert ez a párt az, a hol ezt teheti.”²¹³

A Schuster-féle vendéglőben 1881. május 1-jén megejtett jelölés során Tenczer Pál azzal érvelt, hogy bár ő maga sem szabadelvű párti, mégis Busbachra fog szavazni, mert hosszú évek során sem talált különbséget a közjogi alapon álló pártok között.²¹⁴

Busbach Péter június 4-én, Radocza János „invitálására” mondta el programbeszédét a Schuster-féle vendéglő nagytermében. Beszélt a vámszövetség megreformálásáról a hazai ipar és kereskedelem érdekében, az adóreformról, a közigazgatási bíróság felállításáról, a teljes értékű polgári házasság bevezetéséről. Azt állította, hogy bár tagja egy pártnak (azt nem közölte, melyiknek), nem zárja ki, hogy esetenként nem a párttal azonos álláspontot fog képviselni.²¹⁵

²¹² *Pesti Napló* 1881. április 8. Reggeli kiadás 2.

²¹³ *A Hon* 1881. május 2. Reggeli kiadás 2. (Kiemelés az eredetiben.)

²¹⁴ *Pesti Napló* 1881. május 2. Reggeli kiadás 1. A Busbach-párt elnökei egyébként éppen Tenczer Pál javaslatára Radocza János, Pucher József és Schweiger Adolf lett, míg jegyzőknek Örley Simont, Hartmann Józsefet és Futtaky Gyulát választották meg. Tenczer tehát a VI. és VII. Kerületi Körnek, illetve a volt Podmaniczky-pártnak tett engedményt azzal, hogy Radoczának, illetve a volt pártelnöknek, Pucher Józsefnek ajánlotta fel az elnöki pozíciókat, míg Bobula látványosan a háttérben maradt. A Terézvárosi Klubban már április 15-én tartottak egy gyűlést, ahol felkínálták a Podmaniczky-pártnak és annak elnökének, Pucher Józsefnek az egyesülést (*Pesti Napló* 1881. április 16. Reggeli kiadás 3).

²¹⁵ *Pesti Napló* 1881. június 5. Reggeli kiadás 2.

A Függetlenségi Párt által a kerületben újra felléptetett²¹⁶ Helfy Ignác 1881-es programbeszéde nemcsak a szokásos függetlenségi tematikában mozgott, hanem emellett ellenjelöltje „pálfordulását” is bírálta. Mikor például a Függetlenségi Párt a boszniai okkupáció miatt vád alá akarta helyezni a kormányt, ennek Busbach volt a legnagyobb szószólója a fővárosi közgyűlésben, állította Helfy. Busbach programját elemezve kifejtette, hogy szerinte a jó dolgokat belőle, például a külön vámterületet, a Függetlenségi Párt képviseli. Helfy szerint Busbachról igaz az, hogy szeretné,

„[...] hogy a felekezeti különbségekből a folyó társadalmi és törvényelőtti különbségek megszüntessenek. De azért csatlakozik a kormánypárthoz, melyen ott ül Istóczy is, a ki hat éven át rendszeresen izgat a zsidók ellen s nyíltan hirdeti, hogy ő a zsidó üldözést tűzte feladatává [...]. Most a választások közeledtek azonban a kormány jónak találta benyújtani a zsidók és keresztények közti házasságról szóló javaslatot, mert meggondolta, hogy a zsidó szavazata csak annyit ér, mint másé (Derűtség.) azonban úgy intézte a dolgot, hogy az a tárgyalásról lekéssék s azután levette a napirendről.”²¹⁷

Helyi sajátosságként értékelhető tehát az izraelita felekezetűek felé gyakorolt gesztus, a teljes jogegyenlőség hangsúlyozása. Egy, a Helfy-párt által kiadott közleményben továbbá helyi harcot is hirdettek a „VI. kerületben érdemetlenül előtérbe nyomuló clique ellen”, amelyet a választók fenyegetésével és zaklatásával vádoltak meg.²¹⁸

A két jelölt tábora között elmélyülő ellentétet mutatja, hogy a Helfy-párt június 11-én a Svoboda-vendéglő kerthelyiségében tartott értekezletén a Busbach-párt előző napi gyűlésén Tenczer Pál által Helfyre tett megjegyzéseken úgy felháborodott egy választó, hogy azt indítványozta, hogy „e csörgősipkás és az elvváltoztatás káncánjában megsántult, pénzesképviselőjelöltek kukoriczáján hízó korteskáplár botrányos nyilatkozata fölött jegyzőkönyvileg fejeztessék ki a megvetés.”²¹⁹

A szavazás előtti nap némi zavart keltett az a hír, hogy Bobula János is fellépett, mint az ipar és a kereskedelem VI. kerületi jelöltje. „Állítólag maga Bobula volt a legjobban meglepetve, midőn egy szekér »éljen Bobula« feliratu zászlót hoztak hozzája, kérdezve, hogy hova kell vinni a »megrendelt« zászlókat.”²²⁰ Bobula természetesen cáfolta a híresztelést. Az *Egyetértés* tudni vélte, hogy a Benkert Klub, vagyis a VI. és VII. Kerületi Kör egyik tagja állhatott az akció mögött, mert ez a klikk, noha Busbachot támogatja, nem tudja megbocsátani Bobuláéknak, azaz a Terézvárosi Klubnak, hogy ebben az évben ők, nem pedig a Kör állíthatott képviselőjelöltet.

²¹⁶ Helfy a jelöltséget 1881. június 4-én fogadta el (*Pesti Napló* 1881. június 5. Reggeli kiadás 2).

²¹⁷ *Egyetértés* 1881. június 10. 3.

²¹⁸ *Függetlenség* 1881. június 17. 1.

²¹⁹ *Függetlenség* 1881. június 12. 2.

²²⁰ *Egyetértés* 1881. június 24. Melléklet 2.

„Nagy érdeklődés mutatkozott fővárosszerte a VI-ik kerület (külső Terézváros) választása iránt. E kerület azonban, mely oly sok ízben a legérdekesebb választási küzdelmek színhelye volt, ma nagyon csendes. Az érdeklődés lanya, a lelkesedés a zérus fok alatt. Csak a Helfy-párt táborában csillan föl a valódi lelkesedés, mert e párt tagjai a polgárság teljesen független rétegét képezik. Elismerik ezt a választási bizottsági tagok, kik látják, hogy a Busbachisták – leginkább hivatalnokok s néhány VI. kerületi klubista – egész lanyhán csoportosulnak és gépszerűen szavaznak, míg a Helfysták határozott, férfias fellépése mindenkinek imponál. [...] A Helfy-pártból mintegy 250 aláírt választó nem érvényesítette szavazati jogát, mivel a délutáni arány már előre sejtette Busbach megválasztását és nagyon lehütötte a Helfysták reményét.”²²¹

A Busbach-párt már előre, 1881. június 22-én a Terézvárosi Klubban tartott gyűlésén úgy döntött, hogy „szavazatait mindjárt a választás kezdetén tömegesen fogja beadni”.²²² Ezzel ugyan lélektani nyomást lehetett gyakorolni az ellenfélre, de értékét erősen lerontotta, hogy a sajtó közhírré is tette a „tervet”. Mindenesetre a szavazási részeredményeken megfigyelhető, hogy Busbach szavazói valóban már az első órában tömegesen voksoltak, aminek köszönhetően jelöltjük végül simán meg is nyerte a választást (23. táblázat).

23. táblázat. A szavazás napközbeni részeredményei, Terézváros, 1881. június 24.

Időpont	Egyetértés ²²³	Függetlenség ²²⁴	A Hon ²²⁵	Pesti Napló ²²⁶
10 óra	Helfy: 77, Busbach: 177	Helfy: 77, Busbach: 137	Helfy: 77, Busbach: 135	Helfy: 77, Busbach: 137
11 óra		Helfy: 134, Busbach: 271		Helfy: 134, Busbach: 271
12 óra	Helfy: 180, Busbach: 350	Helfy: 180, Busbach: 350	Helfy: 137, Busbach: 271	Helfy: 180, Busbach: 350
13:30			Helfy: 192, Busbach: 360	
13:45			Helfy: 206, Busbach: 411	

²²¹ Egyetértés 1881. június 25. 2. (Kiemelés az eredetiben.)

²²² Egyetértés 1881. június 23. Melléklet 2.

²²³ Egyetértés 1881. június 25. 2.

²²⁴ Függetlenség 1881. június 25. 1.

²²⁵ A Hon 1881. június 24. Esti kiadás 1; uo. 1881. június 25. Reggeli kiadás 2.

²²⁶ Pesti Napló 1881. június 24. Esti kiadás 2.

Időpont	Egyetértés	Függetlenség	A Hon	Pesti Napló
14:30				Helfy: 237, Busbach: 457
15 óra	Helfy: 249, Busbach: 457	Helfy: 280, Busbach: 590		
16 óra	Helfy: 366, Busbach: 834			
18 óra	Helfy: 366, Busbach: 837			
19 óra	Helfy: 372, Busbach: 886		Helfy: 372, Busbach: 888	
Végeredmény (19:30)	Helfy: 377, Busbach: 900	Helfy: 377, Busbach: 900	Helfy: 377, Busbach: 900	

1884

1884-ben Busbach Péter, a kerület addigi képviselője jelentkezett először a képviselő-jelöltségre. A választók Bobula János és klikkje köré tömörülő csoportja viszont antiszemitizmussal vádolta meg őt, és nem fogadta el a jelöltségét. A függetlenségi választók is a szakadárokkal tartottak egy ideig, de végül elváltak tőlük, annak ellenére, hogy később sem állítottak önálló jelöltet.

Hogyan merült fel az antiszemitizmus vádja Busbachhal szemben? Már 1881-ben megjelent a pozsonyi izraelita hitközség tagjainak nyílt levele, amelyben antiszemitizmussal vádolták meg Busbachot:

„Évek hosszú sora óta figyelemmel kísérjük szeretett hazánk legnagyobb hitközségének, Budapestnek mikénti állapotát, mindennemű mozgalmait és legnagyobb sajnálatunkra azt vettük észre, hogy oda lent gyakran oly dolgok történtek, melyek a zsidóság becsületét nagy mértékben beszennyezik. [...] A mi szent kötelességünk is benneteket figyelmeztetni oly dolgokra, melyek megtörténtek. Tudjátok, szeretett hitfeleink, midőn elődeink Egyiptomból kivonultak, Amalek, az első zsidógyűlölő reájuk rontott és nemzetünket egészen megsemmisíteni akarta; Isten, ki elődeinket az egyiptomiak kezei közül kiszabadította, megoltalmazta őket egyszersmind Amalek elől is.

A ti körötökben is, szeretett hitfeleink, Budapest főváros VI. kerületének polgárai, van egy ily Amalek, ki mindjárt azon idő után, midőn felséges királyunk és a nagylelkű magyar nemzet bennünket emancipált és hitfeleink az őket megillető jogait gyakorolni kezdék,

nyilvános gyűlésben az egész zsidóságot megtámadta és a zsidókról oly dolgokat állított, melyeket mi nem felejtünk el, de nem is szabad elfelejtenünk.

E férfit Busbach Péter ügyvéd s VI. kerületi képviselőjelölt – 1869-ben, – midőn Wahrmann Mór ellenében a lipótvárosi választókerületben agy [sic!] töredék minden áron egy más felekezeti polgárt képviselőjelöltül óhajtott – oda nyilatkozott, hogy »a tapasztalat mutatja s fogja mutatni, hogy a zsidófelekezet még nem érett arra, hogy a Ghettó sötétjéből az emancipáció világos színvonaláig emelkedhessék, mert hiányzik nála a hazaszeretet, mely előfeltétel, hogy a magyar nemzettel egygyé forrjon«.

1876-ban ugyanezen Busbach Péter ur Budapest főváros törvényhatóságának közgyűlésén az előtérbe nyomuló handle szellemről beszélt s ez alkalommal ujjal egy zsidófelekezeti fővárosi bizottsági tagra mutatott. [...] Midőn 6 évvel ezelőtt épen ezen kerület a boldogult Horn Ede nevét irta zászlajára, akkor ez nekünk igen jól esett, mert hiszen tudjátok, hogy alig jött ő vissza hazájába, mi nevét zászlainkra irtuk és itt kapott Horn Ede legelőször mandatumot a magyar képviselőházba, – azért 6 év előtti tettéket igen élénk emlékezetben tartottuk és nemcsak mi, hanem az egész magyar zsidóság köszönettel tartozik nektek, hogy a zsidóságnak ily módon tudatok becsületet szerezni; legyetek ennél fogva következetesek, őrizzék meg a boldogult Horn emlékezetét, ne válasszatok oly egyént, ki törzsünket mint egy vallásnak testületét nyilvánosan kétszer is szidalmazta.

De azt is akarjuk fölemlíteni, hogy távol esik célunktól ezen közzétett iratunkkal azt elérni, hogy ezáltal nemzsidónak megválasztását meggátoljuk. Ezt egyáltalában nem szándékozunk, mert vallásunk arra tanít bennünket, hogy felebarátainkat testvérként szeressük. [...] Kérünk benneteket, szeretett hitfeleink, hagyjátok el a zsidógyűlölők gonosz gyűlekezetét és felséges királyunkat és szeretett hazánkat éltetve sorakozzatok a másik zászló alá!”²²⁷

A levél ekkor még visszhangtalan maradt a VI. kerületi választók körében, mint láthattuk, Helfy Ignác is csak azzal vádolta Busbachot, hogy Istóczy Győzővel egy párthoz tartozik. 1884-ben azonban már egészen más közhangulat uralkodott az országban, a tiszaszlári vérvádper nyomán ekkor állt tetőpontján az antiszemita mozgalom, egy ilyen vád egészen más súllyal és kontextusban jelentkezhetett. Ezért a Busbach-párt vezetése úgy döntött, a gyanúsításokat nem lehet szó nélkül hagyni.

„Busbach múlt évi szeptember havában tartott beszámoló beszédének néhány mondatát olyan elferdített alakban hozták forgalomba, hogy az némely választóban tényleg azt a véleményt keltette, mintha Busbach csakugyan tett volna kifogásolható nyilatkozatokat. Az elnök tehát szükségesnek látja, hogy szólíttassék fel Busbach, nyilatkozzék e rosszakaratú ferdtések ellen.”²²⁸

²²⁷ Egyetértés 1881. június 24. 3. (Kiemelések az eredetiben.)

²²⁸ Nemzet 1884. április 29. Reggeli kiadás 2.

A tisztázónak szánt szónoklatra a VI. és VII. Kerületi Kör központjában, a Király utca és a Nagymező utca sarkán állt Benkert Klubban 1884. május 1-jén rendezett társas vacsorán került sor.²²⁹ A beszéd fogadtatása azonban igencsak felemás lett. Busbach liberális nézeteit hangoztatta, és a *Pesti Napló* szerint a következőképpen viszonyult a tisztázandó kérdéshez:

„Beszéde folyamában továbbá kikelt az antiszemitizmus ellen, s azt határozottan elítélte. Fejtegette azután az egyes néposztályokat, összehasonlítást téve a régebbi s a mostani osztályok közt. Kiemelve az egyes osztályokat, különösen pedig a főrendiek osztályát, melynek nagy hivatása van a közélet terén, megjegyzé, hogy feladata mindenkinek, hogy a haza jólétét előmozdítsa. Az erre való törekvést különösen az iparos osztály feladatául jelzé. Beszéde végén még egyszer visszatért az antiszemitizmus kérdésére, s így végzé szavait:

A mi hivatásunk nem az, hogy a társadalmat rétegekre bomlasztzuk fel, hanem hogy egyesítsük az államfentartás nehéz munkájában; fajok, osztályok, nemzetiségek ne elkülönítsenek, hanem összeolvasszassanak. Szabad-e, helyes-e, a józan észszel összeegyeztethető-e, s mindennek felett liberális-e egy egész osztályt kizárni abból, hogy a hazát, a közjót teljes erejével szolgálja?

Egy nemzet, mely itt az óriási s többnyire ellenséges idegen népcsaládok közé elhelyezve csak egy gyenge kis szigetcskét képez, a helyett, hogy magát egy rokon és önkénytelen csatlakozó elemmel erősíteni törekednék – az elemet eltaszítsa?”²³⁰

Az Egyetértés tudósítása a következőképpen értékelte a beszédet:

„Ezután kiterjeszkedett az agrár kérdésre és az antiszemitizmusra, de míg az agrár kérdést tüzetesen fejtegette, addig az antiszemitizmussal nagyon kurtán végzett, úgy hogy nyilatkozatához sokféle kommentárt lehet fűzni. [...] A múlt idők mulasztásait említve, nagy elismeréssel említi fel, hogy a legujabb idő egy ily nagy mulasztást tett jóvá a zsidók emancipációjával.”²³¹

A Busbach-ellenes pártot sem nyugtatta meg a beszéd. Török József köztisztviselőben álló gyógyszerész robogott át a Busbach-féle kampányrendezvény színhelyéről az ellenpárt főhadiszállására, a Sugár úti Leikam-féle vendéglőbe. A hozzászóló Tenczer Pál szkeptikus maradt, mondván, „tudja jól, hogy a beszéd nem lehetett más, mint annak kijelentése, hogy Busbach nem antiszemita, de mindaddig, míg nem olvasta

²²⁹ A Mendl István erzsébetvárosi és Radocza János terézvárosi honorácior körül csoportosuló, később Terézvárosi Casinó néven ismert kör a Benkert Klub helyett 1885-re építette fel új székházát a Sugár (ma Andrássy) úton. Ennek ma is álló hátsó traktusát később a Párisi Nagyruház épületébe építették be, benne a közismert Lotz-teremmel (Eöry 2010: 103–104).

²³⁰ *Pesti Napló* 1884. május 2. Reggeli kiadás 1.

²³¹ *Egyetértés* 1884. május 2. 4.

a beszédet, hitelt nem ad annak”.²³² Egy másik választó, Kohn Mór még sarkosabban fogalmazott:

„Török szavaiból éppen arról győződött meg, hogy Búsbach az antiszemitizmusnak hódolt, különben nem lett volna szüksége nyilatkozni. (Zajos felkiáltások: Ugy van! Igaz!) A ki egyszer antiszemita volt, az nem lehet jó ember. A Benkert-klubban nem lehet jóvá tenni az ilyen hibát. [...] Aki egyszer antiszemita volt, az az marad.”²³³

Az ellenpárt úgy vélte – talán azért is, hogy mégse a felekezeti kérdés legyen a kampány középpontjában –, hogy legnagyobb esélyei egy főúri származású jelölt bevetésével lehetnek. A megfelelő személy kiválasztása azonban nem volt problémamentes. Először Keglevich István gróf neve merült fel, idő előtt, mivel ő, noha egy április 21-ei értekezleten megszavazták jelöltségét, visszautasította azt. Ezután egy ifjú arisztokrata, ifjabb gróf Festetics Pál neve jött szóba, aki el is fogadta a jelöltséget.²³⁴ A jelölt fiatalága azonban nem jelentett makulátlan politikai múltat: hamarosan neki is az antiszemitizmus vádjával kellett megküzdenie. Az *Egyetértés* mégis úgy vélte, Festetics Busbachnál sikerebben tisztázta magát:

„E párt helyzetét meglehetősen kellemetlenné teszi az a körülmény, hogy jelöltjét épen az antiszemitizmus vádja alól kell tisztázni, a miért a párt Busbachtól elfordult. Ugy látszik, gr. Festetichek a nyílt, őszinte szó többet használt a választókkal szemben, mint Busbachnak sokfelé magyarázható nyilatkozata.”²³⁵

Festetics ugyanis a VI. kerületi választóknak címzett levélben ismerte el *liaison*-ját az antiszemitákkal. A viszony onnan indult, hogy Festetics a tiszaszlári per idején Szabolcs vármegye tiszteletbeli tisztviselője volt, bár védekezése szerint ezalatt nagyrészt fürdőhelyen tartózkodott, a perre befolyást gyakorolni nem volt lehetősége.

„Daczára annak, tudomásomra jutott, hogy a végtárgyalás folyama alatt a megyémbeli tisztviselői kar azzal vádoltatott, hogy törvénytelen és erkölcstelen eszközökkel hamis tanukat szerez. Én ezen állítással szemben kijelentettem, hogy ha ezen vád való, akkor én az ilyen tisztviselői karban tovább maradni nem akarok; ellenkező esetben azonban kötelességemnek tartom, nemcsak saját személyem végett, de tekintettel kartársaim

²³² *Egyetértés* 1884. május 2. 4.

²³³ *Pesti Napló* 1884. május 2. Reggeli kiadás 1.

²³⁴ Tolnai gróf Festetics Pál (1858–1930) fellelhető életrajzi adatai elég hiányosak, talán mert az arisztokraták gondtalan és kevésbé eseménydús életét élte. Bécsben született Festetics György és Erdődy Eugénia gyermekeként, és Sopronban hunyt el. Első felesége Friebeisz de Rajki Mária Vilma, második felesége Dessewffy Erzsébet Júlia volt, akiktől egy-egy gyermeke született (Gudenus [összeáll.] 1990: 399).

²³⁵ *Egyetértés* 1884. május 22. 2.

iránti rokonszenvemre a tisztviselői kart ily súlyos én [sic!] alaptalan vádak ellen megvédelmezni. Erre azonban nem volt szükség, miután az alispán és a tiszti ügyész akkor megtették a kellő intézkedéseket a tisztikar megvédésére. – Nem lehet csodálkozni azon, hogy a *fentjelzett körülmények* felháborodást idéztek elő bennem az alaptalan vád miatt, de semmi tekintettel különben a pernek lefolyására, és hogy ezen felhevülésem annyira fokozódott, hogy képes voltam azon elemekhez hajolni, és felhívásukat aláírni, melyek – mint kitűnt – a szabadelvűségnek egyik legnemesebb vívmányait, a vallásszabadságot és a nemzetiségek egyenjogusítását lábbal tiporni akarják, de melyek tulajdonképeni működéséről csak akkor győződtem meg, midőn alkalmam volt pártjukba mélyebben betekinteni. Ezen, a legrövidebb idő alatt szerzett tapasztalatok folytán hazafiui kötelességemnek tartottam, nemcsak tőlük elfordulni, de csekély tehetségemhez képest káros működésüket a hol lehet, megakadályozni. Erre alkalmam volt, midőn Vas megyében a szabadelvű kormánypárti értekezleten megjelenván, kijelentettem, hogy minden befolyásomat mint a szabadelvű pártnak a hiva érvényesíteni fogom az antiszemitizmus vezérének megválasztása ellen és ezt a nyilatkozatot tettem akkor, midőn tudomásom egyáltalán nem volt arról, hogy a VI. ker. választópolgárok bizalmukkal meg fognak tisztelni. A főrendiházban az utóbbi időben kifejtett mozgalmakra vonatkozólag meg kell jegyeznem, hogy azokban nem vettem részt, a lapokban felhozott törvényjavaslat tárgyalásánál éppenséggel nem voltam jelen és nem is szavaztam.”²³⁶

Különös módon a Busbach-ellenes pártban nem okozott látványos törést a kellemetlen eset. Talán nem véletlen azonban, hogy Festetics végül alulmaradt Busbachkal szemben. Busbach esetében ugyanis magához az antiszemita mozgalomhoz való – akár átmeneti – vonzódásról nem lehet beszélni. 1882-ben Szatmár megye törvényhatósága az oroszországi pogromok elől menekülő zsidók bevándorlásának korlátozását célzó kérvényt nyújtott be. A tiszaszlári ügy kapcsán már kibontakozóban lévő antiszemita mozgalom a képviselőházban e kérvény apropóján intenzív propagandába kezdett. A kérvény és az antiszemita uszítás egyik legélesebb ellenzője a vitában éppen Busbach Péter volt, aki 1882. június 9-én kifejezetten filoszemita beszédében a bevándorlás korlátozását élesen elutasította, és a zsidók hazafiúi érzületét, valamint az ország fejlődésében betöltött szerepét hangsúlyozta.²³⁷ Hasonló pozícióból, erkölcsi érvekkel támadta az antiszemita pártot 1884. október 17-ei képviselőházi beszédében is.²³⁸ E beszédéről, valamint a terézvárosi kampány nem várt fordulatáról Mikszáth is megemlékezett 1884-es parlamenti karcolataiban, de mint láthattuk, abban tévedett, hogy Busbach az antiszemiták ellen csak az 1884-es vádak cáfolata érdekében vette fel a kesztyűt:

²³⁶ *Egyetértés* 1884. május 22. 2; *Pesti Napló* 1884. május 22. Reggeli kiadás, Melléklet 1. (Kiemelés az eredetiben.)

²³⁷ Képviselőházi napló, 1881–1884. 6. kötet, 272–274. 1882. július 9.

²³⁸ Képviselőházi napló, 1884–1887. 1. kötet, 75–76. 1884. október 17.

22. kép. Busbach Péter 1884-es kampánya az élclapok figyelmét sem kerülte el

„Tehát Busbach Péter volt az első szónok, aki a múlt választáson csaknem áldozatul esett a Terézvárosban, amikor elhíresztelték róla, hogy antiszemita. Hiába szabadkozott akkor, nem hittek neki. Szerencse, hogy Tenczer Pál még idejekorán meggyőződött róla, hogy olyan filozemita – mint gróf Festetic Pál, az ellenjelölt – Busbach Péter is van, s nem vette többé a választását komolyan. Ha már mindegy, akár Pál, akár Péter, hát akkor gondold magában, legyen inkább Péter. És amit Tenczer Pál gondol, az meg van gondolva.

Péter tehát meglelt, s megragadta a legelső kínálkozó alkalmat az ország házában lemosni magáról a rákent gyanúnak még az árnyékát is, mintha őbenne az antiszemitizmusból egy mákszemnyi nem sok, de csak annyi is lenne, s hatalmas filippikával rontott neki a Ház legifjabb pártjának, mely vihart vet, gonosz szenvedélyeket izgat, és nem áll az erkölcs alapján.

Hej, lett erre zivatar az antiszémi táborban! Mint mikor a borköszvet összeöntik a kétszer szénsavas szódával, úgy pezsgett, sistergett és bugyborékol. Maga Péter állt a habok fölött, mint a szikla, és igyekezett imponálni a zajgásnak, amiben pompás szolgálatot tónékie már az arca is, lévén az legrózsásabb hangulatában, és olyan színű, mint más emberé, ha nagyon méregbe jön.”²³⁹

²³⁹ Mikszáth 1974: 109–110. (Kiemelés az eredetiben.) Busbach később, a század végén megjelent önéletrajzában nem találkozni antiszemita nézetekkel, a zsidóság főleg pozitív kontextusban

Az idézetben is említett, korábban is többször szóba került Tenczer Pál nemcsak a kerületi politikai élet egyik meghatározó alakja volt. Amilyen fontos szerepe volt, annyira rejtélyes figurája, szürke eminenciása volt ő az asszimilálódó pesti és magyarországi zsidóságnak. Ahogy Welker Árpád megállapította, még alapvető életrajzi adatai (végzettsége, pontos tevékenysége) is bizonytalanok, az sem egészen egyértelmű, mitől is volt jelentékeny közszereplő.²⁴⁰ Lapszerkesztői karrierjénél sokkal jelentősebbnek tűnik az a diszkrét tevékenysége, amelyet a neológ izraelita hitközség választásainál töltött be, de jelentős szerepet játszott az országgyűlési képviselők választásában is: egy igazi, kapcsolatokkal és befolyással operáló főkortes volt.²⁴¹

A másik, Busbach ellen felmerült vádat a Busbach-ellenes párt kampányrendezvényeinek egyik helyszínén, a Bajza u. 40. sz. alatti magántulajdonú tekepálya udvarán 1884. május 24-én tartott értekezleten Erdős József értekezleti elnök vetette fel. A vád úgy szólt, hogy Busbach a képviselőház azon bizottságának előadójaként, amelyik a tisztviselők helyzetének javítása kapcsán beadott kérvényről döntött, arra szavazott, hogy a kérelem az állam anyagi helyzete miatt nem teljesíthető. Ezzel szemben Festetics a hivatalnokok anyagi helyzetét javítandónak tartja. Az értekezlet erre úgy határozott, hogy Festeticset támogatják.²⁴²

Busbach annak cáfolatául, hogy ő a tisztviselők bérének emelése ellen szavazott volna, a pártja irodájában május 27-én tartott értekezleten kénytelen volt idézni a képviselőházban elmondott beszédéből.²⁴³ A május 29-ei, a Bajza és Nagy János

jelenik meg, leszámítva egy-két odavetett megjegyzést (Busbach 1898: 83; Busbach 1899: 34). Tenczer végül valóban nem szavazott 1884-ben a Terézvárosban. BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1884. évi szavazási listák, VI. választókerület).

²⁴⁰ Welker Árpád próbált utána járni a Tenczer körül tapasztalható bizonytalanságnak (Welker 2006: 145–148).

²⁴¹ Tenczer Pál egyébként nemcsak a terézvárosi voksgyűjtésnek volt meghatározó alakja, legalábbis erre utal a *Függetlenség* egyik 1881-es anekdotája. Eszerint Tenczer négy pár virslit rendelt örömben munkatársainak arra a hírre, hogy Wahrmann Mórnak kihívója akadt a Lipótvárosban Bródy Zsigmond személyében – hiszen Wahrmann úgysí fizetni fog neki, hogy Bródyt „lerántsa” (*Függetlenség* 1881. június 26. 1). Wahrmann első megválasztásakor is kulcsszerepet játszott, de maga Tenczer úgy vélte, a 19. század összes zsidó parlamenti képviselője neki köszönhette mandátumát (Welker 2006: 147).

²⁴² *Egyetértés* 1884. május 25. 2; *Pesti Napló* 1884. május 25. Reggeli kiadás 2.

²⁴³ *Egyetértés* 1884. május 28. 3. Valószínűleg Busbach alábbi hozzászólására célzott a vád: „A pénzügyi bizottsághoz a t. ház határozatával átszármaztatott a miskolci, győri, székesfehérvári, pozsonyi, nagyváradai törvényszékek személyzetének és az ipolysági kir. törvényszék segédszemélyzetének folyamodásai, melyekben részint lakbéremelést, részben fizetésemelést kérnek már az idei költségvetésbe a bírói segédszemélyzet részére megállapítani. Kérlek továbbá a fokozatos előléptetés biztosítását, a végleges bírói elhelyezés elhatározását szintén kimondatni. A mint a t. ház emlékezni méltóztatik, a múlt évben szintén egész tömege érkezett be a kir. törvényszékek és ügyészségek személyzete hasonló kérelmeinek, akkor a t. ház ezen kérelmeket a pénzügyi állásra való tekintetből elutasítandóknak vélemezte. A pénzügyi bizottság ez alkalommal szintén, részben hivatkozással a pénzügyi helyzetre, részben pedig arra, hogy a múlt évben lépett életbe a fizetésemeléseknek egy igen nevezetes része, t. i. hogy 1552 bírósági hivatalnok közül 781

(ma Benczúr) utca sarkán lévő Albrecht-féle vendéglőben tartott kampányrendezvényen pedig Busbach mellett korteskedett Mihók Sándor tisztviselő is. A Festetics-párt következő értekezletén az eredeti vádat megfogalmazó Erdős József úgy vélte, Busbach válasza nem meggyőző a tisztviselőkkel kapcsolatban, Busbach ráadásul egy fővárosi közgyűlésen „kvalifikálatlanul” támadta meg a tisztviselőket a polgármestertől az utolsó díjnokig, azt állítva, hogy ők semmit nem dolgoznak.²⁴⁴

A kampány további szakaszában a két párt nyilatkozatháborúba kezdett arról, hogy az egyes választói csoportok melyik jelölt táborát erősítik. Festetics Pál május 31-én a Löwölde zsúfolásig megtelt nagytermében tartott programbeszédében külön ígéretet tett a tisztviselői réteg helyzetének megjavítására, ezt a gyűlést megnyitó Bobula János azzal nyomatékosította, hogy bejelentette: a kerületben élő postatisztek Festeticshez álltak.²⁴⁵

Busbach Péter június 2-án tartott beszámoló beszédéről viszont Radocza János állította, hogy a kerület számos választója, köztük tisztviselők és tanítók is gratuláltak annak sikeréhez.²⁴⁶ A párt nagyválasztmányának június 10-én tartott ülésén Radocza újra a tisztviselők és az izraelita választók Busbach-pártiságát hangsúlyozta:

„A hírlapokban megjelent közleménnyel szemben, mintha a VI. ker. izr. választók nagy része s az osztrák-magyar államvasut tisztviselői közül 80-an a Festetics-párthoz csatlakoztak volna, az elnök felmutatta az eredeti gyűjtőíveket, melyeken az izr. választók tulnyomó és legtekintélyesebb része a Busbach-párthoz iratkozott; az osztrák-magyar államvasut tisztviselőit illetőleg pedig megjegyzi, hogy ezek az elnökségnél történt bejelentések szerint 100-at meghaladó számban, tehát tulnyomó többségben a Busbach-párthoz tartoznak. Hasonlóan áll a dolog a többi tisztviselőkkel is.”²⁴⁷

A jelölteket támogatásukról gyűjtőíveken aláírásukkal is biztosító választók motivációit próbálta megvilágítani az ellenpárt másnap tartott ülésén, ahol egyébként tisztviselők egy csoportja továbbra is támogatásáról biztosította Festeticset. Ezzel

részint 200, részint 150 frtos fizetésemelésben részesített, ép így a kir. ügyészség összesen 167 egyénből álló személyzetéből 84 egyén, tehát ismét 50% fizetésemelésben részesített s e fizetés emelés már a múlt évben kitett 124–130,000 frtot: indítványozza, hogy ezen kérvények az igazságügyminister urnak figyelembevétel végett kiadassanak, de az idén még a költségvetésbe fel ne vétessenek.” Képviseelőházi napló, 1881–1884. 14. kötet, 230. 1884. január 26. A *Nemzet* is Busbach e felszólalásából idézett tudósításában (*Nemzet* 1884. május 28. Reggeli kiadás 2).

²⁴⁴ Egyetértés 1884. május 30. 2. A Busbach-párt május 30-ai gyűlésén erre válaszul több tisztviselő, mint Büky Gyula vagy Pilinszky Zsigmond, kiállt Busbach mellett. „Ami pedig a Festeticpárt tegnapi ülésén felhozott azon állítást illeti, hogy Busbach a főváros szolgálatában álló tisztviselőket is megtámadta, megczáfolta az ülésen jelenvolt több fővárosi tisztviselő, kik ismerik Busbach multját, jelenét s ez nekik teljes garantiát nyújt.” *Nemzet* 1884. május 31. Reggeli kiadás 2.

²⁴⁵ *Nemzet* 1884. június 1. Reggeli kiadás 1.

²⁴⁶ *Nemzet* 1884. június 4. Reggeli kiadás 2.

²⁴⁷ *Nemzet* 1884. június 11. Reggeli kiadás 1.

a terézvárosi kampányban is felbukkant a hatalmi pozícióból történő nyomás gyakorlás vádja. Az idézetben az a legtanulságosabb, hogy akadhettek csoportok, akik a jobb meggyőződésük ellen leadott szavazat alternatívájának a szavazástól való távolmaradást választották:

„Nagy tetszéssel fogadtatott több VI. ker. polgárnak azon bejelentése, hogy ők aláírták ugyan a Busbach-párt íveit, de mert azon jelölt ellen, ki gróf létére a polgári osztály képviselője, és mert a tisztviselői kar jogos törekvéseit e kerületben gátolni nem akarják, nem szavaznak, elutazásukat jelentik be és kérik az elnökséget, hogy a Festetics párt győzelméről táviratilag értesítsenek. A nagy bizottság konstatálja, hogy nemcsak az aláírások vezettek váratlan jó eredményre, de azt is, hogy a kerület apraja-nagyja lelkesül és működik a Festetics-párt győzelméért, melyet biztosnak tart.”²⁴⁸

Mindkét párt tehát biztosra vette győzelmét, Festetics hívei még arra is kapacitálták jelöltjüket, hogy a biztos budapesti mandátum miatt lépjen vissza Kecskeméten, amit az ifjú gróf elhamarkodottan meg is tett.²⁴⁹ Radocza János pedig – az addig beérkezett gyűjtőívek alapján – már június 5-én úgy vélte, hogy a kerület választóinak abszolút többsége Busbach-szavazó.²⁵⁰

Látható tehát, hogy az 1884-es terézvárosi kampány két fő célcsoportja az izraelita vallású választópolgárság, illetve a hivatalnoki réteg volt. Az, hogy a hivatalnoki kar is a kampányban megfogalmazott üzenetek célcsoportja lett, nyilván összefügg azzal, hogy – két kormánypárti jelölt összezsapásáról lévén szó – a tisztviselők itt „szabadon” választhattak a két jelölt között. A tisztviselők kiemelt megszólítása a kampányban azonban nem csak ezzel magyarázható. 1884 tájára országos problémává vált a hivatalnokok sanyarú anyagi helyzete. Komoly nyomás nehezedett a kormányzatra, hogy a létbizonytalanság kiküszöbölése céljából állami nyugdíjat állapítson meg a tisztviselői kar számára. Az 1884-ben zárult törvényhozási ciklusban már nem sikerült benyújtani az erre vonatkozó javaslatot, a hivatalnokok nyugdíjáról csak a következő országgyűlés intézkedett az 1885. évi XI. törvényben.

Maga a választás a fentiek ellenére viszonylagos nyugalomban zajlott le. Hogy egy aránylag nyugodt voksolási procedúrát sem lehet csendesnek nevezni, arra is példát nyújtanak a következő tudósítások:

„Csupán szabadelvűpárti jelöltek lévén, a választási actus megtartotta magát komoly, nyugodt méltóságos jellegét. Nem különböző pártok, hanem személyek között folyt a küzdelem s bár mindkét »személyes párt« lelkesen buzgott saját jelöltje érdekében, mind a kettő a szabadelvűpárt méltóságához illően viselte magát. A Festetics-párt hívei már a kora

²⁴⁸ *Nemzet* 1884. június 12. Reggeli kiadás 1.

²⁴⁹ *Nemzet* 1884. június 4. Reggeli kiadás 2.

²⁵⁰ *Nemzet* 1884. június 6. Reggeli kiadás 2.

reggeli órákban a vácziköruti »Páris-szálloda« előtt gyülekeztek. Számos zászlót osztottak ki s a fehér leveles piros-zöld tollakat feltűzték a választók. Ezután megindult a menet cigányzene mellett s a váci köruton és a szerecsen utcán keresztül a választás színhelyére, a nagytemplomtérre ment, utközben mindenütt zajosan éltetve Festeticset. A Busbach-párt a Gyertyánffy-féle ház előtti téren gyülekezett s midőn 7 óra felé a piros leveles fehér-zöld tollakkal diszitett választók a nagy gomolyból kibontakozva hosszú menetben zászlókkal, cigányzenével a sugár-uton keresztül a nagy templomtérre indultak, kitörő lelkesedéssel éltették jelöltjüket.²⁵¹

„A választási helyiséget, mely a polgári leányiskola egyik földszinti termében van elhelyezve, a nemválasztó közönségtől deszkakerítés választja el. A kerítés egyik része a Templom-tért választja el a Király-utczától, a másik része a Nagymező-utczát és Gyár-utczát rekeszti el. Közvetlenül a szavazóhelyiségbe való bejárat előtt kisebb deszkakerítés van alkalmazva, mely egyszersmind szónoki emelvényt képez. E helyről hirdetik ki időnkint a szavazás eredményét.”²⁵²

„A Busbach-párt a nagymező-utca, király-utca és érsek utca közötti elzárt térségen állott fel, a Festetics-párt pedig a próféta-utca, nagymező-utca és király-utca között állott. Mindkét párt kitűzte a kerítésekre zászlóit s mindig lelkesen megéljenézte az ujonnan érkező párhíveket.”²⁵³

Az egyes pártok tehát a Kiskörúttól a mai Andrássy úton és a mai Paulay Ede utcán át vonultak a voksolás színhelyére. Ezzel egyidejűleg a VII. kerületi választók szintén a Kiskörúttól haladtak a Lövölde felé: a Matlekovits-párt hívei meg is közelítették a VI. kerületi választás színhelyét, mivel a Király utcán, míg egyetlen függetlenségi-ként Eötvös Károly hívei a szélső Dob utcán vonultak. Négy párhuzamos utcán tehát négy különböző választási menet haladt át. Karhatalmi erők a terézvárosi templomnál jelentős számban képviseltették magukat, tehát azért tarthattak némi atrocitástól a Terézvárosban is:

„A rend fenntartására a rendőrség részöl [sic!] kiküldettek: Egyed István vezetése alatt Minorich Albert és Cájlik Lajos rendőrségi fogalmazók, továbbá 4 rendőrbiztos, 32 gyalog rendőr s 12 lovas rendőr. Az Este-ezredtől egy század katonaság is kirendeltetett Krátky kapitány vezetése alatt. A rendőrök nagyjából a kapuknál állottak fel, de a délelőtti órákban közbelépésükre sehol sem volt szükség.”²⁵⁴

²⁵¹ *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2.

²⁵² *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 1. Az idézetből az is kiderül, hogyan értesülhettek a tudósítók a szavazás pillanatnyi állásáról.

²⁵³ *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2.

²⁵⁴ *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2.

A szavazás elején mutatkozó Festetics-fölényt hamarosan Busbach egyre növekvő előnye váltotta fel. Mindez a pártok eltérő mozgósítási stratégiája miatt állhatott elő, melyet a *Pesti Napló* fedett fel:

„A választás megkezdésével a mozgalom hatalmas arányokban indult meg. A kocsizó-bizottság tagjai azonnal megkezdtek működésüket. A Király-utca és Sugárut mozgalmas képet nyújtott. Zászlós kocsik robogtak fel és alá, tele kokárdás választókkal. A Festetics-párt különös erőfeszítést fejt ki. Kocsizóbizottságának tagjai egytől-egyig el vannak foglalva. A Busbach-párt, mint azt a hangulatból kivehettük, meg van győződve győzelméről s tartalékját a későbbi órákra akarja fentartani, míg az ellenpárt tömeges megjelenésével kíván hatni.”²⁵⁵

A Busbach-párt tehát épp az ellenkezőjét tette, mint 1881-ben: a szavazás végére tartalékolta embereit, míg a Festetics-párt próbált lélektani előnyre szert tenni választóinak tömeges korai bevetésével. Délutánra a választás helyszíne valamivel csendesebb lett, de a városrész lakói továbbra is izgatottak maradtak:

„A küzdelem most már az utcákra szorult, a mennyiben a kocsizó-bizottságok mind lázasabb tevékenységet fejtenek ki. Az érdeklődés a kerület minden körében igen nagy. A tudakolók egymásután jelentkeznek a választás színhelyén.”²⁵⁶

Fél hatkor a választási bizottság elnöke, Mérő János kijelentette, hogy egy óra múlva lezárja a szavazást. „Ekkor vonult a szavazó-helyiségbe a nagy tömeg éljenzése közt a Busbach-párt tartalékja, több mint száz szavazó.”²⁵⁷ Hiába terjedt el a hír, hogy a Festetics-párt tartaléka 150–170 főre rúg, negyed hétkor Bobula János mégis összegyűjtötte a még ott lévő Festetics-párti szavazókat, és felszólította őket, hogy – miután már fél hétig nincs esély az állás megfordítására – hagyják el békén a választás színhelyét. Bobula azzal vigasztalta a csalódott párhíveket, hogy Festetics úgyszólván az ő érdekeik képviselője lesz – a főrendiházban.²⁵⁸ A Festetics-párt erre eltávozott, fél hétkor pedig lezárták a szavazást (24. táblázat).²⁵⁹

²⁵⁵ *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 1–2.

²⁵⁶ *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 2.

²⁵⁷ *Pesti Napló* 1884. június 14. Reggeli kiadás 1.

²⁵⁸ A főrendiházat azonban 1885-ben megreformálták, és ifjabb Festetics Pál ettől fogva már e tisztségnek sem volt a tagja, pedig csupán 1884. november 29-én hívták be oda, akkor érvén el a teljes nagykorúságot (Főrendiházi napló, 1884–1887. 1. kötet, 38. 1884. november 29.). Ő a család másik ágához tartozott, mint az 1841-ben született idősebb gróf Festetics Pál, aki viszont a reform után is főrendiházi tag maradt (Gudenus [összeáll.] 1990: 399; Országgyűlési Almanach 1887: 54).

²⁵⁹ A *Pesti Napló* szerint 1458 választó szavazott, 1234 fő pedig távol maradt (*Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 2; uo. 1884. június 14. Reggeli kiadás 1).

24. táblázat. A szavazás napközbeni részeredményei,
Terézváros, 1884. június 13.

Időpont	Nemzet ²⁶⁰	Függetlenség ²⁶¹	Pesti Napló ²⁶²
9:15	Busbach: 49, Festetics: 59		Busbach: 49, Festetics: 59
9:45			Busbach: 78, Festetics: 91
10 óra	Busbach: 120, Festetics: 105	Busbach: 120, Festetics: 105	Busbach: 120, Festetics: 105
11 óra	Busbach: 272, Festetics: 178	Busbach: 272, Festetics: 178	Busbach: 272, Festetics: 178
12 óra	Busbach: 378, Festetics: 242	Busbach: 378, Festetics: 242	Busbach: 418, Festetics: 242
13 óra	Busbach: 474, Festetics: 279	Busbach: 474, Festetics: 279	
14 óra	Busbach: 524, Festetics: 321	Busbach: 524, Festetics: 321	Busbach: 524, Festetics: 321
15 óra	Busbach: 618, Festetics: 374	Busbach: 618, Festetics: 374	Busbach: 618, Festetics: 374
16 óra	Busbach: 711, Festetics: 416	Busbach: 711, Festetics: 416	
17 óra	Busbach: 779, Festetics: 442	Busbach: 941, Festetics: 479	Busbach: 779, Festetics: 442
18 óra	Busbach: 941, Festetics: 472		Busbach: 941, Festetics: 472
18:15	Busbach: 954, Festetics: 477		Busbach: 954, Festetics: 477
Végeredmény (18:30)	Busbach: 980, Festetics: 478	Busbach: 980, Festetics: 478	Busbach: 980, Festetics: 478

²⁶⁰ Nemzet 1884. június 13. Esti kiadás 2; uo. június 14. Reggeli kiadás 1.²⁶¹ Függetlenség 1884. június 14. 1.²⁶² Pesti Napló 1884. június 13. Esti kiadás 2; uo. 1884. június 14. Reggeli kiadás 1.

Ferencváros és Kőbánya (1878, 1881, 1884)

1878

1878-ban a Ferencvárosra és Kőbányára kiterjedő budapesti IX. választókerületben három jelölt közül választhattak a választók.²⁶³ Az ismert történész, a kuruc kort aktuálpolitikai felhangoktól sem mentesen, erősen Habsburg-ellenes szemszögből tárgyaló Thaly Kálmán²⁶⁴ függetlenségi programmal lépett fel.²⁶⁵ Szabadelvű pártiként egyrészt Steiger Gyula²⁶⁶ indult el, de kormánypárti színekben lépett fel

²⁶³ A korábbi képviselő Csernátó Lajos volt. Az – igaz, ellenérdekelt – Egyetértés Csernátó 1878. június 31-ei beszámoló beszédéről mint csúfos fiaskóról számolt be, talán ezért nem került szóba az ő újraindulása (Egyetértés 1878. július 1. 2). Csernátó ellentmondásos megítélését az is okozhatta, hogy a lezáruló parlamenti ciklusban egy időre elhagyta a kormánypártot (Pesti Napló 1878. június 30. Reggeli kiadás 1).²⁶⁴ Thaly Kálmán (1839–1909) költő, történész a Komárom vármegyei Csépen született nemesi családból. Apja, Thaly Lajos megyei főbíró volt. Thaly Kálmán 1860 és 1864 között a Pesti Napló szerkesztőségi tagja, majd 1869-ig a magyar irodalomtörténet tanára volt a pesti református főgimnáziumban. 1869-től a honvédelmi minisztérium titkára, majd osztálytanácsosa 1875-ig, amikor is politikai okokból távozott. Ettől fogva főleg történeti kutatásokkal, elsősorban a Rákóczi-szabadságharcra foglalkozott. 1867-ben a Magyar Történelmi Társulat megalapításakor annak titkárává és a Századok szerkesztőjévé választották, szintén 1875 őszéig. 1878-ban a fővárosi IX. választókerület választotta meg országgyűlési képviselőnek, 1881-től haláláig a debreceni I. választókerület függetlenségi képviselője volt. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja 1864-től, 1880-ban lett rendes tag, 1907-ben pedig tiszteleti tag.²⁶⁵ Az Ellenőr úgy tudta, kormánypárti oldalról a városrészben is befolyásos, de 1870-től 1886-ig a képviselőházban Vizaknát képviselő Korizmic László, a „habarékpárt” részéről pedig Mudrony Soma (aki egyébként függetlenségi politikus volt) neve került szóba (Ellenőr 1878. július 4. Reggeli kiadás 2). A Vasárnapi Ujság is Mudrony habarékpárti jelöltségéről írt (Vasárnapi Ujság 1878. július 7. 432). A Hon úgy tudta, Mudronyt a fővárosban több kerületben is szervezkedő, országgyűlési párhovatarozástól függetlenül iparos érdekképviselőket felléptetni kívánó mozgalom szemelte ki, ahogy Szabóky Adolfot a VII. kerületben, avagy – az ekkor még jelöltsége ellen tiltakozó – Bobula Jánost a VI. kerületben (A Hon 1878. július 9. Reggeli kiadás 2). Az Ellenőr július 19-én azt közölte, hogy sem Korizmic László, sem a még korábban jelölt Tavaszy Endre nem kíván indulni a kerületben (Ellenőr 1878. július 19. Reggeli kiadás 1). Végül a Tavaszy-párttal kiegészült Korizmic-párt, miután Korizmic újra elutasította felkérésüket, a két állva maradt szabadelvű jelölt közti tetszés szerinti választásra buzdította a párthíveket (uo. 1878. július 21. Reggeli kiadás 2). Néhány nap múlva viszont már arról tudósítottak, hogy a jelölt nélkül maradt párt Steiger Gyula pártjával fuzionált (uo. 1878. július 25. Reggeli kiadás 1). Függetlenségi részről Thaly jelölése előtt felmerült még Verhovay Gyula jelöltsége is (Egyetértés 1878. július 4. 2).²⁶⁶ Dánóczi Steiger Gyula lovag (1837–1901) Abaújszántón született, svájci nemesi családból származott. 1862-től köz- és váltóügyvéd, 1867-től a fővárosi törvényhatósági bizottság tagja, az 1870-es népszámlálás megszervezésében való közreműködéséért 1870-ben III. osztályú Vaskoronarenddel tüntették ki. 1870 és 1872 között a vasútigazgatóságnál a kisajátítási osztály főnöke volt. Az 1872-ben indult ciklusban a Józsefváros Deák-párti országgyűlési képviselője. Vasúti

Wodianer Béla is.²⁶⁷ Wodianer kormánypártiságát legfőképpen a gazdasági válság felszámolásának igényével indokolta meg választóinak egy brosjában.²⁶⁸ A Szabadelvű Párt országos végrehajtó bizottságának elnöke nem adott iránymutatást arról, melyik jelölt lenne az országos párt favoritja.²⁶⁹

Thaly Kálmán esélyeit javította, hogy épp 1878 augusztusában, a választások idején zajlott Bosznia és Hercegovina okkupációja, amely fegyveres harcokkal és elesett magyar katonákkal járt. Ezt a Függetlenségi Párt ügyesen ki tudta használni, ráadásul a boszniai muzulmánok elleni harcot az ország közvéleménye azért is ellenezte, mert az éppen befejeződött orosz–török háborúban egyértelműen (nagyszabású tüntetéseken) elkötelezte magát a török oldalon. A törökök iránti szimpátia kialakulásában pedig éppen Thaly Kálmán történetírói munkásságának jutott kulcsszerep, aki a Habsburgok elleni küzdelemben a kuruc kortól Kosuthék befogadásáig terjedő ívvel mutatta ki, hogy a törökök hasznos szövetségesei Magyarországnak.

Thaly Kálmán képviselő-jelöltsége a törökbarát szimpátiahullámot meglovagolni igyekvő függetlenségi ellenzék körében több választókerületben is felmerült. Végül Thaly csak a budapesti IX. választókerületben indult, ahol, állítása szerint tudta nélkül és akarata ellenére, már olyan fázisba jutott a kampány, hogy nem mondhatott

és vízszabályozási tevékenységéről volt ismert, a Kassa–Oderbergi Vasút, az Osztrák–Magyar Gáztársulat, a Budapesti Villamossági Társulat és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület igazgatósági tagja (Szabó 1998: 58; Hof- und Staats-Handbuch 1878: 97, 120). Steiger a Pesti Hazai Első Takarékpénztár igazgatósági tagja is volt 1869-től, majd 1883-tól a bank vezérigazgatója, 1886-tól pedig elnök-vezérigazgatója lett (*Vasárnapi Ujság* 1890. február 9. 93). 1892-ben botrányok közepette kellett e pozíciójából visszavonulnia, a közben öngyilkossá lett főpénztáros által elkövetett nagyszabású sikkasztás miatt. Az *Egyetértés* viszont sommásan csak így jellemezte Steigert: „a fővárosi hivatalnokok réme” (*Egyetértés* 1878. július 22. 2).

²⁶⁷ Wodianer Béla (1831–1896) 48-as hadmérnök százados, földbirtokos, terménykereskedő. A szabadságharc után Maglódon vett birtokot, ahol mintagazdaságot létesített. 1853-ban kereskedelmi irodát nyitott Pesten, 1868-ban bajor, 1869-ben württembergi konzullá nevezték ki. Az országgyűlésben 1869 és 1875 között a görgői kerületet, 1875 és 1878 között Sepsiszentgyörgy városát, 1878-tól 1892-ig a csákovai kerületet képviselte. Neki a másik két jelöltnél mégis több köze volt a választókerülethez: az Új Országgyűlési Almanach szerint az ő kezdeményezésére épült fel az első ferencvárosi gőzmalom, a Concordia 1866-ban (Új Országgyűlési Almanach 1888: 337). Az almanach állításával szemben Klement Judit szerint Wodianer Albert vett részt a családból a Concordia megalapításában, Béla pedig a lipótvárosi Unió Gőzmalom Rt. létrehozásánál babáskodott (Klement 2012: 148). Wodianer Béla a pesti zsidó nagykereskedők egyik legtipikusabb családjából származott. Míg a család másik ága még a reformkorban kikeresztelkedett, ő 1848-ban tért át a református vallásra (Welker 2006: 155). Maglódi előnévvel 1867-ben nemesítették is (Varga 2006: 40). A Wodianer család stratégiáit, köztük a kikeresztelkedéseket és az arisztokráciába történő betagozódásukat részletesen bemutatta: Bácskai 1989, különösen: 153–169. A családról lásd még: Vörös 1971: 278–279.

²⁶⁸ Wodianer 1878a: különösen 19, 29.

²⁶⁹ A *Hon* 1878. július 25. Reggeli kiadás 2. Wodianer jelöltségét Gorove István országos szabadelvű pártelnök már 1878. július 12-én elfogadta (*Ellenőr* 1878. július 13.).

nemet az indulásra.²⁷⁰ Így itt, a függetlenségi „egyik biztos kerületében” próbált a „mostani kárhozatos kormány” megbuktatásában szerephez jutni, de tanulságos módon már eleve leszögezte: „én mindenesetre a baloldali ellenzékhez tartozom, hogy azonban melyik árnyalatához, t. i. a független szabadelvű, vagy a 48-as párt-hoz fogok-e csatlakozni [...] azt ma még nem tudom”.²⁷¹ Egy levelében a kampányát a következőképpen mutatta be Thaly:

„Kúrámat félbeszakítva [...] félbeteg, izgatottan, boszúsán hazajöttem, programbeszédemet indóházakban, vendéglőkben firkálván össze. Pesten 40-50 zászlós kocsival parádésan meghurcoltak, zajjal fogadtak, a mitől elejétől fogva irtóztam. [...] Programbeszédem reményen felül sikerült; nagy sokaság hallgatta, többször entusiasmusban törtek ki, – néhány igazán megható jelenet fordult elő. Választóim igen derék lelkes nép, s azóta nagyon ragaszkodnak hozzám. Sokszor voltam velük, közös vacsorákon; sokat kellett dictióznom”.²⁷²

Említett programbeszédében – amit a Soroksári (ma Ráday) utca egyik házudvarán tartott – Thaly tartózkodott a konkrétumok felemlegetésétől, inkább a választói érzelmekre próbált apellálni, programja tulajdonképpen egyetlen név volt: Rákóczi.²⁷³

Wodianer Béla kampánybeszédét meg is jelentette, méghozzá magyar és német nyelvű bilingvis kiadvány formájában. Az ő programja sem tartalmazott túl sok konkrétumot, de inkább racionális érvekkel környékezte meg a választókat. Broszúrájában tisztázta, hogy a kiegyezést (azaz a megújított gazdasági kiegyezést) megszavazókhoz tartozik, de oly politikát nem támogat, amely Törökország ellen irányulna. Programjaként igazságosabb adórendszert és a fényűzési adó eltörlésének szorgalmazását jelölte meg, valamint azt ígérte, hogy az ipar és a kereskedelem fejlesztésére koncentrál majd. Ez utóbbiban szerinte kitüntetett szerep juthat Ferencvárosnak és Kőbányának, amely városrészek az ország három legnagyobb vasútvonalának csomópontjaként szinte arra hivatottak, hogy ipari és kereskedelmi centrummá váljanak.²⁷⁴

²⁷⁰ OSZK Kt. Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1878. augusztus 12. Idézi: Veszprémy 1931: 58. Thaly itteni jelölésére 1878. július 19-én került sor (*Egyetértés* 1878. július 20. 2).

²⁷¹ OSZK Kt. Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1878. január 11. (Kiemelés az eredetiben.) A Thaly Kálmán Odescalchi Arthurnakhoz írt leveleit feldolgozó történészek közül Veszprémy Dezső eléggé pontatlanul idézett Thalytól, R. Várkonyi Ágnes idézetei már pontosabbak, de e levelét mindketten félrekeltezték: Veszprémy június 11-ei, R. Várkonyi pedig március 26-ai levélként idézte az ebből a levélből átvett szövegeket (Veszprémy 1931: 56; R. Várkonyi 1961: 194).

²⁷² OSZK Kt. Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1878. augusztus 12. Idézi (pontatlanul): Veszprémy 1931: 58.

²⁷³ R. Várkonyi 1961: 195–196.

²⁷⁴ Wodianer 1878b: 2.

Steiger Gyula július 21-én tartotta meg programbeszédét a Köztelek épületének második emeletén. Beszédében kárhoztatta ama képviselőket, akik egyetlen országgyűlési párthoz sem csatlakozva akadályozzák a kormányképes többség felállítását. Az új országgyűlés előtt álló feladatok rövid vázolója után külön kitért személyes óhajára is, hogy a fővárosi törvény revíziójára is sort kellene keríteni, mivel szerinte a hatályos szabályozás a gyakorlatban nem bizonyult megfelelőnek, és ez a lassú és költséges adminisztráció kialakulásáért is felelős.²⁷⁵

A választási jegyzőkönyv tanúsága szerint 1878. augusztus 5-én a Köztelek épületében került sor a szavazásra. A választás folyamán eleinte Wodianer Béla szavazói voltak többségben, déltájban Steiger Gyula, a nap végére azonban már – talán a munka után szavazó hívei, vagy a mozgósított tartaléksereg révén – Thaly Kálmán került az élre. A szavazás este fél nyolcig tartott, amikor a választási elnök, Mórocz István még egy óra haladékot adott. Mivel ezután sem érte el senki a szavazatok 50%-át, a választás eredménytelenül – és viszonylagos nyugalomban – zárult le (25. táblázat).²⁷⁶

25. táblázat. A szavazás napközbeni részeredményei, IX. választókerület, 1878. augusztus 5., első forduló

Időpont	A Hon ²⁷⁷	Pesti Napló ²⁷⁸
10:45		Steiger: 61, Thaly: 69, Wodianer: 77
12 óra	Steiger: 136, Thaly: 107, Wodianer: 117	
12:30	Steiger: 147, Thaly: 116, Wodianer: 126	
Végeredmény (20:30)	Steiger: 279, Thaly: 361, Wodianer: 203	

A választás második fordulójára augusztus 22-én került sor, a két legtöbb szavazatot kapott jelölt közt döntött el a mandátum sorsa. Ekkor Thaly hívei vörös tollat viseltek és zöld levelet, amelyen arany nyomattal az „Éljen Thaly Kálmán”-felirat volt olvasható. Steiger hívei

²⁷⁵ *Ellenőr* 1878. július 22. Esti kiadás 2.

²⁷⁶ Négy jelentkezőtől tagadták meg a voksolást: Fehér Károly kőbányai lakos nem fordult elő a névjegyzékben, csupán Fehér János, a kőbányai Ring János sem, csupán Ring Rezső. Rajtuk kívül Bernhardt Jánost azért utasították vissza, mert csodeljárás alatt állt, Kattausch József helyett pedig fia kívánt szavazni. A választás amúgy viszonylagos nyugalomban zajlott le, bár a rendőrség mindvégig jelen volt, sőt a jegyzőkönyv tartalmazza azt a már idézett kitért, hogy „csak estefelé kellett az Üllői úton a Köztelek előtt az utcai forgalom szabadon tartása végett az összecsoportosult nép között egy csapat katonaságot felállítani”. BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1878. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület).

²⁷⁷ *A Hon* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1; uo. 1878. augusztus 6. Reggeli kiadás 2.

²⁷⁸ *Pesti Napló* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 2.

fehér tollal és a jelölt nevével feliratozott zöld levéllel vonultak fel.²⁷⁹ A választás idejének meghosszabbítását viszont ekkor már fél hatkor elrendelték, igaz, két óra hosszabbítással, de így is az első fordulónál egy órával korábban, fél nyolckor fejeződött be a szavazás. A második fordulóban mindvégig Thaly Kálmán vezetett, és ő is nyerte el a mandátumot. Ezt a fordulót még olyan incidens sem zavarta meg, mint az első (26. táblázat).

26. táblázat. A szavazás napközbeni részeredményei, IX. választókerület, 1878. augusztus 22., második forduló

Időpont	A Hon ²⁸⁰	Pesti Napló ²⁸¹	A Nép Zászlója ²⁸²	Ellenőr ²⁸³	Egyetértés ²⁸⁴
9 óra					Steiger: 27, Thaly: 48
09:30	Steiger: 48, Thaly: 61				
09:45					Steiger: 59, Thaly: 83
10 óra	Steiger: 62, Thaly: 90	Steiger: 83, Thaly: 155			
10:30	Steiger: 83, Thaly: 114				Steiger: 83, Thaly: 118
11 óra	Steiger: 98, Thaly: 153				
11:30	Steiger: 138, Thaly: 178			Steiger: 140, Thaly: 170	Steiger: 119, Thaly: 171
12 óra	Steiger: 152, Thaly: 208		Steiger: 158, Thaly: 208		Steiger: 148, Thaly: 203
13 óra			Steiger: 190, Thaly: 226	Steiger: 197, Thaly: 229	Steiger: 182, Thaly: 229

²⁷⁹ *A Nép Zászlója* 1878. augusztus 24. 2.

²⁸⁰ *A Hon* 1878. augusztus 22. Esti kiadás 2.

²⁸¹ *Pesti Napló* 1878. augusztus 22. Esti kiadás 1.

²⁸² *A Nép Zászlója* 1878. augusztus 24. 2.

²⁸³ *Ellenőr* 1878. augusztus 22. Esti kiadás 1; uo. 1878. augusztus 23. Reggeli kiadás 2.

²⁸⁴ *Egyetértés* 1878. augusztus 23. 2.

<i>Időpont</i>	<i>A Hon</i>	<i>Pesti Napló</i>	<i>A Nép Zászlója</i>	<i>Ellenőr</i>	<i>Egyetértés</i>
13:45		Steiger: 207, Thaly: 242			
14 óra	Steiger: 214, Thaly: 258		Steiger: 211, Thaly: 252		
15 óra			Steiger: 218, Thaly: 277		Steiger: 227, Thaly: 290
15:30					Steiger: 242, Thaly: 330
16 óra					Steiger: 222, Thaly: 371
17 óra					Steiger: 301, Thaly: 410
17:30					Steiger: 333, Thaly: 444
18 óra				Steiger: 333, Thaly: 444	
18:30			Steiger: 351, Thaly: 463	Steiger: 351, Thaly: 463	
19 óra			Steiger: 362, Thaly: 499	Steiger: 361, Thaly: 499	
19:15			Steiger: 363, Thaly: 509	Steiger: 363, Thaly: 509	
<i>Végeredmény (19:30)</i>			<i>Steiger: 373, Thaly: 518</i>	<i>Steiger: 373, Thaly: 518</i>	<i>Steiger: 373, Thaly: 518</i>

1881

1881-ben Thaly Kálmán a kormánypárti jelölttel, báró Kemény Gábor²⁸⁵ földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterrel szemben botrányos körülmények között lezajlott választás után veszítette el 1878-ban megszerzett mandátumát.

A függetlenségi párti sajtó a választásról a vesztes fél szemszögéből tudósított, a szavazás 1881. június 24-én fél nyolckor történt berekesztésétől fogva az alábbi eseményekről számolt be:

„Ekkor elnök, székéről felállva, kijelentette, hogy az idő lejárt, s ezután csak a bizalmi férfiak szavazhatnak, ezek leszavazása után a választási eredmény ki fog hirdettetni. Azon pillanatban, midőn a választási elnök szólni kezdett, a függetlenségi párt elnöke Hets Ödön a következőket mondotta:

»Kérem a határidő meghosszabbítását, még vannak szavazók«, – s rámutatott a szavazás színhelyén megjelent választókra. Az asztal előtti tért elálló kormánypártiak erre rémisztő zsvajba törtek ki, s követelték, hogy a választás berekesztessék. Igen sokan azok közül, kik az elnökhöz közel állottak, állítják, hogy az elnök ekkor a berekesztési határidőnek egynegyed órával való meghosszabbítását mondta volna ki. – A kormánypártiak azonban szakadatlanul zajongtak, s fülhasogató kiabálás közepette követelték, hogy a választás befejeztessék. Az elnök erre Hets Ödön és az összes függetlenségi párti bizalmi férfiak tiltakozása dacára a szavazást befejezettnek jelentette ki, s a functionáriusok leszavazása után kihirdette az eredményt, mely szerint [...] Kemény Gábor báró 27 szótöbbséggel a IX. kerület képviselőjévé választatott. A kormánypártiak éljen rivalgását azonban tul harsogta a függetlenségek zugása, kik a szenvedett sérelmet megbocsátani nem tudták. Hets Ödön kijelentette, hogy 27 függetlenségpárti választó van jelen, ki még nem szavazott, s többen utban vannak. Szavait azonban már alig lehetett hallani a zajtól. Az elnök vállait vonogatta, s hivatkozott a törvényre, mely eljárásához jogot nyújt. A szóváltást ekkor tompa dübörgés szakította félbe. Valami suhancz megrugdosta a második kaput. Az elnököt e zajra azonnal halálsápadtság borította el, s ijedtében rendeletet adott a katonaság kivonulására. A félszázad katonaság a szemközti épület kapuboltozata alól

²⁸⁵ Magyargyerőmonostori báró Kemény Gábor (1830–1888) az Alsó-Fehér vármegyei Csomabordon született. Bölcsészeti, jogi és természettudományi tanulmányokat folytatott. 1849-ben a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium tiszteletbeli fogalmazója lett. 1863-ban és 1865-ben Gyulafehérvár követe az erdélyi, majd 1878-ig Deák-pártiként, illetve szabadelvűként a magyar országgyűlésben. 1878-tól Nagyenyed, 1881-től a budapesti IX. választókerület kormánypárti képviselője. 1875-ben belügyminisztériumi államtitkár, 1878-ban földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter lett. 1882 végétől 1886-ig közmunka- és közlekedési miniszter. 1881-ben I. osztályú Vaskoronarendet kapott, 1882-ben valóságos belső titkos tanácsos lett. 1887-től Kézdivásárhelyet képviselte az országgyűlésben. A Magyar Tudományos Akadémiának 1863-tól levelező, 1886-tól tiszteleti tagja. 1872-től haláláig az erdélyi református egyházkerületi főtanács egyik elnöke, illetve főgondnoka. 1887-től a Magyar Történelmi Társulat elnöke.

rohamlépésben, feltűzött szuronyokkal rontott elő, s közel volt a pillanat, hogy ismét polgárvér folyjon. [...] Szerencsére a vezető hadnagyban elég emberség volt, s megelégedett azzal, hogy kardját a nép szemébe villogtassa, s így baj nem történt. A kaput rugdosó suhancok félre állottak, egyet közülök oldalba ütött egy rendőr, – a vészkiáltás attól eredt – s azután kitisztult az utca.”²⁸⁶

A *Függetlenség* ekképpen beszélt el a történeteket: a vesztes jelölt táborának tagjai „elkeseredésében neki dőltek a kapunak, kerítésnek. Erre az odarendelt Philippovics század szuronysegezve rontott neki a Thaly-pártiaknak. A nép eloszlott és igen bölcse, mert az orderé ki volt adva, hogy a »rebelliseket« nem kell respektálni.”²⁸⁷

Egy másik tudósítás már a Thaly-párt által elkövetett szervezési hibákat is megpendítette, de egyértelműen a kormánypárti jelölt közéleti pozíciójából vezette le a kialakult végeredményt:

„A fővárosi IX. és X. kerület egyik függetlenségi választópolgárától kapjuk azt az értesítést, hogy Kemény miniszter győzelmét leginkább annak köszönheti, hogy a függetlenségi párt, biztos győzelme reményében, nem tett intézkedéseket arra nézve, hogy a választópolgárok a szavazásra ideje korán bejöhessenek. A függetlenségi pártnak tudvalevőleg nincs rendelkezési alapja – mint a kormánypártnak – a melyből bérkocsikra is lehessen költeni, hogy a távolabb lakó választópolgárokat – a kik munkájuktól egy-két órára nem távozhattak el – behozhassák. Így történt, hogy Mórocz elnök megválasztotta a miniszter urat, noha még körülbelül harmincz Thaly-párti jött szavazni, a kiket az elnöki hatalom szavára a glédába állott katonaság szuronyai nem bocsátották az urnához. A Thaly-pártiak azért estek neki a kapunak, hogy azt kinyitva, a szavazáshoz bocsátassanak. Hja! nagy a miniszter hatalma! A katonaság az ő szavára szét kergetheti a választókat; a rendelkezési alapról telik ludra,²⁸⁸ borra; nála hatalom van, míg nálunk csak a tiszta öntudat. A mi fegyverünk a becsületesség – az övéké minden törvénytelen eszköz.”²⁸⁹

Maga a bukott képviselő, Thaly Kálmán egy levelében így értékelte utólag az eseményeket:

²⁸⁶ *Egyetértés* 1881. június 25. 2.

²⁸⁷ *Függetlenség* 1881. június 25. 2.

²⁸⁸ Az ellenzéki sajtóban visszatérő vádként jelentek meg Kemény Gábor „libás” vacsorái.

²⁸⁹ *Függetlenség* 1881. június 29. 3. A lap egyébként a választás napján elkövetett vesztegetéssel és zsarolással is megvádolta Kemény korteseit (uo. 1881. június 25. 2). Thaly Kálmánhoz – saját bevallása szerint – a Függetlenségi Párton belül nem a *Függetlenség* Verhovay Gyula által képviselt (és egyre inkább antiszemita váló) vonala állt közelebb, hanem az *Egyetértés* című lapé: a történész már 1878-ban is a Verhovay Gyula és Madarász József nevével fémjelezhető irányzat helyett Simonyi Ernő, Orbán Balázs és Mocsáry Lajos köreivel szimpatizált (OSZK Kt. Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1878. május 12., 1881. augusztus 21.).

23. kép. Thaly Kálmán veresége a Borsszem Jankó karikatúráján

„A ferencvárosiak, szegények, csak nem nyughatnak; folyvást gyűjtik az adatokat (sok is van már!) a petitióra és tanácskoznak. Hiába; azért a választást, miniszter lévén Kemény, meg nem semmisítik, bár napfény-tiszta igazuk van is a miéinknek! Abban ugyan hibáztak az enyéim, hogy igen elbízták volt magukat (mit nekik sokszor feddőleg előre megmondtam), igaz azonban, hogy az óriási sokoldalú nyomás és képtelen etetés-itatás dacára is biztosnak látszott győzelmünk egész a választás előtt 4-5 napig; ekkor kezdett a kormány pénzzel vásárolni: 2-300, sőt 700-800 fto is adtak egy-egy befolyásosabb szavazóért és sok istentelenséget követtek el. Kőbányán néhány olasz salámiccsináló és 20-30 sváb majoros²⁹⁰ eladta magát; ferencvárosi polgárt nem tudtak venni! A hivatalnokok (468) közül tényleg leszavaztattak Keményre úgy szólván erőszakkal 402-t s még így is győzünk; hanem este, midőn szám szerint 41 szavazóm (a tartalékból) berukkolt a 27 többségüket végkép lenyomni, – ekkor látván bukásukat, *inscenirozták a zavargást, s 41 emberem szavazatát föl nem vevén*, az elnök bezárta a szavazást törvényellenesen, és szuronyokkal hajtatta el a polgárokat az urna elül.”²⁹¹

²⁹⁰ A fővárosi tejjelátást biztosító tehenészek, a korabeli szóhasználatnál majorosok (*Milchmeier*), a pesti külvárosok külsőbb utcáinak és külterületeinek elsősorban a József- és Ferencvárosra jellemző, karakterisztikus társadalmi csoportját alkották.

²⁹¹ OSZK Kt. Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1881. július 16. Idézi: R. Várkonyi 1961: 390; Veszprémy 1931: 96. (Kiemelés az eredetiben.) A kampányhadjárat magas költségeinek mibenlétéről is sokatmondóak Thaly Kálmán megjegyzései, és joggal feltételezhető, hogy nemcsak az ellentábornak kellett a választók „meggyőzésére” nagyobb összegeket elköltenie.

R. Várkonyi Ágnes szerint olyan tudósítás is született, hogy a Thaly-párt harminc (és nem negyvenegy) tartalék embere két perccel a szavazás berekesztése után érkezett meg.²⁹² Az időrend értelmezése körül felkorbácsolódott indulatoknak mindenesetre elég mérsékelt visszhangja maradt a választási jegyzőkönyvben, amely, jelezve, hogy a szavazást fél nyolckor rekesztették be, lakonikusan csak ennyit közölt: „A szavazás befejezése után Hets Ödön, Thaly Kálmán pártjának elnöke kijelentvén, hogy az ezentul történendőkért felelősséget nem vállalhat, a választási elnök kénytelen volt a biztonság megóvása érdekében a karhatalmat kirendelni.”²⁹³

A kormánypárti *Vasárnapi Ujság* csak a tumultust tartotta fontosnak megemlíteni, a szavazás berekesztésekor történt eseményekről nem emlékezett meg:

„A Ferencváros választása két utcára szolgált. A széles üllői-ut volt hagyva a Kemény-pártnak, s a »Köztelek« előtt a közlekedést is elzárták a mi egyébiránt egész nap nem mutatkozott szükségesnek, mert tolongás épenséggel nem fenyegette a választási helyet. A soroksári-ut a Thaly-párt számára maradt, úgy hogy innen a dohánygyár melletti sikátoron juthattak a »Köztelek« mellé bejáratához. A Ferencváros és Józsefváros nyújtott legélénkebb s a régibb választások érdeklődésére emlékeztető képet. [...] A Ferencvárosban is fél 8 órakor dőlt el b. Kemény Gábor győzelme Thaly Kálmán fölött 606 szóval 579 ellenében.”²⁹⁴

Thaly Kálmán évekkel később is felhánytorgatta az állítólagos anomáliákat, sőt, új narratívával jelentkezett. Még 1888-ban is az alábbi – a névjegyzékek és a szavazási listák alapján teljesen alaptalan – vádat fogalmazta meg a képviselőházban:

„[...] mikor ugyanis a zimonyi vasút készült, melynek Gregersen lévén a vállalkozója, annak építésénél igen sok külföldi, olasz, dán munkás volt. Ezek valamennyien, Belgrádtól fogva Budapestig, mind a Ferencvárosba voltak beírva és külön vonaton hozták ide őket. Volt abban a világnak minden nemzete, talán még laplandi is és leszavazott Kemény Gáborra az egész vasútnak minden munkása mint ferencvárosi választó.”²⁹⁵

A választás körülményeit azért szükséges ilyen részletesen tárgyalni, mert ezek a végeredményt erősen befolyásolhatták. A körülmények megismerésére azonban nem feltétlenül a választási jegyzőkönyv a leghitelesebb forrás, hiszen például Petőfi Sándor 1848-as, botrányos körülmények között megakadályozott képviselő-jelöltségéről pusztán a jegyzőkönyv alapján semmit sem tudhatnánk meg.²⁹⁶

²⁹² R. Várkonyi 1961: 390; *Vasárnapi Ujság* 1881. június 26. 415.

²⁹³ BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1881. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület).

²⁹⁴ *Vasárnapi Ujság* 1881. június 26. 415. (Kiemelések az eredetiben.)

²⁹⁵ Képviselőházi napló, 1887–1892. 2. kötet, 284. 1888. január 27.

²⁹⁶ Csizmadia 1963: 124.

A Thaly Kálmán bukásához vezető események az év februárjában kezdődtek. Thaly már ekkor értesült arról, hogy ezúttal ferencvárosi ellenfele egy hivatalban lévő miniszter lesz, mint fogalmazott, „irtóztató pénzpocsékolással”, így ő már ekkor erős küzdelmet prognosztizált.²⁹⁷ Hivatalosan áprilisban alakult meg a helyi Szabadelvű Párt és léptette fel Kemény Gábort jelöltként, de a párt végrehajtó bizottsága csak május 8-án alakult meg.²⁹⁸ Míg Thaly elegendőnek tartotta, hogy három évvel azelőtti programját változatlanul tárja választói elé, addig Kemény írásos formába (is) öntötte politikai elképzeléseit. A miniszter programbeszédét a Ferencvárosban a Soroksári (ma Ráday) utcai Prückler-gyár udvarán mondta el június 16-án, míg Kőbányán az öreg sörház üvegtermében szólt választóihoz június 19-én. Ferencvárosi beszéde jelent meg nyomtatott formában is, és e brosúra szerint főként közgazdaságtani eszmefuttatásokkal népszerűsítette önmagát. Elsősorban a régi, önellátó, de főleg mezőgazdasági terményekkel rendelkező Magyarországgal hasonlította össze a korabeli állapotokat, és azt fejtegette, hogy a külföldi termékektől való függés elkerülésére minisztersége alatt a hazai ipar fejlesztését tekintette fő feladatának.²⁹⁹ A – természetesen nem elfogulatlan – ellenzéki sajtó szerint kevésbé volt sikeres ez a kampányrendezvény.³⁰⁰ Thaly Kálmán a Kemény-kortesgyűlés helyszínének közelében, egy szintén Soroksári utcai házudvarban június 12-én megtartott beszámoló és programbeszédében tartózkodott konkrét program felvázolásától, és hallgatóságának érzelmeire apellálva próbálta bővíteni választói táborát.³⁰¹ Kemény Gábor tehát, akárcsak a három évvel korábbi egyik kormánypárti jelölt, Wodianer Béla, inkább a választókat észérvekkel megszólítani próbáló, a közgazdasági racionalitás talaján mozgó politikus szerepében tűnt fel, Thaly Kálmán ellenben mindkét alkalommal inkább a választók emocionális megnyerésére törekedett.

A választási küzdelem eldurvulását jelezte, hogy a helyi kampány ügyei parlamenti interpelláció formájában az országgyűlést is megjárták.³⁰² A *Függetlenség* szerint a kormánypárti agitáció fontos célcsoportjai lettek a trafikosok, akiket

²⁹⁷ OSZK Kt. Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1881. február 22.

²⁹⁸ *Egyetértés* 1881. április 29. 6.

²⁹⁹ Kemény 1881. Ebben a programban a választókerületről egy szót sem ejtett a jelölt. Ferencváros ipari fejlődését, az Elevátor és az összekötő vasút megépítését Kemény Gábornak tulajdonítja viszont egy beszédes című, meglepő módon feltehetőleg már a választások után, de még 1881-ben megjelent röpirat: *Mit tett Br. Kemény Gábor mint országgyűlési képviselő és m. kir. földmivelési, ipar- és keresked. miniszter? Szóljanak a tények!*

³⁰⁰ *Függetlenség* 1881. június 17. 1.

³⁰¹ *Egyetértés* 1881. június 13. 1–2. Eredetileg június 5-én került volna sor erre a rendezvényre (uo. 1881. május 26. Melléklet 2).

³⁰² Almásy Sándor interpellációjában amiatt tiltakozott Tisza Kálmánnál mint belügyminiszternél, hogy Kőbányán Apatichy Kálmán kerületi halottkém és Szilágyi László kerületi rendőrkapitány Roith György Thaly-párti vendéglős udvarán erőszakkal egy rudat állítottak fel, amelyre a Kemény-pártiak zászlóját kívánták kitűzni. Emellett Szilágyt azzal is megvádolta Almásy, hogy a Thaly-pártiak által látogatott kocsmák esetében korábbi zárórát foganatosít, mint a kormánypárti vendéglőkben (Képviselőházi napló, 1878–1881. 19. kötet, 99–101. 1881. május 25.).

(állítólag) üzleteik elvételével fenyegettek meg a pénzügyigazgató emberei. Udvarnok Kálmán „exgárdistát” a királyi tanácsosi cím odaígéréseivel állították Thaly oldaláról Keményére, Vámosy Mihály református gimnáziumi igazgatónak pedig a tanfelügyelői állást helyezték kilátásba kortesként tanúsított buzgalmaért.³⁰³ Gyakran visszatérő vád volt az is, hogy a kormánypárti kortesek etetéssel-itatással népszerűsítik jelöltjüket, de szintén a helyi Függetlenségi Párt sérelmei között szerepelt, hogy a választási küldöttségbe közülük senkit sem delegált a központi választmány.³⁰⁴

A szavazás napközbeni állása a lapok tudósításai szerint eléggé változatos volt. Ugyan mindvégig Kemény Gábor vezetett, de estefelé a két jelőltre leadott voksok közötti olló egyre inkább kezdett becsukódni, a függetlenségi oldal emiatt erősödő optimizmusa is elősegítette a fentebb bemutatott ribillió kialakulását (27. táblázat).³⁰⁵

27. táblázat. A szavazás napközbeni részeredményei, IX. választókerület, 1881. június 24.

Időpont	Egyetértés ³⁰⁶	Pesti Napló ³⁰⁷	A Hon ³⁰⁸
10 óra			Kemény: 208, Thaly: 134
10:30	Kemény: 200, Thaly: 130 (különbség: 70)		
10:45		Kemény: 208, Thaly: 134	
11 óra	Kemény: 225, Thaly: 170 (különbség: 55)	Kemény: 225, Thaly: 170	Kemény: 225, Thaly: 170

³⁰³ *Függetlenség* 1881. június 24. 1–2. Udvarnok Kálmán 1878-ban az első fordulótól távol maradt, a második fordulóban Steiger Gyulára, 1881-ben és 1884-ben pedig Kemény Gáborra voksolt, így ő kevésbé tekinthető hezitáló szavazónak. Vámosy Mihály minden alkalommal a kormánypárti jelőltre, Steiger Gyulára, illetve Kemény Gáborra voksolt, így ő valóban biztos kormánypárti szavazó volt. BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1878., 1881. és 1884. évi szavazási listák, IX. választókerület). A *Függetlenség* egyébként azt is tudni vélte, hogy Kemény győzelme összesen 120 000 forintjába került a kormánypártnak (*Függetlenség* 1881. június 26. 1).

³⁰⁴ *Egyetértés* 1881. június 15. Melléklet 1.

³⁰⁵ Az esti órákról az *Egyetértés* egyre részletesebben mutatta be a szavazási arányokat: este hét óra után a különbség mintha újra növekedni kezdett volna a két jelőltre adott voksok között: 19 óra 5 perckor 25, negyed nyolckor 31, majd fél nyolckor, a bizalmi férfiak szavazása előtt 30 voksnyi volt Thaly lemaradása a lap szerint (*Egyetértés* 1881. június 25. 2).

³⁰⁶ *Egyetértés* 1881. június 25. 2.

³⁰⁷ *Pesti Napló* 1881. június 24. Esti kiadás 2.

³⁰⁸ *A Hon* 1881. június 24. Esti kiadás 1; uo. 1881. június 25. Reggeli kiadás 2.

Időpont	Egyetértés	Pesti Napló	A Hon
12 óra	Kemény: 298, Thaly: 220 (különbség: 78)	Kemény: 298, Thaly: 220	Kemény: 298, Thaly: 220
13 óra	Kemény: 342, Thaly: 234 (különbség: 108)	Kemény: 342, Thaly: 234	
13:30	Kemény: 361, Thaly: 243 (különbség: 118)	Kemény: 361, Thaly: 245	Kemény: 381, Thaly: 250
13:45		Kemény: 367, Thaly: 258	
15 óra	Kemény: 422, Thaly: 322 (különbség: 90)		
15:30			Kemény: 437, Thaly: 357
16 óra	Kemény: 463, Thaly: 411 (különbség: 52)		
17 óra	Kemény: 406, ³⁰⁹ Thaly: 455 (különbség: 41)		Kemény: 482, Thaly: 410
18 óra	Kemény: 557, Thaly: 499 (különbség: 38)		Kemény: 526, Thaly: 481
19 óra	Kemény: 562, Thaly: 540 (különbség: 22)		
Végeredmény (19:30)	Kemény: 606, Thaly: 579 (különbség: 27)		Kemény: 606, Thaly: 579

³⁰⁹ Ez nyilván elírás, az érték feltehetően 496.

1884

A tisztviselők anyagi helyzetének rendezése 1884-ben a Terézvároshoz hasonlóan még a IX. választókerületben folyó kampányban is előtérbe került, ahol pedig Kemény Gábor miniszternek ismét függetlenségi kihívója akadt. Tompa Antal³¹⁰ 1884. június 1-jén, különös módon közterületen, a Ferenc téren ácsolt emelvényen megtartott programbeszédében külön ígéretet tett, hogy megválasztása esetén a tisztviselők helyzetének javítását és a lakbérilletmény felemelését fogja képviselni.³¹¹ Ellenfele sem hagyta szó nélkül a kérdést ugyanaznap tartott programbeszédében. Kemény Gábor ismét a Soroksári utcai Prückler-gyár udvarán beszélt. Ő is biztosította a hivatalnokokat nyugdíjigényük jogosságáról, közölte továbbá, hogy nyugdíjuk biztosításáról a törvényjavaslat készen van, de hivatalban lévő miniszterként le kell hűtenie a kedélyeket, mivel az ország pénzügyi helyzete miatt ő sokat nem tehet. A hivatalnoki családok anyagi biztonságának megteremtéséhez további javaslatot tett: a nők alkalmazásának lehetőségeit vetette fel, például a postánál, természetesen politikai jogaik kiterjesztése nélkül. Együttérzését a következőképpen fejezte ki: „ismerem azon alkalmazott helyzetét, kinek három-négyszáz forintból kell esetleg családotól megélnie, vagy azon kis hivatalnokét, a ki már jogot végzett, a kinek 1000, 1200, 1500 frt fizetésből kell megélni. Tudom, hogy ez majdnem lehetetlen.”³¹² Kemény Gábor amúgy közlekedési miniszterként főleg a közlekedéssel kapcsolatos elképzeléseit osztotta meg hallgatóságával (nem mulasztva el saját érdemeit kidomborítani a választókerületet érintő ezirányú fejlesztésekben), míg Tompa Antal elvi függetlenségi álláspontjáról szónokolt.³¹³ Kőbányán érdekes módon a jelöltek ugyanott, a Haller-vendéglő kertjében mondták el – a Ferencvárosban elhangzottal azonos tematikájú – kampánybeszédeiket, értelemszerűen itt már eltérő időpontokban. A helyszín azonossága mutatja, hogy nem minden vendéglős meggyőződésből fogadta be az egyes jelöltek kampányrendezvényeit, egyeseknél a sok résztvevőt vonzó esemény jövedelmezősége lehetett a szempont.³¹⁴

³¹⁰ Tompa (1874-ig Stumpf) Antal fővárosi ügyvédnek még alapvető életrajzi adatait sem sikerült kiderítenem. (Századunk névváltoztatásai 1895: 232; Országgyűlési Almanach 1892: 336). 1881-ben szerepelt a ferencvárosi névjegyzékben, de nem adott le szavazatot. Később viszont a IX. választókerületi függetlenségi ellenzék oszlopa lett: 1884-es képviselő-jelöltsége után 1887-ben az akkori függetlenségi jelölt, Pázmándy Dénes által a választási bizottságba delegált egyik „bizalmi férfiú” volt (BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1887. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület). Csak egyszer, 1892-ben, az ókanizsai (magyarokanizsai) választókerületben jutott mandátumhoz, szintén függetlenségi programmal. A Minisztertanács 1898. január 5-ei ülésén a Billédi Járásbírósághoz járásbíróvá nevezték ki (Minisztertanácsai jegyzőkönyvek, 1898. 1. ülés. 8). Tompa 1901-ben ismét a budapesti IX. választókerületben lépett fel függetlenségi jelöltként, de ekkor is alulmaradt (*Vasárnapi Ujság* 1901. október 6. 649).

³¹¹ *Nemzet* 1884. június 3. Reggeli kiadás 1.

³¹² *Nemzet* 1884. június 3. Reggeli kiadás. Melléklet 2.

³¹³ *Egyetértés* 1884. június 3. 2; uo. 1884. június 5. 2; uo. 1884. június 12. 2.

³¹⁴ *Pesti Napló* 1884. június 3. Reggeli kiadás 1; *Egyetértés* 1884. június 12. 2.

Az ekkor már teljesen antiszemita – így az Erzsébetvárosban nem a függetlenségi, ám a lap megfogalmazásában „sakterpárti” Eötvös Károlyt, hanem Matlekovits Sándor államtitkárt favorizáló –, a választókerületben viszont antiszemita jelölt hiányában Tompa Antalt támogató *Függetlenség* még egy Tompa-párti kortesdalt is leköszölt:

„Kőbányai kortesnóta, 1884³¹⁵

A függetlenség zászlóját
Tompa Antalék hordozzák
Csicsóné, galambom,
Le a pecsovicscsal, ha mondom.

Kemény Gábornak elvei
Mind gazsággal vannak teli,
Csicsóné, galambom,
Le a pecsovicscsal, ha mondom.

Az a zászló nekünk nem kell,
A mit Kemény Gábor tűz fel,
Csicsóné, galambom,
Le a pecsovicscsal, ha mondom.

Kemény Gábor nem kell nekünk,
Tompa Antal lesz követünk,
Csicsóné, galambom,
Le a pecsovicscsal, ha mondom.”

1884. június 13-án tehát az immár (1882 óta) közlekedési miniszter Kemény Gábor és a helyi függetlenségi egyik vezére, Tompa Antal ügyvéd között választhattak a választókerület szavazójoggal rendelkező polgárai. A választás napjáról a következőképpen tudósított a sajtó:

„Mindkét párt gyülekezési helye a Bakács-téren volt, honnan fél 8 órakor indult meg először a kormánypárti menet a Malom-utczán és Üllői-uton keresztül, élén egy igen értékes s a jelölt nevét viselő nehéz selyem zászlóval, továbbá Rác Pali bandájával és mintegy 50–60 gyermekkel, a kik apró zászlócskákat tartottak kezükben.”³¹⁶

³¹⁵ *Függetlenség* 1884. június 5. 2.

³¹⁶ Az idézet nemcsak azért tanulságos, mert kiderül belőle, hogy a gyermeki ártatlanság kampányüzenetként történő felhasználása korántsem új találmány (Tompa Antal menetében egy lovasbandériumot követtek a zászlócskákat lobogtató gyermekek), hanem a választási tudósítások keletkezéséről is sokat elárul – az idézett szöveg szó szerint ugyanígy jelent meg két újságban is: *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 2; illetve *Függetlenség* 1884. június 14. 2.

Az egyre professzionálisabb választói stábok kialakulására utal, hogy a választás színhelyéül szolgáló, katonákkal és rendőrökkel megrakott Köztelek (pontosabban az épület udvarán ácsolt fabódé) közelében „mindkét pártnak irodája van, hol minden választót evidenciában tartanak”.³¹⁷ Kemény Gábor miniszter végül 998 vokssal nyert Tompa Antal 544 szavazata ellenében, azaz a szavazók csaknem 65%-a támogatta Keményt. Tompa ekkor tehát még Thaly 1881-es eredményét sem tudta megismételni, Kemény nagy fölénnyel győzött, ráadásul a választási jegyzőkönyv tanúsága szerint a szavazást ezúttal semmiféle incidens nem zavarta meg.³¹⁸ A szavazás berekesztésével kapcsolatban minden forrás más időpontot adott meg, csupán annyi bizonyos, hogy délután fél hatkor meghosszabbították a szavazóhelyiség nyitvatartását (28. táblázat).³¹⁹

³¹⁷ *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 2. Az Egyetértés szerint a Kemény-párt irodája a „Fehér Miklós-féle helyiségekben”, míg Tompáéké a Köztelek utca egyik sarki vendéglőjében volt. Az irodákban a megfáradt választó zeneszó mellett pihenhetett ki a voksolás fáradságait (*Egyetértés* 1884. június 14. 2).

³¹⁸ BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1884. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület). Az – egyébként eléggé botrányos és sok véres incidenssel tarkított – 1884-es választásokkor ezt a választókerületet viszonylag ritkán emlegették a lapok. Országos sajtónyilvánosságot kapott viszont, amikor Kemény Gábor június 1-jén tartott ferencvárosi kampánybeszédet a miniszter egy – állítólag távirás – kortese más, a beszédet hallgató távirászoktól az „ügyet” támogató aláírásokat próbált begyűjteni, majd amikor emezek tréfás megjegyzések vagy kifogások ürügyén az aláírást tőle megtagadták, „feljelentette” őket a képviselőjelöltnek. Kemény odahatott, hogy Koller miniszteri tanácsos és Szalay távirdaigazgató hallgassa meg a távirászokat, akik elmondták, hogy eszük ágában sem volt nem a miniszterre szavazni. Amennyiben megtörtént, sokatmondóan indokolhatja ez az eset a hivatalnoki kar stabilan kormánypárti „vonzalmait” (*Pesti Napló* 1884. június 13. Reggeli kiadás 2). Egy másik állítólagos visszaélést – bármiféle konkrétum említése nélkül – az *Egyetértés* „tárt fel”: a lap szerint sok kishivatalnokot, akiket az előző év májusa (a választói névjegyzék összeállítása?) óta más vidékre helyeztek, ekkor retúrjegyek kiosztásával rendelték be, hogy a miniszterre voksoljanak. A kormánypárti intrikára a lap által felhozott legkülönösebb példa az, hogy Lustig Somát betegen, tolókoksin hozták el Keményre leszavazni. (Lusztig Simon kocsmáros a szavazási listák szerint ekkor valóban a kormánypárti jelöltre voksolt, noha az 1878-as második fordulóban, valamint 1881-ben még Thaly Kálmánt választotta.) *Egyetértés* 1884. június 14. 2.

³¹⁹ A *Vasárnapi Ujság* szerint nyolc óra előtt hirdettek eredményt (*Vasárnapi Ujság* 1884. június 15. 386), a *Pesti Napló* szerint fél nyolckor (*Pesti Napló* 1884. június 14. Reggeli kiadás 1). Az *Egyetértés* azt írta, fél hatkor csupán fél órával hosszabbítottak (*Egyetértés* 1884. június 14. 2). A *Függetlenség* viszont úgy tudta, este hétkor zárták le a szavazást (*Függetlenség* 1884. június 14. 2). A *Nemzet*, illetve maga a választási jegyzőkönyv szerint viszont fél hatkor két órával hosszabbították meg a voksolást, de a szavazás negyed nyolckor mégis befejeződött. *Nemzet* 1884. június 14. Reggeli kiadás 2; BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1884. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület).

28. táblázat. A szavazás napközbeni részeredményei, IX. választókerület, 1884. június 13

Időpont	Nemzet ³²⁰	Függetlenség ³²¹	Pesti Napló ³²²
9 óra		Kemény: 28, Tompá: 20	
10 óra		Kemény: 120, Tompá: 78	
10:30			Kemény: 180, Tompá: 180
11 óra		Kemény: 200, Tompá: 196	
12 óra		Kemény: 413, Tompá: 293	Kemény: 413, Tompá: 293
12:10	Kemény: 444, Tompá: 300		
12:30	Kemény: 498, Tompá: 306		
12:45	Kemény: 533, Tompá: 327		Kemény: 532, Tompá: 327
13 óra		Kemény: 532, Tompá: 327	
13:50	Kemény: 610, Tompá: 345		
14 óra		Kemény: 560, Tompá: 385	
15 óra		Kemény: 665, Tompá: 414	Kemény: 665, Tompá: 414
15:30	Kemény: 697, Tompá: 453		
17 óra	Kemény: 845, Tompá: 521	Kemény: 845, Tompá: 521	
18 óra	Kemény: 929, Tompá: 538	Kemény: 929, Tompá: 538	
18:30	Kemény: 953, Tompá: 543		
Végeredmény (19:15)	Kemény: 998, Tompá: 544	Kemény: 998, Tompá: 544	Kemény: 998, Tompá: 544

³²⁰ *Nemzet* 1884. június 13. Esti kiadás 2; uo. június 14. Reggeli kiadás 2.

³²¹ *Függetlenség* 1884. június 14. 2.

³²² *Pesti Napló* 1884. június 13. Esti kiadás 2; uo. 1884. június 14. Reggeli kiadás 1.

24. kép. A *Borsszem Jankó* is antiszemita klisékkel ábrázolta Eötvös Károly választóit

A korabeli lapvélemény szerint a korábbi két választáshoz képest aratott könnyű kormánypárti győzelmet az okozta, hogy a függetlenségi jelölt kiválasztásakor a hosszas vacillálást rossz döntés követte:

„A Ferencváros függetlenségi pártjáról tudni lehetett, hogy nem hagyja magát. Mindig tisztességesen, többször diadalmasan vívta meg az alkotmányos harcokat. A fővárosban a legszervezettebb párt ez, mely a győzelmet megnehezíti, de most sokáig ingadoztak a jelöltben, s b. Keménynek gyöngébb ellenfele akadt, mint a máskori függetlenségiek voltak.”³²³

A szavazás után Tompa Antal tábora széteszlott, míg Kemény választói az Üllői úti Gutgesell-féle vendéglőbe indultak megünnepelni jelöltjük győzelmét.³²⁴ Eközben került sor az az évi pesti választások talán legkomolyabb zavargásaira, amelyről paradox módon mégis csupán a *Nemzet* tudósított:

„Az üllői uton végigmenve, folyton éltették b. Kemény Gábort. Arra menő Tompa-pártiak is éltették a maguk jelöltjét, csak egyes inas kiáltozott a szabadelvű pártiak felé egyszer

³²³ *Vasárnapi Ujság* 1884. június 15. 387. 1884-ben ebben a választókerületben nem indult jelölt az ekkor a tetőpontjára jutott antiszemita mozgalom színeiben, így az antiszemita ferencvárosi és kőbányai támogatottsága – legalábbis a képviselő-választásokkal kapcsolatos források alapján – nem vizsgálható.

³²⁴ *Pesti Napló* 1884. június 14. Reggeli kiadás 1; *Egyetértés* 1884. június 14. 2; *Nemzet* 1884. június 14. Reggeli kiadás 2.

gunyszavakat, a Kemény-pártiak azzal feleltek, hogy krajczárokat dobtak a gyerekek közé, mire ezek egy része b. Keményt kezdte éltetni.

A mondott vendéglő előtt vagy 50–60 főnyi csőcselék csoport ácsorgott, melynek sorai-ból »Éljen Tompa« kiáltások hangzottak. Benn a vendéglő kerthelyiségében folytonosan b. Kemény Gábort éltette száz és száz torok. A gyülekezet egyre szaporodott; mikor Prückler László, a párt elnöke jött be, szünni nem akaró riadó éljenekkel üdvözölték.

Künn az utcán a csőcselék mintegy 8 órakor egy bérkocsist insultált; beverte kocsija ablakait és a lovakat megállította. De egyéb kihágást nem mert megkísérelni. Alig öt percre rá a szomszéd üllői laktanyából már jött egy félszáz katonaság, mely a vendéglő kapuja előtt feltűzött szuronnal foglalt állást.

Közelépett aztán a rendőrség is; egy *Muzsika* nevű lázítót elfogott, de azután Prückler László gyáros kérésére egyelőre szabad lábra helyezte.

A zavargás közben Nagy József közbérlő hivatalnokot követ megdobták és a fején megsebesítették. A csőcselék egyébként inkább sárral dobált.

Félkilencz óra felé esni kezdett és a csőcselék széteszlott.”³²⁵

Ez a megmozdulás még akkor sem vetekedhetett sok vidéki, véres végkifejletbe torkolló választási zavargással, ha feltesszük, hogy nem túloz a *Nemzet* beszámolója.³²⁶ Rövid idő alatt le is zajlott, és az előzményekből úgy tűnik, nem Tompa szavazótábora, hanem inkább a választások miatt szintén izgatott nem választók állhattak a Kemény-pártiakat ért támadás mögött.

11. A kampányesemények hatása a választói magatartásra

A kampány és a szavazás eseményeinek részletes bemutatását azért tartottam szükségesnek, mert a választói döntés kialakulásának fontos körülményei derülnek ki a történetek rekonstruálásából. Noha a témával foglalkozó szociológiai és politológiai

³²⁵ *Nemzet* 1884. június 14. Reggeli kiadás 2. (Kiemelések az eredetiben.) Az említett Nagy József közbérlő felügyelő valóban Kemény Gábor szavazója volt a szavazási lista szerint.

³²⁶ A Belügyminisztériumba eljutott egy 1884. június 11-ei, tehát még csupán a kampányidőszakot áttekintő összegzés a választási készülődés során előfordult nagyobb mérvű kihágásokról. Ezek címszavakban felsorolva: Dunapataj: kődobálás; Makó: kődobálás (két csendőr és öt tüntető sérült meg); Mindszent: kődobálás, majd összetűzés a csendőrökkel (öt halott, hét sebesült); Vas megye: több kisebb zavargás és egy fejszés támadás; Jászberény: kődobálás; Szerény: rálöttek a kormánypárti jelöltre; Kolozsvár: kavicsdobálás (húsz sérült); Gyergyóalfalu: összetűzés a csendőrökkel (három halott, kilenc életveszélyes és tizenkét könnyű sérült, valamint két súlyosan és három könnyen megsérült csendőr); Gyergyóremete: kődobálás (MNL OL K 149. 1884-6-731 res.). Időközben még egy súlyos zavargás tört ki Soltvadkerten is (*Pesti Napló* 1884. június 11. Reggeli kiadás 1–2).

szakirodalom a modern democráciákban sem tartja már a választói magatartást pusztán egy, a szavazófülke magányában meghozott döntésnek, az eddig bemutatott események elárulják, hogy az 1870-es és 1880-as években az, hogy az egyes választók mire voksolnak, a szavazás napjára lényegében már tudható volt, inkább a mozgósításban elért teljesítmény befolyásolhatta a választás napján a végeredményt.

Országosan esély sem volt a kormánypárt leváltására, és ezzel valamennyi ellenzéki formáció mindvégig tisztában volt a kampány ideje alatt, hiszen az ellenzéki lapok is csak bizonyos választókerületek megtartását vagy elhódítását jelölték ki maximális célként. Ennek ellenére, mint láthattuk, igen zajosra sikeredhettek egyes választások. Bár mindenki tisztában volt azzal, hogy kormányváltásra nincs esély, mégis meglepően sokan éltek szavazati jogukkal. Ez mutatja, hogy a választásoknak nem pusztán a kormányzat irányának meghatározása volt a célja. Ebből a szempontból tanulságos a mérsékelt ellenzéki *Pesti Napló*-ban az 1881-es választások napjának reggelén megjelent cikk, amely a következőképpen „fokozta” a lelkesedést az ellenzéki szavazókban:

„Noha a fővárosnak csak egyetlen egy kerületében várható egyhangú választás, mégis csak egyetlen egy, a IX. kerület az, hol az eldöntés még bizonytalan. A többi nyolcz kerületben a végeredmény iránt kétség alig foroghat fenn. Az V. kerületben az ellenzék csak ma este állított jelöltet, kinek győzelme óhajtható ugyan, de nincs kellően előkészítve.³²⁷ Az I. II. III. és VI. kerületben a kormánypárti, a IV. VII. és VIII. kerületekben a mérsékelt ellenzék jelöltjeinek többsége biztosítva van ugyan, de azért felhívjuk a közjogi alapon álló nemzeti ellenzék hiveit, hogy szavazatukkal pártjok diadalát minél impozánsabbá tegyék.”³²⁸

A választók voksa a nyílt szavazás és korabeli meggyőzési technikák révén igencsak transzparens volt, még a sajtó is gyakran közölte az egyes pártok legelkötelezettebb választóinak a nevét. Látható, hogy noha az üzemszerű szavazatszerzési technikák csak a 19. század végére gyökeresedtek meg, már a tárgyalt időszakban is komoly

arzenál állt a kortesek rendelkezésére a potenciális párthívek feltérképezésére, illetve arra, hogy rábírják a bizonytalanokat a megfelelő jelölt melletti voksolásra.

A választásokon való részvétel sokkal nagyobb elköteleződést igényelt, mint a titkos szavazáson alapuló modern típus esetében. Igaz, hogy ez utóbbiaknál sem ismeretlen az, hogy a választónak hosszabb várakozási idővel kell számolnia voksa leadásáig, vagy az, hogy jelentősebb távolságot kell leküzdenie, míg eljut a szavazóhelyiségig, de az ma már szokatlannak számít, hogy a voksolás tulajdonképpen egy sajátos koreográfiával rendelkező tömegdemonstráció is egyben, amelyen a választók zömének rituálisan újra meg újra meg kell erősíteniük feltétlen azonosulásukat a jelölt személyével, az általa képviselt eszmével és célokkal. Ez a csoportkohéziót erősítő mozzanat, a voksolás közösségi élménye, a világosan felismerhető ellentábor közelsége sokkal aktívabb viselkedést várt el tehát a választóktól. Ráadásul a kampány során a választók gyakran egyfajta kollektíven fellépő hivatásrendi csoportként („postatiszték”, „államvasúti hivatalnokok”, „majorosok”) jelentek meg a tudósításokban.

A voksolás közösségi rítusát persze nem mindenki élte át, hiszen a kortesek által a szavazás közben „odarángatott” szavazók e társas élményből jobbra kimaradtak. A választásoktól távol maradók esetében is érdemes figyelembe venni, hogy ők nem csupán egy „voks” leadását tagadták meg, hiszen a szavazat leadásához mind ez a rítus, mind a választó politikai véleményének közismertté válása elválaszthatatlanul hozzátartozott.

A korabeli választásokkal kapcsolatban felmerülő dilemma, hogy a választók pártokat vagy személyeket tiszteltek-e meg bizalmukkal. Nem ritka példa, hogy egy választókerület azután is újraválasztotta képviselőjét, hogy ő megváltoztatta párthovatartozását. Fel lehet azonban úgy is tenni a kérdést, hogy a választók esetleg elsősorban a helyi érdekek potenciális képviselőjeként tekintettek-e jelöltjükre, és inkább ebbéli minőségében ítélték meg tevékenységét, nem pedig – az amúgy is változtathatatlan – pártszerkezetben betöltött szerepe alapján. Busbach Péter vagy Wahrmann Mór át-, illetve visszacsábítása a kormánypártba jelentheti azt is, hogy ott szintén felismerték: a választók körében elfogadott jelölt megnyerésével jobb esélyeik lehetnek, mint egy megbízható pártkatoná felépítésével az adott választókerületben.

A jelöltek által meghirdetett programokat áttekintve kiderül, hogy a választók nem a programokra szavaztak: nagyon hasonló tematika merült fel szinte az összes jelölt esetében. Kiemelt feladatként hirdették meg a főváros és az adott választókerület, az ipar, a kereskedelem és a közlekedés fejlesztését, az ország pénzügyeinek rendbetételét, a hátramaradt társadalomátalakító jogszabályok (főrendiházi reform, polgári házasság bevezetése, polgári törvénykönyv) megalkotását. Emellett voltak az egyes választásokra jellemző, a programbeszédekben rendszeresen visszaköszönő témák, ilyen volt 1878-ban a keleti kérdés, amelynek révén a függetlenségi „érzelmi” attitűd és a kormánypárti „reálpolitika” volt szembeállítható egymással, vagy 1884-ben a megkérdőjelezett jogegyenlőség kérdéséhez való viszony tisztázása, illetve annak jelzése, hogy az adott jelölt törődni kíván a hivatalnokok helyzetével.

³²⁷ 1881-ben kivételesen lett ellenjelöltje Wahrmann Mórnak is, az utolsó pillanatban felléptetett mérsékelt ellenzéki Bródy Zsigmond hírlapíróval kellett megküzdenie, de Wahrmann így is 623 szavazattal győzött Bródy 388 voksával szemben (*Vasárnapi Ujság* 1881. június 26. 415). (A szavazási listák erről a voksolásról nem maradtak fenn.) Az *Egyetértés* is nehezményezte, hogy Wahrmann, noha 1878-ban kormánypártiként szerzett mandátumot, a bosnyák okkupáció nyomán kilépett a Szabadelvű Pártból, majd az 1881-es választások előtt visszalépett a kormánypártba (*Egyetértés* 1881. április 23. Melléklet 2; uo. 1881. április 25. 1). Ezt maga Wahrmann sem hallgatta el beszámoló beszédében: elismerte, hogy ki „kellett” lépnie a kormánypártból a boszniai kérdés miatt, de a kérdés akut jellegét már elvesztette, így idővel visszatérhetett oda (*A Hon* 1881. június 15. Reggeli kiadás 2). Bródy utolsó pillanatban való felléptetése azért is tanulságos, mert kiderült, hogy egy „olcsó”, kampány nélküli felléptetéssel, ha igazán megszorognatni nem is lehetett az ellenjelöltet, de szép számú szavazat begyűjtése azért elképzelhető volt.

³²⁸ *Pesti Napló* 1881. június 24. Reggeli kiadás 1.

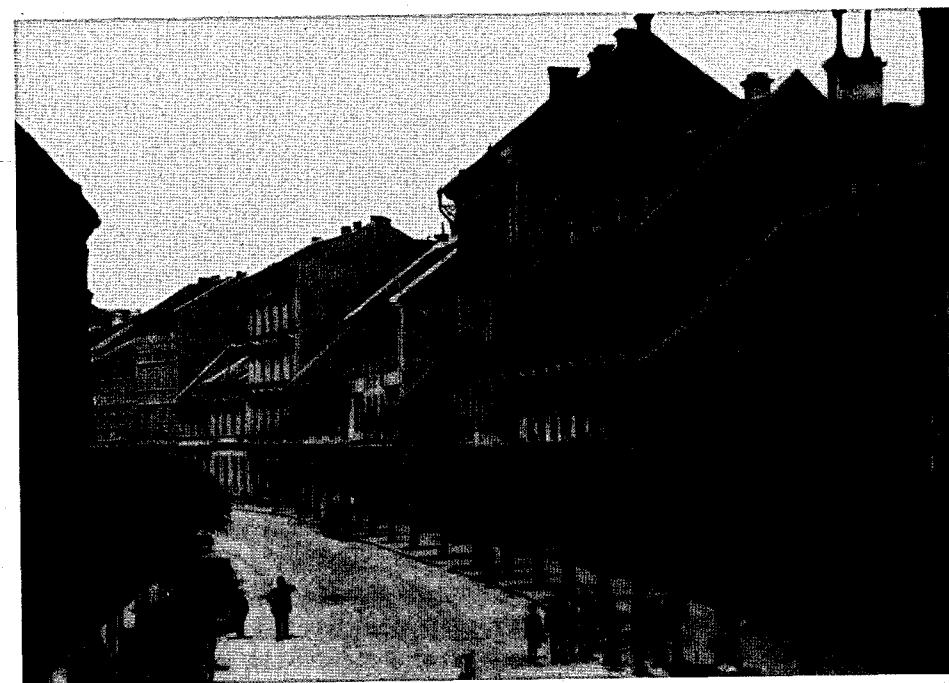
A vizsgált országgyűlésiképviselő-választások kampányeseményeinek nagy része fényvilános, illetve magánterületekre korlátozódott, hogy a politikai véleménynyilvánítás megfelelő korlátok között maradjon. Az utca ekkor még alárendelt szerepet játszott: alig volt terepe a választási harc keretei között a politikai nézetek artikulálásának. Az utcai jelenlét leginkább a jelöltek mögött álló tömegtámogatást nyomatékosította. A korteshadjárat során szükség volt ugyanis arra, hogy a jelöltek a közterületeken is megmutassák magukat. Ennek elsődleges eszközei voltak a kampányrendezvényekre invitáló falragaszok, az elkötelezett választók által kiaggatott zászlók, a nagy forgalmú terekről induló, a választókerületet átszelő felvonulások. A tömegtámogatás bizonygatására igénybe lehetett venni akár a – még inkább csak szemlélődő/báméskodó, de időnként aktivizálódó – nem választókat is. Az utcai jelenlét, illetve a tömegtámogatás felmutatásában, a tömegek hangulatának irányításában jelentős szerepet játszottak az egyes jelöltek mellett, illetve ellen kampányoló sajtótermékek is.

A kortársak a valós viszonyokhoz mérten talán túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítottak az „utca hangjának” mint a szavazás végeredményét befolyásoló tényezőnek. Valójában a választóhelyiségen kívül is elsősorban a szervezés, a rendelkezésre álló anyagi források mértéke, illetve egyes választók függő helyzetének kihasználása számított. A korteshadjárat színhelyeit áttekintve megfigyelhető, hogy az egyes pártok között éppen az anyagi forrásokhoz való hozzáférés, illetve a megcélzni kívánt választói rétegek különbségei miatt jelentős eltérések voltak. A kormánypárti jelöltek inkább Pest reprezentatívabb körzeteiben jelentek meg, az ellenzékiek a kevésbé tehetősek, illetve a modernizáció által kevésbé érintett területek lakóihoz közeledtek. Az utóbbiakra volt jellemzőbb a nyilvános területek használata is a választási küzdelem során.

Míg a jelöltállítás befolyásolásában, illetve a jelöltek népszerűségének „alakításában” a választójoggal nem rendelkezők is bizonyos, korlátozott szerepet játszhattak, addig a választási eredményeken a „tömegek” ereje már aligha mutatkozott meg.³²⁹ A vizsgált választásokon – ahogy a dualizmus időszakának legtöbb választásán – a hatóságoknak sikerült mederben tartaniuk, a kellő szintre szorítaniuk a politikai véleménynyilvánításokat. A hatalom törekvését a tér kontrollálására ugyanis mindig veszélyeztették a közterületeken zajló tömeges megmozdulások, mivel a választási kampány lebonyolításához szükséges tömegrendezvények az eltérő, és jellemzően nem racionális kritikai vélemények artikulálásával fenyegetően megkérdőjelezhették a fennálló hatalmi viszonyokat.³³⁰ Ez a veszély a korszakban még nem volt véresen komoly: a választási rendszernek és a politikai tömegmozgalmak hiányának köszönhetően ekkor még ellenőrzés alatt lehetett tartani a nagyváros lakóit. A cél eléréséhez azonban a hatóságoknak – és a velük a térhasználat feletti ellenőrzésben

³²⁹ Az 1884-es józsefvárosi, illetve erzsébetvárosi választások kapcsán egyaránt erre a következtetésre jutott: Horváth 1998: 512; Kövér 2011: 677.

³³⁰ Hurd 2000.

25. kép. A kép jobb oldalán látható egyemeletes ház volt az Arany Sas

együttműködő pártoknak – már ekkor is komoly erőfeszítéseket kellett tenniük. Ez különösen a választás napján vált szembetűnővé, amikor a képviselőjelöltek táborait egymástól deszkakerítésekkel választották el, a választókat kisebb csoportokban bocsátották a szavazóhelyiségekbe, a nem választókat pedig szigorúan kizárták a választás helyszínéről, ezzel biztosítva, hogy a közterületeken nem garantálható teljes körű ellenőrzés a szavazóhelyiségekben már totális lehessen.

Mint a kampányesemények ismertetéséből kiderült, már a vizsgált korszakban megjelentek azok az – alapértelmezetten nem pártpolitizáló – egyesületek, amelyek döntő szerepet játszottak a jelöltek kiválasztásában és a választóknak a megfelelő táborokba terelésében. Míg azonban a IX. választókerületben nincs nyoma olyan egyesületnek, amely a választások között is folyamatosan működött volna, addig a IV. kerületben már találkozhatunk egy – igaz, még teljesen informális – csoportosulással, a VI. kerületben pedig két, immár formálisan is létező, ráadásul egymással rivalizáló egyesület is a választási csataterre lépett.

A IV. választókerületben ez az informális csoportosulás az abszolutizmus idején létrejött Saskör volt. Az Újvilág (ma Semmelweis) utcában állt Arany Sas fogadóban ülésező asztaltársaság első elnöke Ráth Károly későbbi főpolgármester volt, a tárgyalt korszakban Királyi Pál elnökölte, majd Királyi egyik főkortesé, Kléh István ügyvéd, újságíró vezette. Formálisan csak 1892-ben alakult meg, akkor már függetlenségi

színezettel, elnöke pedig az addig is függetlenségi Polónyi Géza lett. De az új Saskör részben személyi összefonódásokat is mutatott a régivel, például Kléh István vagy Hahóthy Sándor iskolaigazgató révén.³³¹ Ez az, amúgy 1878-ban még pártállás nélküli, a kerületi és fővárosi elit tagjaival működő kör léptette fel Királyi Pált, és tartott ki mellette akkor is, amikor kiderült, hogy ezzel mérsékelt ellenzéki jelöltet juttat a parlamentbe – annak ellenére, hogy a kormánypárti jelölt, Havas Ignác is tagja volt e társaságnak.³³² Királyi Pál győzelme arra utal, hogy a Saskörben uralkodó többségi álláspont, még ha a társaság nem is minden prominens tagja állt ki a döntés mellett, akár a kormánypárti szándékokat is képes volt felülírni.

A Terézvárosban viszont a kormánypárti jelöltek megszaporodását eredményezte a két, helyben rivalizáló egyesület, a Sugár úti, Bobula János vezette Terézvárosi Klub (amely a városrész kettéválása után inkább VI. Kerületi Klub néven volt ismert³³³) és a Király utcai, Radocza János vezetése alatt álló VI–VII. Kerületi Kör (későbbi nevén Terézvárosi Casino) rivalizálása. 1878-ban mindkét tömörülés saját jelölt indításával próbálkozott, de végül maga Bobula ítélte meg úgy a helyzetet, hogy klikkjének érdemesebb a harmadik jelöltet, Podmaniczky Frigyeset támogatnia.³³⁴ A másik, Radocza vezette csoport így alul is maradt 1878-ban, annak ellenére, hogy a központi választmány akkori tagjai közül Radocza mellett Mérő János és Török József szintén a VI–VII. Kerületi Kör oszlopos tagja volt. Ezt az összefonódást az is mutatja, hogy ők a kerületi klikkrendszer részeként mindannyian érdekeltek voltak a Terézvárosi Casino új székházának Sugár úti felépítésére 1884-ben alakult Fővárosi Casino-Épület Rt.-ben is.³³⁵ A klikkharcok során a kerületi „törzsfőnök”, Mérő János mégis viszonylag a háttérbe húzódott, választási elnökként kevésbé exponálta magát az érdekküzelemben, 1878-ban pedig Török József még e nexus ellenére is Podmaniczky Frigyes pártjának volt az elnöke.³³⁶

³³¹ Az új Saskör hamarosan a lebontott Arany Sasból új, saját építésű székházba is költözött – a Kalap (ma Irányi) utcába, és a századforduló fővárosi politikai csatározásainak egyik meghatározó szervezete lett.

³³² A régi Saskörrel lásd Draveczy 1998. A függetlenségi irányultságú Saskörrel lásd Szócs 1977: 21. Egyébként a Saskörben is meghatározó városvezetésből nem mindenki állt Királyi Pál mellé: a fővárost irányító három Károly közül Ráth Károly főpolgármester 1878-ban mindkét fordulón Havas Ignácot támogatta, 1881-ben és 1884-ben viszont már nem szavazott. Gerlóczy Károly alpolgármester csak 1881-ben és 1884-ben szerepelt a belvárosi névjegyzéken, ő mindkét alkalommal Királyi Pálra szavazott, Kamermayer Károly polgármester viszont nem szerepelt a kerületi névjegyzékekben. BFL IV.1405. 4. nagydoboz (1878., 1881. és 1884. évi névjegyzékek, IV. választókerület). BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1878., 1881. és 1884. évi szavazási listák, IV. választókerület).

³³³ E klub első tiszteletbeli elnöke és 1875-ös képviselőjelöltje Horn Ede volt (Kálnoki 1879: 47).

³³⁴ Az 1879-es fővárosi választásokon Bobula klikkje külön virilis listát is állított (Horváth 2010: 88).

³³⁵ Horváth 2010: 91.

³³⁶ Török József nemcsak az 1884-es választásokkor lavírozott a táborok között: 1878-ban Szapáry elárult pártját csatornáztatta be Bobula táborába, majd aktívan közreműködött Bobula Podmaniczky javára történő visszaléptetésében is (Kálnoki 1879: 55, 63).

A Fővárosi Casino-Épület Rt. alapítása jól mutatja a honoráciorok klikkszerű tömörülését. A társaság elnöke, Mendl István lett, aki 1878-ban és 1884-ben VII. kerületi választási elnök volt. Mellette Mérő János, Radocza János és Török József igazgatósági tag lett. De az igazgatóság névsorában a központi választmány tagjai közül megtaláljuk Nasztl Mórt is. Mind az egyesület, mind a részvénytársaság alapításában részt vett Schweiger Adolf, Busbach Péter 1884-es kampányának egyik kulcsfigurája. A cég felügyelőbizottságában szerepelt továbbá Dobos Ferenc háztulajdonos, 1878-ban és 1884-ben VI. kerületi választási elnökhelyettes, valamint Morzsányi Károly ügyvéd, 1878-ban és 1884-ben VII. kerületi küldöttségi elnök.³³⁷

1881-ben, mint láthattuk, Busbach Péter kompromisszumos jelöltként lépett fel, a fő feladat ekkor az volt, hogy szabadelvű jelöltek ne rivalizáljanak a kerületben, és végül ezt a két klikk által kötött fegyverszünettel el is lehetett érni – pedig kiderült, hogy Busbach jelöltségének már ekkor is akadtak ellenzői. A kompromisszum korának 1884-re vége szakadt: Busbach állítólagos antiszemizmusa ürügyén a Bobula-klikk újra önálló jelöltet állított, ráadásul az is kiderült, hogy a jelölt személye lényegtelen számukra, a cél a rivális klikk feletti győzelem.³³⁸ Ehhez Tenczer Pál személyében a helyi választókra komoly befolyással bíró szövetségest is meg tudtak nyerni – igaz, Tenczert a kampány során tanúsított ügyetlenkedés eltávolíthatta Bobuláéktól.³³⁹

12. A választások „szervezői”: hogyan definiálhatók a honoráciorok?

A választások lefolyását összegezve arról is érdemes beszélni, kik kontrollálhatták azokat, illetve kik irányíthatták a szavazás eseményeinek menetét. A korabeli választások idején a Kamermayer Károly polgármester elnöksége alatt működő, a helyi törvényhatóság tagjai közül választott fővárosi központi választmány összetétele segíthet megvilágítani azt, hogyan nyerhettek ellenzéki vagy pártonkívüli jelöltek egyes pesti választókerületekben. A korszakban a függetlenségi ellenzéknek csak a II. (Víziváros) és a IX. (Ferencváros) kerületben volt jelentősebb bázisa a fővárosban.³⁴⁰ A központi választmány 1877-ben, a fővárosi közgyűlés által saját soraiból megválasztott tagjai

³³⁷ Eöry 2010: 102–103.

³³⁸ Hogy mindenki számára világos legyen, kik állnak az egyes jelöltek mögött, 1884-ben az a választó, aki Busbach jelöltségét hivatalosan kezdeményezte, az maga Radocza, aki pedig Festetics, az maga Bobula volt. BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1884. évi választási jegyzőkönyvek, VI. választókerület). Lásd a Függelék 2. képét.

³³⁹ A századfordulóra a „törzsfőnök”-ként Mérő János utódjává előlépett Radocza klikkje egyeduralmukodóvá vált a kerület politikai életében (Szócs 1977: 18).

³⁴⁰ Horváth 2010: 154.

közül azonban csak a II. kerületi Andorffy Károly nevezhető a függetlenségi ellenzék hívének. Erős (de nem rendszertagadó) ellenzékét találunk továbbá a IV. kerületben – itt elsősorban a Saskör tevékenységének köszönhetően –, illetve a VIII. kerületben, és ez a testület összetételén is meglátszik. Így a képviselőjelöltek közül a pártonkívüli Hoffmann Pál és a mérsékelt ellenzéki Királyi Pál éppúgy a tagok között szerepel, mint a mérsékelt ellenzéki Szilágyi-kampány egyik vezetője, Molnár Endre. Egyetlen választási eredményt nem jelzett tehát előre a központi választmány összetétele: a függetlenségi Thaly Kálmán győzelmében ellenérdekelte IX. kerületi tagok végül nem tudták megakadályozni ellenfelük 1878-as sikerét.

A kortárs közvélekedés és a történészek értékelése egybevág abban, hogy a központi választmányt megválasztó fővárosi közgyűlésen belül a törésvonalak nem feltétlenül az országos pártok mentén, hanem sokkal inkább a kerületi érdekérvényesítő csoportok között húzódtak.³⁴¹ A helyi politikában kiemelkedő szerepet játszott Rákosi Jenő például így fogalmazott:

„Magán a városházán a képviselőtestület nem oszlik egymással szemben álló elvi pártokra; ott azok mellett, a kik a fővárost, mint egységes egészet, sőt mint egy ország középpontját és fejét magasabb szempontból ítélik meg, leginkább kerületi csoportok vannak, melyek a közgyűléseken külön kerületi érdekeiket iparkodnak előmozdítani.”³⁴²

Horváth J. András mutatta ki, hogy a korabeli Budapesten erős maradt a városrészi érdekérvényesítés, sőt ez volt a politikai csoportkohézió egyik fő iránya a várost irányító testületekben.³⁴³ Nagyobb, több kerületen átívelő összefogásról (például belső és külső kerületek szembenállásáról), azonban Horváth szerint nem lehet beszélni, leszámítva a részben a korábbi önkormányzati elkülönülést továbbvivő, de egyúttal minden más városrészi kötődésnél is erőteljesebb szembenállást a Duna bal és jobb partja között.

A weberi értelemben vett honoráciorok tehát nem az országos pártstruktúra, hanem szűkebb városrészi érdekek mentén tevékenykedtek, sokaknak nem is volt kifejezett pártállása. Elsősorban a választások megszervezését koordináló központi választmányi tagok, illetve az egyes választókerületekben működött szavazatszedő bizottságok tagjai sorolhatók ide. E – tagságát tekintve nagymértékben egybeeső – két csoport személyi kontinuitása figyelhető meg a három vizsgált választás idején, és ők gyakorolhattak leginkább befolyást a választások kimenetelére. Megfontolható, hogy magukat a képviselőjelölteket is a honoráciorok közé számítsuk, de egy részük, különösen, amikor országosan ismert politikusról van szó, nem feltétlenül rendelkezett helyi beágyazottsággal. Aki viszont igen, az megtalálható volt a vizsgálni kívánt két csoport valamelyikében. Nem szabad elfelejteni azonban, hogy vannak olyan

³⁴¹ Lásd például: Sipos 1996; Horváth 2010.

³⁴² Rákosi 1893: 191–192.

³⁴³ Horváth 2010: 138–150.

kivételek is, mint az országos politikusként is ismert báró Podmaniczky Frigyes, aki, noha nem volt sem központi választmányi tag, sem szavazatszedő bizottsági tag, a fővárosi és VI. kerületi politikai elit meghatározó tagjaként lehetett képviselőjelölt.

A legelkötelezettebb pártemberek a helyi párt vezetősége (pártelnök, alelnökök, jegyzők, pénztárnokok, végrehajtó bizottsági tagok) mellett a választási jegyzőkönyvben felsorolásra kerülő jelöltajánló választók, valamint a jelölteknek a választási bizottságokban helyet foglaló bizalmi férfiak voltak.³⁴⁴ Feltehetően nagy részüket szintén a helyi közvéleményt befolyásolni képes honoráciorok közé lehet sorolni.³⁴⁵ A jelöltajánló választók és a bizalmi férfiak vizsgálatakor ugyanis az tűnik ki, hogy minden jelölt tekintélyes vagy egyes társadalmi csoportokban nagy befolyással rendelkező ajánlókat és bizalmi férfiakat próbált felvonultatni (a kocsmárosok és vendéglősök is bizonyára közéjük tartoztak, ők vendégkörüket voltak képesek befolyásolni). Az is megfigyelhető, hogy a jelöltek legelkötelezettebb szavazói nagyrészt a szavazóbázisok társadalmi összetételét képezték le.

A választások lebonyolítóinak köre a vizsgált választásokon jelentős részben ugyanazokra a személyekre terjedt ki. A Belvárosban Ney Ferenc reáliskolai igazgató, a Terézvárosban Mérő János ügyvéd volt mindegyik alkalommal a választási elnök, Tokaji Nagy Lajos közjegyző a küldöttségi elnök. Az 1878-as második fordulóban Morlin Imre ügyvéd még Királyit képviselte bizalmi férfiúként a választási bizottságban, de 1881-ben és 1884-ben már – az 1878-as Takácsy Miklós háztulajdonos helyett – elvileg semleges küldöttségi elnökként látjuk viszont a testületben. Sullay Aurél ügyvéd is 1881-ben Busbach Péter bizalmi férfia volt, hogy azután 1884-ben már küldöttségi jegyzőként szerepeljen a választási jegyzőkönyvben.

A három IX. választókerületi választáson a választási bizottság tagjai körében szintén jelentős volt a személyi átfedés: a választási bizottságban 1878-ban és 1881-ben helyet foglalt Morócz István választási elnökként, Fácányi Ármin és Pordán Imre mint küldöttségi elnök és elnökhelyettes (illetve Pordán 1884-ben mint választási elnök). Rajtuk kívül csak az 1878-as első fordulóban volt küldöttségi elnök Nartel Mór, és csak 1881-ben és 1884-ben küldöttségi elnök, illetve elnökhelyettes Schmid-lechner Károly.³⁴⁶

³⁴⁴ BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1878., 1881. és 1884. évi választási jegyzőkönyvek, IV., VI., IX. választókerület).

³⁴⁵ Weber 1970: 414–415. Weber 1987: 293; Weber 1998: 180. A függetlenségi párt jelöltállító mechanizmusánál mind a központi (Irányi Dániel, Helfy Ignác vagy Thaly Kálmán esetében), mind a helyi akarat (Degré Alajos vagy Tompa Antal kiválasztásakor) megfigyelhető. A kormánypárti jelöltállításakor Havas Ignác, Podmaniczky Frigyes, Busbach Péter, Steiger Gyula és Kemény Gábor felléptetésével központi, míg Radocza János vagy Festetics Pál esetében helyi döntésről lehetett szó.

³⁴⁶ Ők Nartel Mór és 1881-ben Morócz István (orvos, OMGE-titkár, MTA-tag) kivételével valamennyien a IX. választókerületben voltak választópolgárok, és mind konzekvensen Steiger Gyulára, illetve Kemény Gáborra szavaztak. 1881-re az egyik (természetesen a kormány)párt

A választók befolyásolására leginkább képes honoráciorok tehát többféle szerepben is feltűnhetnek. Ők voltak a jelöltek kiválasztói és a „kampányfőnökök”, de jó részükkel a választás napján a szavazatszedő bizottságokban lehetett találkozni. Az is előfordult, hogy ők maguk léptek fel képviselőjelöltként. Radocza János például 1872-ben mandátumhoz jutott a Terézvárosban, 1878-ban – vesztés – jelöltként látjuk viszont, 1881-ben és 1884-ben a Busbach-kampányt irányította, de 1887-ben már Zala megyében szerzett mandátumot, és jóval később, 1896-ban újra a VI. kerületben lett képviselő. Prückler László is hosszú ideig más kormánypárti jelöltek kampányában játszott kulcsszerepet, és személyesen csak 1887-ben lépett a küzdőtérre. A szintén a IX. választókerületben befolyásos Korizmicz László pedig itt – egy átmeneti gondolat kísérlet kivételével – nem lépett fel jelöltként, hiszen egyúttal Víznak örökös képviselője volt.

Szabó Dánielnek azt az álláspontját, hogy nem az országos, hanem a helyi többségnek volt a legmeghatározóbb befolyása a választás kimenetelére, az is igazolja, hogy a fővárosi központi választmány 1878. augusztus 3-i ülésén, a választások előtt két nappal volt kénytelen foglalkozni egy olyan problémával, miszerint egyes választókerületekben – még a látszatra sem ügyelve – a szavazatszedő küldöttségek élén pártelnököket lehet találni. Köztük nem csak kormánypártiakról volt szó: a VIII. kerületben az elnökségről lemondott Röck Szilárd helyett Molnár Endre lett a választási elnök, aki egyidejűleg a helyi ellenzéki Szilágyi-párt egyik vezetője volt, és az itteni küldöttségekben ezzel összhangban a Szilágyi-pártiak domináltak.³⁴⁷ Épp

fő kortesei lényegében egybeestek a szavazatszedő küldöttségek vezetőivel, ezt szövé is tette a Thaly-párt. A Kemény-párt kortesei: Pordán Imre ügyvéd, Korizmicz László földhitelintézeti hivatalnok (szabadelvű párti országgyűlési képviselő, MTA-tag), Wagner Géza ügyvéd, Schmidlechner Károly háztulajdonos, Fácányi Ármán gyógyszerész, Prückler László gyáros, Virava József ügyvéd, Csiky Kálmán református gimnáziumi tanár és országgyűlési képviselő, Schönbörg Ármán ügyvéd (*Egyetértés* 1881. május 9. 1). Közülük Pordán, Schmidlechner, Fácányi és Wagner elnök, helyettes vagy jegyző és a választási elnök Morócz Kemény Gábor kortese volt, csak Röck Géza, a másik jegyző nincs nevesítve köztük. 1884-ben már nem is akadt fenn az ellenzék, amikor a választási bizottságnak nagyjából a korábbiakkal azonos összetételével szembesült, pedig 1881-ben a bizottságnak is szerepe lehetett az eredmény kialakulásában.

³⁴⁷ *A Hon* 1878. augusztus 4. Reggeli kiadás 2. 1878-ban Molnár Endre mellett Ney Ferenc a IV., Mérő János a VI., Mendl István a VII. és Morócz István a IX. választókerületben töltötte be a választási elnök funkcióját Királyi-, Radocza-, Hoffmann-, illetve szabadelvű pártvezetőként (*Ellenőr* 1878. július 12. Reggeli kiadás 2). Ney Ferenc egyébként az eredetileg jelölt (és Havas Ignácot támogató) gróf Szapáry Gyula lemondását követően lett IV. kerületi választási elnök, Mérő János pedig a Podmaniczky-párt részéről megválasztatni próbált Tokaji Nagy Lajost győzte le a központi választmány 1878. július 11-ei ülésén megejtett szavazáson, ahol a függetlenségi Helfy-párt Füzeses Géza választási elnökké jelölését próbálta meg elérni. Az említett ülésen Kamermayer Károly polgármester úgy próbálta megnyugtatni az emiatt aggodalmaskodó választókat, hogy a szavazatszedő küldöttségeket esküjük kötelezi a részrehajlás mellőzésére, de azért a jövőre nézve azt tanácsolta, hogy a választási elnökök mondjanak le pártelnökségükről. Mérő, Mendl és Molnár ezután felajánlotta lemondását (Ney Ferencet egyáltalán nem említették a tudósítások), de a központi választmány megerősítette őket pozíciójukban (*Ellenőr* 1878. augusztus 4. Reggeli kiadás 2; *A Hon* 1878. augusztus 4. Reggeli kiadás 2; *Egyetértés* 1878. augusztus 4. 2).

a VIII. kerületben érték vádak a kerületi eljárásról, hogy az ellenzéki Szilágyi-párt javára megengedhetetlen eszközökkel befolyásolta a választókat.³⁴⁸ Tehát a kormánypárti többségű Budapesten az egyes választókerületekben akár ellenzéki kezekben is lehetett a szavazás irányítása. A helyzetben visszaköszön Adalbert Toth és különbségtétele a rendszerkonform és a rendszertagadó ellenzéki pártok között: a függetlenségi ellenzék nem kaphatott pozíciókat a választási küldöttségekben, ezt a fővárosi törvényhatóság szintjén megakadályozták.³⁴⁹

Néha, a látszatra ügyelve, a választási vagy küldöttségi elnök a választást megelőzőleg lemondott párttisztviseléről,³⁵⁰ de gyakran ezt az összeférhetetlenséget még formálisan sem oldották fel. Erről szól a következő 1881-es tudósítás is:

„Molnár Endréről, a Józsefváros egyik legtiszteltebb polgáráról, ki a mult választások alkalmával a Szilágyi-pártnak elnöke volt, a »Pester Lloyd« megjegyezte azt, hogy ez alkalommal nem szerepel a párt tisztviselői közt. A »P. Napló« erre azt válaszolta, hogy ennek oka pusztán abban rejlik, hogy Molnár – mint leendő választási elnök – nem tartaná rendén levőnek, hogy mint bármely párt vezére szerepeljen. – Ez, a mi tudunk szerint, nem így áll. Molnár tavál [sic!] is választási elnök volt, de azért elnöke volt az akkori Szilágyi-pártnak is. S akkor a »Napló« nem ütdött meg ebben. Mostani félrevonulásának oka az, hogy a Józsefváros e tekintélyes polgára csak úgy, mint minden gondolkodó politikus, elkarhozhatja azt a személyeskedő politikát, melyet a mérsékelt ellenzék s különösen annak józsefvárosi jelöltje folytat.”³⁵¹

³⁴⁸ „Tudvalevőleg a mostani választási mozgalom idejében a korteskedés országszerte pro- és contra folyik és a tisztességes korteskedés a törvény korlátain belül is meg van engedve a mit Komlósy László VIII. kerületi előjáró helyettes és békebíró tesz t.i. hivatali állását felhasználva boltból-boltba megy és az illető kereskedőket, kik sok tekintetben az előjáróságtól függenek, aláírásra kényszeríti, hogy Szilágyi Dezsőre fognak szavazni. [...] Kérjük ezt különösen amitt is közzé tenni, hogy a főváros polgármestere, kinek igazságszeretetét ismerjük, tudomást szerezzen arról s e tekintetben intézkedjék, mert nem hisszük, hogy ilyen hivatali visszaélést eltűrne. Különben Komlósytól nem lehet más eljárást várni, hisz ő a »Pesti Napló« szerkesztő-ségi szolgálja volt, ő még most is lekötöleztette ezen szerkesztőségnek [...]” *Ellenőr* 1878. július 16. Reggeli kiadás 4. A hírbe hozott lap természetesen visszautasította a vádat (*Pesti Napló* 1878. július 19. Reggeli kiadás 2).

³⁴⁹ Toth 1973: 83–84. Kivéteklént az egyik IV. kerületi szavazatszedő küldöttségi jegyzői helyettesnek – amely a választási bizottságok legjelentéktelenebb posztja volt – a fővárosi központi választmány 1878. július 11-ei ülésén a függetlenségi párti Polónyi Gézát választotta meg (MNL OL K 150. 676. cs. 1878-II-10 30267/1878).

³⁵⁰ Így tett Mendl István, a VII. kerületi Hoffmann-párt elnöke 1881-ben, aki, miután ellenpárt is alakult a kerületben, lemondott pártelnökségéről, hogy választási elnökként „nehogy befolyásolni látszassék a pártot” (*A Hon* 1881. június 21. Reggeli kiadás 2). Nem szabad azt sem elfelejteni, hogy a névjegyzékeket összeállító bizottságok tagságában is jelentős volt a személyi átfedés e két említett körrel.

³⁵¹ *A Hon* 1881. június 10. Reggeli kiadás 2. (Kiemelés az eredetiben.)

Szintén 1881-ben az éppen a kerület mandátumát birtokló függetlenségi Thaly Kálmán pártja közleményben tiltakozott az ellen, hogy noha ők képviselik a „többséget”, a központi választmány továbbra is mellőzte pártjuk tagjait a választási küldöttségek összeállításakor.³⁵²

Az Eötvös Károlyt támogató függetlenségek a fővárosi központi választmány 1884. május 25-ei ülésén nyújtottak be egy beadványt annak érdekében, hogy a választási bizottságokba függetlenségek is méltányosan beválasztassanak. Országh Sándor indítványára a beadványt a központi választmány egyhangúan mellőzte, mondván, a választmány „a pártokon felül áll, a küldöttségek megalakításánál pártszemponatok nem vezérelnek, az eddigi s újólaj javaslatba hozott tagok ellen panasz soha nem emeltetett s végül minden pártnak törvényesen biztosított joga van magát a szavazó helyiségben bizalmi férfiak által képviseltetni”.³⁵³

Mivel alapesetben az egyes mandátumok sorsa a választás napjára lényegében eldőlt, a szavazatszedő bizottságok pártemberekkel való feltöltése leginkább biztonsági intézkedésnek tekinthető. Ha esetleg mégis kiegyenlítetté vált a küzdelem, a választási elnökök és tagok kezében ugyanis még ott maradt a lehetőség az eredmények befolyásolására, akár egyes választók személyazonossági bizonytalanságokra hivatkozva történő kizárása, akár a szavazás berekesztésének előrehozása vagy prolongálása révén. Az amúgy a rend fenntartására hivatott karhatalmi erők ilyen esetekben szintén a rendelkezésükre álltak, hiszen ők a választási elnököknek tartoztak engedelmességgel. A vizsgált választásokon azonban csupán egyetlen esetben, a IX. választókerületben 1881-ben vált olyan szorossá a szavazás állása, hogy valóban szóba jöhet a választási eljárást irányítók közreműködése a végeredmény létrejöttében.

³⁵² Egyetértés 1881. június 15. 1.

³⁵³ Nemzet 1884. május 26. Reggeli kiadás 2. Az Egyetértés a döntést így kommentálta: „A főnebbi irányzatossan összeállított névsor az ellenkezőt mutatja. A pártelnököknek választási elnökké való tételéről nagyon sokat lehetne szólni. A pártelnök nem lehet elfogulatlan, a pártok felett álló választási elnök.” Egyetértés 1884. május 26. 1.

V. A VÁLASZTÓI CSOPORTOK

Természetesen maguk a képviselőjelöltek is választópolgárok voltak. Az 1878-as belvárosi választásokon azonban egyikük sem adott le szavazatot, pedig mindhárman szerepeltek a névjegyzékben, és ténylegesen is Budapesten éltek. Irányi Dániel később, amikor már nem ő volt a függetlenségi jelölt, leadta szavazatát, sőt az egyik küldöttség előtt 1881-ben elsőként, 1884-ben harmadikként voksolt a függetlenségi jelöltre. Havas Ignác is csak 1881-ben – amikor már nem volt jelölt – szavazott korábbi ellenfelére, Királyi Pálra. Királyi Pál, aki mindhárom választáson indult, egyszer sem voksolt. A többi jelölt, Havas Sándor, Degré Alajos, illetve Zichy Jenő nem szerepelt a belvárosi névjegyzékben.

A VI. kerületben Podmaniczky Frigyes az 1878-as, Festetics Pál az 1881-es névjegyzékben szerepelt, Busbach Péter és Helfy Ignác pedig egyikben sem, csak Radocza János került be mindkét névjegyzékbe, de ő is csak 1881-ben szavazott, amikor ő maga nem volt jelölt.

A IX. választókerületben csupán Tompa Antal 1884-es jelölt szerepelt a kerületi névjegyzékben, de ő sem adott le voksot ekkor. Mindebből úgy tűnik tehát, nem volt illendő a jelölteknek saját magukra szavazniuk a vizsgált korszakban.

13. A választópolgárok

A Belváros választópolgárainak jogcím szerinti megoszlása első pillantásra a háztulajdon alapján összeírtak, azaz a régi típusú belvárosi polgárság fokozatos visszaszorulására utal (29. táblázat). Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy számszerűen nem csökkent a belvárosi háztulajdonosok köre, és a kerületi ingatlanok száma is – a már korábban elért maximális telekbeépítettség révén – nagyjából változatlan maradt: a háztulajdonosok számának növekedése tehát fizikai képtelenség volt. Arányuk csökkenése más választói rétegek létszámának felduzzadására utal. Mivel a választók jelentős hányada mind jövedelmi, mind értelmiségi alapon politikai jogokhoz juthatott, az, hogy melyik rovatba sorolták be őket, az összeírókon múlt. Ez magyarázhatja az értelmiségiek átmeneti visszaesését, és a jövedelem alapján jogosultak kiemelkedő arányát 1881-ben. A vizsgált években mindenesetre kétségtelennek tűnik a jövedelem alapján választójoghoz jutók előretörése a Belvárosban.

29. táblázat. A választópolgárok jogcím szerinti megoszlása a IV. választókerületben

Jogosultság	1878 (n)	1878 (%)	1881 (n)	1881 (%)	1884 (n)	1884 (%)
földbirtok	0	0,00	3	0,11	6	0,21
házbirtok	281	15,45	267	9,91	281	9,85
jövedelem	842	46,29	1603	59,50	1556	54,52
értelmiség	682	37,49	821	30,48	1011	35,42
régi jog	5	0,27	0	0,00	0	0,00
n. a.	9	0,49	0	0,00	0	0,00
Összesen	1819	100%	2694	100%	2854	100%

A Terézvárosban a háztulajdon alapján összeírtak száma gyakorlatilag nem változott a két vizsgálható év, 1878 és 1881 között (30. táblázat). A választójogosultak száma azonban e három év alatt is körülbelül egyharmadával nőtt, így a háztulajdonosok aránya jócskán lecsökkent. Ez a fejlemény itt is, a Belvárosban végbement folyamathoz hasonlóan, az ingatlanmennyiség viszonylagos állandósága és a választók létszámának dinamikus növekedése összhatásával magyarázható. A további elemzést nehezíti, hogy láthatóan más szempontok alapján történt az összeírás 1878-ban, mint 1881-ben, hiszen 1881-ben a korábban jól kihasznált értelmiségi jogcím teljesen kiüresedett, csupán 56 választót soroltak ide. A jövedelmi kategória felduzzadása mutatja, hogy ebben az évben nagyrészt ide kerülhettek az értelmiségi jogcímen összeírandók is.

30. táblázat. A választópolgárok jogcím szerinti megoszlása a VI. választókerületben

Jogosultság	1878 (n)	1878 (%)	1881 (n)	1881 (%)
földbirtok	1	0,05	11	0,45
házbirtok	438	24,01	440	17,94
jövedelem	773	42,38	1946	79,33
értelmiség	605	33,17	56	2,28
régi jog	0	0,00	0	0,00
n. a.	7	0,38	0	0,00
Összesen	1824	100%	2453	100%

A IX. választókerület választójogosultjai jogcím szerinti megoszlásának áttekintésekor feltűnik a házbirtok mindhárom névjegyzékben megfigyelhető magas aránya, illetve a jövedelmi jogcímen bejutók fokozatos előretörése annyira, hogy 1884-ben a választójogosultak többségét már ez utóbbi jogcímen írták össze (31. táblázat). E kategória alacsony 1878-as aránya azonban azzal magyarázható, hogy ekkor a 221 hivatalnok közül 202 fő,

azaz 91,40%-uk értelmiségi jogcímen került be a választójogosultak közé, pedig a választójogi törvény nem tartalmazott olyan rendelkezést, amely őket ezen az alapon választójogosultsághoz juttatta volna. Valószínűleg itt a választói névjegyzék összeállításakor elkövetett szisztematikus hibáról lehet szó, mivel ennek a kategóriának a tagjai jó részben csak jövedelmi szintjükkel ütötték meg a választójogosultság mércéjét. Később már reálisabb mértékben sorolták be a hivatalnokokat az értelmiségi jogcímmel rendelkezők közé.¹

31. táblázat. A választópolgárok jogcím szerinti megoszlása a IX. választókerületben

Jogosultság	1878 (n)	1878 (%)	1881 (n)	1881 (%)	1884 (n)	1884 (%)
földbirtok	11	0,72	10	0,54	4	0,19
házbirtok	485	31,93	540	28,99	522	24,19
jövedelem	567	37,33	914	49,06	1129	52,32
értelmiség	455	29,95	397	21,31	490	22,71
régi jog	0	0,00	1	0,05	3	0,19
n. a.	0	0,00	1	0,05	10	0,42
Összesen	1519	100%	1863	100%	2158	100%

A három vizsgált választókerületben, dinamikus fejlődő nagyvárosi kerületekről lévén szó, nem meglepő a földbirtok, illetve a régi jog alapján választók alacsony aránya. A háztulajdonos választópolgárság nagyobb IX. választókerületi és alacsonyabb belvárosi aránya a már említett városrészi település-földrajzi sajátosságokkal magyarázható. A jövedelmi és értelmiségi jogcímen választók arányát az eltérő összeírási gyakorlat miatt nehezebb összehasonlítani, de az a kijelentés megköcköztethető, hogy egyik kerületben sem volt kirívóan alacsonyabb vagy magasabb e két kategória alapján választók aránya, mint a többi vizsgált kerületben, tehát az egyes városrészek eltérő társadalomszerkezeti sajátosságai a jogcímek vizsgálata révén kevésbé domborodnak ki.

Míg a Belváros legkarakterisztikusabb választói csoportjait az ügyvédek, valamint az egyetem és a piarista gimnázium oktatói, a IX. választókerületét pedig az őstermelők alkották, addig a Terézvárosban ezt a szerepet a vasutasok töltötték be. 1878-ban 188, 1881-ben 323 hivatalnokot lehetett itt egyértelműen a vasúthoz kötődőnek tekinteni. Azt azonban, hogy melyik vasúttársaság alkalmazásában álltak, gyakran nem lehetett kideríteni. (Fontos itt jelezni, hogy ekkor még éppen csak kialakulóban volt a Magyar Királyi

¹ Valószínűleg az zavarhatta meg az összeírókat, hogy az állami hivatalnokokat hivatalonként, tehát munkahelyük alapján írták össze egész Budapesten. Például a Belügyminisztérium kérte be, majd küldte meg a fővárosi központi választmányának az alábbi hivatalokban tevékenykedő tisztviselők listáját: maga a minisztérium, és azon belül a földteher-mentesítési béralap igazgatósága, a számvétség, az országos levéltár, a főrendiház és a képviselőház irodája, a Nemzeti Színház igazgatósága, a lipótmezei és az angyalföldi tébolyda, valamint a fővárosi rendőrség (MNL OL K 150. 1180. cs. 1884-II-10 24767/1884. alapszám 29 081/1884. jegyzőkönyvi szám).

Államvasutak szervezete, amely aztán fokról fokra vásárolta fel a magántársaságokat.) Emiatt, továbbá szolgálatuk erősen hierarchizált és függelmi jellege miatt, ami valamenynyőjüket az állami, és nem pedig a magánhivatalnokok kategóriájához közelítette, foglalkozásuk szerint az államhivatalnokok megfelelő hierarchiaszintjére soroltam be őket.

A választópolgárok foglalkozási kategóriák szerinti megoszlását áttekintve feltűnő, hogy az 1878 és 1884 közötti időszakban még nem tapasztalható Vörös Károly következtetése az 1881 és az 1899 közötti mozgások természetéről: sem a hivatalnoki rétegek erősödése, sem az iparosok és kereskedők arányának stagnálása ekkor még nem jellemezte a választójoggal rendelkezők megoszlásának változásait.² Ebben az időszakban még éppen a hivatalnoki rétegek aránya stagnált, sőt a Belvárosban éppen az arányuk csökkenése tapasztalható. Az iparosok és kereskedők aránya viszont csak a IX. választókerületben mutat stagnálást, az ő esetükben mind a Belvárosban, mind a Terézvárosban arányuk emelkedése figyelhető meg. Az is látható, hogy ez a növekedés e két utóbbi kerületben az alacsonyabb jövedelmezőségű szakmák képviselői esetében volt nagyobb mértékű, a Terézvárosban a magas státusú kereskedők aránya viszont éppen, hogy csökkent 1878 és 1881 között. A IX. választókerületben 1878-hoz képest a következő hat évben – talán a hivatalnokok arányának 1884-es emelkedését leszámítva – nem volt jelentős elmozdulás a választópolgárság foglalkozási összetételében (32–34. táblázat).

32. táblázat. A választópolgárok foglalkozási kategóriák szerinti megoszlása a IV. választókerületben

Foglalkozási kategória	1878	1881	1884
magas státusú államhivatalnok	6,43%	5,07%	5,00%
közepes státusú államhivatalnok	12,48%	8,87%	10,77%
alacsony státusú államhivatalnok	18,86%	13,27%	11,41%
magántisztviselő	3,22%	4,70%	5,39%
diplomás értelmiségi	6,21%	6,49%	6,24%
középfokú értelmiségi	1,72%	1,49%	1,31%
magas státusú iparos	4,10%	5,59%	5,81%
alacsony státusú iparos	4,22%	9,77%	8,75%
magas státusú kereskedő	5,49%	7,38%	7,76%
alacsony státusú kereskedő	5,66%	8,61%	9,60%
őstermelő	1,00%	0,89%	0,96%
fuvaros	0,06%	0,04%	0,00%
vendéglátó	2,05%	3,36%	3,65%

² Vörös 1978b: 431–434.

Foglalkozási kategória	1878	1881	1884
háztulajdonos	12,53%	9,55%	8,50%
politikai elit	1,55%	1,23%	1,20%
tudományos elit	3,00%	1,83%	2,37%
művész	2,44%	1,98%	1,81%
fővárosi hivatalnok	1,16%	1,23%	1,24%
katonatiszt	1,22%	0,26%	1,03%
megyei hivatalnok	0,39%	0,82%	0,96%
ügyvéd	5,99%	7,57%	6,13%
n. a.	0,22%	0,00%	0,11%
Összesen (100%)	1803 fő	2682 fő	2822 fő

33. táblázat. A választópolgárok foglalkozási kategóriák szerinti megoszlása a VI. választókerületben

Foglalkozási kategória	1878	1881
magas státusú hivatalnok	1,10%	1,06%
közepes státusú hivatalnok	6,61%	4,99%
alacsony státusú hivatalnok	17,35%	17,45%
magántisztviselő	3,63%	4,66%
diplomás értelmiségi	4,41%	3,72%
középfokú értelmiségi	1,65%	1,55%
magas státusú iparos	4,74%	6,17%
alacsony státusú iparos	8,54%	10,09%
magas státusú kereskedő	7,27%	6,91%
alacsony státusú kereskedő	14,76%	17,12%
őstermelő	1,71%	1,88%
fuvaros	1,16%	1,59%
vendéglátó	5,56%	5,93%
háztulajdonos	18,45%	13,65%
politikai elit	0,39%	0,29%
művész	0,88%	1,43%
katonatiszt, csendőrtiszt	0,61%	0,12%
ügyvéd	1,16%	1,23%
n. a.	0,06%	0,16%
Összesen (100%)	1816 fő	2447 fő

34. táblázat. A választópolgárok foglalkozási kategóriák szerinti megoszlása a IX. választókerületben

Foglalkozási kategória	1878	1881	1884
magas státusú hivatalnok	3,13%	2,08%	1,99%
közepes státusú hivatalnok	7,82%	5,85%	7,05%
alacsony státusú hivatalnok	14,96%	13,73%	19,20%
magántisztviselő	2,79%	3,71%	4,24%
diplomás értelmiségi	5,10%	5,85%	5,36%
középfokú értelmiségi	1,29%	1,86%	1,89%
magas státusú iparos	4,89%	5,51%	5,06%
alacsony státusú iparos	11,69%	9,34%	9,70%
magas státusú kereskedő	3,26%	2,70%	3,32%
alacsony státusú kereskedő	7,21%	7,48%	6,95%
őstermelő	12,44%	11,48%	10,83%
fuvaros	3,74%	3,71%	3,12%
vendéglátó	5,98%	6,36%	5,16%
háztulajdonos	15,70%	20,32%	16,14%
Összesen (100%)	1471 fő	1777 fő	1958 fő

14. A nem szavazók

A választójogosultak legalább egyharmada egyik vizsgált választáson sem adott le szavazatot. Köztük bizonyosan vannak még rejtőzködő „duplák”, vagyis akiket két különböző jogcímen is névjegyzékbe vettek, csak például eltérő lakcímen és foglalkozásmegnevezéssel, így nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy egy, avagy két személyről van-e szó. Minden bizonnyal ez duzzasztotta fel a nem szavazó háztulajdonosok számát, ráadásul az ő esetükben lehet a leginkább feltételezni, hogy más választókerületben is összeírták őket, és esetleg ott szavaztak.³ A nem szavazók között tehát lehettek olyanok, akik, mivel feltehetőleg másutt is összeírták őket, másutt is szavaztak, így a szavazási listáról való hiányzásuk nem feltétlenül politikai

³ Az sem lehet véletlen, hogy az összes hajós, akit a IX. választókerületben írtak össze, de a lakcímbegyegyzésnél egy-egy hajó neve található, távol maradt a választástól. Ők feltehetőleg nem is tartózkodtak a választás idején a választókerületben.

passzivitásukra enged következtetni.⁴ A nem szavazók közé rendelt azokat az eseteket is, ahol nem tudtam a szavazási listán szereplő nevet biztosan egyik névjegyzéki névvel sem azonosítani. A nem szavazók csoportját ezen túlmenően azért is fenntartással kell kezelni, mert a korszakban nem minden szavazatot „gyűjtöttek be” a kortesek, hanem gyakran csak annyit, amennyi a győzelemhez feltétlenül kellett, hiszen minden egyes szavazatnak komoly költségei lehettek.

Mindezek figyelembevételével, a távolmaradási adatok megerősíteni látszanak Horváth J. András azon állítását, hogy a legmagasabb státusú választók voltak a legkevésbé aktívak, főleg a magasabb státusú hivatalnokok, valamint a politikai és a tudományos elit tagjai.⁵ Továbbá meg lehet figyelni a társadalmi státus és a szavazási részvétel aránya közötti összefüggést, ami nem mindig tapasztalható, hiszen például az alacsonyabb presztízsű kereskedőszakmák képviselői több ízben kisebb arányban voksoltak, mint a magasabb presztízsű kereskedők. A részvételi adatok összességükben ezekben az években már jócskán alulmúlták a korszak első választásain megfigyelhetőeket.⁶ Ez arra utal, hogy már kevésbé jelentős tételt bíró választásokról volt szó. A legtöbb választáson azért így is megjelent a szavazóhelyiségeknél a választópolgárok többsége, ami viszont azt jelenti, hogy a rendszer legitimitása nem kérdőjeleződött meg.

A Belvárosban jellemzően alacsony részvétel jellemezte a választásokat. Különösen megugrott a távol maradók aránya az 1881-es, kormánypárti jelölt nélkül rendezett voksoláson, amikor a választók körülbelül kétharmada hiányzott. Ez leginkább arra utal, hogy nem minden kormánypárti választó érezte saját jelöltjének Királyi Pált, annál is inkább, mert az elégedetlen választókat ekkor mobilizálta leginkább a függetlenségi jelölt, aki ebben az évben pedig éppen egy kevésbé ismert személyiség, Havas Sándor volt. 1878-ban különösen a magántisztviselők és az alacsony státusú iparosok

- ⁴ A címtárak szerint számos választónak valamelyik másik pesti kerületben volt a lakcíme, feltehetően ők csupán egy-egy, az adott kerületben található üzlet- vagy háztulajdonuk alapján kerültek összeírásra. A jelek szerint ez valószínűleg Kőbányán volt a leggyakoribb eset, ahol sokan csupán egy kőbányai szőlő, telek vagy nyaraló birtoklása révén lettek összeírva ebben a kerületben.
- ⁵ Az előző két választási évben nagyon alacsony részvételi arányokat produkáló művészek viszont 1884-ben egész nagymértékben, közel 60%-ban jelentek meg a belvárosi szavazáson. A Terézvárosban ráadásul ők a magas részvételi arányokkal jellemezhető kategóriák egyikét képezték.
- ⁶ Szabó Dániel például az 1872-es választásokkal kapcsolatban azt állapította meg, hogy a belvárosi 74%-os részvétel igen alacsony volt a többi pesti kerülethez képest, sőt a József- és Ferencvárosban 90% fölötti volt a részvételi arány (Szabó 1998: 58). Pál Judit az 1869-es választások erdélyi részvételi adatait áttekintve jóval alacsonyabb értékeket tapasztalt: a megyei kerületekben 39% és 65% körüli részvételi arányok voltak, a nem székelyföldi városokban átlagosan 60%, míg a székely városok közül Bereckben 58,1%, Illyefalván 91,5%, Marosvásárhelyen 72,6%, Oláhfaluban 26%, Sepsiszentgyörgyön 59,3%, Székelyudvarhelyen 70,5% volt a részvételi arány. A negatív rekordot Alsó-Fehér vármegye románlakta borbándi választókerülete érte el, ahol a választók mindössze 20,9%-a szavazott (Pál 2016: 57–58).

jelentek meg előszeretettel a szavazóhelyiségben, akik körében egyébként Királyi Pál nagy népszerűségnek örvendett. A kiélezett kampány és a jelöltek nagyobb választéka 1884-re magasabb részvételt eredményezett, és még olyan, addig inkább jobbra távolmaradásukkal tűntető körök aktivizálódásához is elvezetett, mint a művészek, sőt a magas, de főleg a közepes státusú hivatalnokok csoportjai (35–38. táblázat).

A Terézvárosban 1878-ban és 1881-ben a szavazáson megjelentek aránya alatta maradt még a belvárosi részvételnek is. Ez 1884-ben sem emelkedett: ekkor a névjegyzékben található 2792 névhez képest 1458-an szavaztak (52,22%), nem szavazott 1334 választó (47,78%).⁷ 1878-ban és 1881-ben a Terézvárosban is az iparosok, a kereskedők és az alacsony státusú hivatalnokok körében volt a legmagasabb a részvételi arány. Utóbbiak részvételi aránya itt – szemben a Belvárossal – jelentősen felülmúlta a magántisztviselőkéét, ez igazolni látszik azt a kampányokban hangoztatott feltételezést, hogy a helyi alacsony státusú hivatalnoki gárda, különösen a vasutasok, a „megfelelő” jelölt mellett mobilizálhatók. A diplomás értelmiségiek csak 1878-ban jelentek meg nagyobb arányban a szavazáson, mint a középfokú értelmiségiek, 1881-ben viszont az utóbbiak szavazási hajlandósága volt nagyobb. A nagyobb létszámú kategóriák közül nagyobb mértékben maradtak távol – a már ismertett okokból – a háztulajdonosok, továbbá a magas státusú hivatalnokok. Egyes csoportokban, például a hivatalnokok vagy az értelmiségiek körében az 1881-es részvétel jelentősen megnőtt 1878-hoz képest, összefüggésben azonban – ahogy a többi kategóriában is – 1878-hoz képest szinte változatlanok maradtak az 1881-es részvételi adatok (45–46. táblázat).

A IX. választókerületben az őstermelők, az alacsonyabb presztízsű iparosok és a vendéglősök, azaz (itt is) a középosztály alatti státusú választók szavazási hajlandósága volt a legmagasabb. A diplomás értelmiségiek politikai aktivitását minden alkalommal felülmúlta a középfokú értelmiségieké. Az összefüggés okai azonban nem tűnnek egyértelműnek. A kortárs megfigyelő rögtön a szavazáson való megjelenés kecsegtető anyagi vonzataira utalt. Ezek a foglalkozási kategóriák azonban nem feleltethetők meg egyszerűen a jövedelmi viszonyoknak. A távolmaradók aránya jócskán lecsökkent 1884-ben, és a foglalkozási kategóriák közötti különbségek is elmosódtak, különösen a hivatalnokok részvételi aránya nőtt meg jelentősen ekkorra. Az ő magas részvételi hajlandóságuk utalhat az államhatalom részéről történő nyomásgyakorlás megnövekedésére, de a participáció megnövekedése összefügghet az országos közhangulat megváltozásával is. A korabeli pártrendszer sajátosságai miatt az eredményeken nem igazán látszik, de ezek a választások időben egybeestek az antiszemita mozgalom népszerűségének tetőpontjával. Ugyan a IX. választókerületben nem indult antiszemita programmal fellépő jelölt, de 1883–1884 folyamán a fővárosban elsősorban utcai megmozdulásokban manifesztálódó, és feltehetően inkább a választójoggal nem rendelkezők körében jelentős támogatottságot szerzett

⁷ Mivel a névjegyzék nem maradt fenn, a sajtóból derült csak ki a névjegyzékben szereplők létszáma (*Nemzet* 1884. június 15. Reggeli kiadás 1).

ez az – ekkor a pártpolitika színpadán is fellépett – ideológia, amely a kapitalizmus visszasságaiért elsősorban a zsidóságot kiáltotta ki bűnbaknak (51–54. táblázat).⁸

15. A szavazók

Belváros

A Belvárosban 1878-ban az államhivatalnokok egyértelműen a kormánypárt egyik törzsbázisát képezték. Rajtuk kívül a politikai és a tudományos elit, a művészek, a katonatisztek, valamint a középfokú értelmiségiek kategóriájában győzött mindkét fordulóban Havas Ignác. Megfigyelhető azonban, hogy minél alacsonyabb státusú államhivatalnokokról beszélünk, annál több voksot szerzett Királyi Pál is: a közepes státusú államhivatalnokoktól kilenc, az alacsony státusúaktól már 27 voksot kapott. Ráadásul e kategóriákban Irányi Dánielre is érkezett két, illetve egy szavazat. Ha azonban a fővárosi és a megyei hivatalnokokat nézzük, egészen más képet kapunk, látható, hogy rájuk már nem nehezedett kormányzati nyomás: a megjelenő fővárosi hivatalnokok az első fordulóban nagyrészt, a másodikban már mind Királyira voksoltak, a megyei hivatalnokok részéről az első fordulóban csak Irányi, a másodikban csak Királyi kapott szavazatot.⁹ A fővárosi tisztviselőket, bár a fővárost nem lehet ellenzéki irányításának nevezni, Királyi városatyai múltja és tekintélye bátoríthatta a nem kormánypárti voks leadására.

Királyi Pál az összes többi kategóriában győzelmet aratott mind a két választási fordulóban, sikere elsősorban az iparosok és kereskedők körében volt elsöprő. Mint már szó volt róla, Királyi a maroknyi függetlenségi szavazót is sikeresen szőlította meg a döntőben. Irányi első forduló 27 szavazóját egyébként nehéz jellemezni, hiszen a Függetlenségi Pártnak lényegében csak a törzsgárdája szavazott le általuk, ketten közülük a párt színeiben a képviselőházat is megjárták (Csávolszky Lajos, Polónyi Géza), köztük volt a párthelyiségnek otthont adó Kecskeméti utcai ékszerüzlet tulajdonosa, Abaffy Alajos, további nyolc ügyvéd, de két vasúti hivatalnok is. Találunk köztük azonban alacsony státusú függetlenségi voksolókat is, mint például Bieber Antal kereskedősegédet, Leier Ferenc szatócsot vagy Reisz Antal borbélyt (35–36. táblázat).

⁸ Az antiszemita mozgalom korabeli történetét, valamint az 1884-es választásokon való fellépését részletesen elemezte: Kubinszky 1976.

⁹ A szavazó Pest megyei hivatalnokok közül Császár József írnok az első fordulóban Irányira, a másodikban Királyira szavazott, Kladek Károly tisztviselő az első fordulóban Irányit támogatta, Füller Sándor árvaszéki jegyző csak a második fordulóban szavazott, értelemszerűen Királyira.

35. táblázat. Az 1878-as 1. forduló eredményei foglalkozási kategóriák szerint a Belvárosban

Foglalkozási kategória/ szavazat (sorszámalék)	Havas Ignác	Királyi Pál	Irányi Dániel	Nem szavazott	Elemsszám (n)
magas státusú államhivatalnok	29,57%	0,00%	0,00%	70,43%	115
közepes státusú államhivatalnok	31,56%	7,56%	0,89%	60,00%	225
alacsony státusú államhivatalnok	30,88%	15,59%	0,88%	52,65%	340
magántisztviselő	25,86%	31,03%	3,45%	39,66%	58
diplomás értelmiségi	12,50%	27,68%	0,00%	59,82%	112
középfokú értelmiségi	16,13%	12,90%	0,00%	70,97%	31
magas státusú iparos	5,41%	40,54%	1,35%	52,70%	74
alacsony státusú iparos	9,21%	48,68%	1,32%	40,79%	76
magas státusú kereskedő	10,10%	36,36%	0,00%	53,54%	99
alacsony státusú kereskedő	7,84%	29,41%	2,94%	59,80%	102
őstermelő	5,56%	11,11%	0,00%	83,33%	18
fuvaros	0,00%	0,00%	100,00%	0,00%	1
vendéglátó	2,70%	29,73%	0,00%	67,57%	37
háztulajdonos	8,89%	16,00%	0,44%	74,67%	225
politikai elit	13,79%	10,34%	6,90%	68,97%	29
tudományos elit	12,96%	9,26%	0,00%	77,78%	55
művész	25,00%	9,09%	0,00%	65,91%	44
fővárosi hivatalnok	19,05%	28,57%	4,76%	47,62%	21
katonatiszt	18,18%	4,55%	0,00%	77,27%	22
megyei hivatalnok	0,00%	0,00%	28,57%	71,43%	7
ügyvéd	19,44%	23,15%	7,41%	50,00%	108
n. a.	0,00%	0,00%	0,00%	100,00%	4
Összesen (%)	19,20%	19,37%	1,50%	59,93%	100%
Összesen (n)	346	349	27	1080	1802

36. táblázat. Az 1878-as 2. forduló eredményei foglalkozási kategóriák szerint a Belvárosban

Foglalkozási kategória/ szavazat (sorszámalék)	Havas Ignác	Királyi Pál	Nem szavazott	Elemsszám (n)
magas státusú államhivatalnok	29,57%	0,87%	69,57%	115
közepes státusú államhivatalnok	28,89%	7,11%	64,00%	225
alacsony státusú államhivatalnok	35,88%	16,47%	47,65%	340
magántisztviselő	17,24%	48,28%	34,48%	58
diplomás értelmiségi	12,50%	28,57%	58,93%	112
középfokú értelmiségi	25,81%	19,35%	54,84%	31
magas státusú iparos	6,76%	47,30%	45,95%	74
alacsony státusú iparos	7,89%	63,16%	28,95%	76
magas státusú kereskedő	12,12%	44,44%	43,43%	99
alacsony státusú kereskedő	9,80%	41,18%	49,02%	102
őstermelő	5,56%	22,22%	72,22%	18
fuvaros	0,00%	0,00%	100,00%	1
vendéglátó	2,70%	43,24%	54,05%	37
háztulajdonos	7,56%	17,33%	75,11%	225
politikai elit	34,48%	20,69%	44,83%	29
tudományos elit	16,67%	9,26%	74,07%	54
művész	34,09%	9,09%	56,82%	44
fővárosi hivatalnok	19,05%	42,86%	38,10%	21
katonatiszt	22,73%	9,09%	68,18%	22
megyei hivatalnok	0,00%	28,57%	71,43%	7
ügyvéd	16,67%	34,26%	49,07%	108
n. a.	0,00%	0,00%	100,00%	4
Összesen (%)	20,31%	23,97%	55,72%	100%
Összesen (n)	366	432	1004	1802

A függetlenségek eme csekély létszámához képest 1881-ben Havas Sándor már több mint megtízszerezte a párt szavazóinak számát. Ekkor az a különös szituáció állt elő,

hogy – kormánypárti jelölt híján – Királyi Pál lett a legmagasabb státusú szavazók számára alkalmas jelölt, és Havas Sándor gyűjtötte be inkább az alacsonyabb státusúak, illetve az önállók szavazatait.¹⁰ Még a korábban elsöprő mértékben Királyit támogató alacsony státusú iparosok és kereskedők körében is több szavazatot kapott Havas, mint Királyi – igaz, e rétegek, különösen a kereskedők választási részvétele jóval alacsonyabb volt, mint 1878-ban.¹¹ Havas Sándornak főleg az iparosok között tapasztalt előretörése nyilván összefügg azzal is, hogy őt iparos jelöltként pozicionálták. Támogatottsága viszont nem úgy mérhető, hogy az iparosok körében jól szerepelt, a kereskedők körében pedig rosszul, hanem a társadalmi státus dimenziója mentén: a rá adott voksok aránya az iparosoknál és a kereskedőknél egyaránt az alacsonyabb státusúak körében lett magasabb. Mindez arra utal, hogy az alacsonyabb státusúak egyfajta rendszerkritikát kívántak jelezni a rá adott voks révén.

37. táblázat. Az 1881-es választás eredményei foglalkozási kategóriák szerint a Belvárosban

Foglalkozási kategória/ szavazat (sorszám)	Királyi Pál	Havas Sándor	Nem szavazott	Elemsszám (n)
magas státusú államhivatalnok	21,32%	0,74%	77,94%	136
közepes státusú államhivatalnok	26,05%	2,52%	71,43%	238
alacsony státusú államhivatalnok	26,40%	5,06%	68,54%	356
magántisztviselő	26,19%	7,94%	65,87%	126
diplomás értelmiségi	30,46%	8,05%	61,49%	174
középfokú értelmiségi	40,00%	12,50%	47,50%	40
magas státusú iparos	23,33%	20,00%	56,67%	150
alacsony státusú iparos	15,65%	34,73%	49,62%	262
magas státusú kereskedő	17,68%	12,12%	70,20%	198
alacsony státusú kereskedő	12,12%	15,58%	72,29%	231
őstermelő	16,67%	0,00%	83,33%	24
fuvaros	0,00%	100,00%	0,00%	1
vendéglátó	10,00%	23,33%	66,67%	90

¹⁰ A Belvárosban az őstermelők nagyrészt földbirtokosok, tehát nem éppen alacsony státusú választók voltak. A nem földbirtokos őstermelők mellett néhány műkertészt és halászt soroltam ide, utóbbiak, ha szavaztak, mindig Királyi Pált választották.

¹¹ Rajtuk kívül még a vendéglátók körében volt népszerűbb Havas, mint Királyi.

Foglalkozási kategória/ szavazat (sorszám)	Királyi Pál	Havas Sándor	Nem szavazott	Elemsszám (n)
háztulajdonos	11,72%	2,73%	85,55%	256
politikai elit	18,18%	9,09%	72,73%	33
tudományos elit	12,24%	0,00%	87,76%	49
művész	16,98%	9,43%	73,58%	53
fővárosi hivatalnok	51,52%	6,06%	42,42%	33
katonatiszt	14,29%	0,00%	85,71%	7
megyei hivatalnok	27,27%	4,55%	68,18%	22
ügyvéd	25,62%	16,75%	57,64%	203
Összesen (%)	21,10%	11,52%	67,38%	100%
Összesen (n)	566	309	1807	2682

Azzal, hogy a kormánypárt lényegében Királyit támogatta, úgy tűnik, nem sikerült minden potenciális szavazóját megmozgatnia a jelölt mellett, mivel a részvételi adatok alacsonyabbak maradtak az 1878-asoknál. Az alacsonyabb részvétel magyarázható a lagymatagabb kampánnyal (az önállók esetében is alacsonyabb volt a részvétel) vagy a „kormány-pressure” elmaradásával is. Ennek ellenére Havas Ignác 33 olyan szavazója, aki 1878-ban az egyik, 43 olyan szavazója pedig, aki 1878-ban mindkét fordulóban a kormánypárti jelöltre szavazott, most Királyit támogatta. Figyelemre méltó azonban, hogy a középfokú értelmiségiek, a megyei (és részben a fővárosi) hivatalnokok esetében a részvételi adatok ekkor magasabbak voltak az 1878-asoknál (37. táblázat).

1884-ben a kerülethez addig kevésbé kötődő jelölt, Zichy Jenő gyűjtötte be a legtöbb foglalkozási kategóriában a voksok többségét. Királyi csak a diplomás és középfokú értelmiségiek, az őstermelők, a fővárosi és megyei hivatalnokok, a katonatisztek, az ügyvédek és – enyhe mértékben – a háztulajdonosok körében őrizte meg többségét. A politikai elit tagjai körében pedig a három jelölt egyenlő számú szavazatot kapott. A jelöltek nehezen megkülönböztethető viszonyát a hatalom pozícióihoz mutatja, hogy egymáshoz közel álló foglalkozási kategóriák, például az állami és a fővárosi tisztviselők, vagy például a tudományos elit és a diplomás értelmiségiek között nagy eltérés mutatkozott a két jelölt támogatottságában. A fővárosi hivatalnokoktól Zichy olyan kevés szavazatot kapott, hogy még Degré Alajos is megelőzte ebben a kategóriában (Degré kettő, Zichy egyetlen voksot kapott), de az őstermelők és a diplomás értelmiségiek között is feleannyi, a középfokú értelmiségieknél harmadannyi voksot kapott Zichy, mint Királyi. Zichy az államhivatalnokoktól, a tudományos elit tagjaitól vagy a művészekről viszont akár egy nagyságrenddel nagyobb szavazatmennyiséget is begyűjtött, mint Királyi. Szavazóbázisa ráadásul lefedte az – amúgy a legkiemelkedőbb részvételi arányokat felmutató – iparosok és kereskedők táborát is.

Degré Alajos kevés szavazója elsősorban az iparos, az értelmiségi és a fővárosi hivatalnoki rétegekből verbuválódott. Az alacsony státusú hivatalnokok köréből is elnyerte két irodatiszt voksát, de a kereskedők körében meglepően rosszul szerepelt, a tudományos elitből vagy a művészek közül pedig senki sem támogatta (38. táblázat).

38. táblázat. Az 1884-es választás eredményei foglalkozási kategóriák szerint a Belvárosban

Foglalkozási kategória/ szavazat (sorszámalék)	Zichy Jenő	Királyi Pál	Degré Alajos	Nem szavazott	Elemsszám (n)
magas státusú államhivatalnok	33,33%	7,80%	0,00%	58,87%	141
közepes státusú államhivatalnok	47,70%	8,88%	0,00%	43,42%	304
alacsony státusú államhivatalnok	45,65%	13,35%	0,62%	40,37%	322
magántisztviselő	32,24%	23,68%	1,32%	42,76%	152
diplomás értelmiségi	17,05%	34,09%	2,84%	46,02%	176
középfokú értelmiségi	13,51%	45,95%	2,70%	37,84%	37
magas státusú iparos	46,95%	12,80%	3,05%	37,20%	164
alacsony státusú iparos	39,68%	15,79%	5,26%	39,27%	247
magas státusú kereskedő	41,55%	12,79%	1,83%	43,84%	219
alacsony státusú kereskedő	42,44%	12,18%	0,74%	44,65%	271
őstermelő	7,41%	14,81%	0,00%	77,78%	27
vendéglátó	26,21%	16,50%	3,88%	53,40%	103
háztulajdonos	10,42%	11,67%	0,00%	77,92%	240
politikai elit	8,82%	8,82%	8,82%	73,53%	34
tudományos elit	20,90%	8,96%	0,00%	70,15%	67
művész	52,94%	5,88%	0,00%	41,18%	51
fővárosi hivatalnok	2,86%	60,00%	5,71%	31,43%	35
katonatiszt	3,45%	17,24%	0,00%	79,31%	29
megyei hivatalnok	25,93%	37,04%	0,00%	37,04%	27
ügyvéd	23,12%	26,01%	1,16%	49,71%	173
n. a.	66,67%	0,00%	0,00%	33,33%	3
Összesen (%)	33,77%	16,19%	1,59%	48,44%	100%
Összesen (n)	953	457	45	1367	2822

A IV. kerületben 85 olyan választó akadt, aki mindhárom évben, mind a négy alkalommal szavazott. E stabil szavazók közül Thaisz Elek rendőrfőkapitány 1878-ban Havas Ignácra, később Királyira szavazott, a legváltozatosabb utakat pedig Brucki József lakatos, Buchas Márton szabó, Kőrös János kalapkereskedő, Lechner József óragyáros, Ottenreiter Ferenc kesztyűs és Szalay Péter kezelőtiszt járta be, akik 1878-ban mindkét fordulóban Királyi Pálra, 1881-ben Havas Sándorra, 1884-ben viszont már Zichy Jenőre voksoltak. Rajtuk csak Scheidl János biztosítási hivatalnok tett túl, aki 1878-ban az első fordulóban Havas Ignácra, a másodikban Királyi Pálra szavazott, 1881-ben Havas Sándort támogatta, végül 1884-ben már Zichy Jenőre voksolt.

A belvárosi stabil, azaz pártállásukat meg nem változtató szavazókat elemezve (39-44. táblázat) az figyelhető meg, hogy Havas Sándor 1881-es tábor a következő szavazásra egészen szétoszlott, és az 1884-ben újra a választási bizottság elé járuló 1881-es függetlenségi szavazók többsége a két nem függetlenségi jelölt egyikére szavazott. Ez még magyarázható a függetlenségi kampány hiányával a Belvárosban. Mindenesetre valószínűsíthető, hogy a korábban és később is jelentéktelen belvárosi függetlenségi tábor 1881-es jó szereplése a Királyi Pállal szembeni tiltakozó voksokból származhat. A protest-szavazatok begyűjtőjének szerepét azonban 1884-ben Zichy Jenő vette át, aki így egyaránt sikerrel integrálta táborába a rendszerrel elégedett kormánypárti érzelmű és a Királyival elégedetlen szavazókat, sőt „pártonkívüliként” az alacsonyabb státusú, elégedetlenebb rétegek tagjait is. Ráadásul Királyi Pál táborából szintén jelentős lemorzsolódás figyelhető meg, mégpedig éppen a Zichy Jenő táborához csatlakozók miatt. Ez főként az állami hivatalnokok, valamint az iparosok és kereskedők körében szembetűnő. Az 1881-ben Királyira szavazó állami hivatalnokok közül 36-an szavaztak Zichyre, és csak 18-an maradtak meg Királyi táborában. Ezzel szemben a fővárosi és megyei hivatalnokok egyáltalán nem „álltak át”, a diplomás értelmiségiek és a magántisztviselők körében is végül a stabil Királyi-kötődésűek maradtak többségben. Az iparosok és kereskedők között viszont csak a magas státusú kereskedők körében maradtak többségben a stabilan Királyira szavazók (hatan szavaztak Zichyre, nyolcan Királyira), de minden más iparos- és kereskedő kategóriában többen voltak az immár Zichyt támogatók, mint a Királyi mellett kitartók: közülük 35 fő már Zichy mellett állt, és csak 28-an maradtak Királyi mellett.

39. táblázat. Az 1878-as 1. és 2. forduló stabil szavazói a IV. választókerületben

1878 1./2. forduló	Havas Ignác	Királyi Pál	Összesen
Havas Ignác	251	6	257
Királyi Pál	3	290	293
Irányi Dániel	0	15	15
Összesen	254	311	565

40. táblázat. Az 1878-as 1. forduló és az 1881-es választás stabil szavazói a IV. választókerületben

1878 1. forduló/1881	Királyi Pál	Havas Sándor	Összesen
Havas Ignác	65	5	70
Királyi Pál	84	26	110
Irányi Dániel	0	8	8
Összesen	149	39	188

41. táblázat. Az 1878-as 2. forduló és az 1881-es választás stabil szavazói a IV. választókerületben

1878 2. forduló/1881	Királyi Pál	Havas Sándor	Összesen
Havas Ignác	54	5	59
Királyi Pál	91	42	133
Összesen	145	47	192

42. táblázat. Az 1881-es és az 1884-es választás stabil szavazói a IV. választókerületben

1881/1884	Zichy Jenő	Királyi Pál	Degré Alajos	Összesen
Királyi Pál	35	28	0	63
Havas Sándor	36	15	16	67
Összesen	71	43	16	130

43. táblázat. Az 1878-as 1. forduló és az 1884-es választás stabil szavazói a IV. választókerületben

1878 1. forduló/1884	Zichy Jenő	Királyi Pál	Degré Alajos	Összesen
Havas Ignác	71	15	0	86
Királyi Pál	41	71	3	115
Irányi Dániel	1	0	4	5
Összesen	113	86	7	206

44. táblázat. Az 1878-as 2. forduló és az 1884-es választás stabil szavazói a IV. választókerületben

1878 2. forduló/1884	Zichy Jenő	Királyi Pál	Degré Alajos	Összesen
Havas Ignác	63	12	0	75
Királyi Pál	50	78	6	134
Összesen	113	90	6	209

Mindez még indokolható lenne azzal, hogy – kormánypárti jelölt híján – 1881-ben Királyi Pál gyűjtötte be a potenciális kormánypárti voksokat, míg Királyi pozíciójának váltakozása a kusza pártviszonyok szövevényében némi zavart kelthetett 1884-ben, amikor sok – tájékozatlanabb – választó, az 1881-es felállásból kiindulva, Királyit tekinthette az „inkább” kormánypárti jelöltnek a névleg pártonkívüli Zichyvel szemben. De hasonló tendenciákat figyelhetünk meg, ha az 1878-ban és 1884-ben egyaránt szavazókat vizsgáljuk. Az iparosok és a kereskedők közül 27-en az 1878-as első fordulóban Királyira szavaztak, de 1884-ben már Zichy Jenőre, míg csupán 21-en tartottak ki Királyi mellett. Az államhivatalnokok esetében öten szavaztak át Zichyre, és csak négyen maradtak meg Királyi táborában. Igaz, esetükben a második fordulóban szavazók közül hatan 1884-ben is kitartottak Királyi mellett, szemben a Zichyhez átpártolók ötfős csapatával. Az iparosoknál és kereskedőknél azonban az 1878-as második fordulóban és 1884-ben egyaránt szavazók közül az 1878-as Királyi-tábor 31 tagja 1884-ben már Zichy pártját erősítette, csak 23-an maradtak Királyi szavazói, ez az arány pedig csak az alacsony státusú kereskedők esetében mérséklődött 4-4-es „döntetlenre”.

Tizenhárom olyan választót találunk, aki stabilan a kormány által inkább elvárt eredmény mellett szavazott, tehát 1878-ban Havas Ignácra, 1881-ben Királyi Pálra, 1884-ben pedig Zichy Jenőre: ők Kellner István lottógyűjtő, valamint két ügyvéd (Giczey Samu, továbbá Mátyus Arisztid, a kerületi kormánypárt vezető személyisége) kivételével mind államhivatalnokok voltak. Királyi Pálnak 37 stabil szavazója akadt, köztük a legnépesebb szakmák: hét-hét orvos és háztulajdonos, négy ügyvéd, de három hivatalnok is megtalálható volt köztük. E listában találkozhatunk például Jellinek Henrik közúti vaspálya-igazgatóval, illetve a helyi Királyi-párt mindenkor kulcsfiguráival: Ney Ferenc reáliskolai igazgató, kerületi választási elnökkel, Kléh István ügyvéd, kerületi pártelnökkel, báró Kaas Ivor publicistával, Gebhardt Lajos tanárral, Gebhardt József orvossal vagy Forgó István üveges, kerületi választási elnökhelyetessel. Közülük Gebhardt József és Forgó István – magához Királyihoz hasonlóan – a fővárosi központi választmány tagjai is voltak.

A Függetlenségi Párt stabil szavazója volt a kerületben a már említett Abaffy Alajos és Csávolszky Lajos, továbbá Kun Gyula fővárosi tanácsjegyző és Reisz Antal borbély. Ők az 1878. évi második fordulóban – függetlenségi jelölt híján – a távolmaradó Kun Gyula kivételével mind Királyira szavaztak.

Terézváros

A Terézvárosban 1878-ban a magas státusú hivatalnokoknak a voksoláson megjelent fele, mind a tíz fő a „hivatalos” kormánypárti jelöltre, Podmaniczky Frigyesre szavazott. A közepes státusú hivatalnokok körében már Radocza János is kapott 15 voksot, sőt itt egy függetlenségi szavazat is született. Érdekes módon az alacsonyabb státusú

hivatalnokok között Radocza arányaiban rosszabb eredményt ért el, mint a közepes státusúak körében, és talán ezzel összefüggésben náluk Podmaniczky is jobban szerepelt, ráadásul az alacsony státusú hivatalnokoktól Helfy Ignác is be tudott gyűjteni 19 voksot, megelőzve ezzel a kormánypárti Radoczát.

A hivatalnokokon kívül Podmaniczky azonban csak a magántisztviselők, a diplomás értelmiségiek, az őstermelők és a vendéglátók körében szerzett többséget. A fuvarosok mindhárom jelöltnek két-két szavazatot adtak, míg a magas státusú kereskedők körében Podmaniczky és Helfy ugyanannyi voksot kapott. (A katonák és a csendőrök közül senki sem szavazott, a politikai elit tagjai közül pedig az egyetlen szavazó, Duka Ferenc Helfyt támogatta.)

Radocza János a középfokú értelmiségiek, a művészek, a háztulajdonosok, valamint kollégái: az ügyvédek körében szerzett többséget. Figyelemre méltó továbbá, hogy az iparosok körében Helfyt ugyan nem, de Podmaniczkyt megelőzte. Ez azért érdekes, mert Radocza magát az iparosok képviselőjének tekintette, mégis úgy tűnik, ezzel sem tudta Helfy támogatottságát elérni a körükben, de legalább nem szorult a harmadik helyre, amint az a kereskedők esetében történt.

Helfy Ignác lett tehát az iparosok és kereskedők körében az első, de más kategóriákban nem tudott az élre törni. Részéről ez azért jelentős eredmény, mert e kategóriák választói produkálták az egyik legmagasabb részvételi arányt ezen a választáson, kis híján beérve a megbízható kormánypárti törzsszavazóként felvonultatható kishivatalnokokat. Úgy tűnik tehát, noha ez már a kampány legfőbb célközönsége szerepébe kerülve is gyanítható volt róluk, hogy e választás jelentőségét leginkább az önálló iparos és kereskedő rétegek érezték át. A Helfyre adott voksok azonban csak az alacsony státusú iparosok esetében múlták felül a két kormánypárti jelölt szavazatszámát, így jó eredménye inkább a vetélkedő kormánypárti klikkek harcának, mintsem kimagasló támogatottságának volt köszönhető (45. táblázat).

45. táblázat. Az 1878-as választás eredményei foglalkozási kategóriák szerint a Terézvárosban

Foglalkozási kategória/ szavazat (sorszázalék)	Radocza János	Podmaniczky Frigyes	Helfy Ignác	Nem szavazott	Elemsszám (n)
magas státusú hivatalnok	0,00%	50,00%	0,00%	50,00%	20
közepes státusú hivatalnok	9,17%	37,50%	0,83%	52,50%	120
alacsony státusú hivatalnok	4,44%	47,94%	6,03%	41,59%	315
magántisztviselő	7,58%	31,82%	4,55%	56,06%	66
diplomás értelmiségi	6,25%	31,25%	13,75%	48,75%	80

Foglalkozási kategória/ szavazat (sorszázalék)	Radocza János	Podmaniczky Frigyes	Helfy Ignác	Nem szavazott	Elemsszám (n)
középfokú értelmiségi	23,33%	6,67%	3,33%	66,67%	30
magas státusú iparos	19,77%	17,44%	20,93%	41,86%	86
alacsony státusú iparos	14,19%	10,97%	32,26%	42,58%	155
magas státusú kereskedő	11,36%	22,73%	22,73%	43,18%	132
alacsony státusú kereskedő	11,94%	19,78%	20,15%	48,13%	268
őstermelő	0,00%	25,81%	16,13%	58,06%	31
fuvaros	9,52%	9,52%	9,52%	71,43%	21
vendéglátó	17,82%	20,79%	11,88%	49,50%	101
háztulajdonos	13,73%	8,06%	3,28%	74,93%	335
politikai elit	0,00%	0,00%	14,29%	85,71%	7
művész	31,25%	12,50%	12,50%	43,75%	16
katonatiszt, csendőrtiszt	0,00%	0,00%	0,00%	100,00%	11
ügyvéd	23,81%	4,76%	19,05%	52,38%	21
n. a.	0,00%	0,00%	0,00%	100,00%	1
Összesen (%)	11,23%	23,68%	12,33%	52,75%	100%
Összesen (n)	204	430	224	958	1816

Mindez különösen a következő, 1881-es választás fényében válik világossá, ahol lényegében hasonló eredményeket kapunk, csak éppen a kormánypárti voksok nem forgácsolódtak szét. Helfy ekkor is az iparosok és a kereskedők körében szerepelt a legjobban, de csak az alacsony státusú iparosok kategóriájában sikerült legyőznie, az alacsony státusú kereskedők körében pedig csaknem utolérnie az immár egyetlen kormánypárti jelöltet (46. táblázat).

46. táblázat. Az 1881-es választás eredményei foglalkozási kategóriák szerint a Terézvárosban

Foglalkozási kategória/ szavazat (sorszázalék)	Busbach Péter	Helfy Ignác	Nem szavazott	Elemsszám (n)
magas státusú hivatalnok	61,54%	0,00%	38,46%	26
közepes státusú hivatalnok	45,90%	2,46%	51,64%	122
alacsony státusú hivatalnok	53,40%	3,28%	43,33%	427

Foglalkozási kategória/ szavazat (sorszámalék)	Busbach Péter	Helfy Ignác	Nem szavazott	Elemszám (n)
magántisztviselő	35,09%	16,67%	48,25%	114
diplomás értelmiségi	41,76%	10,99%	47,25%	91
középfokú értelmiségi	52,63%	2,63%	44,74%	38
magas státusú iparos	35,76%	21,19%	43,05%	151
alacsony státusú iparos	20,24%	35,63%	44,13%	247
magas státusú kereskedő	28,40%	23,67%	47,93%	169
alacsony státusú kereskedő	23,63%	22,67%	53,70%	419
őstermelő	41,30%	4,35%	54,35%	46
fuvaros	30,77%	5,13%	64,10%	39
vendéglátó	33,10%	10,34%	56,55%	145
háztulajdonos	24,55%	2,40%	73,05%	334
politikai elit	0,00%	0,00%	100,00%	7
művész	57,14%	5,71%	37,14%	35
katonatiszt, csendőrtiszt	33,33%	0,00%	66,67%	3
ügyvéd	26,67%	20,00%	53,33%	30
n. a.	0,00%	0,00%	100,00%	4
Összesen (%)	34,29%	13,77%	51,94%	100%
Összesen (n)	839	337	1271	2447

Érdemes külön tárgyalni az őstermelők kategóriáját. Ide soroltam egyfelől a nyolc (1881-ben tizenkét) földbirtokost, akik közül 1878-ban senki nem adott le szavazatot, 1881-ben pedig csak Schweiger Ármin (esetleg Schweiger Adolf is) szavazott le közülük Busbach Péterre.¹² 18 fő képviselte az őstermelők között a hol majorosnak, hol tehenésznek nevezett szakmát. Közülük 1878-ban heten Podmaniczkyre, hárman Helfyre szavaztak. 1881-ben a tizenhat majorosból tizenegyen Busbachot támogatták, és csak Polya János szavazott Helfyre. Ez a fejlemény a majorosok körében igazán népszerű ferencvárosi függetlenségi jelöltekkel összehasonlítva meglepő.

Az elemzésből egy, a választópolgárság tagoltságát lényegesen jellemző dimenzió hiányzik. Welker Árpád közvetett adatokból arra következtetett, hogy az emancipáció után elnyert választójog révén a Terézvárosban a választók többsége zsidó

¹² A már említett Busbach-párti honoráciornak, Schweiger Adolfnak Ármin a rokona lehetett, hiszen mindkét földbirtokos a Váci körút 27. alatt lakott. Adolfnak volt egy virágkereskedő névrokona is, ezért nem egyértelmű, hogy ő is leszávozott-e, mert ezen a néven csak egyetlen szavazatot jegyeztek be.

lehetett.¹³ Mint láthattuk, az antiszemizmussal kapcsolatos diskurzus kisebb mértékben már az 1881-es kampányban megjelent, hogy azután az 1884-es kampány egyik fő eleme legyen. Módszertanilag aggályosnak tartanám a választókat névelemzés alapján felekezeti vagy akár etnokulturális kategóriákba sorolni, e kérdéskörben csak azt a halvány állítást kockáztatom meg, hogy zsidó választói valamennyi vizsgált jelöltnek voltak. Még 1884-ről sem jelenthető ki az, hogy a zsidó választók kollektíven a Busbach-, illetve a Festetics-párt oldalára álltak volna. Érdekes körülmény, hogy a tárgyalta választásokon a jelöltek közül a zsidóságból csak Helfy Ignác érkezett, viszont ő kikeresztelkedett korábban, és, mint az eredményekből látható, a kerület zsidó választóit sem tudta átütő mértékben megszólítani.¹⁴ Így, noha Wahrmann Mór 1869-es lipótvárosi megválasztása óta már volt arra precedens, hogy izraelita vallású jelölt is választást nyerhet, ezen a három választáson mégsem merült fel, hogy az ország feltehetően legmagasabb arányú zsidó választópolgársággal rendelkező kerületében izraelita vallású jelölt is megmérettesse magát: erre megítélésem szerint a zsidóság korabeli asszimilációs foka adhat magyarázatot. Ezzel értelmezni lehet egyfelől azt, miért nem törekedett a Terézvárosban sem az integrációra kész zsidóság saját politikai képviseletre, másfelől azt is, hogy a vizsgált terézvárosi választásokon miért születtek kiemelkedő kormánypárti sikerek. Mindez magyarázza a vissza-visszatérő törekvéseket, hogy arisztokratákat juttasson a kerület a képviselőházba, továbbá azt, hogy az antiszemita tömegmozgalommal terhelt 1884-es választásokon miért nem indult ellenzéki jelölt a kerületben, miért csak a kerületi klikkek közötti törésvonalak manifesztálódtak a választásokon.¹⁵

¹³ Welker 2006: 123–134.

¹⁴ Igaz, Helfy 1878-ban első lett az iparosok és a kereskedők körében, ezekben a kategóriákban 1881-ben is jól szerepelt. Ha feltételezzük is, hogy a zsidó választók az iparosok és kereskedők kategóriáiban felül-, a hivatalnokok körében pedig alulreprezentáltak voltak, a választói névjegyzékek alapján ezt a feltételezést sem igazolni, sem cáfolni nem lehet. Helfy 1884-ben már nem is indult a Terézvárosban. Az egyetlen izraelita vallású 1884-es ellenzéki jelölt, Mezei Ernő miskolci bukása kapcsán az *Egyenlőség* cikkírója, 'Amicus' a lap 1884. július 6-ai számában azt írta: „a zsidók országsszerte a kormánypárti jelöltet támogatták”. Idézi: Kövér 2011: 673–674.

¹⁵ Karády Viktor asszimilációs társadalmi szerződésnek nevezte azt a jelenséget, amelynek keretében a magyar zsidóság nyelvi és kulturális magyarosodását, valamint feltétlen államhűségét kínálta volna fel a magyar történelmi uralkodó osztálynak, amely utóbbi ezért a jogegyenlőséget, a szabad érvényesülést és a gazdasági modernizáció „terejét” adta cserébe (Karády 1997). E gondolatébresztő fogalmi konstrukciót számos kritika érte, részben forráskritikai természetűek, részben az Erdei Ferenc-féle kettőstársadalom-elmélet kritikátlan átvétele miatt. A legélesebb vita Karády és Gyáni Gábor között zajlott le a *BUKSZ* hasábjain. Ennek során Gyáni – többek között – rávilágított arra, hogy éppen az „érvényesülési terek leosztása” mutatja meg az asszimiláció tökéletlenségét, a teljes összeolvadás, azaz az amalgamáció elmaradását. Ugyan Gyáni vitatta a „zsidó túlkompensáció” Karády-féle tézisé is, de azt nem, hogy e „paktum” részeként, legalábbis a 19. században, a polgárosodó zsidóság maradéktalanul elfogadta a történelmi uralkodó osztály politikai vezető szerepét (Gyáni 1997, 1998b; Karády 1998).

A stabil szavazókat vizsgálva azt az eredményt kapjuk, hogy a korábbi kormánypárti szavazók 8,88%-a voksolt Helfyre 1881-ben, Helfy szavazóinak pedig 22,67%-a hagyta el Busbach Péterért korábbi támogatóját, annak ellenére, hogy Helfy ezen a választáson arányaiban némiképp jobban szerepelt, mint 1878-ban. Ezt azonban, úgy tűnik, Helfy jellemzően nem a korábbi kormánypárti jelöltek támogatóinak átcsábításával, hanem új választói csoportok megszólításával érte el (47. táblázat). Az 1878-ban valamelyik kormánypárti jelöltet, 1881-ben pedig Busbach Pétert támogató stabil kormánypártiak csoportjában a legtöbben alacsony státusú hivatalnokok és háztulajdonosok voltak, de az iparos és kereskedő rétegekben is számos stabil kormánypárti szavazóval találkozhatunk. Helfy Ignác állandó szavazói elsősorban az iparosok és a kereskedők közül kerültek ki, mindkét kategóriában jellemzően az alacsony státusúak voltak függetlenségi törzsszavazók. A stabil kormánypárti szavazók száma azonban ezekben a kategóriákban is elérte, sőt általában meghaladta az állandó Helfy-szavazók létszámát (48. táblázat).

47. táblázat. Az 1878-as és az 1881-es választás stabil szavazói a VI. választókerületben

1878/1881	Busbach Péter	Helfy Ignác	Összesen
Radocza János	84	4	88
Podmaniczky Frigyes	130	15	145
Helfy Ignác	17	58	75
Összesen	231	77	308

48. táblázat. A mind 1878-ban, mind 1881-ben kormánypárti, illetve ellenzéki voksot leadott szavazók foglalkozási kategóriák szerint a VI. választókerületben

Foglalkozási kategória	Stabil kormánypárti szavazók száma	Stabil ellenzéki szavazók száma
magas státusú hivatalnok	4	0
közepes státusú hivatalnok	19	1
alacsony státusú hivatalnok	55	2
magántisztviselő	8	1
diplomás értelmiségi	14	3
középfokú értelmiségi	3	0
magas státusú iparos	14	9
alacsony státusú iparos	13	13
magas státusú kereskedő	13	8
alacsony státusú kereskedő	15	14

Foglalkozási kategória	Stabil kormánypárti szavazók száma	Stabil ellenzéki szavazók száma
őstermelő	4	0
fuvaros	2	0
vendéglátó	14	1
háztulajdonos	29	3
politikai elit	0	0
művész	4	1
katonatiszt, csendőrtiszt	0	0
ügyvéd	3	2
Összesen	214	58

Ugyan az 1884-es választói névjegyzék nem maradt fenn a kerületből, de az ekkor leadott szavazatok közül azoké, akik már valamelyik korábbi vizsgált választáson is szavaztak, összevethetőek a korábban leadott voksokkal.¹⁶ Ezekből látható, hogy Radocza János 1878-as szavazói csaknem 90%-ban Busbachra szavaztak 1884-ben, viszont Podmaniczky 1878-as támogatóinak csak kétharmada választotta Busbachot, egyharmada már Festetics Pálra szavazott. Ez arra utal, hogy 1884-ben Radocza János és köre egyértelműen, voksokra válthatóan állt Busbach mögött, míg a rivális, Bobula János által vezetett klikkből, amelyik végül nem állt kollektíven Podmaniczky mögé, ekkor sokan Festeticset támogatták. Persze Podmaniczky táborából, ami 1878-ban sem csak a Terézvárosi Klubhoz kötődő választókból állt, a legtöbben ekkor Busbachra szavaztak. Az 1878-ban Helfyt támogatók közül több, mint 45% lett Festetics voksolója, az 1881-es Helfy-szavazóknak pedig több, mint a fele (58,42%-a) választotta a fiatal grófot. Ebből az következhet, hogy ők Festeticset tarthatták „ellenzékibb” jelöltnek az előző ciklus képviselőjével, Busbachhal szemben. Busbach Péter támogatói közül sokan – talán részben éppen a Terézvárosi Klub tagjai, akik 1881-ben még a helyi klikkek közötti konszenzusos jelöltként támogatták Busbachot – immár Festeticset választották 1884-ben. Arányuk meghaladta az 1881-ben is Busbachra szavazók 20%-át (49–50. táblázat).

¹⁶ Ezeket az eredményeket különösen óvatosan kell kezelni, mert nem lehetett a névjegyzék alapján ellenőrizni, hogy az azonos név valóban ugyanazt a választót takarja-e. Így a táblázatban közölt választók között nyilván vannak olyanok, akik új választók voltak a kerületben, csak azonos volt a nevük egy korábbi itteni választóéval.

49. táblázat. Az 1878-as és az 1884-es választás stabil szavazói a VI. választókerületben

1878/1884	Busbach Péter	Festetics Pál	Összesen
Radocza János	50	5	55
Podmaniczky Frigyes	64	29	93
Helfy Ignác	19	16	35
Összesen	133	50	183

50. táblázat. Az 1881-es és az 1884-es választás stabil szavazói a VI. választókerületben

1881/1884	Busbach Péter	Festetics Pál	Összesen
Busbach Péter	223	58	281
Helfy Ignác	37	52	89
Összesen	260	110	370

Ferencváros és Kőbánya

Az első fordulóban szavazatot leadó választók foglalkozási kategóriák szerinti megoszlását tartalmazza az 51. táblázat, amelyből kiderül, hogy a kormánypárti jelölteket, azaz Steiger Gyulát és Wodianer Bélát voksukkal inkább kitüntető szavazói csoportok között csak némi együttjárás fedezhető fel: mindketten az átlagosnál több szavazatot kaptak a teljes hivatalnoki kartól, és az átlagosnál kevesebbet az alacsony presztízsű iparosoktól, az őstermelőktől, a fuvarosoktól és a vendéglátósoktól. A magántisztviselők és az értelmiségiek, valamint kismértékben a háztulajdonosok kategóriájában viszont Steiger Gyula szavazatai erősen felülreprezentáltak lettek, míg Wodianer Béla a magas presztízsű iparosok és az alacsony státusú kereskedők körében volt sikeres (utóbbiak között meg is előzte vetélytársait).

51. táblázat. Az 1878-as 1. forduló eredményei foglalkozási kategóriák szerint a IX. választókerületben

Foglalkozási kategória/ szavazat (sorszámalék)	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	Wodianer Béla	Nem szavazott	Elem szám (n)
magas státusú hivatalnok	22,95%	0,00%	8,20%	68,85%	46
közepes státusú hivatalnok	27,73%	3,64%	5,32%	63,31%	115
alacsony státusú hivatalnok	25,60%	2,26%	7,14%	65,00%	220
magántisztviselő	29,27%	7,32%	12,20%	51,22%	41

Foglalkozási kategória/ szavazat (sorszámalék)	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	Wodianer Béla	Nem szavazott	Elem szám (n)
diplomás értelmiségi	22,67%	8,00%	5,33%	64,00%	75
középfokú értelmiségi	31,58%	15,79%	10,53%	42,11%	19
magas státusú iparos	15,28%	25,00%	18,06%	41,67%	72
alacsony státusú iparos	12,21%	45,35%	6,98%	35,47%	172
magas státusú kereskedő	16,67%	20,83%	12,50%	50,00%	48
alacsony státusú kereskedő	12,26%	17,92%	23,58%	46,23%	106
őstermelő	8,20%	43,72%	4,92%	43,17%	183
fuvaros	7,27%	40,00%	1,82%	50,91%	55
vendéglátó	10,23%	36,36%	11,36%	42,05%	88
háztulajdonos	16,02%	20,35%	5,63%	58,01%	231
n. a.	0,00%	20,00%	0,00%	80,00%	5
Összesen (%)	17,68%	22,70%	12,80%	46,82%	100%
Összesen (n)	261	335	189	691	1476

Thaly Kálmán választói bázisát különösen a fuvarosok, az őstermelők, az alacsony státusú iparosok és a vendéglátók alkották, míg az átlagnál kevésbé volt népszerű Thaly a hivatalnokok, az értelmiségiek, a magántisztviselők, valamint az alacsony státusú kereskedők körében. A háztulajdonosok szavazatainak az átlaghoz való közelsége nem meglepő, de az már annál inkább, hogy a magas státusú kereskedők szavazatainak megoszlása szinte tökéletesen azonos az átlagos megoszlással. A második fordulóban a magas státusú kereskedők körében viszont már egyértelműen Thaly került fölénybe, ahogy ez az 52. táblázatból kiderül.

52. táblázat. Az 1878-as 2. forduló eredményei foglalkozási kategóriák szerint a IX. választókerületben

Foglalkozási kategória/ szavazat (sorszámalék)	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	Nem szavazott	Elem szám (n)
magas státusú hivatalnok	32,61%	2,17%	65,22%	46
közepes státusú hivatalnok	45,22%	6,96%	47,83%	115
alacsony státusú hivatalnok	55,00%	5,00%	40,00%	220

Foglalkozási kategória/ szavazat (sorszázalék)	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	Nem szavazott	Elemszám (n)
magántisztviselő	34,15%	12,20%	53,66%	41
diplomás értelmiségi	28,00%	9,33%	62,67%	75
középfokú értelmiségi	31,58%	21,05%	47,37%	19
magas státusú iparos	15,28%	36,11%	48,61%	72
alacsony státusú iparos	11,63%	56,40%	31,98%	172
magas státusú kereskedő	12,50%	50,00%	37,50%	48
alacsony státusú kereskedő	16,04%	45,28%	38,68%	106
őstermelő	10,38%	62,84%	26,78%	183
fuvaros	14,55%	43,64%	41,82%	55
vendéglátó	9,09%	59,09%	31,82%	88
háztulajdonos	15,15%	28,14%	56,71%	231
n. a.	0,00%	20,00%	80,00%	5
Összesen (n = 1476)	23,92%	33,06%	43,02%	100%
Összesen (n)	353	488	635	1476

Milyen következtetések vonhatók le a szavazatok megoszlásából, milyen társadalmi csoportok támogatták a különböző jelölteket? Steiger Gyulát a magasabb foglalkozási státusú és lakhelyű választók támogatták. Így a legerősebb bázisa a hivatalnokok, az értelmiségiek és a magántisztviselők körében volt. Thaly Kálmánnak is jól körülhatárolható választói bázisa volt: az őstermelők, a fuvarosok, a vendéglősök szavazatainak nagy részét megszerezte. Thaly választói tehát azokból a csoportokból rekrutálódtak, amelyeket Horváth J. András válságos helyzetben lévő csoportokként jellemzett, és az 1884-es józsefvárosi választásokon tiltakozásukat részben az antiszemita jelölt támogatásával fejezték ki.¹⁷ Vörös Károly a három kispolgári fővárosi választókerület (a Vízi város, a Józsefváros és a Ferencváros) korábbi radikális ellenzéki erődjének elvesztését a Deák-párt 1872-es offenzívájának és az elszegényedő, emiatt radikálizálódó kispolgári elemeknek a választójogosultak köréből való kihullásával magyarázta.¹⁸ Thaly 1878-as sikere azonban még e folyamat utóvédharcának egyik állomása lehetett. Thaly Kálmánnak sikerült szavazatokat szereznie, igaz, nem sokat, az állami kis- és középhivatalnokok körében is: nem mindenki érezte úgy, hogy karrierjét

veszélyeztetné az ellenzékre leadott szavazat. A hivatalnoki-értelmiségi rétegek körében a Thaly Kálmánra adott szavazat azonban elég ritka volt, a nem tisztviselő értelmiségben és a magántisztviselői rétegben sem sikerült sok voksot gyűjtenie.

A második fordulóban az egyes foglalkozási csoportok voksainak megoszlását szemlélve egyértelműnek tűnik a választóvonal: a hivatalnokok, az értelmiségiek és a magántisztviselők körében Steiger Gyula, míg a nem „értelmiségi” foglalkozásoknál Thaly Kálmán támogatottsága volt a domináns. Ha azonban az első forduló eredményeit is figyelembe vesszük, akkor ezt a képet árnyalhatjuk: a harmadik jelölt, Wodianer Béla támogatói csoportja már sokkal heterogénebb volt. Az ő támogatottsága Steiger Gyuláéval összemérhető mértékű volt a hivatalnoki kategóriákban, ellenben jóval szerényebbnek bizonyult az értelmiségiek és a magántisztviselők körében. Viszont, Steigerrel szemben, Wodianer egyes nem értelmiségi kategóriákban is az átlagnál jobban szerepelt, konkrétan a magas presztízsű iparosok, illetve a kereskedők körében. Különösen az alacsony státusú kereskedők csoportjában ért el sikert, hiszen ebben a kategóriában 43,90%-os eredményével ő kapta a legtöbb szavazatot. Ez talán választási ígéreteivel magyarázható: kampánybeszédében igazságosabb adórendszert ígért, illetve az ipar és a kereskedelem fejlesztését jelölte meg fő céljának, ha megszerzi a mandátumot.¹⁹ A második fordulóra viszont a két jelölt közötti választóvonalak az „értelmiségi” – nem „értelmiségi” szembenállásra redukálódtak.

1881-ben az új kormánypárti jelölt, Kemény Gábor valamelyest előretört a nem „értelmiségi” kategóriákban: különösen az alacsony státusú kereskedők körében meglepő, hogy csaknem annyi szavazatot kapott, mint függetlenségi riválisa. Az 1878-ban is megfigyelt tendenciák azonban ekkor is jelentkeztek, amint az az 53. táblázatban látható.

53. táblázat. Az 1881-es választás eredményei foglalkozási kategóriák szerint a IX. választókerületben

Foglalkozási kategória/ szavazat (sorszázalék)	Kemény Gábor	Thaly Kálmán	Nem szavazott	Elemszám (n)
magas státusú hivatalnok	51,35%	0,00%	48,65%	37
közepes státusú hivatalnok	59,62%	4,81%	35,58%	104
alacsony státusú hivatalnok	62,70%	4,51%	32,79%	244
magántisztviselő	51,52%	6,06%	42,42%	66
diplomás értelmiségi	44,23%	9,62%	46,15%	104

¹⁷ Horváth 1998: 513.

¹⁸ Vörös 1978a: 258–259.

¹⁹ Wodianer 1878b: 2–3.

Foglalkozási kategória/ szavazat (sorszázalék)	Kemény Gábor	Thaly Kálmán	Nem szavazott	Elemszám (n)
középfokú értelmiségi	39,39%	21,21%	39,39%	33
magas státusú iparos	30,61%	37,76%	31,63%	98
alacsony státusú iparos	13,25%	51,81%	34,94%	166
magas státusú kereskedő	16,67%	45,83%	37,50%	48
alacsony státusú kereskedő	30,08%	31,58%	38,35%	133
őstermelő	10,78%	63,24%	25,98%	204
fuvaros	22,73%	46,97%	30,30%	66
vendéglátó	19,47%	49,56%	30,97%	113
háztulajdonos	16,34%	24,10%	59,56%	361
n. a.	35,06%	22,08%	42,86%	77
Összesen (%)	30,70%	29,20%	40,09%	100%
Összesen (n)	572	544	747	1854

A három választás közül 1884-ben volt a legmagasabb a kormánypárti jelölt támogatottsága. Ha foglalkozási kategóriák szerinti bontásban nézzük, látható, hogy sok, előzőleg ellenzéki dominanciájú csoportban is Kemény Gábor kapott több szavazatot (54. táblázat). A korábban Thaly Kálmánt favorizáló kereskedők és a magas státusú iparosok körében túlsúlyba került a kormánypárt, míg Tompa Antal többséget csak az alacsony státusú iparosok, a majorosok, a fuvarosok és a vendéglősök körében szerzett. Az egykorú vélekedés szerint a szokásos „kormány-presszió” most is a hivatalnokokra neheztelt, a Tompa-párt zömét az önálló iparosok és majorosok képezték.²⁰ A szavazók foglalkozási kategóriák szerinti bontása megerősíteni látszik a korabeli megfigyelést, ez utóbbi sem utalt azonban arra, mi okozhatta a kereskedők és a magas státusú iparosok körében érezhető kormánypárti előretörést.

²⁰ Egyetértés 1884. június 14. 2.

54. táblázat. Az 1884-es választás eredményei foglalkozási kategóriák szerint a IX. választókerületben

Foglalkozási kategória/ szavazat (sorszázalék)	Kemény Gábor	Tompa Antal	Nem szavazott	Elemszám (n)
magas státusú hivatalnok	66,67%	0,00%	33,33%	39
közepes státusú hivatalnok	88,32%	1,46%	10,22%	138
alacsony státusú hivatalnok	80,05%	1,60%	18,35%	376
magántisztviselő	85,54%	6,02%	8,43%	83
diplomás értelmiségi	71,43%	8,57%	20,00%	105
középfokú értelmiségi	75,68%	5,41%	18,92%	37
magas státusú iparos	63,64%	22,22%	14,14%	99
alacsony státusú iparos	19,47%	60,53%	20,00%	190
magas státusú kereskedő	49,23%	26,15%	24,62%	65
alacsony státusú kereskedő	50,00%	27,21%	22,79%	136
őstermelő	15,57%	69,34%	15,09%	212
fuvaros	29,51%	52,46%	18,03%	61
vendéglátó	36,63%	45,54%	17,82%	101
háztulajdonos	20,25%	21,52%	58,23%	316
n. a.	81,16%	1,45%	17,39%	196
Összesen (n = 2153)	45,24%	23,59%	31,17%	100%
Összesen (n)	974	508	671	2153

Hogyan szavaztak 1878-ban az első forduló szavazói a második forduló során? Ezt mutatja be az 55. táblázat. Steiger Gyula és Thaly Kálmán mindkét fordulóban voksoló hívei szinte mind konzisztensen voksoltak. Nyolc olyan személy volt,²¹ aki az első fordulóban Steiger Gyulára, míg a másodikban Thaly Kálmánra szavazott, a fordított esetre csupán három példa akadt.²² Ez azt mutatja, hogy hatalmi úton nem került sor a választók „meggyőzésére” a két forduló között. Wodianer Béla szavazóinak a második fordulóban is véleményét nyilvánító részének a többsége,

²¹ Foglalkozásuk szerint egy-egy MÁV-személypénztárnok, pék, mészáros, ügynök, kocsmáros és három háztulajdonos.

²² Egy-egy vágóhid-felügyelő, pénztárnok és majoros.

61,60%-a Steiger Gyulára voksolt. Wodianer szavazói között a 63 hivatalnokból csupán ketten szavaztak Thaly Kálmánra, a három magántisztviselő mind Steiger Gyulára voksolt, az öt értelmiségi közül viszont már csak ketten. A nem értelmiségi kategóriákban Wodianer szavazóinak nagy többsége Thaly Kálmán mögött sorakozott fel. Thaly Kálmán második forduló győzelmét tehát elsősorban nem a Steiger Gyulától elhódított hívektől, és nem is csak Wodianer Béla szavazói megszerzése révén érte el (Wodianer szavazói közül a második fordulóban szavazóknak csak egyharmada voksolt Thalyra). Mint az 55. táblázatból látható, a Thaly Kálmánra leadott második forduló szavazatok nagyobb arányban származnak az első fordulóban leszavazottak újbóli felvonultatásából, valamint az első fordulóban szavazatot le nem adott választók jobb mozgósításából (a 168 második forduló új szavazó 68,50%-a őt támogatta). Ezzel szemben Steiger Gyula csak Wodianer Béla szavazói felé tudta bővíteni bázisát, de így sem dolgozhatta le az első fordulóban kialakult hátrányát.²³ Egmás szavazóbázisát pedig lényegében nem tudták megbontani a jelöltek.

55. táblázat. Az 1878-as két forduló stabil szavazói a IX. választókerületben

1. forduló/2. forduló	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	Nem szavazott	Összesen
Steiger Gyula	204	8	49	261
Thaly Kálmán	3	302	30	335
Wodianer Béla	90	56	43	189
nem szavazott	56	122	513	691
Összesen	353	488	635	1476

Az előző állítás akkor is megköszönhető, ha összevetjük a két 1878-as forduló és az 1881-es szavazás eredményeit (56–57. táblázat). Kemény Gábor választói közül Thaly Kálmánra 13-an szavaztak az 1878-as első fordulóban, 23-an pedig a második fordulóban: ez az adat tompítja a tömeges szavazatvásárlási és hatalmi visszaélések Keménnyel szemben megfogalmazott vádját, hiszen fordított előjellel is történtek hasonló mértékű „pálfordulások”.

²³ Wodianer Béla programbeszédének (Wodianer 1878b) a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében megtalálható példányában egy korabeli bejegyzés Wodianer Bélát olyan jelöltként jellemzi, akinek nem volt pártja, de miatta lett Thaly Kálmán a „nevető harmadik”. Ha Wodianer indulása nélkül szavazói az első fordulóban olyan megoszlásban szavaztak volna a két másik jelőltre, mint ahogy ténylegesen a második fordulóban tették, Steiger szerzett volna többséget.

56. táblázat. Az 1878-as 1. forduló és az 1881-es választás stabil szavazói a IX. választókerületben

1878 1. forduló/1881	Kemény Gábor	Thaly Kálmán	Összesen
Steiger Gyula	87	20	107
Thaly Kálmán	13	135	148
Wodianer Béla	53	16	69
Összesen	153	171	324

57. táblázat. Az 1878-as 2. forduló és az 1881-es választás stabil szavazói a IX. választókerületben

1878 2. forduló/1881	Kemény Gábor	Thaly Kálmán	Összesen
Steiger Gyula	127	21	148
Thaly Kálmán	23	175	198
Összesen	150	196	346

Az 1881-es és az 1884-es választásokat összevetve is találunk olyanokat, akik időközben megváltoztatták pártállásukat. 34-en voltak olyanok, akik 1881-ben még Thaly Kálmánra szavaztak, de 1884-ben már nem Tompa Antalra voksoltak, míg fordított előjellel 22 „pálfordulásra” került sor (58. táblázat).

58. táblázat. Az 1881-es és az 1884-es választás stabil szavazói a IX. választókerületben

1881/1884	Kemény Gábor	Thaly Kálmán/ Tompa Antal	Összesen
Kemény Gábor	257	22	279
Thaly Kálmán/ Tompa Antal	34	406	440
Összesen	291	428	719

Ha az 1878-as második fordulóval vetjük össze az 1884-es eredményeket, azt láthatjuk, hogy több, 1881-ben távol maradt választó ekkor újra voksolt, feltehetően a magasabb részvétel miatt. Többen nem is szerepeltek az 1881-es névjegyzékben. Hat év távlatából már valamivel nagyobb a politikai oldalt váltók száma, 41 fő vált kormánypártivá, míg 14-en lettek ellenzékiek (59. táblázat).

59. táblázat. Az 1878-as 2. forduló és az 1884-es választás stabil szavazói a IX. választókerületben

1878 2. forduló/1884	Kemény Gábor	Tompa Antal	Összesen
Steiger Gyula	112	14	126
Thaly Kálmán	41	248	289
Összesen	153	262	415

Az 1878-as első fordulóban és 1884-ben egyaránt szavazók esetében Wodianer Béla szavazóinak további útja a legérdekesebb. Ők ebben az esetben is valamivel nyitottabban maradtak a függetlenségi szavazótábor felé, mint Steiger Gyula szavazói. Összességében azonban a három választás stabilan részt vevő, de átszavazó választóiról elmondható, hogy nem voltak sokan, statisztikailag nem is értelmezhető sokaságúak, nem az ő pártváltásuk változtatta meg az eredményeket, így az eltérő választási eredmények mögött inkább a saját szavazótábor mozgósításának, és nem az ellenfél szavazói átcsábításának stratégiáit kell keresnünk (60. táblázat).

60. táblázat. Az 1878-as 1. forduló és az 1884-es választás stabil szavazói a IX. választókerületben

1878 1. forduló/1884	Kemény Gábor	Tompa Antal	Összesen
Steiger Gyula	78	4	82
Thaly Kálmán	24	99	123
Wodianer Béla	53	8	61
Összesen	155	111	266

A legelkötelezettebb választók azok körül kerültek ki, akik mind a négy választáson szavazatot adtak le. Közülük 68-an mind a négy választási fordulóban kormánypárti jelöltre voksoltak (húszan az 1878-as első fordulóban Wodianer Bélát, 48-an Steiger Gyulát támogatták). Nemcsak ők lehettek stabil kormánypárti szavazók, hiszen nem mindenki szerepelt mindhárom névjegyzékben, olyanok is vannak, akik csak 1878-ban és 1884-ben kerültek fel a névjegyzékre, de akkor le is szavaztak. A legelkötelezettebb kormánypárti és ellenzéki szavazók foglalkozási kategóriák szerinti megoszlását a 61. táblázat mutatja.

61. táblázat. A valamennyi választási fordulóban kormánypárti, illetve ellenzéki voksot leadott szavazók foglalkozási kategóriák szerint a IX. választókerületben

Foglalkozási kategória	Stabil kormánypárti szavazók száma	Stabil ellenzéki szavazók száma
magas státusú hivatalnok	3	0
közepes státusú hivatalnok	8	0
alacsony státusú hivatalnok	22	1
magántisztviselő	3	0
diplomás értelmiségi	7	1
középfokú értelmiségi	1	0
magas státusú iparos	3	3
alacsony státusú iparos	1	20
magas státusú kereskedő	1	2
alacsony státusú kereskedő	4	2
őstermelő	0	19
fuvaros	3	1
vendéglátó	1	7
háztulajdonos	11	12
Összesen	68	68

Mint látható, a stabil kormánypárti szavazók közel fele a hivatalnokok közül került ki, az őstermelők viszont hiányoznak. A stabil kormánypárti szavazók között olyan politikusok tűnnek fel, mint Perczel Béla vagy Korizmic László. A többiek esetében a helyi honoráciorok olyan képviselőivel találkozhatunk, mint Fácányi Ármin kőbányai gyógyszerész, a választási küldöttségek állandó résztvevője, a választási küldöttségekben és a kortesek között szintén felbukkanó Pordán Imre ügyvéd vagy Schmidtlechner Károly háztulajdonos, illetve a Prückler család két tagja, János és László.²⁴ A kerület gazdasági életében meghatározó szerepet játszó norvég származású ácsmester, építési vállalkozó Gregersen Gudbrand is a kormánypárt stabil szavazója volt.²⁵ A többiek között három-három szatócs és bérkocsis-fuvaros is található, a vendéglősöket viszont csupán Pehácsek József kőbányai kocsmáros képviselte. A képet egy-egy borkereskedő, paplanos, cipész, látszerész, illetve színész színesíti.

A véletlenül szintén 68 főt számláló, mindvégig a függetlenségi jelöltre szavazó választók foglalkozási kategóriák szerinti bontását szintén a 61. táblázat tartalmazza.

²⁴ A Prückler családról, így Prückler Jánosról és Lászlóról is részletesen lesz szó a továbbiakban.

²⁵ Gregersen Gudbrandról és családjáról lásd Halmos 1987, 2004, 2005.

A függetlenségi tábor esetében éppen nem a hivatalnoki karban kell keresni a legstabilabb szavazókat, hanem az alacsony státusú iparosok és az őstermelők körében. Köztük olyan népes helyi familiák, mint a Sáska vagy a Schwarzenberg(er) család több taggal is képviseltette magát a stabil ellenzéki szavazók között. A hivatalnoki karból csak Wallenfels Ede tisztviselő, míg az értelmiségiek közül csupán Kovács Miklós gimnáziumi tanár tartozott ide. A legelkötelezettebb függetlenségi tábor hét vendéglős is erősítette a választókerületben.

Voltak néhányan, akik igen kacskaringós utat jártak be az egyes szavazótáborok között.²⁶ A pártot váltogatók jellemzően az önállók körül kerültek ki, tehát kevésbé merül fel esetükben a befolyásolás esetleges vádjá, valószínűleg ők meggyőződésük szerint módosították politikai szimpátiájukat.

Az egyik legkarakterisztikusabb választói csoport a választókerületben az őstermelőké volt. Hogyan alkothatták ők a függetlenségi szavazóbázis egyik legmeghatározóbb alkotórészét a nagyvárosi környezetben?

A mezőgazdaság a főváros gazdasági életében, annak élelmezésében jelentős szerepet játszott a városegysítés előtt, különösen a külterületeken. Ez a szerep az áruszállítás fejlődésével ugyan csökkent, de bizonyos szegmensei tovább éltek a korokban. A budai – vagy akár a kőbányai – szőlőtermelés csak a filoxeravész nyomán hanyatlott le, a pesti külterületeken pedig – így a Ferencvárosban is, Kőbányán már kevésbé – jelentős bázisa maradt a fővárosi tejjelátást biztosító marhatenyésztő majorosoknak.

A mezőgazdaság háttérbe szorulását jelezte, hogy 1857-ben már csak 1287 őstermelőt írtak össze Pesten.²⁷ Ez a visszaszorulás azonban nem volt folyamatos: 1869-ben egész Pesten 1721 őstermelőt (az összlakosság 0,86%-át), köztük 1587 férfit találtak (megoszlásuk: 1093 mezőgazdasággal foglalkozó, 559 marhatenyésztő, 69 egyéb), tehát abszolút számban még emelkedett is a számuk.²⁸ Budával és Óbudával együtt 11 693-an voltak.²⁹ Különös módon ezután, 1870 és 1881 között, még a lakosságon belüli arányuk is nőtt: míg 1870-ben 10 000 lakosra 86, addig 1881-ben már

²⁶ Mayer József vendéglős 1878-ban Thaly Kálmánt támogatta, de 1881-ben már Kemény Gábort, míg 1884-ben Tompa Antalt. Kalenda György vattagyáros 1878-ban kétszer is Steiger Gyulára voksolt, 1881-ben pedig Kemény Gáborra, de 1884-ben már Tompa Antalra. Hartman Antal majoros 1878-ban mindkét Thaly Kálmánra szavazott, 1881-ben Kemény Gáborra, de 1884-ben már Tompa Antalra. Fischl Fülöp marhakereskedő, Glaszner József bőrfestő, Müller Lajos vasúti segédmérnök, Pollak Lipót szatócs, Reibel Gáspár majoros, Tómas (vagy Tamás) Sebestyén majoros Wodianer Bélára, majd Thaly Kálmánra szavazott a két 1878-as fordulón, végül Kemény Gábor szavazója lett. Mások, mint Holdampf Imre hentes, Márky Pál sertéskereskedő, Matosek Henrik szatócs vagy Ringer Jakab szállodabérlő Wodianer Bélára adott voksukat követően, amikor lehetett, Thaly Kálmánra voksoltak, de 1884-ben már a kormánypárti jelöltet támogatták.

²⁷ Kőrösi 1871: 243.

²⁸ Kőrösi 1871: 240. 53. táblázat.

²⁹ Budapest félszázados fejlődése 1925: 65.

98 őstermelő jutott.³⁰ Ezen belül a majorosok és a tehenészek aránya is növekedett: minden 10 000 lakosból 28-ról 44-re.³¹ 1891-re azonban már az őstermelők aránya és abszolút száma is csökkent: az 1881-ben kimutatott 4575 őstermelő helyett 1891-ben immár csak 2944-et számoltak össze.³²

Az őstermelők az 1869-es népszámlálás szerint a következőképpen oszlottak meg a városrészek között:

62. táblázat. Az őstermelők száma és aránya az egyes városrészekben, 1870³³

Városrész	Őstermelők száma (n)	A városrészi őstermelők aránya a pesti őstermelőkhöz képest (%)
Belváros	250	14,53%
Józsefváros	405	23,53%
Ferencváros	258	14,99%
Terézváros	192	11,16%
Lipótváros	122	7,09%
Kültelkek	422	24,52%
Kőbánya	72	4,18%
Összesen	1721	100%

Az őstermelők tehát a külterületek mellett leginkább a Józsefvárosban és a Ferencvárosban laktak (a belvárosi őstermelők magas aránya az itt élő földbirtokosok miatt állhatott elő). Az alacsony kőbányai érték viszont inkább a városrész kisebb népességével, nem az őstermelők itteni hiányával függhet össze, 1870-ben még – az ekkor különvett kültelkek után – ebben a városrészben volt a legmagasabb az őstermelők helyi aránya.³⁴ Nem meglepő tehát, hogy az „igazi”, tehát nem földbirtokosként őstermelőnek tekintett mezőgazdasági népesség leginkább a VIII. és a IX. választókerületben gyakorolhatott befolyást a választások kimenetelére.³⁵

A választói névjegyzékekben megadott lakcímek segítségével a választók lakóhelyük alapján is csoportosíthatók. A lakóövezeti besorolás és a foglalkozási kategória egyaránt ugyanazt a változót fejezi ki: az adott személy társadalmi státusát. A két

³⁰ Kőrösi 1883: 10, 12.

³¹ Kőrösi 1883: 11.

³² Kőrösi–Thirring 1894–1898: III. kötet, 4.

³³ Kőrösi 1871: 246–247. 55. táblázat.

³⁴ Kőrösi 1871: 247, 249. 56. táblázat.

³⁵ Horváth J. András is karakterisztikus csoportként írta le a józsefvárosi őstermelőket (Horváth 1998).

változó használata együtt közelíti meg legjobban a társadalmi státus fogalmát, hiszen a foglalkozási kategóriák többsége nem fejezi ki az adott személy pontos jövedelmi, avagy presztízshelyzetét, és ugyanez mondható el a lakóövezeti besorolásról, hiszen tökéletes szegregáció még ekkor sem jellemezte a választókerületet.

Noha Ferencváros és Kőbánya a főváros két legszegényebb kerületeként volt ismert, azért magasabb társadalmi státusú polgárok itt is éltek. A Ferencváros esetében ráadásul egyértelmű a lakóhely és a társadalmi státus összefüggése: a városközponttól távolodva egyre alacsonyabb státusú területeket találunk, jól megfigyelhetők az övezetek.³⁶ A klasszikus városökológiai modellek egy egész nagyvárosra történő általános alkalmazhatósága ugyan az empirikus kutatások fényében rendre megkérdőjeleződött, de bizonyos városoknál, egyes körzetekben mégis megfigyelhető a társadalmi státus szerinti elkülönülés városökológiai logikája. Budapest esetében az övezetes, illetve szektoriális hatás, tehát a városközponttól távolodva más-más jellegű, ezért eltérő társadalmi státusú népességnek otthont adó területek világos elkülönülése jól megfigyelhető a Duna bal partján fekvő belső (V–IX.) kerületeknél.³⁷ Csanádi Gábor és Ladányi János, amikor a klasszikus városökológiai modellek tartathatatlanságát Budapest példáján mutatták be, elismerték, hogy ezeken a területeken felismerhető az övezethatás, csak éppen a tudatosan övezetképző várostervezés hatását látták jelentősebbnek, mint a spontán folyamatokét.³⁸ A várostervezés eredményei az 1870-es évektől jelentkeztek, addig viszont spontán módon övezetes, illetve inkább szektoriális (azaz egy főútvonal mentén kifelé hatoló) fejlődés jellemezte a belső pesti városrészeket.³⁹ A Ferencvárosban eleinte a szektoriális terjeszkedés a Soroksári utcára (ma Ráday utca), mint a városból kivezető főútvonalra fűződött fel, az 1870-es években ez a funkció már a kerület határát képező Üllői útra volt jellemző.⁴⁰ A városrész átmeneti övezet jellegét az 1870-es években már a városvezetés is erősítette, amikor ipari-logisztikai tevékenységek ferencvárosi megtelepedését ösztönözte.

Budapest esetében a szegregációs folyamatok ellen alkalmazható további érv a körfolyosós, a magasabb lakbérű és nagyobb, a középosztálynak lakhelyet nyújtó utcai és a kisebb, kispolgári és munkás egzisztenciákat befogadó udvari lakásokat

³⁶ Ennél heterogénebb kerület csak a Józsefváros volt, ahol a Nemzeti Múzeum környéki mágánegyedtől a Külső-Józsefváros szegénynegyedeiig a főváros teljes társadalmi spektruma, viszonylag éles területi elkülönülésben, leképeződött.

³⁷ Budán és az 1950-ben a fővárosához csatolt agglomerációs településeken a terepviszonyok, illetve a sokféle egyedi sajátosságot felmutató településfejlődés miatt ezek a modellek végképp nem használhatóak (Csanádi–Ladányi 1992: 27).

³⁸ Csanádi–Ladányi 1992: 37. Azt Csanádi és Ladányi is elismeri, hogy Budapest esetében a nagyvárosok többségéhez képest jobban érvényesül a városközponttól való távolság – a spontán övezetek kialakulásának irányába ható – jelentősége (uo. 152).

³⁹ Csanádi–Ladányi 1992: 36.

⁴⁰ Ezt mutatja, hogy az Üllői úton a telekhatárok nagymértékű osztódására került sor: a legmagasabb telekkönyvi számok a helyrajzszám-rendszer bevezetése előtt mind az Üllői útra estek. A főútvonalak mentén pedig ebben az időben inkább a magasabb státusú népesség koncentráldott.

magukba foglaló bérházak magas fokú heterogenitása. Az 1870-es évek VI–IX. kerületét azonban még nem a bérházak, hanem inkább a földszintes lakóházak jellemezték, így kevésbé volt gyakori eltérő státusú lakók egy házban belüli együttélése. Ezen megfontolások alapján megítélésem szerint kísérletet lehet tenni a ferencvárosi választók lakóhely szerinti elkülönülésének beemelése a vizsgálat szempontjai közé.⁴¹ Ehhez, kísérleti jelleggel az 1878-as ferencvárosi választók lakókörzet szerinti csoportosítását készítettem el. Azért csak kísérleti jelleggel, mert a társadalmi státusnak a lakóhely alapján történő jellemzése felveti azt a problémát, hogy nem esünk-e esetleg az ökológiai tévkövetkeztetés csapdájába. Eszerint egy adott lakókörnyezetben leadott szavazatok nem feltétlenül az adott körzet teljes népességének, hanem csak a szavazóknak a társadalmi státusát reprezentálják, például egy alacsony státusú lakókörzetben élő szavazók nem feltétlenül alacsony társadalmi státusú egyének.⁴² Csalóka lehet az is, ha a választók foglalkozási megoszlásából következtetünk egy-egy lakókörzet foglalkozási szerkezetére. Azért választottam a Ferencvárost, mert a kis területű, viszonylag homogén Belváros és a Terézváros, ahol a Sugár út és Nagykörút kiépítése éppen a vizsgált időszakban kuszálta össze az addigi spontán övezetképződés „eredményeit”, nem látszott alkalmasnak a lakóhely és a társadalmi státus összefüggésének a vizsgálatára.

A ferencvárosi lakókörzetek kialakításához az 1890-es népszámlálás számlálókörzetei alapján osztottam fel a kerületet, mert a népszámlálás során ezeket az egységeket vették az összehasonlítás alapjául.⁴³ Az 1890-es népszámlálás után került sor először ilyen mélységben az adatok közzétételére, az 1870-es és 1880-as évtizedfordulón lebonyolított népszámlálások során még nem, a tizenkét év távlat ellenére talán ez a körzetbeosztás alkalmazható az 1878-as viszonyokra is.⁴⁴

⁴¹ Még az évtizedekkel későbbi 1890-es népszámlálási körzetek eredményeit feldolgozó, különféle változók (laksűrűség, cselédszám, ágyrajárók száma, túl népes lakások, magyar nyelvismeret, analfabéták száma) területi eltéréseit ábrázoló kartogramok is világosan mutatják a Ferencvárosban tapasztalható lakóhelyi szegregációt (Kőrösi–Thirring 1894–1898). A heterogén Ferencvárost ellenpontozva Kőbányán viszont ekkor még nem figyelhető meg az eltérő társadalmi státusú lakosok lakóhely szerinti szegregációja.

⁴² Az ökológiai tévkövetkeztetés fogalmáról lásd Bertalan (összeáll.) 1980; Babbie 1998: 118–119.

⁴³ Ezt az eljárást követte Horváth J. András a Józsefvárosban (Horváth 1998: 489–490).

⁴⁴ Kőrösi–Thirring 1894–1898. A népszámlálási körzetek határait a kötetekben mellékelt térképek tartalmazzák. A népszámlálási körzetek ferencvárosi határai (mai utcanevekkel) a következők: 1-es körzet: Duna – Várház körút – Lónyay utca – Soroksári út – Haller utca – Mester utca – Vágóhid utca – Soroksári út – kb. a mai Könyves Kálmán körút. 2-es körzet: Várház körút – Üllői út – Kinizsi utca – Lónyay utca. 3-as körzet: Kinizsi utca – Üllői út – Ferenc körút – Lónyay utca. 4-es körzet: Ferenc körút – Tompa utca – Bokréta utca – Ipar utca – Soroksári út. 5-ös körzet: Ferenc körút – Üllői út – Liliom utca – Tompa utca. 6-os körzet: Liliom utca – Üllői út – Thaly Kálmán utca – Balázs Béla utca – Tompa utca. 7-es körzet: Thaly Kálmán utca – Üllői út – Márton utca – Balázs Béla utca. 8-as körzet: Márton utca – Üllői út – Haller utca. 9-es körzet: Ipar utca – Bokréta utca – Balázs Béla utca – Márton utca – Haller utca – Soroksári út. A Haller utca – Mester utca – Vágóhid utca – Soroksári út – Könyves Kálmán körút vonalon kívül eső területek (a térké-

Az újonnan egyesített fővárosban éppen ekkor fogalmazódott meg a kaotikus utcanev-, házszám- és telekkönyvi viszonyok rendezésének igénye. 1878–1879-ben került sor az addig toldozott-foltozott telekkönyvi rendszer felváltására és új, az egész városban folyamatos számozást követő, egységesített helyrajzi számok kiosztására. Ezzel párhuzamosan zajlott az utcanevek – az ismétlődéseket elkerülendő – felülvizsgálata, valamint az addigi, nem éppen szisztematikus házszám kiosztás felváltása az áttekinthető, az utcákat páros és páratlan oldalra osztó új rendszerrel.⁴⁵ Az 1878-as választói névjegyzékekben még a korábbi telekkönyvi számozással, a rendezést megelőző utcanevekkel és házszámbeosztással találkozhatunk, a későbbiekben már az újjal.⁴⁶ A helyrajzi számok azonosításában Budapest topográfiai mutatójának a harmadik, a Ferencvárost tárgyaló kötete segített,⁴⁷ míg a korabeli házszámokat a Holló Szilvia Andrea által kiadott térképeken azonosítottam.⁴⁸

A 63. táblázatból látható, hogy a választójogosultak jogcím szerinti megoszlása a lakóközterek között nem volt egyenletes. A magasabb státusú belső-ferencvárosi körzetektől távolodva az értelmiségi jogcímmel rendelkezők arányának drasztikus mértékű csökkenése mutatja, hogy a középosztály inkább csak a mai Nagykörút vonaláig lakta a városrészt. A jogcímek közül az értelmiségi közelít leginkább ugyanis a középosztály fogalmához, mivel mind a háztulajdonosok, mint a jövedelmi alapon választók zöme – azaz az iparos-kereskedő, illetve őstermelő csoportok – inkább csak a középosztályba törekvő csoportok közé számítható. Ugyan az értelmiségi alapon választók jó része sem számítható a középosztályba, de erősebb jelenlétük egy-egy

peken o-val jelölve) külterületként nem tartoztak egyik körzetbe sem, pedig itt is élt – akár választójogú – népesség, például a Közvágóhid épületeiben. E beosztáson annyit módosítottam, hogy a Közvágóhidat a hozzá legközelebb fekvő 1-es körzethez csatoltam, az alacsony esetszámú 8-as körzetet pedig felosztottam a 7-es és a 9-es körzet között a mai Balázs Béla utca vonala mentén. Itt a telkek jó része 1878-ban még olyan hosszú volt, hogy gyakran két körzetet is érintettek, ezért is célszerű volt ezeket a telkeket egy körzetbe csoportosítani. Az eredetileg 9-es számot viselő körzet lett így a 8-as. (Lásd Függelék 13. kép.) A IX. választókerületnek csak a Ferencvárosra kiterjedő részét bontottam lakóközterekre, Kőbányát, illetve a Józsefvárosi külterületeket egyetlen körzetként vettem figyelembe, mivel itt a népszámlálási felosztást nem vehettem alapul. Kőbánya ekkor sokkal gyorsabban fejlődött, mint a Ferencváros, ebben az esetben még az 1878 és 1890 között eltelt tizenkét év is sokat számított. Új utcák jelentek meg, a népesség mozgása jelentősebb volt. Kőbányát továbbá nehéz övezetekre tagolni abban a korszakban, településrészei sokkal homogénebbek, mint a Ferencvárosban. Praktikus megfontolások is szerepet játszottak abban, hogy Kőbánya választóit nem tagoltam lakóhely szerint tovább. Egyrészt az alacsony esetszám miatt, másrészt a lakcímek lokalizálásának nehézségei okán: Kőbányán ekkor ugyanis még alig voltak utcanevek, a helyrajzi számok (amelyek közül a kőbányaiakról nem készült mutatókönyv), illetve a sommás lakcímmegjelölések pedig (például: államépület, gyártelep, indóház – amelyekből akár több is állt itt) nem, vagy csak nehezen azonosíthatóak.

⁴⁵ [Bácskai–]Hidvégi 2000: 6.

⁴⁶ Az 1880–1881-es lakcímtárral összevetve látható, hogy a választói névjegyzékekben nemcsak az utcanev, hanem a házszám is a régi (Budapesti cím- és lakjegyzék 1880–81).

⁴⁷ [Bácskai–]Hidvégi 2000.

⁴⁸ Holló 1994: 53–54, illetve 69–70.

lakóközter középosztályi jellegét erősíthette. Az 1-es körzetben tapasztalható kiugróan magas, majd kétharmados értelmiségi választói arány (a választókerület értelmiségi jogcímű választóinak 32,27%-a ebben a körzetben lakott) azonban nemcsak a Belváros közelségével magyarázható. Ez egy speciális körzet volt, a Duna mentén hosszan elnyúlva, ama tisztviselők lakóhelyeül is szolgált, akiknek az ebben a körzetben található Fővámház, illetve a Közvágóhid biztosította a munka- és lakóhelyet. A mai Nagykörút kivül eső 5-ös körzetben, azaz az Üllői laktanya környékén a viszonylag magas, 21,13%-os értelmiségi jelenlét a laktanya, illetve a magasabb presztízsű Üllői út közelsége révén értelmezhető. Kőbányán újra magasabb, 21,52%-os értelmiségi jelenlét tapasztalható, ez az itt megtelepedett gyárak tisztikara, az idetartozó államvasúti indóház (a mai Józsefvárosi pályaudvar) és általában a vasúti tisztviselők kőbányai koncentrációjával magyarázható.

63. táblázat. A választójogosultak jogcím szerinti megoszlása a IX. választókerületben, 1878

Lakóhely kód (sorszám)	Földbirtok	Házbirtok	Jövedelem	Értelmiség	Elemszám (n)
1	0,00%	12,68%	20,66%	66,66%	213
2	0,00%	7,56%	42,02%	50,42%	238
3	0,00%	25,0%	38,89%	36,11%	180
4	0,00%	45,77%	40,85%	13,38%	142
5	0,00%	43,66%	35,21%	21,13%	71
6	0,00%	45,57%	46,84%	7,59%	158
7	0,00%	47,62%	48,57%	3,81%	105
8	0,00%	53,13%	42,71%	4,17%	96
Kőbánya	4,64%	35,87%	37,97%	21,52%	237
Hajó	0,00%	0,00%	0,00%	100,00%	8
Összesen (%)	0,76%	30,66%	38,19%	30,39%	100%
Összesen (n)	11	444	553	440	1448

A választópolgárok foglalkozási kategóriák szerinti megoszlását is tanulságos összevetni a lakóközterrel. Az áttekinthetőség kedvéért a foglalkozási kategóriák lakóhely szerinti eloszlását bemutató 64. táblázatban összevettem a három belső-, a két középső-, valamint a három külső-ferencvárosi lakóközteret:

64. táblázat. A választók foglalkozási kategóriák szerinti eloszlása a IX. választókerületben, 1878

Foglalkozási kategória (sorszázalék)	Belső- Ferencváros	Középső-	Külső-	Kőbánya	Hajó	Elemzés (n)
magas státusú hivatalnok	93,30%	2,20%	2,20%	2,20%	0,00%	45
középső státusú hivatalnok	80,20%	5,20%	1,70%	12,90%	0,00%	116
alacsony státusú hivatalnok	71,30%	7,90%	7,40%	13,40%	0,00%	216
magántisztviselő	38,50%	17,90%	0,00%	23,10%	20,50%	39
diplomás értelmiségi	77,00%	6,80%	5,40%	10,80%	0,00%	74
középfokú értelmiségi	64,70%	23,50%	5,90%	5,90%	0,00%	17
magas státusú iparos	52,90%	12,90%	24,30%	10,00%	0,00%	70
alacsony státusú iparos	41,10%	24,40%	25,60%	8,90%	0,00%	168
magas státusú kereskedő	42,20%	6,70%	11,10%	40,00%	0,00%	45
alacsony státusú kereskedő	41,90%	17,10%	26,70%	14,30%	0,00%	105
őstermelő	5,00%	12,70%	63,00%	19,30%	0,00%	181
fuvaros	7,30%	30,90%	49,10%	12,70%	0,00%	55
vendéglátós	27,90%	15,10%	31,40%	25,60%	0,00%	86
háztulajdonos	23,30%	20,30%	31,70%	24,70%	0,00%	227
Összesen (%)	631	210	357	238	8	1444
Összesen (n)	43,70%	14,50%	24,70%	16,50%	0,60%	100%

Az iparosok és a kereskedők körében is megfigyelhetők a területi elhelyezkedés eltérései a magasabb és az alacsonyabb presztízsű szakmák között, bár nem olyan nagy eltérésekkel, mint az értelmiségi jellegű foglalkozások esetében. Az alacsony presztízsű iparosok és kereskedők így szinte már a teljes választójogú népesség eloszlásának megfelelően találhatók meg az egyes körzetekben. A magas presztízsű kereskedőknél feltűnő továbbá a kőbányaiak 40% feletti aránya, ez az általában magas jövedelmű sertés-kereskedők kőbányai koncentrációjának köszönhető.

A vendéglősök, a fuvarosok-bérmunkások és főleg az őstermelők jelenléte viszont már egyértelműen a külsőbb területekre jellemző. Ők alkották a választásra jogosultak legalacsonyabb státusú csoportjait, de a visszaszorulóban lévő nagyvárosi

mezőgazdaság képviselői, az őstermelők (főleg majorosok) foglalkozásuk miatt sem települhettek a belső, városiasabb területekre. A kevésbé homogén utolsó kategória, a háztulajdonosok külső területeken való koncentrációja mutatja, hogy többségük foglalkozása azért nem volt azonosítható, mert alacsony státusú (nagyreszt feltételezhetőleg majoros) lehetett. Más részük viszont éppen, hogy kiemelkedő jövedelmi viszonyok között élhetett, és mint járadékos, illetve „magánzó”, nem volt rá jellemző semmilyen foglalkozás.

1878-ban az első fordulóban a szavazók, illetve a távolmaradók megoszlását lakókörzet szerinti bontásban a 65. táblázat tartalmazza, amelyből kiolvasható, hogy a legmagasabb részvételi arány (azaz arányaiban a legkevesebb távolmaradó) a 3-as körzetben volt, csak ezután következnek a külső-ferencvárosi lakókörzetek, azok közül is a választás színhelyül szolgáló Köztelek épületéhez legközelebb fekvő 4-es és 6-os körzet.

65. táblázat. Az 1878-as 1. forduló választóinak lakóhely szerinti megoszlása a IX. választókerületben

Lakóhely kód (sorszázalék)	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	Wodianer Béla	Nem szavazott	Összesen (n)
1	18,30%	8,90%	16,00%	56,80%	213
2	23,50%	10,90%	14,30%	51,30%	238
3	27,20%	27,80%	14,40%	30,60%	180
4	8,50%	44,40%	6,30%	40,80%	142
5	18,30%	21,10%	7,00%	53,50%	71
6	6,30%	36,70%	15,20%	41,80%	158
7	6,70%	41,90%	5,70%	45,70%	105
8	5,20%	41,70%	6,30%	46,90%	96
Kőbánya	28,60%	7,10%	16,40%	47,90%	238
Hajó	0,00%	0,00%	0,00%	100,00%	8
Összesen (n)	259	332	183	675	1449
Összesen (%)	17,90%	22,90%	12,60%	46,60%	100%

A második forduló esetében már más képet kapunk (66. táblázat). Ekkor a legmagasabb részvételi arányok már a külső lakókörzetekben figyelhetők meg, sorrendben a 7-es, a 6-os, a 8-as és a 4-es körzetben, csak ezután következik a 3-as körzet. Érdekes megfigyelni, hogy a két esélyes jelölt, Steiger Gyula és Thaly Kálmán között a legkiéggyenlítettebb verseny mindkét fordulóban az inkább magas státusú 3-as lakókörzetben volt. Elképzelhetőnek tartom, hogy a két fordulóban a lakókörzetenként mért részvétel

eltérései a szavazók mozgósításának technikái miatt álltak elő: lehet, hogy az első fordulóban Thaly Kálmán kortesei csak a szavazás ideje alatt mozgósították pártjuk szavazóinak egy részét, és ezért a választás színhelyeül szolgáló Köztelek épületéhez legközelebb lakó híveiket, azaz a 3-as, kisebb mértékben – az első fordulóban a leginkább Thalyt támogató – 4-es körzet szavazóit mozgósították.⁴⁹ A második fordulóra a stabilan Thaly-párti külső-ferencvárosi körzetek szavazóit már felkészültebben, előre mobilizálhatták, innen adódhat, hogy ezekben a Thaly-többségű körzetekben lett a legmagasabb a részvételi arány.⁵⁰ Mindez a szavazók és a nem szavazók megoszlásának az egyes választók attitűdjeitől kevésbé függő aspektusaira hívja fel a figyelmet.

66. táblázat. Az 1878-as 2. forduló választóinak lakóhely szerinti megoszlása a IX. választókerületben

Lakóhely kód (sorszám)	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	Nem szavazott	Összesen (n)
1	37,60%	14,60%	47,90%	213
2	31,10%	17,20%	51,70%	238
3	32,20%	27,20%	40,60%	180
4	9,90%	50,70%	39,40%	142
5	22,50%	32,40%	45,10%	71
6	13,30%	52,50%	34,20%	158
7	7,60%	64,80%	27,60%	105
8	7,30%	57,30%	35,40%	96
Kőbánya	29,40%	24,40%	46,20%	238
Hajó	0,00%	0,00%	100,00%	8
Összesen (n)	348	480	621	1449
Összesen (%)	24,00%	33,10%	42,90%	100%

A jövedelmi viszonyokat részben szintén tükröző lakóövezet szerinti besorolás alapján a részvétel és a társadalmi státus közötti összefüggés már nem akkora mértékű. Alapvetően az alacsonyabb státusú területeken volt magasabb a részvételi arány, de

⁴⁹ A szintén közeli 1-es és 2-es körzetben volt Thaly Kálmán legkevesebb választója a Ferencvárosban, pedig ezek voltak a legtöbb választót adó lakókerületek.

⁵⁰ A szavazási listákból ez nem bizonyítható. A leadott szavazatok sorrendje nem a szavazás helyszínére érkezés, legfeljebb a küldöttség előtti megjelenés sorrendjét mutatja.

nem feltétlenül. Kőbányán az alacsonyabb részvételt a feltehetőleg másutt is összeírtak nagyobb száma, valamint az inkább a Ferencvárosra koncentrálódó kampány magyarázhatja.

Ha csak a leadott szavazatokat nézzük, Steiger Gyula három lakókerületben ért el az első fordulóban többséget: a legmagasabb státusú 1-es (42,40%) és 2-es (48,30%) körzetben, valamint Kőbányán (54,80%). A 3-as körzetben csak egy, az 5-ösben pedig csak két szavazattal kapott kevesebbet, mint függetlenségi ellenfele. A legrosszabbul a 8-as körzetben szerepelt, ahol csupán öten voksoltak rá, így még 10%-ot sem kapott.

A Wodianer Bélára adott szavazatok feltűnően együtt mozognak Steiger Gyula eredményeivel. A legtöbb szavazatot az 1-es körzetben (37%), Kőbányán (31,50%) és a 2-es körzetben (29,30%) érte el. Legrosszabbul ő is a külső-ferencvárosi körzetekben szerepelt, kivéve a 6-os körzetet, ahol meglepő módon 24 szavazattal 26,10%-os eredményt ért el. Itt második lett, akárcsak az 1-es, 2-es körzetben és Kőbányán, ahol Thaly Kálmánt sikerült megelőznie, valamint a 8-as körzetben, ahol egy szavazattal kapott többet, mint Steiger Gyula.

Thaly Kálmán hat körzetben lett az első, a középső- és a külső-ferencvárosi lakókerületekben; sőt a 4-es, 6-os, 7-es és 8-as körzetekben abszolút többséget szerzett (az utóbbiban 78,40%-ot), míg az 1-es és a 2-es körzetben, valamint Kőbányán csak a harmadik lett (67. táblázat).

67. táblázat. Az 1878-as 1. forduló szavazóinak lakóhely szerinti megoszlása a IX. választókerületben

Lakóhely kód (sorszám)	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	Wodianer Béla	Összesen (n)
1	42,40%	20,70%	37,00%	92
2	48,30%	22,40%	29,30%	116
3	39,20%	40,00%	20,80%	125
4	14,30%	75,00%	10,70%	84
5	39,40%	45,50%	15,20%	33
6	10,90%	63,00%	26,10%	92
7	12,30%	77,20%	10,50%	57
8	9,80%	78,40%	11,80%	51
Kőbánya	54,80%	13,70%	31,50%	124
Összesen (n)	259	332	183	774
Összesen (%)	33,50%	42,90%	23,60%	100%

A 68. táblázat szerint a második fordulóban a versenyben maradt jelöltek hozták azokat a körzeteket, ahol az első fordulóban győztek, kivéve a 3-as körzetet, ahol ekkor Steiger Gyula 54,20%-ot ért el. Egyedül itt fordult elő, hogy valaki kevesebb voksot kapott, mint az első fordulóban: Thaly Kálmán csak 49 szavazatot kapott az előzőleg begyűjtött 50 helyett.

68. táblázat. Az 1878-as 2. forduló szavazóinak lakóhely szerinti megoszlása a IX. választókerületben

Lakóhely kód (sorszámalék)	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	Összesen (n)
1	72,10%	27,90%	111
2	64,30%	35,70%	115
3	54,20%	45,80%	107
4	16,30%	83,70%	86
5	41,00%	59,00%	39
6	20,20%	79,80%	104
7	10,50%	89,50%	76
8	11,30%	88,70%	62
Kőbánya	54,70%	45,30%	128
Összesen (n)	348	480	828
Összesen (%)	42,00%	58,00%	100%

Feltűnő, hogy a függetlenségi jelölt mindhárom választási évben viszonylag kevés szavazatot kapott Kőbányán (69–72. táblázat). Talán ebben a kerületben kisebb figyelmet fordított a kampányra, és nem tudta úgy megszólítani még a nem értelmiségi jellegű szakmák képviselőit sem: erre utalhat az elvesztett 1881-es választás utáni, már idézett neheztelése is, amikor a kőbányai sertéskereskedőket és sváb majorosokat bírálta megvesztegethetőségükért – pedig e szakmák képviselőit a Ferencvárosban nagyon is meg tudta győzni. Látható, hogy Thaly megkülönböztette a ferencvárosi és a kőbányai választókat: soraiból kitűnik, hogy összefüggést tételezett fel a kőbányai választók gyökértelensége és kevésbé markáns politikai elkötelezettsége között. Az azonban a 69. és a 70. táblázatból kiderül, hogy 1878-ban is csak választókerülete ferencvárosi részében tudott győzni, és ebben a városrészben 1881-ben is ő lett a győztes. Tompa Antal azonban, noha az őt támogató sajtóban megjelentek olyan

hangok, mintha nőne a támogatottsága Kőbányán, a 72. táblázat szerint sokkal rosszabbul szerepelt, mint Thaly a korábbi választásokon.⁵¹

69. táblázat. Az 1878-as 1. forduló eredményei városrészek szerint a IX. választókerületben

Városrész	Steiger Gyula	Wodianer Béla	Thaly Kálmán
Ferencváros	191	144	315
Kőbánya	68	39	17
Összesen (n = 774)	259	332	183

70. táblázat. Az 1878-as 2. forduló eredményei városrészek szerint a IX. választókerületben

Városrész	Steiger Gyula	Thaly Kálmán
Ferencváros	278	422
Kőbánya	70	58
Összesen (n = 828)	348	480

71. táblázat. Az 1881-es választás eredményei városrészek szerint a IX. választókerületben

Városrész	Kemény Gábor	Thaly Kálmán
Ferencváros	463	481
Kőbánya	109	63
Összesen (n = 1116)	572	544

72. táblázat. Az 1884-es választás eredményei városrészek szerint a IX. választókerületben

Városrész	Kemény Gábor	Tompa Antal
Ferencváros	786	469
Kőbánya	188	39
Összesen (n = 1482)	974	508

⁵¹ Egyetértés 1884. június 14. 2.

16. A választók életkora

Az 1884-es választói névjegyzékekben immár megadták a választók életkorát is, de feltehetően ez a rovat sem lett a legmegbízhatóbban kitöltve. A fennmaradt IV. és IX. választókerületi névjegyzékekben például szembetűnő, hogy a kétszer is összeírt Marczali Henriket az egyik bejegyzés 27, a másik 30 évesként tüntette fel. Ha a névjegyzék összeállításának időpontját, azaz az 1883-as esztendőt vesszük alapul, akkor esetében a 27 éves életkor a helyes.⁵² A névjegyzékben megadott adatok alapján ekkor a legfiatalabb választópolgár a IV. választókerületben – a betöltött 20. életévet előíró választójogi szabályozás ellenére – 18, a IX.-ben 20 éves, a legidősebb 87, illetve 84 esztendő volt, a választópolgárok átlagéletkora pedig 43,36, illetve 43,41 év volt.

A Belvárosban az átlagéletkor Zichy Jenő szavazói esetében 42,74 év, Királyi Pál szavazóinál 45,06 év, míg a Degré Alajosra voksolóknál 39,2 év volt. A nem szavazók valamivel idősebbek voltak 46,04 éves átlagéletkorukkal. A már két ciklus óta képviselő Királyi Pál szavazótábora tehát inkább az idősebb, míg Degré Alajos szavazói inkább a fiatalabb korosztályokból kerültek ki. 1449 szavazó esetében adták meg az életkori adatot, őket három korcsoportba osztottam, „fiatalokra”, azaz 35 év alattiakra, „középkorúakra”, azaz 35–59 évesekre, illetve „idősekre”, azaz 60 évesekre és ennél idősebbekre. A három korcsoportban a szavazási arányok a 73–75. táblázat szerint alakultak.

73. táblázat. Az 1884-es választás eredményei a 35 év alattiak körében a IV. választókerületben

35 év alatti szavazók, 1884	Szavazók (n)	Szavazók (%)
Zichy Jenő	268	67,00%
Királyi Pál	116	29,00%
Degré Alajos	16	4,00%
Összesen	400	100%

⁵² Hasonlóképpen, a szintén kétszer felvett Hauszmann Alajos és Steindl Imre építészektől eltérő életkorral szerepeltek a IV. kerületi névjegyzékben, a kettőből az egyik az 1883-as tényleges életkoruk volt.

74. táblázat. Az 1884-es választás eredményei a 35–59 éves szavazók körében a IV. választókerületben

35–59 éves szavazók, 1884	Szavazók (n)	Szavazók (%)
Zichy Jenő	586	67,20%
Királyi Pál	260	29,82%
Degré Alajos	26	2,98%
Összesen	872	100%

75. táblázat. Az 1884-es választás eredményei az 59 év feletti szavazók körében a IV. választókerületben

59 év feletti szavazók, 1884	Szavazók (n)	Szavazók (%)
Zichy Jenő	95	53,67%
Királyi Pál	80	45,20%
Degré Alajos	2	1,13%
Összesen	177	100%

Összefüggésben azzal, hogy Királyi Pál szavazói valamivel idősebbek voltak, az 59 év felettiek korcsoportjában érte el legjobb eredményét a városrész korábbi képviselője, itt szinte meg is közelítette az amúgy az összes szavazó átlagéletkorához hasonló korösszetételű Zichy-féle szavazóbázis eredményét. Degré Alajos szavazóinak fiatalabb összetételéből a rá szavazók alacsony esetszáma miatt messzemenő következtetéseket itt most nem vonnék le.

A IX. választókerületben a két képviselőjelöltre szavazók átlagos életkora szinte hajszálra megegyezett (a Kemény Gáborra szavazóknál ez 42,5 év, Tompa Antal választóinál 42,38 év volt), a nem szavazók itt is valamivel idősebbek voltak 45,52 éves átlagéletkorukkal. A távolmaradók esetében mindkét kerületben megfigyelhető magasabb adat talán az idősebb, betegbb emberek nagyobb mértékű hiányzásával magyarázható, de az is lehetséges, hogy a névjegyzékben elhunytak is szerepeltek, az 1884-es névjegyzékben egy esetben az összeállítók is megjegyezték, hogy a választók közé felvett személy már nincs az élők sorában.⁵³

Az 1884-es IX. választókerületi szavazás kapcsán azt a kérdést is meg lehet vizsgálni, hogy vajon azért tört-e előre az idők során 1878-hoz képest a kormánypárt, mert a fiatalabbak inkább rájuk voksoltak. Ezért az 1884-es szavazókat (1476

⁵³ A nemzedékek választói magatartása közti eltéréseket, a jövedelem, a státusz és a karrier életút során bekövetkezett változásait, és ezeknek az életkorral mutatkozó korrelációját, továbbá a szülők és gyermekek választói magatartása közti kölcsönhatásokat elemezte: Lipset 1995: 313–319.

szavazónál adták meg az életkori adatot) itt is három korcsoportba osztottam, „fiatalokra”, „középkorúakra”, illetve „idősekre”. A három korcsoportban a szavazási arányok a 76–78. táblázat szerint alakultak.

76. táblázat. Az 1884-es választás eredményei a 35 év alattiak körében a IX. választókerületben

35 év alatti szavazók, 1884	Szavazók (n)	Szavazók (%)
Kemény Gábor	283	69,88%
Tompa Antal	122	30,12%
Összesen	405	100%

77. táblázat. Az 1884-es választás eredményei a 35–59 éves szavazók körében a IX. választókerületben

35–59 éves szavazók, 1884	Szavazók (n)	Szavazók (%)
Kemény Gábor	592	63,05%
Tompa Antal	347	36,95%
Összesen	939	100%

78. táblázat. Az 1884-es választás eredményei az 59 év feletti szavazók körében a IX. választókerületben

59 év feletti szavazók, 1884	Szavazók (n)	Szavazók (%)
Kemény Gábor	94	71,21%
Tompa Antal	38	28,79%
Összesen	132	100%

Mint a táblázatok mutatják, a fiatalabbak körében inkább előretörő kormánypárt teóriáját nem támasztják alá az adatok: a fiataloknál még az idősek is nagyobb mértékben szavaztak Kemény Gáborra, a legkevésbé pedig a középkorúak voltak kormánypártiak. Nagyfokú eltérés azonban nem figyelhető meg az egyes korcsoportok választói magatartása között, ezt mutatta ki a szavazócsoporthoz átlagos életkora is, így nem beszélhetünk arról, hogy a generációs különbségek hatást gyakoroltak volna a szavazási preferenciákra. Talán egyedül Királyi Pál táborának előregedése járulhatott hozzá a jelölt két győzelme után bekövetkező vereségéhez.

Európában jellemzően a magyarországi 20 évnél magasabban húzták meg a választójogosultság korhatárát, a 24 év alattiak választójogosultsága viszont hazánkban is jórészt csak illuzórikus volt. Ennek oka az volt, hogy a 24 év alattiak jó része a katonai szolgálat, illetve atyai-gyámi felügyelet alá tartozás, az önálló

adófizetés hiánya vagy tanulmányok folytatása miatt még nem szavazhatott.⁵⁴ Az, hogy ezen okok miatt milyen arányban maradtak ki a legfiatalabbak a választói névjegyzékekből, a forrásból magából nem tudható meg. Az azonban kiderült, hogy 1884-ben 22, illetve 17 fő 24 évesnél fiatalabb választó szerepelt a fővárosi IV., illetve IX. választókerületi névjegyzékben, közülük pedig mindkét kerületben 13 fő szavazott, esetükben így a részvétel 59,09%-os, illetve 76,47%-os volt, magasabb tehát, mint a teljes választónépességben: a legfiatalabbak esetleges politikai passzivitásáról tehát nem beszélhetünk.

17. A hivatalnokok kormánypártisága

További érdekes vizsgálandó kérdéskör a tisztviselői szavazatok kormánypárti túlsúlya. Az állami hivatalnokok a mindenkor kormánypárt legmegbízhatóbb bázisa, állította mind a kortárs közvélekedés, mind az utólagos történelmi elemzés. Ráadásul a *Pesti Napló* úgy vélekedett, hogy az 1878-as választás volt az első, amelyen a „kormány összeírta minden kerületben az állami és városi hivatalnokokat, sőt a tanárokat és tanítókat is, hogy szavazataikat felügyelet alá vegye és ellenőrzés alatt tartsa”.⁵⁵

A korabeli ellenzéki sajtó ettől fogva a hivatalnokok szervezett szavaztatásától volt hangos, de arra is akadt példa, hogy azzal vádolták meg a kormánypártot, hogy kimondottan kortesként vetette be a hivatalnokokat – például Kemény Gábor 1881-es nagyszabású, lóvasúti különjáratral is megerősített kőbányai kortesvacsoráján:

„Ugy volt tervezve, hogy a korteseket (állami hivatalnokok, pénzügyigazgatósági, kincstári, lottó-tisztviselők) ötven fiakkal szállítják ki a főváros kebeléből. [...] Az innen kivitt tisztviselőket a földművelők közé ültették, hogy buzdítsák őket, mit ezek a kapott utasítás szerint pontosan meg is tettek, buzgón koczingatva azokkal, kikkel máskor, midőn hivatalos helyiségekben megjelennek, csak úgy félvállról szoktak beszélni.”⁵⁶

Egy másik, kevésbé konkretizálható tudósítás pedig a hivatalnokok ellenzéki jelöltek érdekében kifejtett korteskedésének korlátait vázolja fel:

„Egy fővárosi kerületben a függetlenségi-párt szervezkedett s egy ismert volt képviselőt kértek fel, vállalni a képviselőjelöltséget. A két főkortest két pénzügyminiszteri hivatalnok volt. Egy napon reggel a pénzügyér magához rendeli az alárendelt hivatalnokokat s kimondja,

⁵⁴ Szabó-Pap (szerk.) 1986: 96; Zsoldos 2008: 23; Varga 2010: 17.

⁵⁵ *Pesti Napló* 1878. május 29. Esti kiadás 1.

⁵⁶ *Egyetértés* 1881. június 13. 2.

hogy át tette őket egy más vidéki városba s hogy 24 óra alatt el kell utazniok állásaik elfoglalására. Az egyiknek minden vagyona a fizetés, melyet az államtól huz, ez sóhajtvá engedelmessékedik, a másinak magánvagyonára lévén, azt mondja, hogy süsse meg a pénzügyminiszter ur a maga hivatalát, ő bizony nem megy el s rögtön le is mondott hivataláról, mivel mint kijelentette, oly kormány alatt mint a jelenlegi, becsületes embernek nem lehet szolgálni.⁵⁷

Egy, a Kemény Gábor-féle kormánypárti végrehajtó bizottság által szignált 1881-es körirat a hivatalnoki réteget viszont éppen azzal vádolta meg, hogy „az időnkint felmerülő politikai mozgalmakkal szemben mindenkor a legnagyobb közönnyel viselkedik”, e közöny leküzdésének ellenszere pedig csakis a hivatalban lévő miniszterre leadott szavazat, mivel az ellenpárt „mindent elkövet, hogy a tisztviselők törvényadta polgári joguk gyakorlásától elriasztassanak” – szögezte le a *Pesti Napló* által körmönfontnak titulált dokumentum.⁵⁸

Amikor empirikus elemzés tárgyává lett a kérdés, még a vártnál is egyöntetűbb adatokkal szembesülhettünk: Paksy Zoltán az 1935-ös zalaegerszegi választásokon 90% körüli kormánypárti szavazatarányt tapasztalt a hivatalnokok körében. Mivel magyarázta ezt Paksy?

„Adódik a válasz, egzisztenciaféltésből, a hatalom iránti lojalitásból, annál is inkább, mert ez a hatalom volt a munkaadójuk. Van azonban ennek egy mélyebben húzódó oka is. A kormányzati váltógazdaság hiánya, a kormánypárt évtizedes (a dualizmusba nyúló) hatalmi kontinuitása szemükben egygyé olvasztotta az államhatalmat és a kormánypártot. Ennek következtében kialakult az a fajta szokásrend, mely szerint a köztisztviselők kizárólag a kormánypártot támogathatják. A felfogásuk az volt, hogy ők az államhatalom kedvezményezettjei, ezáltal »hűségre kötelezettjei«. Egzisztenciájukat tekintve biztosak lehettek abban, hogy az állam mindig gondoskodik róluk, hiszen ők az egyik »nemzetfenntartó erő«.”⁵⁹

Bár azt is hozzátette Paksy, hogy ez a szemlélet inkább a keresztény–nemzeti politikai ideológia uralkodóvá válásával erősödött fel.

Jelen vizsgálódásunknál a hivatalnoki karból az ellenzéki jelöltre leadott kevés számú szavazat közelebbi vizsgálatával árnyalhatjuk a hivatalnokok kormánypártiságának sematikus képét. Az is figyelembe vehető, hogy a jelentős politikai pártok integratív képességét az is megmutatja, hogy minden társadalmi csoportban vannak-e támogatói. Ha az egyes pártok kizárólagosan csak egyes társadalmi csoportokban vannak jelen, az azon – toqueville-i értelemben vett – konszenzusok létrejötté ellen hat, amelyek biztosíthatják a politikai rendszer stabilitását.⁶⁰ 1878-ban, 1881-ben

57 *Népszava* 1881. június 19. 2.

58 *Pesti Napló* 1881. június 21. Esti kiadás 1–2.

59 Paksy 2004: 102.

60 Lipset 1995: 23–24.

és 1884-ben a hivatalnokok körében a képviselőjelöltek támogatottsága az alábbiak szerint oszlott meg (79–88. táblázat).

79. táblázat. A hivatalnokok szavazatai az 1878-as első fordulóban a IV. választókerületben

Név	Magas státusú hivatalnok	Közepes státusú hivatalnok	Alacsony státusú hivatalnok
Havas Ignác	100,00%	78,89%	65,22%
Királyi Pál	0,00%	18,89%	32,92%
Irányi Dániel	0,00%	2,22%	1,86%
Összesen (100%)	34 fő	90 fő	161 fő

80. táblázat. A hivatalnokok szavazatai az 1878-as második fordulóban a IV. választókerületben

Név	Magas státusú hivatalnok	Közepes státusú hivatalnok	Alacsony státusú hivatalnok
Havas Ignác	97,14%	80,25%	68,54%
Királyi Pál	2,86%	19,75%	31,46%
Összesen (100%)	35 fő	81 fő	178 fő

81. táblázat. A hivatalnokok szavazatai 1881-ben a IV. választókerületben

Név	Magas státusú hivatalnok	Közepes státusú hivatalnok	Alacsony státusú hivatalnok
Királyi Pál	96,67%	91,18%	83,93%
Havas Sándor	3,33%	8,82%	16,07%
Összesen (100%)	30 fő	68 fő	112 fő

82. táblázat. A hivatalnokok szavazatai 1884-ben a IV. választókerületben

Név	Magas státusú hivatalnok	Közepes státusú hivatalnok	Alacsony státusú hivatalnok
Zichy Jenő	81,03%	84,30%	76,56%
Királyi Pál	18,97%	15,70%	22,40%
Degré Alajos	0,00%	0,00%	1,04%
Összesen (100%)	58 fő	172 fő	192 fő

83. táblázat. A hivatalnokok szavazatai 1878-ban a VI. választókerületben

Név	Magas státusú hivatalnok	Közepes státusú hivatalnok	Alacsony státusú hivatalnok
Radocza János	0,00%	19,30%	7,61%
Podmaniczky Frigyes	100,00%	78,95%	82,07%
Helfy Ignác	0,00%	1,75%	10,33%
Összesen (100%)	20 fő	120 fő	315 fő

84. táblázat. A hivatalnokok szavazatai 1881-ben a VI. választókerületben

Név	Magas státusú hivatalnok	Közepes státusú hivatalnok	Alacsony státusú hivatalnok
Busbach Péter	100,00%	94,92%	94,21%
Helfy Ignác	0,00%	5,08%	5,79%
Összesen (100%)	16 fő	59 fő	242 fő

85. táblázat. A hivatalnokok szavazatai az 1878-as első fordulón a IX. választókerületben

Név	Magas státusú hivatalnok	Közepes státusú hivatalnok	Alacsony státusú hivatalnok
Steiger Gyula	47,40%	57,80%	47,70%
Thaly Kálmán	0,00%	12,50%	6,15%
Wodianer Béla	52,60%	29,70%	46,15%
Összesen (100%)	19 fő	64 fő	130 fő

86. táblázat. A hivatalnokok szavazatai az 1878-as második fordulón a IX. választókerületben

Név	Magas státusú hivatalnok	Közepes státusú hivatalnok	Alacsony státusú hivatalnok
Steiger Gyula	93,75%	86,70%	91,70%
Thaly Kálmán	6,25%	13,30%	8,30%
Összesen (100%)	16 fő	60 fő	132 fő

87. táblázat. A hivatalnokok szavazatai 1881-ben a IX. választókerületben

Név	Magas státusú hivatalnok	Közepes státusú hivatalnok	Alacsony státusú hivatalnok
Kemény Gábor	100,00%	92,50%	93,30%
Thaly Kálmán	0,00%	7,50%	6,70%
Összesen (100%)	19 fő	67 fő	164 fő

88. táblázat. A hivatalnokok szavazatai 1884-ben a IX. választókerületben

Név	Magas státusú hivatalnok	Közepes státusú hivatalnok	Alacsony státusú hivatalnok
Kemény Gábor	100,00%	98,37%	98,05%
Tompa Antal	0,00%	1,63%	1,95%
Összesen (100%)	26 fő	123 fő	307 fő

Hogyan különböztethető meg a táblázatokban is szereplő három hivatalnoki csoport? A magyar társadalmi struktúra már említett tengelyei közül a rang és presztízs, valamint a jövedelem tulajdonképpen éppen a tisztviselők kategóriáinál kapcsolódik össze a 19. század második felében. Az állami tisztviselők esetében a megszólítással jellemezhető presztízs és a fizetési kategóriákba sorolással jellemezhető jövedelmi helyzet, bár folyton „inflálódó” formában, de a dualizmus korában végig együtt mozgott.⁶¹ Ugyan a fizetési kategóriákról csak az 1893. évi IV. törvény intézkedett, ez a jogszabály már a kialakult javadalmazási rendszerre épített.⁶² Mivel az ebben a törvényben kodifikált fizetési kategóriák a megszólításokban kifejezett presztízzsel, valamint az iskolai végzettséggel is összefüggenek, és jól csoportosíthatók, ez tűnik a legalkalmasabb módszernek az 1870-es és 1880-as évek hivatalnoki karának kategorizálására is.⁶³ A tisztviselőket így három kategóriára bontottam.⁶⁴ Az első kategóriát a felső középosztály alkotja, a VI. fizetési osztálytól felfelé (megszólításuk „nagyságos”, illetve „méltóságos”). Mivel a VI. és a IX. választókerületben viszonylag kevés elittag élt, itt őket is ide soroltam,⁶⁵ így ez a csoport lett a választópolgárság legmagasabb státusú kategóriája.

⁶¹ A megszólítások inflálódását elemezte: Kövér 1999.

⁶² 1893: IV. tc. A melléklet. Magyar Törvénytár 1892–1893: 401–406.

⁶³ Mivel a választói névjegyzékekből gyakran nem derült ki, hogy állami vagy törvényhatósági tisztviselőkről van-e szó, valamint a hivatali beosztásuk is több ízben homályban maradt, ezért nem kezeltem külön az állami és a törvényhatósági tisztviselőket.

⁶⁴ A kategóriákba sorolásnál Kovács I. Gábor kategóriarendszerére támaszkodtam (Kovács-Kende 2006).

⁶⁵ Az állami főtisztviselők – például a legfőbb ítélőszék és semmítőszék, valamint a királyi tábla bírái vagy a miniszteri osztálytanácsosok – mellett a VI. és a IX. választókerületben idekerültek

Az „igazi” középosztály tagjai, a „tekintetes” megszólítással illetett tisztviselők a VII–VIII. fizetési kategóriába tartoztak, de legtöbbjük karrierje a IX. fizetési osztályból indult. Ők azok, akiknek hivatali rangjához középiskolai végzettségénél többre volt szükség. Ez a kategória ekkor még nem feltétlenül igényelt egyetemi végzettséget. Így ide soroltam például a mérnököket, akik közül életkoruknál fogva még kevesen járhattak hazai egyetemi szintű képzésre, hiszen az csak 1871–72-ben indult meg a Műegyetemen. Ebbe a kategóriába soroltam mindazokat a IX. fizetési osztályba tartozó szinteket, amelyek kifutása a VIII. osztályban ért véget, például a fogalmazókat. De itt kaptak helyet a törvényszéki – és a közelebbi megnevezés nélküli – bírók, az igazgatók és felügyelők, a számvizsgálók és a pénztárnokok is.

A harmadik hivatalnoki kategóriába a X–XI. fizetési kategóriába sorolt, esetleg a IX. kategóriáig kifutó hivatalnokokat vettem fel, akiket leggyakrabban tisztként emlegetnek a választói névjegyzékek.⁶⁶ Nekik már elég volt néhány középiskolai osztály elvégzése a hivatali rang elnyeréséhez. Megszólításuk „nemzetes”-ből már megindult a „tekintetes” felé, párhuzamosan azzal a folyamattal, ahogy ez a csoport a középosztályba törekedett, mások viszont a „nemzetes” szó eltűnésével sem tudtak előrelépni, a díjnyokok megszólítása például a dualizmus korában mindvégig „díjnyok úr” maradt.⁶⁷ Valójában még a „tekintetes” cím elnyerése felé konvergáló csoportokat sem lehet egyértelműen középosztálynak tekinteni, esetleg az alsó középosztály megnevezés alkalmazható rájuk.

Ellenőrzésképpen a választói névjegyzékekből kideríthető hivatalnoki beosztásokat összevettem egy másik forrással, a pénzügyminiszter számára készült listával a minisztériumi, választójoggal rendelkező hivatalnokokról. Ezen a jegyzéken a beosztás (és a lakcím, valamint az életkor) mellett a hivatalnokok fizetése is szerepel (igaz, a IX. kerületből nem teljeskörűen.) A kontrollforrás alapján, a fizetések figyelembevételével úgy tűnik, a hivatalnokok státusbesorolása nagyrészt helytálló.⁶⁸

Mint a táblázatokból látható, általában véve elmondható, hogy minél magasabb státusú egy hivatalnok, annál inkább a kormánypártinak tekintett jelöltre vagy jelöltek

a Magyar Tudományos Akadémia tagjai, valamint az egyetemi tanárok, beleértve a műegyetemi tanárokat és a református teológia tanárait is. A IX. kerületben az alacsony esetszám okán ide soroltam az országgyűlési képviselőket is.

⁶⁶ Például hivatalnoki, postatiszt, táviratiszt, gyártási tiszt. Ide kerültek még az írnokok, kiadók, irodaságédek, valamint a közelebből meg nem határozható hivatalnokok. Ez utóbbi csoport tagjai torzíthatják az alacsony státusú hivatalnokok kategóriáját, mert esetlegesen magánhivatalnokokat is csak e sommás megnevezéssel illették a névjegyzékek, akik, ha hiányoztak a címtárakból, ebben a kategóriában „bújtak” meg. Ide soroltam továbbá az állami dohányigazgatóság alá tartozó, állami hivatalnokként számontartott dohánygyári tiszteket, akik szép számmal voltak megtalálhatóak a ferencvárosi választópolgárok között, mivel jórészt a mai Markusovszky tér helyén állt dohánygyárban vagy a környező háztömbben laktak.

⁶⁷ Vö. Kövér 1999.

⁶⁸ MNL OL K 256. 1. cs. 5311. tek. [10 Res/1884]. Ezúton köszönöm Kövér Györgynek, hogy felhívta a figyelmemet e forrásra, és rendelkezésemre bocsátotta annak másolatát.

valamelyikére szavazott. Vannak kivételes esetek, például Zichy Jenőre nagyobb, Királyi Pálra kisebb arányban szavaztak a közepes státusú hivatalnokok 1884-ben a Belvárosban, de ez a konkrét eset a már említett körülmények – Királyi Pál 1881-es diszkrét kormánytámogatottsága, illetve Zichy Jenő deklarált pártönkívülisége – révén mégsem lóg ki az általánosításból. A hivatalnokok kormánypárti elkötelezettsége az egyre magasabb státusú kategóriákban ráadásul egyre erősebb, mondhatni kizárólagos. Ez az eredmény árnyalja a hivatalnoki kar szavazási preferenciái államhatalmi ellenőrzésének a tézisé, hiszen így a nagyobb kiszolgáltatottságban lévő alacsonyabb státusú hivatalnokoknál is egyöntetű kormánypártiságot kellene tapasztalnunk. A körükben a közepes státusú hivatalnokokhoz képest időnként tapasztalt nagyobb fokú kormánypártiság talán még azzal magyarázható, hogy a kishivatalnokok kevésbé merészkedtek kormányellenes gesztusok kinyilvánítására. Leggyakrabban azonban az az állítás tűnik érvényesnek, hogy minél alacsonyabb státusú volt egy hivatalnok, annál inkább hajlamosnak mutatkozott valódi ellenzéki, akár függetlenségi voks leadására is. (Természetesen így is csak egy törpe kisebbségükről beszélünk). Ez a fejlemény, azzal együtt, hogy a legmagasabb státusú hivatalnokok gyakorlatilag egyöntetű kormánypárti blokkot alkottak,⁶⁹ inkább Lipset tézisé, látszik a hivatalnokok esetében is igazolni, amely szerint az alacsonyabb társadalmi státusúak inkább a „rendszerkritikus”, míg a magasabb státusúak a „status quo”-t kifejező pártokra szavaznak.⁷⁰

A korszak választási procedúráit belülről is kiválóan ismerő, de a Szabadelvű Párttal szemben elfogult Apponyi Albert önéletrajzában az egész társadalmat behálózó kormánypárti alávetettség viszonyrendszer részeként ábrázolta a hivatalnoki kar, illetve a kormánytól függő állásokban tevékenykedők választásokon betöltött szerepét:

„Aki a kormánytól függő állásban volt, tehát az állami tisztviselők, tanárok, tanítók, és az állami üzemek alkalmazottainak egész tömege, egzisztenciájával játszott, ha, meggyőződése szerint, ellenzéki jelöltre szavazott. Ezt a játékot némelyek megkockáztatták és nem szegték nyakukat; az ilyeneket aztán unos-untig emlegették, annak bizonyítására, hogy nincs presszió. De a szabály az állami alkalmazottak politikai cselekvési szabadságának teljes elkobzása volt. [...] Az állami alkalmazottak e politikai elnyomásának egyik következményeként a vidéki városok legnagyobb részében, sőt Budapest több kerületében is, megszűnt a komoly politikai mérkőzés lehetősége.”⁷¹

Apponyi tehát a csekély számú ellenzéki hivatalnoki szavazatot is a rendszer részének tartotta, hiszen ezeket lehetett a hivatalnokok választási szabadságának bizonyítékaként

⁶⁹ Az 1878-as második fordulóban a IX. választókerületben az ő körükből bement egyetlen függetlenségi voks nem is egy államigazgatási hivatalnok, hanem Hatala Péter egyetemi tanár szavazatának köszönhető.

⁷⁰ Lipset 1995: 276–277.

⁷¹ Apponyi 1922: 112–113.

felmutatni. Apponyi ráadásul ezt a rendszert nemcsak a vidéki, különösen az államtól függő választói többséget alkotó területeken vélte működni, hanem még Budapest egyes kerületeiben is. Számításaim szerint azonban a vizsgált választókerületek egyikeben sem jutottak többségre a kormánytól függő egzisztenciák. A kifejezetten hivatalnoki jellegű Belvárosban a három vizsgált évből foglalkozási kategóriákba sorolt 7300 rekordból 2177 tartozik az államhivatalnokok kategóriába, ezt a számot az iparosok és kereskedők is majdnem elérik 2093 fővel. A Terézvárosban a foglalkozási kategóriákba soroltak közül 1030 tartozik az államhivatalnokok közé, csak az iparosok és kereskedők kategóriába viszont 1627 fő. A IX. választókerületi 5206 foglalkozás szerint besorolt közül pedig 1319 a hivatalnok, míg 1333 iparos vagy kereskedő. Az tehát nem mondható el, még ha az államtól függő további választókat is tételezünk fel, hogy bármelyik vizsgált választókerületben az államfüggő egzisztenciák alkották volna a többséget.⁷²

Annak ellenére, hogy nem sikerült minden hivatalnokot kormánypárti voksra bírni, az erre való törekvés mértéke azért nem lebecsülendő. A IX. kerületi Szabadelvű Párt „vezénylő bizottsága” 1884 májusában különös kéréssel fordult az egyúttal a belügyminiszteri tisztséget is betöltő kormányfőhöz.⁷³ A beadvány aláírója három kerületi kormánypárti „nagyágyú”, Pordán Imre, Hindy Kálmán és Prückler László volt. Érvelésük a következő volt:

„[...] az érvényben lévő országos képviselőválasztásra vonatkozó törvény értelmében a választók névsora évenként állíttatik össze, illetve igazíttatik ki, s ezen összeírás mindig a következő évre érvényes, a tisztviselők pedig az összeírás idejében elfoglalt hivatalos állásuk székhelyén bírnak választói jogosultsággal. Minthogy pedig az államtisztviselők a közszolgálat, illetve a közérdek szempontjából gyakran más választói kerületekbe sőt megyékbe is szoktak időközben áthelyeztetni, s ez esetben az illetők választói jogosultsága illusoriussá válik, a menyiben azt a nagy távolság következtében az azt leküzdő közlekedési kiadások nélkülözése, nem különben a szükséges szabadság idő hiányában az összeírás helyén nem érvényesíthetik”

Kevéssé konkretizált kérésük lényege az volt, hogy „a hivatkozott törvénynek a szóban forgó esetekre vonatkozó intézkedése hiányában rendeletileg intézkedni méltóztassék, hogy az így időközben áthelyezett tisztviselőknek, kik újabb állomás helyeiken a választók névjegyzékébe felvehetők nem voltak választói jogaiknak az illető összeírási helyeiken való gyakorolhatására mód és alkalom nyujtassék”.

Kérésüket nyomatékosítandó, az érintett tisztviselők listáját is mellékeltek beadványukhoz, az új állomáshelyek feltüntetésével (89. táblázat). Kérdés persze, hogy az

olyan „hatalmas” távolságokra áthelyezett tisztviselők esetében, akiknek Újpestről vagy Promontorról, azaz a mai Budafokról kellett volna a Ferencvárosig eljutniuk, tényleg miniszteri közreműködésre volt-e szükség a választójog gyakorlásához.

89. táblázat. A IX. kerületből áthelyezett hivatalnokok listája, 1884⁷⁴

Név	Foglalkozás	Új állomáshely	Kire szavazott végül 1884-ben?
Szlávicsek Rajmund	dohánygyári tisztviselő	Pozsony	Kemény Gábor
Hegedűs Ferenc	dohánygyári tisztviselő	Kassa	Kemény Gábor
Csorba János	számtiszt	Újpest	Kemény Gábor
Nedeczky Benő	írnök	Vál	nem szavazott
Petheő János	postaigazgató	Temesvár	Kemény Gábor
Gönczy Béla	mérnök	Tata	Kemény Gábor
Andreanszky Antal	titkár	Nagykanizsa	Kemény Gábor
Tóth Aurél	fogalmazó	Besztercebánya	Kemény Gábor
Butsek Ágost	hivatalnok	Belus (Trencsén vm.)	nem szavazott ⁷⁵
Schvieb Márton	főszámvevőtiszt	Pancsova	Kemény Gábor ⁷⁶
Prunckl Lajos	lottótiszt	Temesvár	Kemény Gábor
Maár József	irodasegéd	Sopron	nem szavazott
Tárnoky Sándor	hivatalnok	Békéscsaba	nem szavazott
Kulcsár Károly	felügyelő	Graz	nem szavazott
Török Sándor	pénzügyi fogalmazó	Szeged	Kemény Gábor
Rau József	postamester	Promontor	nem szavazott
Sztatiny Antal	pénzügyi titkár	Székesfehérvár	Kemény Gábor
Gräf András	bélyegraktári tiszt	Csíkshipvizi	nem szavazott
Schlafszky József	vámiszt	Fiume	nem szavazott
Thuróczy András	nyug. adótárnok	Brassó	nem szavazott
Vutskits Miklós	vámiszt	Zimony	Kemény Gábor
Bartl József	pénzügyi titkár	Pozsony	nincs a névjegyzéken
Filippovics József	postatiszt	Zágráb	Kemény Gábor

⁷² Mint láthattuk, Kőrösi József 1877-es adatai szerint Pesten sehol, csupán a Várban és a Vízivárosban voltak többségben a tisztviselőként összeírtak az adófőkönyvekből kigyűjtött választókhoz képest (9. táblázat).

⁷³ MNL OL K 150. 1182. cs. 1884-II-10. 32097/1884.

⁷⁴ MNL OL K 150. 1182. cs. 1884-II-10. 32097/1884.

⁷⁵ A választói névjegyzékben Rutsek Ágoston.

⁷⁶ A választói névjegyzékben Schieb Márton.

A miniszteri válasz formálisan kibújt a – jogilag amúgy nehezen védhető – konkrét intézkedések megtétele alól, mégsem mulasztva el az alkalmat, hogy felhívja a figyelmet a szóban forgó választók „megmozgatásának” lehetőségeire:

„[...] a szóbanlévő ügy érdekében én mint belügyminister rendeleti úton semminemű intézkedést nem tehetek, a párt dolga lévén az illetőket választói jogaik gyakorlására felhívni, illetőleg buzdítani. [...] meg vagyok győződve arról, miszerint az illetékes felettes hatóságok nem fognak akadályokat gördíteni azon áthelyezett tisztviselők szándékának megvalósíthatása elé, kik választói jogaikat a legközelebbi képviselőválasztás alkalmával gyakorolni óhajtanák.”⁷⁷

Mind a beadvány, mind a válasz ügyesen megoldja, hogy a törvény betűje szerint ne tűnjön választási visszaélésnek a távol lévő hivatalnokok mozgósítása, hiszen az 1878-as büntető törvénykönyv a következőképpen fogalmazott:

„Azon közhivatalnok, a ki hivatala hatáskörébe eső cselekménye vagy arra vonatkozó ígérete által valamely választót bizonyos jelölt melletti vagy elleni szavazásra, vagy a szavazástól tartózkodásra bírni törekszik: két évig terjedhető fogházzal büntetendő.”⁷⁸

A miniszteri fellépés elmaradása ellenére a távol lévő hivatalnokok „meggyőzése” nem maradt sikertelen, a huszonhárom, a beadványban felsorolt hivatalnokból⁷⁹ végül tizenhárman megjelentek a Köztelek épületében, és – természetesen – valamennyien a kormánypárti jelöltre, Kemény Gáborra adták voksukat. Az azonban nem derült ki, hogy a felsorolt személyeket a kormánypárti kortesek megbízható Kemény-szavazóként tartották-e számon, vagy valamennyi, időközben áthelyezett hivatalnokot megemlítték Tisza Kálmánhoz írt beadványukban.

Mint a korábbiakban már esett róla szó, az 1884-es kampány egyik fő témája a hivatalnokok anyagi helyzetének problematikája volt. A IX. választókerületben a hivatalnokok helyzetének javítása mind a kormánypárti, mind a függetlenségi jelölt programjának része volt. Ennek ellenére Tompa Antal kevesebb hivatalnoki voksot tudott begyűjteni, mint korábban Thaly Kálmán, igaz, esélyei amúgy is kisebbek voltak, és azzal, hogy nyilvánvaló volt: kormánypozícióba nem kerülhet, a hivatalnokok helyzetének javítására tett ígéreteit nyilván senki sem vette komolyan.

⁷⁷ MNL OL K 150. 1182. cs. 1884-II-10. 32097/1884.

⁷⁸ 1878: V. tc. 187. §. Magyar Törvénytar 1877–1878: 131. Tehát visszaélésnek csak az számított, ha egy bizonyos jelölt támogatása vagy a szavazástól való távolmaradás elérésére irányult a nyomásgyakorlás, a részvételre való effajta „buzdítás” tilalmát nem tartalmazta a jogszabály.

⁷⁹ Az egyik felsorolt hivatalnok, Bartl József, nem is szerepelt a választói névjegyzékben, így nem is szavazott.

A hivatalnokok tehát valamennyi kerületben valóban jellemzően a kormánypárt táborát erősítették, de voltak köztük, akik elégedetlenségüket – vállalva az esetleges retorziókat – ellenzéki vokssal fejezték ki, és őket nem is a magas pozíciókat betöltő tisztviselők között kell keresnünk. Mint korábban láthattuk, a magasabb státusúak inkább a szavazástól való távolmaradásukkal tűntek ki, de ha megjelentek, kormánypárti jelöltre szavaztak. A korabeli vélekedések dacára azonban az alacsonyabb beosztású tisztviselőknek sem kellett „kötelezően” részt venniük a szavazáson.

VI.
A POLITIKA SZEMÉLYESSÉGE –
KÉT ESETTANULMÁNY

Az előzőekben a választói magatartás – elsősorban foglalkozási kategóriák alapján történő – kvantitatív elemzésére tettem kísérletet az 1878-as, az 1881-es és az 1884-es budapesti országgyűlésképviselő-választások választói névjegyzékei és a leadott szavazatok alapján. A következőkben az egyén és a politika viszonyát más, narratív források, elsősorban naplók, önéletrázások, illetve személyes és családi iratok bevonásával vizsgálom. Az első esettanulmányban a hivatalnoki kar kormánypártiságának, illetve a választói névjegyzékeknél alkalmazott foglalkozási kategóriák megbízhatóságának a problémáját állítom a középpontba. Egy „renitens” hivatalnok, az ellenzéki jelöltre szavazó kevés tisztviselő egyike, Csorba Géza esetén keresztül kívánom bemutatni, mennyire megtévesztő lehet pusztán a választói névjegyzékek statikus (és sematikus) foglalkozás-megnevezései és az emögött megbújó sztereotípiák alapján jellemezni egy választót. Anélkül, hogy általánosságban vitatnám a kategorizálás felhasználásával levont statisztikai következtetések révén a múltból megszerezhető tudás létjogosultságát, e kategorizálás buktatóira hívom föl a figyelmet; úgy vélem ugyanis, hogy a statisztikai következtetések csupán a múlt egyik lehetséges olvasataként értelmezhetők. A második elemzésben a családi-rokonsági kapcsolatoknak a politikai participációra gyakorolt hatása kerül terítékre: egy család történetén keresztül próbálom bemutatni, kikből lehettek a weberi értelemben vett honoráciorok.¹

18. Nemesi házból a munkásmozgalmon át a közjegyzőségig: Csorba Géza esete

Csorba Géza 1878-ban írnokként, 1881-ben pedig ügyvédként szerepelt a IX. választókerület választói névjegyzékében, de az 1884-esben már nem található meg. 1878-ban lakcímeként az Üllői út 11., 1881-ben az Üllői út 23. került bejegyzésre, választójogot mindkét esetben értelmiségi alapon szerzett.² A szavazási listák szerint 1878-ban nem, csupán 1881-ben adott le szavazatot, ekkor – már nem hivatalnokként – a függetlenségi jelöltre, Thaly Kálmánra voksolt.³

Kérdés, hogy 1878-as távolmaradása a politikai nézetei és hivatalviselésének ténye közötti diszkrpanciával magyarázható-e, vagy esetleg valami mással. Csorba Géza esete azért érdemes a további vizsgálatra, mert életének fordulópontjai és politikai nézetei a forrásbőség miatt jól rekonstruálhatóak. Az egyik ilyen kulcsfontosságú

¹ Weber 1970: 414–415; Weber 1998: 180.

² BFL IV.1405. 4. nagydoboz (1878., 1881. és 1884. évi választói névjegyzékek, IX. választókerület).

³ BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1878., 1881. és 1884. évi szavazási listák, IX. választókerület).

narratív forrás a feleségével, Táncsics Mihály lányával közösen vezetett, és a társadalomtörténetben más kérdések kapcsán már több ízben elemzett naplója.⁴ Ezt egészíti ki Táncsics Mihálynak a közös napló által tárgyalt időszakra is kiterjedő, sőt a naplóban is megemlített önéletírása, az *Életpályám*.⁵ Csorba Géza politikai nézeteit pedig újságcikkeiből és *A demokraczia mint a közjólét megvalósítója és biztosítója* című pamfletjéből ismerhetjük meg.⁶

Csorba Géza 1849-ben született a csallóközi Ekelen, nemes Csorba József ügyvéd és Palkovics Alojzia házasságából. A komáromi bencés gimnáziumban, Győrött, majd a pozsonyi evangélikus líceumban végezte iskoláit, volt közben vaskereskedő-tanonc, tanító, instruktor, 1870-től pedig joghallgató lett Pesten.⁷ 1873-tól írta a Királyi Főügyészségen, s bár, amint a naplóból kitűnik, meglepően keveset járt be a hivatalba, állásával mégsem volt elégedett. Igazából ügyvéd szeretett volna lenni, de csak 1876 októberében sikerült letennie az ügyvédi vizsgát. Ezután, 1877-től Komáromban tett kísérletet ügyvédi karrierje elindítására, de 1879-ben vissza kellett térnie Pestre, ahol először a fővárosi ügyészségen volt fogalmazó-díjnok, majd 1881-ben irodatiszt lett az ügyvédi kamaránál. 1881-ben, 25 évesen halt meg felesége, Táncsics Eszter – ezt követően Csorba visszatért Komáromba, ahol apja ügyvédi praxisának átvételével próbálkozott. Újabb öt sikertelen komáromi év után 1887–1890 között Kőszegen volt ügyvéd, majd közjegyző-helyettesként megfordult több helyen is, végül 1898-tól 1908-ban bekövetkezett haláláig Szeghalmon volt közjegyző.⁸

Csorba Géza tehát az 1878-as választás idején Komáromban élt, feltehetően az előző évben, még budapesti tartózkodása idején írták össze ferencvárosi választóként. Ezért sem meglepő, hogy 1878-ban nem szavazott a IX. választókerületben. 1881-ben a képviselő-választások június 24-én zajlottak le,⁹ közvetlenül Táncsics Eszter július 2-án bekövetkezett halála előtt. Csorba ekkor még Pesten tartózkodott, mivel csak felesége halála után tért vissza Komáromba.

Táncsics Mihály viszont nemhogy az 1878-as, de még az 1881-es ferencvárosi választói névjegyzékben sem szerepel, pedig 1881-ben minden kétséget kizáróan ebben a választókerületben, éppen a Csorba házaspárral együtt lakott. Elképzelhető,

4 Táncsics–Csorba 1994.

5 Táncsics 1978.

6 Csorba 1877. Eme röpiratában a szerző természetjogi alapokon fejtegeti, hogy a leghasznosabb államforma a „demokrácia” (szemben az arisztokratikus köztársasággal és a monarchiával), emellett olyan tabukat is döntöget e műben, mint a születési előjogokon alapuló felsőház, az örökösödés és a magántulajdon hasznosságának kérdése.

7 Szinnyei 2000 [1891]: Csorba Géza.

8 Gulyás 1942: 1123–1124.

9 BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1881. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület).

hogy Táncsics, aki 1848-ban Siklós, 1869 és 1872 között pedig Orosháza országgyűlési képviselője volt,¹⁰ az 1874-es választójogi reform nyomán elvesztette választójogát.¹¹

Táncsics Eszter és Csorba Géza esküvőjük napján, 1873. február 1-jén kezdtek közös naplót vezetni, amelybe felváltva írtak. Ebben több ízben utaltak arra, hogy mindketten vezettek emellett saját naplót is, ezek azonban nem maradtak fenn. A közös naplót 1876-ig folytatták, a férj ez év február 28-án írt bele utoljára, míg Táncsics Eszter még az év végéig vezette, egyre rövidülő bejegyzésekkel. A napló félbehagyásának oka nem derül ki. A leszármazottak által mindmáig féltve őrzött napló elemzését megnehezíti, hogy a kiadott változat a teljes szöveg mindössze 40%-át tartalmazza, igaz, a közreadó, Buza Péter állítása szerint a napi bejegyzések nem lettek meghúzva, csak teljes napok maradtak ki a kiadott szövegváltozatból.¹² Sajnálatos módon a napló hiányos, elveszett például az a füzet is, amely az 1875-ös országgyűlési választások időszakáról számolt be.

A naplóból nem derül ki, Csorba ismerte-e személyesen Thaly Kálmánt, azt a jelöltet, akire 1881-ben leadta szavazatát. A napló lapjain viszont sokszor szerepel az 1884-es kerületi függetlenségi jelölt, Tompa Antal neve. Tompa az 1874. év szentestéjéről szóló, Táncsics Esztertől származó bejegyzésében bukkant fel először a napló lapjain, igaz, ekkor épp távollétével érdemelte ki megemlítését: vendégségbe várták őt az ünnepi vacsorára, amelyen két látogatót így is vendégül láttak.¹³ Ezután gyakran említették meg Tompát, rendszerint ugyanabban a kontextusban: Csorba Géza rendszeresen felment hozzá pénzért, inkább kevesebb, mint több sikerrel. A következő újjében a napló ritka maliciózus megjegyzéseinek egyikét épp a leendő ferencvárosi képviselőjelöltnek címezi Csorba: „A kávé későbbre halasztva,

10 Táncsics Mihály országgyűlési képviselővé történt megválasztásairól, majd 1872-es sikertelen újraválasztásáról lásd Táncsics 1978: 321–322, 449, 478–479. 1874-ben Táncsics a Vidats János halálával megüresedett dunapataji kerületben is megpróbált képviselőjelöltként fellépni, nem sok sikerrel (Táncsics–Csorba 1994: 115).

11 Az értelmiségi alapon választásra jogosultak közül a lelkészek, segédlelkészek, tanárok, tanítók, községi jegyzők és kisdédvők esetében a választójogosultság feltétele lett a hivatalos alkalmaztatás, Táncsics pedig ekkor már semmilyen ilyesfajta alkalmazásban nem állt. 1874: XXXIII. tc. 9. §. Magyar Törvénytár 1872–1874. 316. Az is elképzelhető, hogy adóhátraléka miatt nem került fel Táncsics a névjegyzékre, 1874-től 1899-ig ugyanis az adóhátralékosok sem gyakorolhatták választójogukat. Táncsics választójoga már 1848-ban is problematikus volt: a siklói választókerületben Táncsics ellenében fellépő Batthyány Kázmér kortesei „[...] azt terjesztették, hogy engem nem lehet megválasztani, mert nincs birtokom, mit a választási törvény megkövetel; és mert én fogságban voltam. Az első érvet Tarnóczy N. nagyharsányi bíró azzal semmisítette meg, mi szerint kinyilatkoztatta, hogy egész telekből földbirtokának felét nevére örökségül átíratja; a másik érvet pedig a választó azzal tette semmivé, hogy kinyilatkoztatta, miszerint Kossuth Lajos is fogságban volt, és mégis épen Pest belvárosa választotta meg képviselőjévé.” Táncsics 1978: 321.

12 Táncsics–Csorba 1994: 9. Buza Péter előszava.

13 Táncsics–Csorba 1994: 249.

engedéllyel elsiettem Tompa (Stumpf) Antal új ügyvéd és új uzsorás úrhoz, hogy Papp fizetéséből kikapjam a 15 ft házbértartozását. Hiába jártam! (Későn.)¹⁴

Tompának köze lehetett Csorba Géza apjának, Csorba József ekkor Komáromban élő ügyvédnek a peréhez: elképzelhető, hogy ez az az ügy, amelyet a napló szerint Tompa 1876. március 18-án átvett. Az is lehetséges, hogy a találkozások összefüggnek Csorba Gézának az ügyvédi vizsgára való felkészülésével: Csorba ugyanis 1876. október 24-én tett sikeres ügyvédi vizsgát, ezután Tompa neve nem bukkant fel többet Táncsics Eszter – igaz, egyre szűkszavúbb, majd meg is szakadó – bejegyzései között. Tehát a Csorba házaspár és Tompa Antal viszonya – az elmaradt karácsonyi vendégeskedés, majd a hálátlan pénzkölcsönzési szituáció után – egy ideig továbbra is szoros maradt.

Amint arra Gyáni Gábor is felhívta a figyelmet, Csorba Géza és Táncsics Eszter egyik legfőbb tevékenységének a nyilvánosság előtt zajló reprezentációt tekinthetjük. Ezt Gyáni az „életmód tisztán kulturális dimenziójaként” „puszta szabadidős elfoglaltságnak” tekinti, „hisz a feleség nem végzett kenyérkereső munkát, a férj hivatali elfoglaltsága pedig jóval csekélyebb időt emésztett fel, mint az a mai foglaimaink szerint elvárható lenne”.¹⁵ A társaséletben való részvétel két fő formája Csorbáék számára a korzózás és a kávéházba járás volt. Ezt Gyáni a család szegényes lakásviszonyaival magyarázza, de a naplóból kitűnik, hogy a Csorba család sok vendéget fogadott lakásában, igaz, ők a rokonság vagy a családi barátok körébe tartoztak, illetve a házigazdánál alacsonyabb társadalmi státusúak voltak. Gyáni Gábor forrásértékelése szerint a napló

„erénye, hogy létrehozói empirikus hitelességre törekedtek: minden igyekezetük arra irányult, hogy unos untalan lejegyezzék azokat a nap mint nap ismétlődő banális, hétköznapi rutintevékenységeket, és persze a nem hétköznapi eseményeket vagy cselekedeteket is, melyek közös életüket alkották. [...] Kevés kivételtől eltekintve alig találni nyomát a naplóban a szubjektív érzelmeknek és értékítéleteknek; úgy szólnak a naplóírók emberi kapcsolataikról, a városhoz és az eseményekhez fűződő viszonyukról, hogy csak beszámolnak minderről, ám nem kommentálnak, nem osztják meg velünk reflexióikat. Kivételt képez a naplóbejegyzések sorában a férj és a feleség között a házasság első hónapjaiban megnyilvánuló gyakori érzelmi feszültség, vagy a csecsemő elvesztésével járó érzelmi megindultság verbális kifejeződése.”¹⁶

Gyáni e szenvtelenséget, reflektálatlanságot véli megtapasztalni akkor is, amikor a Csorba házaspár politikai eseményekről számolt be a naplóban. Két ilyen történet

¹⁴ Táncsics–Csorba 1994: 319.

¹⁵ Gyáni 1996a: 61.

¹⁶ Gyáni 1996b: 133.

hoz fel példaként, elsőként az 1875. március 5-ei, a pártfúzió alkalmából rendezett fáklyásmenetet, amelynek leírását teljes terjedelmében idézem:

„[V]acsoráztunk sajtot s kenyeret, azután pedig elsiettünk a fáklyásmenetet megnézendő: a Szerb utcán kiérve éppen arra mentek; hamar utánuk; roppant hosszú menet volt, a zenét nem is hallottuk, oly messze volt már; Deák lakása előtt – mely ki volt világítva – kissé megálltak, s azután folytatták útjukat az Egyetem, Úri, Dorottya utcákon, a régi Lloyd épület elé; itt sorakozva a nemzeti zászló mellé állt egy ifjú s beszédet tartott a miniszterekhez, mire azok megjelenvén az ablakban szintén intéztek pár szót az ifjúsághoz. Ezután megzendült a Szózat, s a hosszú menet visszafelé indult; úgy menet, mint jövet sokan éljeneztek a minisztereket, de leginkább Tiszát. A Gizella téren lerakták a fáklyákat, s vége lett mindennek.”¹⁷

A Gyáni által említett másik naplóbejegyzés az egyetemisták 1876. április 28-ai, az önálló vámterület és jegybank érdekében a szabadelvű és a függetlenségi pártkör előtt tartott tüntetéséről szól. Csorbáék számára a naplóban foglaltak alapján ez az esemény is olyan, mint a többi, látványosságul szolgáló nyilvános „előadás”. De lásuk, Eszter beszámolója szerint mit és hogyan éltek át az eseményből:

„[I]tthon vacsora, azután elmentünk 3-an a Kálvin térre, hol már az egyetemi ifjúság összecsoportosult. 8 óra helyett 3/4 9-kor indult meg a fáklyásmenet; minket úgy odaszorítottak a Kecskeméti utca sarkához, hogy már azt hittük, agyonnyomnak, nem menekülünk meg élve; [...] ritkulván kissé a tömeg, mi is elindulánk utánuk... Utcáról utcára menve felértünk egészen a Fürdő utca sarkáig; a Szabadelvű Club előtt tartott beszédekből nem értettünk semmit, tehát hátrahúzódnak az Erzsébet térig, s ott azután előttünk vonult el a menet, s mi meg utánuk jöttünk a Múzeum utcába a függetlenségi kör elé, hol Madarász jogász, Simonyi Ernő, Mocsáry stb. beszéltek.”¹⁸

Gyáni Gábor szerint a naplóírók számára e két esemény sem több „karneváli mulatságnál, amely a tömegben való feloldódás és a látványosság biztosította élményekkel ajándékozza meg őket”.¹⁹ Ezt azzal magyarázza, hogy a napló csak az események látványelemeit eleveníti meg, a beszédek tartalmáról, a tömegmozgások deklarált céljáról említést sem tesz. Ráadásul az első esetben feltehető, hogy Csorbáék, eltérő politikai nézeteik okán, nem lelkesedtek a Szabadelvű Párt megalakulásáért, ahogy az uralkodóért sem – ugyanis az ő uralkodásának 25. évfordulójára rendezett ünnepséget is megtekintették, ráadásul hasonló hangnemben számolva be róla. Mivel Csorba

¹⁷ Táncsics–Csorba 1994: 268–269. A szabadelvű pártkör székhelye volt ettől fogva a mai Széchenyi István téren állt Lloyd-palota.

¹⁸ Táncsics–Csorba 1994: 350–351.

¹⁹ Gyáni 1996b: 151.

Gézára vagy a Táncsics családra a politikával szembeni apátia nem lehetett jellemző. Gyáni szerint „nem is erről van ebben az esetben szó, sokkal inkább arról a társadalomlélektani átmeneti állapotról, amit a nagyvárossal megszülető modern személyiség kialakulása jelent”²⁰

A modern, nagyvárosi személyiségjegyek kialakulása mellett azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a két, valóban politikai esemény leírása mindkét esetben Táncsics Esztertől származik. Bár Ferenc József trónra lépésének jubileumáról Csorba Géza számolt be, de ő úgy jelentette meg ezt az eseményt, hogy Eszternek mutatott be egy újabb látványosságot. A feleségnek pedig az adott korszakban uralkodó társadalmi konvenciók szerint – a politikai kérdésekkel nem foglalkozó női nem tagjaként – nem lett volna illendő még a naplóban sem politikai kérdésekről véleményt nyilvánítania. Úgy tűnik, Csorba Géza sem közös naplójukat érezte a megfelelő terepnek politikai véleménye kifejtésére: más esetekben is, ha társaságban effajta témákról esett szó, a naplóban ezt csak a lakonikus „politizáltunk” kifejezéssel említette meg. Más kérdés, hogy miért engedte át Eszternek a politikai rendezvények elbeszélését, mindenesetre az egyetemisták tüntetése már 1876 februárja után zajlott le, abban az időszakban tehát, amikor már kizárólag Táncsics Eszter vezette a naplót.

Igaz, hogy az 1875 nyarán rendezett országgyűlésiképviselő-választások időszakáról tudósító füzet elveszett, de egy korai kampányrendezvényről így is beszámolt a házaspár naplója. 1875. június 17-ei, korábban már idézett bejegyzésében említette meg Táncsics Eszter Horn Ede terézvárosi képviselőjelölt kortesbeszédét:

„[A] Király utcán mentünk ki, mely szörnyen fel van lobogózva; s éppen várták is Hornt, ki a Lövdében fog beszédet tartani. A Lövdébe előtt leszállva mi is vártuk a zsidókat; hosszas várakozás után végre megérkezének kocsikon Horn és a küldöttség; lelkes éljenekkel fogadtatott, ezek bementek az udvarra, mi meg ki a Ligetbe...”²¹

Itt első pillantásra a kampánytól való távolságtartás látszik megnyilvánulni, mégpedig nemcsak Eszter, hanem a férje részéről is, de szerintem inkább a zsidósággal szembeni averzióik sarkallhatták őket a kortesgyűlés mielőbbi otthagására. Antiszemita érzelmeiket ugyanis máskor sem rejtették véka alá a naplóban. Csorba Géza Istóczy Győzővel többször is felvette a kapcsolatot, és nem úgy tűnik, mintha elvi különbségek

²⁰ Gyáni 1996b: 151.

²¹ Táncsics–Csorba 1994: 287. Horn Ede július 1-jén végül Falk Miksával szemben el is nyerte a VI. kerületi mandátumot. Egy amúgy Falk-párti szemtanú, az Erzsébetváros történetét megíró Spiegler Gyula a következőképpen emlékezett vissza a választásokra: „Győzött a népszerű Horn Ede és este, a győzelem kihirdetése után, a nép ezrei mámorittasan vonultak a Király-utczán át énekszóval és zenével, és midőn ablakaim előtt állottak, hatalmas macskazenét inszenizáltak. Én kiléptem az erkélyre és a választó polgárokkal együtt éltettem azt a férfit, a ki mint tudós és szabadsághős, úgy is nagyabecslésemet bírta, és a jó nép megéljenzett.” Spiegler 1902: 12.

miatt hiúsult volna meg az együttműködésük.²² Csorba először 1875. május 14-én találkozott Istóczyval, miután a képviselő érdeklődését felkeltette Csorbának az izraeliták népesedési viszonyairól írott cikke, és ekkor közös lapkiadás ötlete is felmerült.²³ Ez Csorbát annyira felvillanyozta, hogy meghíúsulása kapcsán 1875. november 13-án az alábbi csalódott sorokat írta a naplóba:

„Egy sétálás után végre Istóczy uramat interpellálhattam. Kívágta magát a lapszerkesztés, illetve kiadás ígérete alól a megváltozott viszonyokkal és a közönség érzéketlen közönyösségével. Őneki a 'zsidókérdés', mint mondá, 10000 frtjába került eddig. (Nem valószínűtlen, hogy miután az már megkerült, a hallgatás okát ebben találhatnók.) Lehangoztam a benne csatlakozás által, jöttem haza.”²⁴

Ennek ellenére Istóczy 1876. február 24-én megismételte ajánlatát, hogy Csorba Géza vegyen részt az általa kiadandó lap szerkesztésében, sőt azt is kérdezte tőle, ebben az esetben otthagyná-e főügyészségi állását, de Csorba ekkor természetesen már tartózkodóbban reagált a felvetésre.²⁵ Nézeteik hasonlósága viszont fennmaradt, ezt bizonyítják Csorba 1877-es röpiratának a zsidókat a pénzarisztokráciával azonosító, és nekik egyben világművelői törekvéseket tulajdonító passzusai, amelyek a zsidók jogait korlátozó korábbi rendszabályok hasznosságát is fejtegetik.²⁶ Csorba sorai egyúttal meg is védik Istóczyt, akinek felszólalásai Csorba szerint csak a „zsidósajtó” általi lehurrogása miatt maradtak visszhangtalanok.²⁷

A szenvtelenség véleményem szerint e naplóban egyfajta műfaji sajátosság, ahogy az apró, rutinjellegű tevékenységek részletes följegyzése is. Bizonyos helyzetekben azonban a naplóbejegyzések egyáltalán nem nélkülözik az érzelmeket, sőt néha a pátoszt sem. Így némely családtag, különösen újszülött lányuk, Jolánka betegsége és halála, a kudarcoktól vagy akár az árvíztől való félelem, a házastársak egymás közötti civódásai megjelennek a napló lapjain. Időnként pedig másokkal kapcsolatos

²² Gyáni Gábor is elemezte a naplóírók nagyvárosról alkotott képének etnikai-kulturális aspektusát, a terézvárosi zsidónegyed kapcsán újra és újra megfogalmazott idegenkedésüket (Gyáni 1996b: 144). Csorba „munkásmozgalom” iránti elkötelezettsége a korra jellemző módon nem zárta ki az antiszemita hangnemet. A Solymosi Eszter eltűnése nyomán felkorbácsolódott indulatok közepette az – 1881 februárja óta már nem is Csorba által szerkesztett – *Népszava* is a zsidók ellen uszított (Révész é. n.: 179).

²³ Táncsics–Csorba 1994: 282–283.

²⁴ Táncsics–Csorba 1994: 312.

²⁵ Táncsics–Csorba 1994: 333.

²⁶ Csorba 1877: 93–102. Igaz, fejtegetéseit Csorba ezzel az eltávolító mondattal zárta le: „De ha mindezek alaptalan, fantastikus magánvéleményeknek és logikátlan következtetéseknek bizonyíthatnának is: annyi tény: hogy van egy hatalmas és folyton növekvő, erősülő pénzaristokraczia, mely hatalmának érvényesítésére és általánosítására törekszik és hogy ettől inkább tartatni, mint az erőben fogyó főúri-rendektől.” (Kiemelések az eredetiben.)

²⁷ Csorba 1877: 101–102.

érzelmeit is megemlíti a Csorba házaspár. A legkülönösebb Tánácsics Eszter 1876. március 15-ei, apja kiszabadításának évfordulója kapcsán tett bejegyzése, amelyben hosszan korholja atyját, ezzel egyben betekintést enged a fiatal pár és az idős Tánácsics Mihály – talán a kényszerű együttélés miatt sem legharmonikusabb – kapcsolatába: „Nagyurakhoz, főpapokhoz, politikai ellenfeleihez ment könyörögni pénzbeli segélyért! Mily gyalázati!” Lánya fő kifogása Tánácsics ellen tehát az volt, hogy anyagi megszorultságában – lánya szerint legalábbis – elvetette elveit, s ennek adott hangot a naplóban.²⁸

Miután maga Tánácsics Mihály a lánya és veje naplóírásával egyidejűleg folyamatosan bővítette korábban elkezdett *Életpályám* című önéletrajzát, e két autobiografikus dokumentum is összevethető lenne. Tánácsics azonban a vizsgált időszakban egyetlenegyszer nem említi Esztert vagy Gézát e művében.²⁹ Ez annál is inkább meglepő, mivel 1873 után többnyire egy fedél alatt élt a két generáció: Tánácsics Mihály és neje, illetve Csorbáék. Erre az együttélésre anyagi okok miatt kerülhetett sor, s több hiábavaló kitörési kísérlet is történt az önálló lakóhely megteremtésére. Nem egyértelmű, hogy a Tánácsics Mihály által 1872-ben építtetett Tömő utcai bérházban egy lakásban éltek-e vagy pedig lakásszomszédok voltak. A Tánácsics-bérház elárverezése után az idős Tánácsics házaspár Ceglédre költözött, Csorbáék pedig 1874 novemberétől 1875 januárjáig a Lipót (ma Váci) utcában béreltek lakást, de ezután bérliként visszatértek a Tömő utcai házba, majd a Soroksári (ma Ráday) utcában laktak. Az 1878-as névjegyzék szerint Csorba lakcíme Üllői út 11. volt, de Csorbáék valójában 1877-től már Komáromban éltek – Tánácsicsék ebben az évben ugyanide költöztek, azonban az *Életpályám* ennek apropóján sem tesz említést Csorbáékról. 1879-ben Pestre költözött vissza a Tánácsics házaspár, mégpedig az Üllői útra, a Köztelek épülete mellé.³⁰ Ugyan az *Életpályám* nem említi, de Tánácsics Mihály és neje feltehetőleg Csorba Gézáékhoz költözött Komáromba, és ezt követően együtt laktak az Üllői úton is. Erre utal Csorba 1907-es visszaemlékezése is, amelyben első komáromi ügyvédi „karrierjét” az alábbi megjegyzéssel zárja le: „Miután nekem sem sikerült az ügyvédekedésem oly rövid idő alatt – az öregek türelmetlenkedtek – és visszatértünk közösen Budapestre 1879 végén, illetőleg 1880 évi áprilisban.”³¹ Az együttlakást támasztja alá,

²⁸ Tánácsics–Csorba 1994: 342.

²⁹ Unokáiról sem ejtett szót Tánácsics, bár korábbi, a felnőttkort meg nem ért gyermekeinek elvesztéséről mély fájdalommal számolt be. Esztert is csak gyermekként említette meg (Tánácsics 1978: 431, 440).

³⁰ Tánácsics 1978: 570.

³¹ Révész é. n.: 164. Ez a kötet hivatkozott Csorba itt idézett, 1907 nyarán az *Egyetértés* című lapban megjelent visszaemlékezésére, de a cikk pontos dátumát nem adta meg. Révész – forrásmegjelölés nélkül – Eötvös Károlyt is idézte, aki szerint Tánácsics lakása egy szobából, egy konyhából és egy benyilóból állt (uo. 153). Ha tényleg egy lakásban laktak, Csorbáék ekkor eléggé távol álltak a középosztályra jellemző lakásviszonyoktól, de ez nem lenne meglepő sem Tánácsics önéletrajza, sem Csorbáék 1870-es évekbeli naplója alapján, amelyekben a nélkülözés gyakran

hogy Tánácsics Mihály és Csorba Géza lakcíme az 1882-es és az 1883–1884-es lakcímjegyzékben egyaránt Üllői út 23. volt.³² Ez a ház pedig valóban a Köztelek mellett áll. Az együttélés Tánácsics Eszter 1881 júliusában bekövetkezett halála után sem szakadt meg azonnal. Csorba Géza így emlékezett vissza erre:

„Még egy évig éltünk az öregekkel együtt. Akkor történt, hogy boldogult édes atyám, volt komáromi ügyvéd meghívott, hogy átadja az irodáját. Ezt elfogadtam; meghívtam az öregeket is, hogy jöjjenek szintén. Ők nem vállalkoztak; én elmentem s elvittem az akkor 3 éves kis leányomat is, Idát. Következő évben nőül vettem Békassy Lujzát,³³ akit az öreg Tánácsicsék is megkedveltek; úgy, hogy nyaralásra meghívásunkat elfogadták s a nyarat nálunk (felváltva Komáromban és Neszmélyen) töltötték. – 1884 nyarán Tánácsics Mihály meghalt.”³⁴

Csorba Géza 1907-es visszaemlékezéseiben tehát sokkal kedvezőbb színben jelenik meg Tánácsics Mihály, mint feleségével közös naplójuk Eszter által írt bejegyzéseiben. Igaz, a régen meghalt, hírneves apósról nem is illett volna másképp, mint a mély tisztelet hangján szólnia, de Eszter halála után is fennmaradt jó viszonyuk emlegetését a körülmények alapján mégsem lehet teljesen légből kapottnak tekinteni. Ennek egyik magyarázata az lehet, hogy após és veje politikai nézetei egészen közel álltak egymáshoz. Talán az az állítás is megkockáztatható, hogy Tánácsics Mihály – amúgy radikalizmusuk okán kevés követőt vonzó – eszméi kulcsszerepet játszottak Csorba Géza világképének kialakulásában. A közös naplóból kiderül ugyanis, hogy sokat beszélgettek. Meglepő módon azonban Géza és Eszter naplójának lapjain Géza politikai publicisztikájának radikális vonásai egyáltalán nem érhetők tetten. E lapokról egy, az anyagi stabilitás megteremtésének vágyát középpontba helyező, a szegényebb sorsúak iránt kevésbé empatikus, tipikus „alsó középosztályi” vagy „kispolgári” család képe rajzolódik ki. Kitűzött céljuk a társadalmi ranglétrán való emelkedés volt, szabadidejüket a látványosságokra éhes nagyvárosi ember szórakozási formái

felmerülő téma. Vörös Károly is azt figyelte meg, hogy a korszakban a választópolgárok jelentős részére nem volt jellemző a középosztályi életmód (Vörös 1978b: 430–435).

³² Igaz, a lakcímjegyzék, úgy tűnik, nem feltétlenül frissült eléggé minden kiadásakor. Csorba még az 1885–1886-os címjegyzékben is e lakcím alatt található meg, bár az 1884-ben elhunyt Tánácsics ebben a kiadásban már nem szerepel (Budapesti cím- és lakjegyzék 1882, 1883–84, 1885–86).

³³ Békassy Lujza pápai földbirtokos nemesi családból származott, egyik testvére Vas megyében volt főszolgabíró. Tánácsics–Csorba 1994: 7. Buza Péter előszava.

³⁴ Révész é. n.: 182. Ez az idézet szintén Csorba 1907 nyarán az *Egyetértés*-ben megjelent visszaemlékezéséből való. Ugyan Csorba itt rosszul idézte fel felesége halálának dátumát (1882-re emlékezett), de Szinnyei József szerint is csupán 1882. március 17-én költözött újra Komáromba – „egészségi szempontból”. Szinnyei 2000 [1891]: Csorba Géza. Azt, hogy a Tánácsics házaspár hol lakott ezután, nem sikerült kiderítenem, lehet, hogy Tánácsics Mihály haláláig az Üllői úti 23. szám alatt éltek, mindenesetre a ma is álló klasszicista házban található emléktábla felirata, amely szerint Tánácsics 1880–1881-ben lakott volna ott, a fentiek alapján nem pontos.

töltötték ki, az év ritmusát a vallásban gyökerező ünnepek adták meg a számukra – és ez nem lehet a férjéhez hasonlóan a *Népszavában* publikáló Táncsics Eszter világképének a hatása.³⁵ A naplóval szemben Csorba Géza politikai publicisztikája, akárcsak apósáé, egyáltalán nem kispolgári jellegű volt. Csorba Géza a munkásmozgalom pártjaiban és lapjainak szerkesztőjeként vált közismertté. 1878-ban a Nemválasztók Pártjának egyik vezetője volt, a munkáspártok egyesítésére törekedett, közben a *Népszavába* írt cikkeket, majd 1879. október 12. és 1881. március 6. között a lap szerkesztője is volt.³⁶ 1882-es költözése után Csorba kikerült az országos politikából. Eddigre népszerűtlen lett az – ő közreműködésével – egyesített munkáspártban, ezért hagyta ott már előbb a *Népszavát*.³⁷ Ezután már csak helyi lapok szerkesztésében működött közre: komáromi évei alatt a *Komárom és Vidéke*, Kőszegen a *Kőszeg és Vidéke*, míg Győrött a *Győri Ellenőr* szerkesztője volt. Közben számos más, főleg ellenzéki lapba írt cikkeket, főleg olyan témákban, mint a függetlenség, a szociális és a nőemancipáció, a szegénység, a homeopátia vagy éppen a spiritizmus.³⁸

A nemes és komáromi ügyvédként dolgozó apától származó, és – igaz, a jobban vágyott, de sikerrel mégsem kecsegtető ügyvédi karrier helyett – állami hivatalviselésre törekvő Csorba Géza politikai nézetei nem álltak összhangban társadalmi helyzetével. Elképzelhető, hogy karrierjének kezdeti sikertelensége segítette elő nézeteinek radikalizálódását, és talán épp emiatt húzódott hátra a politikától, amikor már ügyvédi, majd közjegyzői praxisra tett szert. Véleményem szerint azonban nézetei kialakulásában kulcsszerepe volt neves apósának. A választói névjegyzékben

35 Amikor megtehetette, a Csorba házaspár cselédet is tartott, annak ellenére, hogy Csorba Géza a következőképpen vélekedett a cselédtartás intézményéről: „Ma is a cselédség a legemberietlenebb bánásmódban részesül majdnem mindenütt. Ez az ügy pedig az emberiség ügye; a cselédi viszony fentartása az emberiség szenny-foltja, az emberi méltóság arczúl verése.” Csorba 1877: 83. (Kiemelés az eredetiben.) Más kérdés, hogy a 20. század munkásmozgalmi vezetői is igyekeztek közelíteni életvitelüket az általuk amúgy erőteljesen támadott középosztályi életformához.

36 Szinnyei 2000 [1891]: Csorba Géza.

37 Révész é. n.: 168. Csorba a következőket indokolta visszavonulását: „Tapasztalván, hogy a függetlenségi-párt közlönyeiben megjelent nyilatkozatom téves magyarázatokra szolgált alkalmul; pótlólag felvilágosításul következőket jegyzem meg! Többek személyeskedésekre vezették vissza lemondásomat; ezek ellen szolt nyilatkozatom, mely elvi indokot említ. Jól megtudom különböztetni a pártot a munkásmozgalomtól. A mi a »magyar jelleget« illeti, én azt úgy értem, hogy ne tekintethessék sem a párt, sem az általános (a párton kívüli) mozgalom »külföldi növénynek«; de nem úgy értem, hogy minden német ajkú munkás erőszakosan megmagyaríttassék. Én nem képzelem a szocializmust sujtásos magyar ruhába bujtathatni; de a mozgalom érdekében legelső feltételnek találom a speciális magyar viszonyokat szem előtt tartani s a magyar elemek megnyerésére fősúlyt fektetni. Aki tehát a magyarországi munkáspárt magyar közlönyét szerkeszti, csak akkor képes eredményt biztosítani, ha úgy szerkeszti a lapot, hogy az folytonosan gyarapszik s folytonosan emelkedik előfizetőinek száma. Ez pártkérdés is, meg az általános mozgalomé is. Csak ha az eszmék általánosan elterjednek, lehet erős és hatalmas a párt. Nekem nem sikerült kiterjeszteni a lapot; tehát a pártnak használok akkor ha távozom!” *Népszava* 1881. február 13. 2.

38 Szinnyei 2000 [1891]: Csorba Géza.

megjelölt két foglalkozási kategória: 1878-ban alacsony státusú hivatalnok, 1881-ben ügyvéd (amellett, hogy ez utóbbi nem is fedi pontosan a valóságot, hiszen csupán ügyvédi képesítéssel rendelkező irodatiszt volt az ügyvédi kamaránál) nem árulhatja el Csorba különleges helyzetét. 1881-ben (természetszerűleg) a függetlenségi jelöltre leadott szavazata sem mutathatja meg politikai nézeteit (a közjogi elvek mentén szerveződő dualizmus kori pártszerveződések miatt ez nem is meglepő), és a választói névjegyzékekből 1878-as, valóságosan komáromi illetősége miatti távolmaradása sem érthető meg. Azonban 1881-es, Thaly Kálmánra leadott szavazata és a naplóban tetten érhető attitűd, a választási folyamat és a politikai események nyomon követése arra utal, hogy Csorba Géza a korai munkásmozgalomban vállalt szerepe ellenére sem rekesztette kívül magát a dualizmus politikai rendszerén.

19. A gazdasági elitből a politikai elitbe?

A Prückler család kísérlate

Az 1870–1880-as években a budapesti IX. választókerületben lezajlott országgyűlési képviselő-választások főszereplői között a Prückler család tagjait is megtalálhatjuk. A választási jegyzőkönyvek szerint egy bizonyos Prückler János 1878-ban az egyik kormánypárti jelölt, Steiger Gyula által delegált „bizalmi férfiú” volt a választási bizottságban.³⁹ 1881. június 16-án az akkori kormánypárti jelölt, Kemény Gábor földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter Prückler László gyáros Soroksári (ma Ráday) utca 30. szám alatt található, a mai Kinizsi utca 24–26-os számú telekre is kiterjedő pezsgő-, szesz- és ecetgyárának udvarán mondta el ferencvárosi kortesbeszédét.⁴⁰ Ez utóbbi választás alkalmával Prückler Lászlót a Kemény-párt egyik fő korteseként tartották számon.⁴¹ A gyárudvar hasonló célra szolgált 1884-ben is, amikor Kemény Gábor újraválasztására került sor. Ekkor a helyi Szabadelvű Párt május 22-én a Prückler-gyár udvarán tartotta meg első gyűlését,⁴² majd június elején ismét itt került sor a képviselő találkozájára választóival, ráadásul Kemény kortesbeszédének végén az egyik házigazda, azaz a gyár társtulajdonosa, Prückler László kérte fel a választókat a jelölt elfogadására.⁴³ A választási procedúra befejeztével szintén ő

39 BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1878. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület).

40 Egyetértés 1881. június 5. Melléklet 1.

41 Egyetértés 1881. május 5. 1.

42 Pesti Napló 1884. május 21. Reggeli kiadás 2.

43 Pesti Napló 1884. június 3. Reggeli kiadás 1.

köszönte meg a választási elnöknek a nap folyamán tanúsított „tapintatos eljárását”.⁴⁴ A köszönetnyilvánításra az jogosította fel őt, hogy – akárcsak 1881-ben – 1884-ben is Prückler László és „elvtársai” javasolták a választási bizottság előtt Kemény Gábort képviselőjelöltnek.⁴⁵

Prückler László kapcsolata a politika világával akkor ért el a tetőpontjára, amikor a következő választások idején immár önmagát javasolta Ferencváros és Kőbánya országgyűlési képviselőjének: 1887-ben – kormánypárti programmal – elindult a választásokon. 1887 pünkösdvasárnapján elmondott programbeszédében leszögezte, hogy Tisza Kálmán híve, a kereskedőket a magyar iparcikkek népszerűsítésére buzdította, és, kissé hazabeszélve, kiemelte többek között a szesz- és a malomipar pangását is. Fő ellenfele, a másik kormánypárti jelölt, Tolnay Lajos, a MÁV volt igazgatósági elnöke, szintén az iparfejlesztést helyezte programja középpontjába, a harmadik jelölt, az ekkor a választókerület függetlenségi érzelmű választóinak képviselőjére törekvő, magát radikálisnak, a francia demokrácia hívének valló Pázmándy Dénes igazából az esélytelenek nyugalmával indulhatott el. A *Pesti Hírlap* tudósítása szerint Prücklernek tiltakoznia kellett az antiszemitizmus vádja ellen, tiltakozása a nyilvánvalóan antiszemita *Függetlenség* című lap álláspontját figyelembe véve valóban jogosnak tűnik.⁴⁶ E lap kizárólag az antiszemita érzelmű képviselőjelöltek mellett állt ki, az 1887-es ferencvárosi választáson ilyen jelölt nem lépett fel. A meglehetősen uszító hangnemű újság a három jelölt közül pedig leginkább Prückler Lászlót választotta céltáblájául, visszatérően élcelődve a pezsgógyáros politikusi szerepvállalásán, például ilyenformán: „Megnyílt a pezsgős czég tömött kasszája, hogy ifjabb sarjadékát, ki a gyárban úgy is csak lógos [sic!], az országházba vigye...”⁴⁷ A két kormánypárti jelölt között, akik végül nem tudták egyértelműen bebizonyítani, melyiküket támogatja valójában a kormány és a Szabadelvű Párt,⁴⁸ olyan szoros lett a végeredmény, hogy második fordulót írtak ki.⁴⁹ A végső megmérettetés azonban elmaradt, amelyet a korabeli tudósítás a következőképpen indokolt:

44 *Pesti Napló* 1884. június 14. Reggeli kiadás 2.

45 BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1881. és 1884. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület).

46 *Pesti Hírlap* 1887. június 13. 2.

47 *Függetlenség* 1887. május 19. 2.

48 A kölcsönös vádaskodásokról, amelyekkel a két kormánypárti jelölt hívei kétségbe vonták, hogy a másik jelölt a kormány és a kormánypárt támogatását bírja, lásd *Pesti Napló* 1887. június 11. 1; uo. 1887. június 12. 1; illetve *Pesti Hírlap* 1887. június 11. 2; uo. 1887. június 12. 2. A *Függetlenség* viszont másként interpretálta azt a tényt, hogy két kormánypárti jelölt lépett fel: „Prücklert a hü kormánypártit végre valahára a kormánypárt végrehajtó bizottsága is akceptálta, mint jelöltet. Tisza Kálmán megcsinálta a Ferencvárosban szokott taktikáját. Előbb Tolnai Lajos mellett foglaltatott állást, hogy ezt ellenzéki haragra ne lobbantsa; később azonban sutyomban állást foglaltatott ellene, hogy ellensúlyozza és esetleg megbuktassa. Ez a taktika képezi most beszéd tárgyát a fővárosban, habár elváltak rá készülve, mikor a kormány legszolgáibb embereit Prückler oldalán látták mindjárt kezdetleg korteskedni.” *Függetlenség* 1887. május 27. 2.

49 Prückler László bizalmi férfiai: Horváth Lajos, Rittinger Károly, Szerényi István, Rebrovics

„Mivel a harmadik jelöltnek, Pázmándy Dénesnek hívei egyrészt egyenesen Tolnay pártjához csatlakoztak, másrészt a pótválasztásnál semlegességet ígért, Prückler Lászlónak semmi kilátása sem lehetett a győzelemre, ennek következtében a jelöltségről lemondott.”⁵⁰

De kik is voltak ezek a Prücklerék, és hogyan válhattak a helyi politikai élet ennyire meghatározó figuráivá? A Budapest Főváros Levéltárában őrzött magániratok között fennmaradt némi, a család 19. századi történetével kapcsolatos iratanyag.⁵¹ Ennek alapján, ha nem is teljeskörűen, de főbb vonalaiban rekonstruálható egy pesti polgári család három generációja esetében az egyes családtagok által bevetett alkalmazkodási stratégiák sokfélesége a beinduló modernizáció miatt megváltozott környezetben. A *Függelék 14. képén* látható családfán a 19. századi Prückler familia áttekintő sémáját mutatom be.⁵² A család adatai szerint a legidősebb Prückler József apja, Jakab Schwarzenbachból, a mai Baden-Württemberg tartományból származott. Az 1778. szeptember 17-én született József, fehérsütő mester és pesti polgár 1843-ban építtette emeletes házát a pesti Belvárosban, a Kecskeméti utca, a Képiró utca és a Bástyá utca által bezárt telekre.⁵³ Halála után – 1848. március 20-án felvett hagyatéki leltára szerint – vagyona, miután felesége, született Ottinger Klára már korábban elhunyt, három nagykorú fiára, Józsefre, Ignácra és Jánosra szállt. A legnagyobb érték a belvárosi Országúton (ma Károly körúton) lévő, 18 000 forintot érő ház volt, úgy tűnik, az előbb említett másik házat ekkorra már fiai birtokolták. Az adósságok levonása után maradt 30 300 forintnyi örökség a három fiú között egyenlő arányban került felosztásra.⁵⁴

A legidősebb Prückler József, úgy tűnik, tudatosan terelte három fiát három különböző pályára. Helyesen dönthetett, mert például legidősebb fia, aki egyedülként folytatta az apa mesterségét, nyomtalanul el is tűnik a forrásokban a későbbiek során. Ez a Prückler József futhatta be tehát a három testvér közül a legkevésbé sikeres karriert. Róla, akit a Képiró u. 374. (vagyis az imént említett telek, a mai Képiró u.

György a korábbi választásokon is a kormánypárti jelöltek támogatását. Tolnay Lajos 1887-ben 937, Prückler 760 szavazatot kapott, míg Pázmándy a korábban függetlenségi érzelmű IX. választókerületben megalázó vereséget szenvedett, miután csak 218 választó állt mellé. BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1887. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület).

50 *Egyetértés* 1887. július 5. 2.

51 BFL XIII.5.

52 A családtagok lakóhelyeit nehéz elkülöníteni, hiszen mind a – későbbiekben ismertetendő – Károly körúti, mind a Képiró utcai ingatlan a család több ágának tulajdonában volt egyszerre, például ifjabb Prückler Ignác lakott mind a Soroksári utca 30. szám alatt, mind a Képiró utcai házban. A lakóhelyek azonosításában segítségemre volt: Bácskai (összeáll.) 1975; [Bácskai–] Hidvégi 2000. A családfa kiegészítésében segítségemre voltak a család leszármazottja, boldogfai Farkas Ákos által rendelkezésemre bocsátott adatok, a segítségét ezúton is köszönöm.

53 Bierbauer 1932: 88.

54 BFL XIII.5. Prückler József hagyatéki leltára.

11.) szám alatt lakó pékmesterként említ a forrás, annyit tudunk még, hogy alhadnagy volt a pesti gyalog nemzetőrség 4. századánál.⁵⁵

A legidősebb Prückler József irányító szerepére utalnak azok a levelek, amelyeket János fiával váltott annak vándorévei alatt. János ugyanis – fennmaradt vándorkönyve alapján, amelyet 1836-ban állítottak ki – egy évig a pesti Unger Ferencnél volt kovácslegény, ezután Pozsonyban dolgozott egy kovácsmester mellett 1836 augusztusában, majd Sopronban 30 hétre beállt egy kocsigyártóhoz. Ezt követően ausztriai és észak-itáliai területeket érintő körútra ment, ám 1837 augusztusában visszatért Bécsbe, ahol 1839 áprilisáig tartózkodott mint kovácslegény.⁵⁶ Ezután 1839. augusztus 11-ig Pozsonyban Matthias Brunnernél volt alkalmazásban, majd újabb vándorévek következtek: ekkor délnémet területeken és Franciaországban fordult meg.⁵⁷ Kiadott útlevelei szerint erre a nyugat-európai körutazásra tudatosan készült.⁵⁸ Ennek ellenére Prückler Jánosnak eredetileg más tervei voltak, erre utal apjának írt 1837. március 19-ei levele is, amelyben arról számol be, hogy nagyon jól érzi magát a bécsi állatkórházban, s még két esztendeig szeretne ott tanulni, amennyiben apja engedélyezi azt.⁵⁹ Az atya azonban másként döntött, amelyre a fiú e levél elküldését követően megkezdett vándorútja utal, továbbá az a levél, amelyben az apa nyomatékosan felszólítja fiát a kovácsmesterség alapos kitanulására.⁶⁰ A rendszeres állatorvosi képzés megindulása előtt a kovácsok gyógyították az állatokat is, de e két szakma még a 19. század során is összefonódott, ezzel magyarázható az, hogy Prückler János a bécsi állatkórházban (is) tanult.⁶¹ Pestre való visszatérése után János hamarosan pesti polgár és kovácsmester lett.⁶² Az állatgyógyászathoz való vonzódásáról ezután nincs több hír, de vélhetően ez

55 Czaga–Jancsó (szerk.) 2001: 350, 415.

56 BFL XIII.5.2. Prückler János vándorkönyve és útlevelei. Az utazás állomásai: 1837. május 1–10: Graz, május 10–18: Marburg (Maribor), május 22. – július 3.: Laibach (Ljubljana), ezután az egyes városokban egy-két napot eltöltve az alábbi útvonalon jutott Bécsbe: Opischina (talán Villa Opicina Trieszt mellett), Velence, Verona, Trento, Brixen (Bressanone), Innsbruck, Schwaz, Rattenburg, Salzburg és Linz.

57 Az udvari kancellária 1136. sz. útlevele a következő országokba engedélyezte számára az utazást három év időtartamra: Bajorország, Hannover, Poroszország, Szászország, Württemberg és Franciaország. Utazása során az alábbi nagyobb városokat érintette: Linz, Passau, Regensburg, Nürnberg, Ingolstadt, Augsburg, Ulm, Stuttgart, Konstanz, Freiburg im Breisgau, Strassburg, Ulm, Augsburg, München, Linz és Bécs. Prückler János végül 1840. március 30-án érkezett vissza Pestre. BFL XIII.5.2. Prückler János vándorkönyve és útlevelei.

58 BFL XIII.5.2. Prückler János vándorkönyve és útlevelei.

59 BFL XIII.5.4. Prückler János levele apjához, Prückler Józsefhez, 1837. március 19.

60 BFL XIII.5.4. Prückler József levele fiához, Prückler Jánoshoz, 1837. november 4.

61 'Kovács' szócikk, Ortutay (főszerk.) 1987 [1980]: 286–287. Ezúton köszönöm Orosz Istvánnak, hogy felhívta figyelmemet e két szakma közös eredetére.

62 1842. február 1-jén kelt házassági szerződése idején már kovácsmester, menyasszonyának, Faltenmayer (Falkenmayer) Máriának adott jegyajándéka kovácsipari iparjogosítványa, valamint szerszámkészlete volt. Prückler János polgáresküjét is kovácsmesterként tette le 1844. március 1-jén. BFL XIII.5.2. Prückler János és Faltenmayer Mária házassági szerződése, illetve Prückler János polgáresküje.

irányú szakértelmének köszönhető, hogy a későbbiekben közegészségügyi felügyelő lett.⁶³ Ám nem ez volt az első városi tisztsége. 1862-ben ferencvárosi, tiszteletdíjjal ellátott esküdt volt, amely pozícióját – az 1874-ből fennmaradt fizetési ív tanúsága szerint – a városeyesítés után is megőrizte.⁶⁴

Prückler János vagyonának eredetét nem sikerült kiderítenem. Tény, hogy 1873-ban a Soroksári utca 25. szám alatt kétemeletes bérházat építtetett, kérdés azonban, hogy az ehhez szükséges tőkét apai öröksége révén vagy saját jövedelméből szerezte-e. A legnagyobb pesti adózók 1873-as összeírása szerint Prückler János mindenesetre háztulajdona révén 329 forint 66 krajcár házbér utáni egyenes állami adót fizetett, míg jövedelmi adója 25 forint 35 krajcárt tett ki, ezzel az 1187. helyet foglalta el a listán.⁶⁵ Vörös Károly már leszögezte, hogy a jövedelem, illetve a vagyon (különösen a háztulajdon) után fizetett adómenyiség aránya, noha eltérő jövedelemszerzési stratégiák meglétére utal, mégsem feleltethető meg egyértelműen a társadalom tradicionálisabb, vagyonfelhalmozó, illetve modernebb, üzleti tevékenységéből jövedelmet húzó szerkezeti elemeinek.⁶⁶ A *Hof- und Staats-Handbuch der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie* című évkönyv 1874 és 1889 közötti valamennyi kötete szerint Prückler János 1873-tól tagja volt a fővárosi törvényhatósági bizottságnak, mint az 1200 virilisből választott kétszáz tag egyike.⁶⁷ Talán a városi politikában való aktív részvétel is arra sarkallhatta, hogy 1878-ban Steiger Gyula által delegált „bizalmi férfit” legyen a választásokon. Ahogy egy honorációtól várható, az általam vizsgált összes (a két 1878-as, az 1881-es és az 1884-es) választási fordulóban leszavazott, 1878-ban mindkét alkalommal Steiger Gyulára, a következő két alkalommal pedig Kemény Gáborra.⁶⁸ A későbbiekben azonban, úgy tűnik, János tényleg visszavonult az aktív gazdasági tevékenységtől. Ahogy a legnagyobb pesti adózók listáján, úgy a választói névjegyzékekben és a lakcímtárakban is háztulajdonosként, nem pedig kovácsmesterként bukkant fel. Mindez olyan életstratégiának fogható fel, amely a sok energiát és mozgékonytságot igénylő jövedelemszerzés gyümölcseit idővel vagyonná alakítva, az abból származó bevételek révén nyugodtabb öregkort biztosíthatott. Kérdéses azonban, hogy kovácsmesterként sikeres vállalkozó maradt-e: gyermekei, a legifjabb Prückler József és – természetesen – Klára is más mesterséget folytattak.

A legifjabb József ugyanis nagybátyja nyomdokaiba lépett. A fiú 1861 és 1864 között idősebb Prückler Ignác fűszerkereskedésében volt tanonc, ráadásul ezzel

63 Közegészségügyi felügyelői igazolványát az 1885. évi 22080/III. sz. fővárosi határozat alapján adták ki (BFL XIII.5.2. Prückler János iratai).

64 BFL XIII.5.2. Prückler János iratai. 1892-ben a lejáró mandátumú esküdtek között szerepelt, de kérdéses, hogy tényleg végig kitöltötte-e mandátumát.

65 Névjegyzéke a buda-pesti 1200 legtöbb adófizetőknek 1873. Pest. BFL IV.1303.j. 2. kötetdoboz. Választási iratok, névjegyzékek (1872–1873).

66 Vörös 1971: 263–264.

67 Hof- und Staats-Handbuch 1874–1918.

68 BFL IV.1405. 3. nagydoboz (1878, 1881. és 1884. évi szavazási listák, IX. választókerület).

egyidejűleg kereskedelmi szakirányú vasárnapi iskolát végzett.⁶⁹ A fűszerkereskedésre feljogosító iparjegyet 1873 novemberében váltotta ki, és közvetlenül ezután meg is nyitotta fűszerkereskedését, mégpedig a Soroksári utca 24. szám alatt – ami azonos apja Soroksári utca 25. szám alatti ingatlanával.⁷⁰ Az 1876-ban 92 324. számon bejegyzett „Prückler J. C.” céget már leánytestvére, Klára jegyezte.⁷¹ Ifjabb Prückler József ugyanis az 1876 augusztusában esedékessé vált, a Budapesti Királyi Kereskedelmi és Váltótörvényszék előtt megtett cégjegyzés szerint már nem volt az élők sorában: a csatolt halotti anyakönyvi kivonat szerint 1876. március 13-án „agyonlőtte magát önkívüli állapotban”, és a rejtélyes haláleset után örökösei, még élő szülei inkább lemondtak a cégről, mégpedig leányuk, Klára javára.⁷² Klára megemelte a kereskedés presztízsét, a Belvárosba: előbb a Régiposta, majd a Koronaherceg (ma Petőfi Sándor) utcába telepítette azt át, s lassacskán teljesen megváltoztatta az üzlet profilját. Prückler Klárát ugyanis a bélyeggyűjtők az első magyar bélyegkereskedőként tisztelik, és a századfordulóra a „Prückler J. C.” cég már teljesen a bélyegárusításra szakosodott.⁷³ Az idős, „magánzó”-ként visszavonult Prückler János pedig a lakcímjegyzékek szerint követte leányát, így míg 1892-ben még mindketten a Soroksári utcai ingatlanban éltek, 1894-től már a Régiposta utca 5. szám alatt laktak.⁷⁴

A középső fiú, Ignác és leszármazottai magániratai nem maradtak fenn a Prückler család dokumentumai között, ezért ennek az ágnak a történetét más forrásokból lehet csak rekonstruálni. Ezek szerint idősebb Prückler Ignác szintén kettős tevékenységbe fogott: a Képiró utcai házban nyitotta meg már említett fűszerkereskedését, de egyszersmind 1834-ben a Soroksári utcában szeszgyárat is létrehozott, ahol először gyártottak Magyarországon a napóleoni háborúk nyomán Európa-szerte közkedvelté vált pezsgőt.⁷⁵ A vállalat felfutása feltehetően a pezsgőgyártás beindulásával függött össze, ahogy a család ferencvárosi kötődéseinek kialakulása is. Az 1873-as

⁶⁹ Az ezt igazoló okiratok: BFL XIII.5.3. Ifj. Prückler József iratai.

⁷⁰ Prückler József 77 631/1873. számú iparjegyének kiállítási dátuma: 1873. november 18. BFL XIII.5.3. Ifj. Prückler József iratai. A kereskedés megnyitásáról szétküldött értesítésében azt állította, tizennégy évi kereskedelmi tevékenység volt már ekkor a háta mögött, ebből hét évet nagybátyjánál, Prückler Ignácnál töltött.

⁷¹ BFL XIII.5.3. Ifj. Prückler József iratai.

⁷² BFL VII.2.e. Cg. 1876/2424. A halotti anyakönyvi kivonatban tévesen az szerepel, hogy ifjabb Prückler József 34 évet élt, pedig valójában 1845-ben született. Az öngyilkosság okairól semmit nem tudtam kideríteni, abból ugyanis, hogy 1867. január 17-én katonai szolgálatra alkalmatlannak nyilvánították, önmagában még nem feltételezhető a lelki instabilitás (BFL XIII.5.3. Ifj. Prückler József iratai).

⁷³ Prückler Klára tevékenységéről testvérének, Prückler Géának a fia, Porteleki József írt rövid összefoglalót, amikor az 1960-as években átadta nagynénje keresztlevelét és arcképét a Bélyegmúzeumnak. Ezúton köszönöm a Bélyegmúzeum igazgatónője, Nikodém Gabriella és múzeológusa, Zombor Zoltán szíves segítségét.

⁷⁴ Budapesti cím- és lakjegyzék 1891–92, 1894, 1896–97.

⁷⁵ Xantus 1992: 24; Szabó-Pap (szerk.) 1986: 331–333.

pesti adózók között Ignácot sokkal előkelőbb helyen látjuk viszont, mint Jánost, ő ekkor a Képiró utcai és a Károly körúti ház, valamint a Soroksári utcai gyárkomplexum után is adózott, ezenkívül 413 forint 24 krajcár jövedelmi és közel 50 forint személyi kereseti adót is fizetett, a teljes adóösszege pedig 1174 forint 9 krajcárt tett ki, így a 349. helyen volt található a listán.⁷⁶ 1876-os halálakor a *Vasárnapi Ujság* mint fővárosi gyártulajdonosról és tekintélyes derék polgárról emlékezett meg róla, a főváros közgyűlése pedig határozatában a következőképpen méltatta: „egyike volt a boldogult azon kiváló férfiaknak, ki a közügyek terén tanúsított buzgalma, különösen pedig a kereskedelem terén tanúsított szakismerete és tevékenysége által a fővárosi lakosság köztisztvisletét bírta”.⁷⁷

Idősebb Prückler Ignác halála után fiai, ifjabb Ignác és László vették át a fűszerkereskedést és a pezsgőgyárat.⁷⁸ A Károly körúti ház az özvegy, Wágner Lujza kezén maradt, akinek a halála után, 1884-ben került az négy gyermeke, valamint unokája tulajdonába.⁷⁹ Prückler Ignácné Wágner Lujza végakarataiban említi Paula lányának stafíringját, Paula viszont nem szerepel a végrendelet kedvezményezettjei között, mivel eme, 1877-ben kelt okirat keletkezésekor már nem volt az élők sorában.⁸⁰ Helyette lett kedvezményezett a rendelkezőnek az okiratban említett Mirth Irma nevű unokája. Feltehetően Wagner Lujzának az ismeretlen időpontban elhunyt Ilona nevű lánya sem élt már ekkor, azért nem szerepel ő sem a végrendelet kedvezményezettjei között.

Az apjától megörökölt cégtulajdon lehetővé tette, hogy Prückler László 1883-tól 1888-ig az 1200 legnagyobb adófizető közül választva a budapesti törvényhatósági bizottság tagja legyen,⁸¹ és a cég 1888-tól 1918-ig folyamatosan viselje az „udvari szállító” titulust.⁸² 1888-ban azonban „végfelszámolás” indult a cég ellen, amelynek eredményként az ettől fogva „Prückler & Co.” nevet viselő közkereseti társaságnak

⁷⁶ Névjegyzéke a buda-pesti 1200 legtöbb adófizetőnek 1873, Pest. BFL IV.1303.j. 2. kötetdoboz. Választási iratok, névjegyzékek (1872–1873).

⁷⁷ *Vasárnapi Ujság* 1876. május 21. 333; BFL IV.1403.a. 1876. 88–89. Az 1876. május 17-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve.

⁷⁸ A 71 963/1876. számú cégjegyzés szerint a „Prückler Ignác” cég a Képiró utcai fűszerkereskedésből, valamint a Soroksári utca 31. és a vele határos Kinizsi utca 8. számú ingatlanokon található szesz-, ecet- és pezsgőgyárból állt, a cég beltagjai ifjabb Prückler Ignác és Prückler László voltak (BFL VII.210. 331/1876).

⁷⁹ BFL VII.175. 635/1877. Özv. Prückler Ignácné Wágner Lujza végrendelete.

⁸⁰ BFL VII.175. 635/1877. Özv. Prückler Ignácné Wágner Lujza végrendelete. Farkas Ákos adatai szerint Mirth Antalné Prückler Paula (Paulina) 1871. február 20-án hunyt el.

⁸¹ Prückler László 1876 és 1878 között a törvényhatósági bizottságnak a IX. választókerületből választott póttagja, 1878-tól rendes tagja volt. BFL IV.1403.a. 1876. 287. Az 1876. november 29-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve; uo. 1878. 208. Az 1878. október 2–3-án tartott közgyűlés jegyzőkönyve; uo. 1883. 7. Az 1883. január 10-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve.

⁸² Hof- und Staats-Handbuch 1874–1918. Bár feltehetőleg a korszak végére, 1910 körül megszűnt már a cég jogutódja is.

a családból Prückler László maradt a beltárgya, míg a másik beltárgy Bernhard Gyula kereskedő lett, a „Prückler Ignác” cég egyik fő hitelezője.⁸³ Egyidejűleg a családon belül is vagyoni per zajlott le: a László lányai – a kiskorú Prückler Margit, Lujza és Ilka – nevében fellépő gyámok perelték be Lászlót és ifjabb Ignácot, de ez végül egyezséggel zárult.⁸⁴ 1888-ban Prückler László ismeretlen okból, talán az 1887-es országgyűlési választásokon elszenvedett fiaskó vagy épp ezen pénzügyi nehézségek okán, lemondott törvényhatósági bizottsági tagságáról.⁸⁵ Vagyona közben tovább apadt: az 1890-ben a kőbányai Óhegy 8143–8146. helyrajzi szám alá költözött „Prückler & Co.” céget (együttal az új gyár területén található lakását is) 1897-ben teljes egészében átadta a társának, Bernhard Gyulának.⁸⁶ A pezsgőgyár tehát – mindössze 10 000 forintért – ettől fogva kikerült a névadó család birtokából, és Bernhard Gyula kizárólagos tulajdonában álló egyéni kereskedelmi cég lett. Viszont így a gyárat hitelekkel támogató családtagoknak, Pleininger Ferencné született Prückler Franciskának (akinek Bernhard Gyula legkésőbb 1899-ig megfizetni tartozott a cég 10 814 forint tartozását és annak kamatait), illetve a három kiskorú Prückler-lánynak: Margitnak, Lujzának és Ilkának (akiknek 14 435 forint 25 krajcár és annak járuléka után a jelzálogi tartozást szintén Bernhard Gyulától húzták) kintlevőségeiket immár nem rokonuktól kellett bevasalniuk. Prückler László ráadásul, mint a három kiskorú lány apja, jogosult lett a gyáringatlan eladása esetén lányai nevében a jelzálog után járó kamatokat is felvenni.⁸⁷

1894-ben azonban Prückler László újra visszatért a helyi politika porondjára, de ekkor már mint a IX. választókerületben megválasztott fővárosi törvényhatósági képviselő, és 1906-ig ebben a minőségében maradt a testület tagja. Így, ha vagyona alapján nem is, de a kerületben élvezett tekintélye révén újra a fővárost vezető választott testület tagja lehetett – igaz, ahogy korábban sem, ezután sem gyakori felszólalásairól volt híres.⁸⁸ 1913-ig még különböző lakcímen, legutoljára 1913-ban a Lónyay u. 60. szám alatti lakcímen bukkant fel. Lánya, Ilka pedig először az 1910-es lakcímgjegyzék szerint gépirónőként, majd 1928-ban már hivatalnok megjelöléssel élt ugyanitt – igaz,

ő 1913-ban éppen nem szerepelt a lakcímgjegyzékben.⁸⁹ Prückler László 1929-ben bekövetkezett haláláról a fővárosi közgyűlés is megemlékezett.⁹⁰

Ifjabb Prückler Ignác volt – János és László mellett – a harmadik a családból, aki a ferencvárosi választói névjegyzékekben (1881-ben és 1884-ben háztulajdonosként) szerepel. Ugyan ő is tulajdonosa volt a korteseseményeknek helyet adó gyárnak, és mind 1881-ben, mind 1884-ben le is szavazott Kemény Gáborra,⁹¹ azonban úgy tűnik, a politikai színtértől következetesen távol maradt, feltehetően átköltözött a család eredeti, Képiró utcai házába, ahová lakóhelyét a lakcímgjegyzékek már e választások idején is teszik.⁹²

A „Prückler Ignác” cég végfelszámolásánál Wagner Géza ügyvéd is szerepet játszott, mint a hitelezők Bernhard Gyula melletti másik fő képviselője. Az ő neve gyakran felbukkan mind a családdal, mind az 1881-es és 1884-es ferencvárosi választásokkal kapcsolatos iratokban. Wagner svábhegyi nyaralójában kötött meg a Prückler László és leendő felesége, Oberhäuszer Ilka közötti házassági szerződés is, amelynek egyik tanúja maga a házigazda volt. Ráadásul a szerződés fő kedvezményezettje, Oberhäuszer Mária úrhölgy lakcíme éppúgy az Üllői út 1. szám alatt volt, mint Wagner Gézáé.⁹³ Szintén az ügyvéd volt a tanú Prückler Ignác és Wagner Lujza végrendeleténél, és ő képviselte az özvegyasszonyt a Károly körút 16. társulajdonosa ellen a ház kezelése kapcsán 1881-ben folyó perben.⁹⁴ A Soroksári utca 30. számú ingatlan a „Prückler Ignác” cég felszámolása után – feltehetően az adósságrendezés eredményeként – Wagner Géza kezébe került.⁹⁵ Wagner Prücklerékhez hasonlóan együttal a ferencvárosi honoráciorok közé is tartozott: amikor Kemény Gábor 1884-ben a Soroksári utcai Prückler-gyár udvarán tartotta kortesbeszédét, Wagner vezette a Kemény elé induló küldöttséget.⁹⁶ Wagner Géza emellett 1881-ben a választási bizottság jegyzője, 1884-ben pedig az egyik szavazatszedő küldöttség helyettes elnöke volt.⁹⁷

89 Budapesti cím- és lakásjegyzék 1910, 1913, 1928. Farkas Ákos adataiból derül ki, hogy Ilona (Ilka) Prückler László lánya volt.

90 BFL IV.1403.a. 1929. 282. Az 1929. október 9-ei közgyűlés jegyzőkönyve.

91 BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1881. és 1884. évi szavazási listák, IX. választókerület).

92 1882 és 1888 között folyamatosan e címen szerepel, az 1891-es kötettől kezdve viszont már ebből a forrásból is eltűnik (Budapesti cím- és lakjegyzék 1882, 1883–84, 1885–86, 1888, 1891–92).

93 BFL VII.210. 244/1877.

94 Vezetéknévük alapján talán rokoni kapcsolatban is álltak. BFL VII.175. 635/1877. Özv. Prückler Ignác és Wagner Lujza végrendelete. BFL VII.2.c. 1881/I.313. Özv. Prückler Ignác és Wagner Lujza és Mirt Antal pere.

95 Budapesti cím- és lakjegyzék 1891–92. A gyárkomplexum Kinizsi utcai része még 1894-ben is a Prückler-fivéreké volt, de 1896-ban már nem. Ekkoriban a Prückler-ingatlanok már sorra mások kezére jutottak, utoljára, 1907-ben, már a Képiró utcai ház is kikerült az utolsó Prückler-tulajdonos, dr. Pleininger Ferencné Prückler Franciska (Fanni) tulajdonából (Budapesti cím- és lakjegyzék 1894, 1896–97, 1907–08).

96 *Pesti Napló* 1884. június 3. Reggeli kiadás 1.

97 BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1881. és 1884. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület).

83 A végfelszámolás megindítása: BFL VII.175. 651/1888. A „Prückler & Co.” közkereseti társaságot 1889 májusában jegyezték be: BFL VII.2.c. Cg. 1889/161.

84 BFL VII.2.c. 1888/I.200. Édesanyjuk, Oberhäuszer (Oberhauser) Ilka 1883. szeptember 18-án hunyt el.

85 BFL IV.1403.a. 1888. 150. Az 1888. június 6-ai közgyűlés jegyzőkönyve.

86 A kőbányai ingatlant 1889-ben még együtt vette Prückler László és Bernhard Gyula, mégpedig 16 000 forintért (BFL VII.173. 1977/1889).

87 BFL VII.2.c. Cg. 1889/161.

88 Hof- und Staats-Handbuch 1874–1918; BFL IV.1403.a. 1894. 540. Az 1894. december 27-ei közgyűlés jegyzőkönyve; uo. 1906. 499. Az 1906. október 24-ei közgyűlés jegyzőkönyve. Ebben az időszakban két, kőbányai vonatkozású előterjesztésben bukkan fel a neve: egy Halom utcai ingatlan kisajátításának előterjesztője volt, illetve megörökíti nevét a kőbányai plébániatemplom építéséhez hozzájáruló adománya miatt: uo. 1897. 380. Az 1897. június 14-ei közgyűlés jegyzőkönyve; uo. 1902. 450. Az 1902. október 24-ei közgyűlés jegyzőkönyve.

A Prückler család, mint láthattuk tehát, a fővárosi gazdasági elit azon csoportját képviselte, amelyik a régi pesti német polgárságból eredeztethető, hiszen tagjai már 1848 előtt pesti polgárok voltak. E csoportot eredetileg német nyelvűk és katolikus vallásuk mellett a pesti polgárjog határolta el a másik három jellegzetes gazdasági elitcsoporttól, a görög–szerb ortodox, a protestáns területekről bevándorolt, illetve a zsidóságban gyökerező csoportoktól.⁹⁸ Noha ebben a családban is volt felemelkedés és hanyatlás, véleményem szerint mégsem lehet a Prückler család történetét a Buddenbrook-effektus fogalmával leírni.⁹⁹ Kérdéses például, hogy mennyire lehet őket egyáltalán a nagypolgárság köreihez sorolni. Hiszen igaz, hogy a család többszörösen is képviseltette magát a legtöbb adót fizetők névsorában, ám a listán szereplő valamennyi adózót mégis bajosan lehetne azonosítani a pesti gazdasági elittel. Teljes bizonyossággal csak annyit lehet kijelenteni, hogy a IX. kerület gazdasági élvonalába tartoztak a Prückler család tagjai (már ha van értelme a főváros kerületeit így módon önálló entitásként felfogni). A legidősebb Prückler József még a céhes világ képviselője volt, „modernségét” csupán abban lehet megragadni, hogy fiait igyekezett eltérő pályákra irányítani, noha, mint hagyatékának végrehajtásából kiderül, fiai egyenlő részben örökölték vagyonát – lehet, hogy nem akarta a pesti fehérsütők számát gyarapítani. Ámbár jeleskedett a vagyon felhalmozásában, *homo novus*nak mégsem mondható. Az első, modern vállalkozónak tekinthető karakter a családban idősebb Ignác volt, aki egyben a legsikeresebb is lett közülük. Az 1880-as években viszont már hanyatlottak a Prückler-vállalkozások, amit a végfelszámolások, az ingatlan-eladások, valamint a virilis pozíciók elvesztése is mutat. De a családtagokban mégis maradt energia új stratégiák kimunkálására: megítélem szerint ilyen menekülési út lehetett Klára bélyegárusítása, illetve László kísérlete a helyi politika egyre intenzívebb befolyásolására, majd az országos politikába történő bejutásra. Megkockáztatom azt az állítást, hogy nem lehet véletlen az időbeni egybeesés a „Prückler Ignác” cég megroppanása, a vagyoni per és Prückler László képviselő-jelöltsége között. Míg János esetében a városi szintű politizálás, a helyi honorácior pozíció stabilan örökölt, ifjabb Ignác tekintetében pedig a politikával szembeni távolságtartás érezhető, addig elképzelhető, hogy László – a kisebbik fiú, aki a „lógós” a gyárban – gazdasági tőkéjét politikai tőkévé kívánta változtatni. Míg vállalkozása prosperált, honoráciorként próbálta befolyását és ezen keresztül üzleti érdekeit érvényesíteni, majd amikor az üzleti téren problémák jelentkeztek, alternatív karrierépítésbe kezdett: a politikából próbált

⁹⁸ Erről a csoportról lásd Vörös 1971: 263. Bácskai Vera mutatta be részletesen a pesti gazdasági elit egyik fontos szegmensének, a nagykereskedőknek felekezetük szerint meghatározható csoportjait (Bácskai 1989). Halmos Károly szintén etnikai-felekezeti dimenzióban elemezte két nagy csoport, a protestáns területekről bevándoroltak és a zsidóság egy-egy reprezentatív pályáivét a Gregersen és a Neuschlosz család példáján keresztül (Halmos 2005).

⁹⁹ A legfeljebb háromgenerációs életciklusra képes családi vállalkozás ideáltípusát vált fogalmának közhelyességéről lásd Halmos 2008: 31–32.

megélni.¹⁰⁰ Egy másfajta lehetséges interpretáció szerint Prückler László a gazdasági mezőben felhalmozott tőkéjét próbálta meg egy másikba, a politikai mezőbe konvertálni. Pierre Bourdieu szerint ugyanis a tőkekonverziós stratégiák alkalmazása (bár elsősorban intergenerációs szinten) bevált gyakorlat a különféle tőketípusokkal rendelkező csoportok esetében.¹⁰¹ Összegezve tehát nem mondható, hogy a harmadik generáció, László és Klára szintje már dekadens, pazarló, vagyonfelélő lett volna – legalábbis szándékaikban nem lehetett az, tetteik következménye pedig már más lapra tartozik.

A család politizáló tagjainak kormánypártiságát talán az magyarázhatja, hogy nem elvek, hanem érdekek artikulációjára használták fel politikai szerepvállalásukat. A hanyatló vállalkozások és a politikai szerepvállalás közötti összefüggést az is megerősíteni látszik, hogy hiába állította a *Függetlenség* című lap, hogy Prückler László megválasztása érdekében megnyílt volna a pezsgőgyár kasszája a pezsgőgyáros kortesvacsoráján, a korabeli tudósítás szerint valójában szó sem volt ingyen italokról:

„Csak egy vén prücklerista fiakkeres volt elégedetlen sorsával. Mikor megkérdeztem, min busul, bizalmasan félrevont.

– Ugy kell nekünk uram. Becsületemre mondom, vizet ittunk az egész vacsorán; bort még csak nem is láttunk, s a pezsgőről nem is beszéltek. Nem tudtunk inni – a saját pezsgőnk-ből.”¹⁰²

A két esettanulmányt összegezve megkockáztatható az a kijelentés, hogy míg a választói névjegyzékek és a szavazási listák kvantitatív elemzése – nem elfeledve a számok és adatok mögött óhatatlanul szintén megbúvó történészi szubjektivitás által okozott csapdákat – sok információt elárul a választópolgárság tagoltságáról, a társadalmi pozíciók által meghatározott viselkedésről, addig léptéket váltva, az egyéni élettapasztalat és az egyedi tényezők vizsgálata révén jelentősen árnyalható a nagy sokaságra átlagolva vonatkoztatható kép. A két eset azonban eltérő: míg Csorba Gézánál a névjegyzékből és a leadott szavazatból nem következik a választó bonyolult és cseppet sem szokványos helyzete, addig a Prückleres esetében egy tipikusnak mondható honorácior család képe rajzolódik ki. További következtetések levonásához azonban már mikrotörténeti módszerekre, a kapcsolati háló minél totálisabb feltérképezésére lenne szükség.

¹⁰⁰ Weber szavaival élve, már nem a politikáért, hanem a politikából próbált élni. Ez a magatartás pedig már a modern politikai üzem sajátossága (Weber 1987: 293).

¹⁰¹ Bourdieu okfejtése azért jelentős mértékben eltér ettől az értelmezéstől, Bourdieu szerint ugyanis a középosztályban a gazdasági tőkével rendelkező csoportok próbálják utódaikat az iskola révén kulturális tőkéhez juttatni, és fordítva, de talán az analógiát ki lehet terjeszteni a gazdasági és a politikai eliten belüli érvényesülés konverzióira is (Bourdieu 1978: 285).

¹⁰² *Pesti Hírlap* 1887. június 18. 5–6. (Kiemelés az eredetiben.)

ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

Jelen kötetben a Tisza Kálmán-korszakbeli Budapest választópolgársága politikai magatartásának elemzésére tettem kísérletet a politikai társadalomtörténet módszerével. Három országgyűlésképviselő-választást jelöltem ki ehhez, amelyeket három pesti választókerületben vizsgáltam meg. Az elméleti keretek és a historiográfiai előzmények áttekintése után ehhez először a felmerülő módszertani és forráskritikai problémákat összegeztem, majd a választói magatartásra hatást gyakorló – társadalmi, illetve a hatalom berkeiből érkező – tényezőket vettem sorra. Ezek közül áttekintettem a választójog és a választási eljárás normatív szabályozását a tárgyalt korszakban, majd a vizsgált választások idejében érvényes választókerületi beosztás létrejöttének körülményeit részleteztem. A helyszín és a közeg megértéséhez pedig röviden bemutattam Budapest, illetve a tárgyalt választókerületek társadalmát, azon belül a választójoggal rendelkezők összetételét.

Ezután – elsősorban a különböző pártállású egykorú sajtótermékek tudósításainak ütköztetésével – a kijelölt választások kampányait, illetve maguknak a szavazásoknak a menetét, főbb eseményeit ismertettem. A kampányeseményeket elsősorban a történetírásban bekövetkezett, a társadalmi térhasználatot is a vizsgálat tárgyává tevő térbeli fordulatból kiindulva elemeztem, arra keresve a választ, hogy kik (mely hatóságok, társadalmi csoportok) és milyen módon tudták alakítani a választók – illetve ezzel párhuzamosan a teljes nagyvárosi népesség – térhasználatát a választási eljárás egyes eseményei során. Mindezzel a hatalom, a választójogból kirekesztett társadalmi csoportok és a választók egymás közötti interakcióit próbáltam megragadni.

Ezt követően került sor a névjegyzékek és a szavazási listák feldolgozásával készített, 17 185 rekordból álló adatbázisom elemzésére. A választópolgárokat a korabeli társadalom rang, presztízs, tevékenységszerkezet és jövedelmi viszonyok szerinti eloszlását egyaránt figyelembe vevő foglalkozási kategóriákba soroltam, illetve az 1878-as IX. választókerületi választók esetében kísérletet tettem egy, a választók lakóhelyi elkülönülését is figyelembe vevő elemzés elkészítésére. Az 1884-es névjegyzékek életkor-bejegyzéseit is elemeztem, illetve külön kitértem a hivatalnokok választói magatartására. A strukturális vizsgálat ellenpontjaként a kötet lezárásaképpen két esettanulmányban próbáltam árnyalni a választói magatartás potenciális egyéni mozgatórugóit.

Úgy vélem, e kötet újszerűségét a páratlan és a történetírásban eddig kellőképpen ki nem aknázott források: a választói névjegyzékek és a szavazási listák szisztematikus összevetése jelenti, amelynek nyomán immár bekerült a történettudományi vizsgálati szempontok közé az egyes választók politikai preferenciáinak a megismerése, illetve a hatalmi ágensek, az egyes érdekcsoportok képviselői és a nem választók attitűdjeinek a tanulmányozása.

A választói névjegyzékek és a szavazási listák adatainak elemzése alapján úgy tűnik, a dualizmus kori országgyűlés alapvetően közjogi kérdésekre redukálódó megosztottsága dacára a képviselőjelöltek személyén keresztül jól körülhatárolható társa-

dalmi csoportok artikulálták érdekeiket. A modern pártrendszer előtti (proto- vagy honorácior) pártok így, ha szervezeti felépítésükben nem is hasonlítottak a modern pártokra, ugyanazt a funkciót – tehát jelöltjeik révén adott társadalmi rétegek igényeinek megjelenítését a politikai térben – éppúgy betöltötték. Az alapvetően a hegemon többpártrendszerre épülő országos hatalmi struktúra helyett a vizsgált választókerületekben politikailag erősen tagolt, plurális társadalmat találunk, ahol egyes társadalmi csoportokban a pártok közötti erőviszonyok akár a még túlnyomóan kormánypártinak elkönyvelt fővárosban is meglepően kiegyenlítettek lehettek. És akkor még nem is beszéltünk például az antiszemita mozgalomról, amely a fővárosban – az 1884-es józsefvárosi jelöltet, Verhovay Gyulát leszámítva – nem is állított jelöltek, de az utcai jelenléte miatt sejthető, hogy jelentős tömegtámogatással rendelkezett – feltehetően többnyire a nem választók körében, akik amúgy a későbbi szociáldemokrácia elődszervezetei által is megszólítva érezhették magukat.

A vizsgált választásokon a kormánypárt országosan leválthatatlan volt. A szervező ellenzéki pártok, mint a hozzájuk közel álló lapok tudósításai is mutatják, eleve nem is készültek arra, hogy többséget szerezhessenek. Céljuk csupán egyes választókerületek megtartása, illetve elhódítása volt. A helyzetet bonyolította a képviselők parlamenti ciklus közbeni vándorlása az egyes országgyűlési pártok között. A választások ilyen szempontból tehát „lefutottak” voltak tekinthetők, ám meglepő módon azokban a választókerületekben, ahol több jelölt indult, mégis igen kiélezett küzdelmekkel találkozhattunk. A legnagyobb csaták, mint láthattuk, nem is feltétlenül az országgyűlési pártok szerinti törésvonalak mentén fellépett jelöltek között zajlottak, hanem inkább azokon a választásokon, ahol több párt vagy a kormánypárt több jelöltje is esélyesnek hitte magát a győzelemre. Mindez arra utal, hogy ezeken a választásokon nem a kormányalakító többség megszerzése, hanem egyes társadalmi csoportok parlamenti reprezentációja volt a tét. A választójogosultak jó része igenis ki kívánta fejezni véleményét, hallatni akarta a hangját az amúgy valódi tét nélküli választásokon. A viszonylag magas, bár a korábbi, nagyobb jelentőséggel bíró választásokénál alacsonyabb részvételi arányok mutatják: ha voltak is jelentős számban olyan csoportok, amelyek visszaélésekből (vesztegetésekből, hatalmi nyomásgyakorlásból) kifolyólag járultak a szavazatszedő bizottságok elé, semmiképpen sem elhanyagolható a valóban meggyőződésből voksolók száma. Mindez alátámasztja Szabó Dániel állítását: Gerő András koncepciójával szemben a rendszer nem veszítette el legitimációját. Ugyanis az hiába volt képtelen versengő reális politikai alternatívák felmutatására, a választók mégis érdekeik megjelenítésére képes társadalmi intézménynek tartották annak legfontosabb letéteményesét, az országgyűlést.

A parlamenti reprezentáció igénye adhat magyarázatot arra, hogy miért nem csak a korszak politikai életét leginkább meghatározó törésvonal, azaz a közjogi kérdés vonatkozásában eltérő nézeteket valló jelöltek között voltak komoly választási küzdelmek. A helyi konfliktusokat a szereplők nem csomagolták be feltétlenül a közbeszé-

det a mindennapokig lehatolóan átjáró közjogi kérdés diskurzusába: a Belvárosban és a Terézvárosban egyaránt találkozunk olyan választásokkal, ahol nem is indult vagy marginális szerepben maradt a korszak egyetlen igazi ellenzéki platformja, a függetlenségi ellenzék, annak dacára, hogy meghatározó jelentőségű társadalmi érdekkonfliktusok sejenek fel a választási csatározások mögött.¹ Természetesen a közjogi kérdés mentén is eltérő érdekeket képviselő társadalmi csoportok jelentek meg, de ha az olyan eseteket figyeljük meg, ahol nem ez a törésvonal húzódott az induló jelöltek között, akkor még jobban szembetűnik, hogy a választási harc szimbolikus csatamezején valójában különböző csoportérdekek ütköztek meg. A további dimenziók a társadalmi státus, a foglalkozási ágazat vagy az etnikai-felekezeti kötődés szerint alakultak.

A korszak politikai rendszerében természetesen nem mindenki jutott ugyanannyi szóhoz. A választójogi cenzus a társadalom többségét kívül rekesztette a parlamentarizmus sáncain, de a szavazati joggal bírók összetételét elemezve kiderült, hogy még a választópolgárság is eléggé tagolt volt, és egymástól nagyban különböző társadalmi rétegek tartozhattak ide, ahogyan ezt a választók összetételének eddigi elemzése is alátámasztották.

A társadalmi státus, a foglalkozás vagy a lakókönyezet önmagukban nem magyarázzák meg a szavazók vagy nem szavazók politikai döntéseit, egyéni választásait. Az okok jóval bonyolultabbak, számtalan más tényező, az etnikai-felekezeti hovatartozás, a családi kapcsolatok, egyedi szituációk és a képviselőjelölt személyéről alkotott kép jóval nagyobb mértékben befolyásolhatták a választói magatartást. A névjegyzékekből azonban a választókról további adatokat nem lehet megismerni. Annyi viszont a rendelkezésre álló információkból is megállapítható, hogy a korszak pártszerkezete és társadalmi rétegződése között volt összefüggés, a szavazatok megoszlása és a szavazók társadalmi struktúrában betöltött helye között megfigyelhető a kapcsolat. Horváth J. András következtetését az 1884. évi józsefvárosi képviselő-választásról e kötet eredményei több választókerületre vonatkozóan is megerősítik.

Seymour Martin Lipset szerint a modern pártrendszerekben megfigyelhető az az összefüggés, hogy az alacsonyabb társadalmi státusúak szavaznak a rendszerkritikus, „baloldali”, míg a magasabb státusúak a „status quo”-t kifejező pártokra. Lipset azonban felhívta a figyelmet, hogy önmagában a jövedelmi különbségek nem magyarázzák egyértelműen a bal-, illetve a jobboldali pártkötődést, hanem az egyén relatív elégedettségét is figyelembe kell venni.² Ugyan Lipset a „rendszerkonform” és a „rendszerkritikus” pártok szavazóinak társadalmi státusát a modern tömegpártok-

¹ Szabó Dániel egyetértett a korabeli, a kormánypárt által is sulykolt állítással, hogy a mérsékelt ellenzék csak „személyharcot” folytat: Szabó szerint is az egyetlen igazi ellenzék a függetlenségi párt volt. Királyi Pál táborának összetétele alátámasztani tűnik ezt az állítást (Szabó 1989: 114).

² Lipset 1995: 276–279.

kal kapcsolatosan vizsgálta, a szükséges elővigyázatosság³ mellett véleményem szerint a dualizmus korának pártéletével kapcsolatban is érvényesen tehető fel a kérdés: kitapintható-e összefüggés a választópolgár társadalmi státusa és szavazata között? A kormánypárti szavazónak ugyanis egy érzelmi azonosulásra kevés lehetőséget nyújtó politikát kellett támogatnia, míg a függetlenségi szavazó egy, az adott rendszerbe beilleszkedni képtelen, és a rendszer kereteinek alapvető megváltoztatására alternatívát felmutatni sem képes formációra adta voksát. Szabó Dániel hívta fel arra a figyelmet, hogy a függetlenségi ellenzék is elfogadta a kiegyezés rendszerének kereteit azáltal, hogy vállalta azt, hogy pozíciója a közjogi törésvonal mentén a kormánypárt antitézise legyen – és ez szavazóikra is igaz lehet, ahogyan azt Csorba Géza példáján is láthattuk.⁴

A kampány eseményei vagy az idézett kortárs vélemények rávilágítottak a korabeli kampányfogások számos, a végeredményre nagy hatást gyakorló vonatkozására. A két legfontosabbra utal a kötet főcíme. Az egyik a választók, illetve a nagyvárosi lakosság szimbolikus és fizikai elválasztása, amelynek legkézzelfoghatóbb jelképei a szavazási helyszíneken az egyes jelöltek táborainak elválasztása céljából felhúzott ideiglenes deszkafalak voltak. A másik a választók meggyőzésére szolgáló különböző, a törvényesség határán mozgó fogások összessége. Ezek közül a legjellemzőbbek a kortesek által fizetett lakomák, azaz a választók szemszögéből nézve: potyavacsorák voltak. Látható emellett, hogy a képviselőjelöltek csapatai nyilvántartották a választópolgárokat, foglalkozásuk szerint mérlegelték, mennyire megkönyékezhettek, illetve mennyire kényszeríthetők (figyelemre méltó a kormánypárti jelöltekre leszavaztatott hivatalnoki csoportok esete). Megkülönböztettek fontos, illetve kevésbé fontos választókat. A korabeli választásoknak az a sajátossága is kiderült, hogy nem szavaztattak le minden szimpatizánst, csak amennyire a győzelemhez szükség volt, így a távolmaradókat nem feltétlenül politikai közömbösségükkel kell jellemezni, a nem szavazók egy része bizonyosan a be nem vetett „tartaléksereghez” tartozott.

Ami a törvénytelen kampányfogásokat illeti, mint láthattuk, a függetlenségi sajtó zengett a kormánypárti machinációk felhánytorgatásától, viszont a mérsékelt ellenzéki jelöltek esetében nem emlegette gyakran a korrupciót. A függetlenségi jelöltekhez kötődő visszaélésekről azonban nem írt a kormánypárti és a mérsékelt ellenzéki sajtó. Ez nem azt jelenti, hogy esetükben ne lettek volna effajta túlkapások – leszámítva természetesen a zsarolás és a hatalommal való visszaélés eseteit, amelyekkel a függetlenségi tábor helyzetéből fakadóan nem is élhetett. A kormánypárti sajtó jellemzően azért nem tárgyalt ilyen eseteket, mert a saját jelöltjeivel kapcsolatban jóval több ügyet lehetett volna feltárni. Így inkább azon az állásponton maradt, hogy a választási szabályozás megfelelő, a visszaélések hiányoznak a rendszerből. Ezt az

3 Boros Zsuzsanna és Szabó Dániel is utalt arra, hogy a modern pártok vizsgálati szempontjai nem feltétlenül alkalmazhatók a premodern pártok tanulmányozásakor (Boros–Szabó 1975: 524).

4 Szabó 1989: 115.

eljárást követte a választási folyamat bemutatásakor a vizsgált korszakban kormánypárti jelöltként effajta ügyekben érintett Jókai Mór is.

A kötetben elemzett időszak témám szempontjából átmeneti volt: már megjelentek a képviseleti demokrácia, a modern politikai mozgalom és magatartás egyes elemei, de a korszak még nem értelmezhető a modern tömegdemokrácia keretei között. Maga a pesti társadalom is csupán elindult a modernizáció útján, de a korabeli pártrendszer sem mutatta még a későbbi idők szervezett pártjainak jellegzetességeit. Noha az itt vizsgált választásokon egyelőre nem voltak általánosak a századfordulóra már normalitássá vált deformációk, egyes jelek már előre vetítették a választási rendszer későbbi megcsontosodását, megújulásra való képtelenségét. A szűk választójog, illetve a nyílt szavazás intézménye, a hatalmi nyomásgyakorlás, a szabályozatlan kampányfinanszírozás, és az ebből következő, bizonyítatlanul maradt, ámde „közismert” választási korrupciós jelenségek már mind megfigyelhetők voltak a vizsgált választásokon is. A kötetből, úgy vélem, kiderült az is, hogy a szűk választójogot igazoló legfőbb érv, amely a megfontolt, önálló, érzelmi impulzusoktól mentes politikai döntéshozatal lehetőségét kizárólag a megfelelő szintű műveltség, illetve anyagi függetlenség esetében tartotta elképzelhetőnek, csupán bizonyítás nélküli vélekedés maradt.

Az egyes választások végeredménye lényegében az azokat lebonyolítók körén múlt. Ez nem jelentette azt, hogy az országos kormánypártnak kellett minden esetben győznie: a helyi honoráciorok, illetve az általuk uralt hatalmi központok nem feltétlenül voltak kormánypártiak, viszont az ő körükben többségre jutó álláspont általában előre jelezte az eredményt. De az sem következik ebből, hogy a kampánycsapatok, illetve maguk a választók eleve lefutottnak tartották ezeket a küzdelmeket. Éppen ellenkezőleg, noha a választások kimenetele erősen összefüggött a szervezők politikai hovatartozásával, a helyi honorácior rétegnek, illetve a választójoggal rendelkezők egyes érdekcsoportjainak a politikai megosztottsága igen szoros végeredményeket is lehetővé tett. Az ország politikai helyzete és a helyben uralkodó véleményklíma közötti eltéréseket a legjobban az illusztrálja, amikor parlamenti szemszögéből nézve ugyanahhoz a párthoz tartozó jelöltek között folyt intenzív választási küzdelem.

Ugyanezt a tézist azonban meg is fordíthatjuk: az, hogy egyes választókerületek politikailag erősen tagoltak voltak, és akár kiegyensúlyozott párterőviszonyokkal is rendelkeztek, nem feltétlenül tükröződött vissza az országos választási eredményeken. A korszak többségi választási rendszerében elért szép számú ellenzéki győzelem is ezt mutatta: a hátrányos pereimfeltételek dacára sok kerületben így sem a kormánypárt került többségbe, továbbá több helyütt a mandátumot csak szoros végeredménnyel nyerte el. A fővárosi eredmények szintén megmutatták, hogy a kormánypárti tábor többsége időnként csak a hivatalnoki kar mozgósításával volt elérhető, és a valóban független választóknál ez a fölény nem feltétlenül állt fenn, vagy legalábbis nem volt túl meggyőző. Ez mindenképpen tanulságos fejlemény arra nézve, amikor egy parlamenti többség mögött óvatlanul a választók többségét feltételezzük.

A fővárosi választói magatartásból azonban országos szintű következtetéseket nem célszerű levonni. A választókerületek többsége ugyanis egészen más összetételű és habitusú választópolgársággal rendelkezett, itt elég csak a nagy zömöt kitevő birtokos, illetve nemzetiségi többségű választókerületekre gondolni. Arról azonban, hogy ezekben hogyan jött létre vagy éppenséggel maradt el a kormánypárti győzelem, már születtek vizsgálatok. Az azonban jóval kevésbé derült ki eddig, hogy egy etnikai eredetét tekintve vegyes nagyvárosi környezetben milyen okok vezettek a választási eredmények kialakulásához.

A választói magatartás további elemzési lehetőségei a korszakra vonatkozóan megítélésem szerint egyrészt a honorácior réteg prozopográfiai vizsgálatára, másrészt a kapcsolathálók feltérképezésére irányulhatnak. E honorácior csoport tagjait többféleképpen lehet kategorizálni. Vizsgálni lehet természetesen pártállásukat (ha ismert), városrészi hovatartozásukat, foglalkozási-jövedelmi kategóriákba is sorolhatók, illetve kapcsolathálójuk feltérképezésével arra is lehet következtetni, milyen módon és mely társadalmi csoportok érdekében fejtették ki érdekérvényesítő képességeiket. Az is vizsgálható kérdés, hogy az egyes pártok vezetői között különféle társadalmi háttérű kulcsszereplők is felbukkannak-e, legalább jelképesen felmutatva azt, hogy ők sokféle társadalmi csoport érdekeit képviselik, azaz a társadalomban integratív funkciót töltenek-e be, vagy csupán szűk érdekpoltizálást folytatnak. Sort lehetne keríteni maguknak a választóknak a minél mélyebb megismerésére, egyéni jövedelmi viszonyaik, etnikulturális háttérük feltérképezésére. Természetesen a kutatást lehetne folytatni további választókerületek és választások strukturális vizsgálatával is. Különösen tanulságos lehet az országgyűlési és a helyhatósági választásokon tapasztalható választói magatartás összehasonlítása. A felvetett további kutatási irányok azonban már újabb önálló vizsgálatokat igényelnének.

Milyen korszakokon átívelő tanulságai lehetnek a Tisza Kálmán-kori választásoknak? Ugyan a korabeli társadalmi struktúra és választási rendszer gyökeresen más volt, mint a modern demokráciákban, bizonyos kérdéseket minden történelmi korszak választásaival kapcsolatban fel lehet tenni. Mindmáig vissza-visszatérően felmerülő óhaj a választási eredményekkel elégedetlenkedők részéről, hogy szükséges lenne valamiféle szűrő, azaz census bevezetése. Mint láthattuk, e felvetés nem tűnik megalapozottnak, a választók műveltségüktől, értelmi képességeiktől függetlenül hozzák meg döntésüket, a választójogosultság effajta megszűrése nem eredményezi racionálisabb kampányok és egészségesebb pártstruktúra létrejöttét. Arról is gyakran megfélekedünk, hogy egy elsőprő parlamenti többség nem feltétlenül jelenti azt, hogy az adott politikai formációnak a választók körében is nagy többsége van, sőt az sem biztos, hogy egyáltalán a választók, illetve a társadalom többsége mögötte áll. A nyílt szavazás közegében megismert mozgósítási és kampánytechnikák jó része pedig titkos választásokon is bevezethető, sőt e technikák látenciája akár még nagyobb is lehet, mint az ebből a szempontból jóval transzparensabb nyílt választások esetében. A legfőbb tanulság azonban ez: megtévesztő lenne azt gondolni, hogy ha megjelenik

a versengő pártok kínálata, az feltétlenül azt is jelenti, hogy a választások révén valódi változásokat lehet elérni – a hegemon többpártrendszer lényege éppen az, hogy csak látszólag van esély az éppen uralkodó kormánypárt leváltására. Ez nem jelenti azt, hogy a rendszer ne lehetne ettől még legitim. A parlamenti többség így azután ebben a torz rendszerben is úgy hivatkozhat a társadalom mögötte álló többségére, mintha az országgyűlési választások a „népakarat” pontos megszondázásának alkalmai lennének, akárcsak egy valódi demokratikus társadalomban.

Felhasznált források

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

- IV.1303.j. Pest város Tanácsának iratai. Választási iratok, 1848–1873.
 IV.1403.a. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1873–1929.
 IV.1405. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága Központi Választmányának iratai, 1878–1887.
 VI.1.b. Magyar Királyi Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának általános iratai, 1875–1878.
 VII.2.c. Budapesti Királyi Törvényszék. Polgári peres iratok, 1888.
 VII.2.e. Budapesti Királyi Törvényszék. Cégbírószági iratok, 1876–1889.
 VII.173. Gászner Béla közjegyző iratai, 1889.
 VII.175. Steinbach István közjegyző iratai, 1877.
 VII.210. Krajner Emil közjegyző iratai, 1876–1877.
 XIII.5. A Prückler család iratai, 1830–1888.
 XV.16.e. Budapest (székes)főváros térképei, 1878.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

- K 148. Belügyminisztérium. Elnöki iratok, 1881–1884.
 K 149. Belügyminisztérium. Rezervált iratok, 1881–1884.
 K 150. Belügyminisztérium. Általános iratok, 1877–1884.
 K 256. Pénzügyminisztérium. Elnöki rezervált iratok, 1884.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Kt.)

- Levelestár, Thaly Kálmán levelei hg. Odescalchi Arthurnak, 1878, 1881.

Kiadott források

- Adressen-Kalender 1873: *Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr 1873*. Légrády, Pest.
- Apponyi Albert 1922: *Emlékirataim. Ötven év. Ifjúkorom – Huszonöt év az ellenzéken*. Pantheon Irodalmi Intézet, Budapest.
- Bácskai Vera (összeáll.) 1975: *Topográfiai mutatók I. Pest város topográfiai mutatója 1. Belváros, Lipótváros*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- [Bácskai Vera –] Hidvégi Violetta 2000: *Topográfiai mutatók IV. Pest város topográfiai mutatója 3. Ferencváros*. Bácskai Vera kézírata alapján összeállította Hidvégi Violetta. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Berza László (főszerk.) 1993: *Budapest Lexikon I–II*. Akadémiai, Budapest.
- Budapest félszázados fejlődése 1925: *Budapest félszázados fejlődése 1873–1923*. (Budapest székesfőváros statisztikai közleményei 53.) Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala–Székesfővárosi Házinyomda, Budapest.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1880–81: *Budapesti cím- és lakjegyzék. Első évfolyam, 1880–81*. Franklin Társulat, Budapest.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1882: *Budapesti cím- és lakjegyzék. Második évfolyam, 1882*. Franklin Társulat, Budapest.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1883–84: *Budapesti cím- és lakjegyzék. Harmadik évfolyam, 1883–84*. Franklin Társulat, Budapest.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1885–86: *Budapesti cím- és lakjegyzék. Negyedik évfolyam, 1885–86*. Franklin Társulat, Budapest.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1888: *Budapesti cím- és lakjegyzék. Ötödik évfolyam, 1888*. Franklin Társulat, Budapest.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1891–92: *Budapesti cím- és lakjegyzék. Hetedik évfolyam, 1891–92*. Franklin Társulat, Budapest.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1894: *Budapesti cím- és lakjegyzék. Nyolcadik évfolyam, 1894*. Franklin Társulat, Budapest.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1896–97: *Budapesti cím- és lakjegyzék. Kilencedik évfolyam, 1896–97*. Franklin Társulat, Budapest.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1907–08: *Budapesti cím- és lakjegyzék. XIX. évfolyam, 1907. május – 1908. április*. Franklin Társulat, Budapest.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1910: *Budapesti cím- és lakjegyzék. Huszonkettedik évfolyam, 1910*. Franklin Társulat, Budapest.

- Budapesti cím- és lakásjegyzék 1913: *Budapesti cím- és lakásjegyzék. Huszonötödik évfolyam*, 1913. Franklin Társulat, Budapest.
- Budapesti cím- és lakásjegyzék 1928: *Budapesti cím- és lakásjegyzék. Huszonkilencedik évfolyam*, 1928. Franklin Társulat, Budapest.
- Busbach Péter 1898: *Egy viharos emberöltő. Korrajz*. Első kötet. Kilián Frigyes Bizománya, Budapest.
- Busbach Péter 1899: *Egy viharos emberöltő. Korrajz*. Második kötet. Kilián Frigyes Bizománya, Budapest.
- Czaga Viktória – Jancsó Éva (szerk.) 2001: *Pest-budai nemzetőrök 1848–1849. Dokumentumok a fővárosi nemzetőrség történetéhez*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Csorba Géza 1877: *A demokraczia mint a közjólét megvalósítója és biztosítója*. Buschmann F., Budapest.
- Főrendiházi napló, 1884–1887. 1. kötet, 1884. szeptember 27. – 1885. május 21. (Szerk. Maszák Hugó.) Pesti Könyvnyomda, Budapest.
- Gárdonyi Albert (szerk.) 1913: *A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye. A negyvenedik évforduló alkalmából kiadja Budapest Székesfőváros közönsége. Székesfővárosi Házinyomda*, Budapest.
- Gudenus János 1990 (összeáll.): *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. I. kötet. A–J. Natura, Budapest.
- Gulyás Pál 1942: *Magyar írók élete és munkái. Új sorozat*. IV. kötet. Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, Budapest.
- Hof- und Staats-Handbuch 1874–1918: *Hof- und Staats-Handbuch der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie*. K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien.
- Ingyen! Válasz a „Puttonba az ipargróffal” című röpiratra 1884: Kertész József nyomtatása, Budapest.
- Jókai Mór 1893: Budapesti élet. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország III. kötete*. Magyar Királyi Államnyomda, Budapest, 119–168.
- Kálnoki Henrik 1879: *Bobula János szereplése közéletünkben különös tekintettel, a főváros VI-ik kerületének az 1878-iki országgyűlési képviselőválasztások alatt az iparos és kereskedői osztály érdekében kifejtett mozgalmára*. Kókai Lajos, Budapest.
- Kemény Gábor 1881: *Kemény Gábor báró földmivelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter programbeszéde 1881. június 16-án választói előtt*. Rudnyánszky A., Budapest.
- Kenyeres Ágnes (főszerk.) 2001: *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*. Budapest. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/> – utolsó letöltés: 2018. november 7.
- Képviselőházi napló, 1869–1872. 9. kötet, 1870. június 23. – július 13. (Szerk. Nagy Iván.) Légrády Testvérek, Pest.

- Képviselőházi napló, 1872–1875. 12. kötet, 1874. július 11. – július 26. (Szerk. Nagy Iván.) Magyar Királyi Államnyomda, Buda.
- Képviselőházi napló, 1872–1875. 14. kötet, 1874. december 17. – 1875. február 8. (Szerk. Nagy Iván.) Magyar Királyi Államnyomda, Buda.
- Képviselőházi napló, 1878–1881. 19. kötet, 1881. május 12. – június 1. (Szerk. P. Szathmáry Károly.) Pesti Könyvnyomda, Budapest.
- Képviselőházi napló, 1881–1884. 6. kötet, 1882. május 23. – június 10. (Szerk. P. Szathmáry Károly.) Pesti Könyvnyomda, Budapest.
- Képviselőházi napló, 1881–1884. 11. kötet, 1883. március 9. – április 9. (Szerk. P. Szathmáry Károly.) Pesti Könyvnyomda, Budapest.
- Képviselőházi napló, 1881–1884. 14. kötet, 1884. január 10. – február 5. (Szerk. P. Szathmáry Károly.) Pesti Könyvnyomda, Budapest.
- Képviselőházi napló, 1884–1887. 1. kötet, 1884. szeptember 27. – december 3. (Szerk. P. Szathmáry Károly.) Pesti Könyvnyomda, Budapest.
- Képviselőházi napló, 1887–1892. 2. kötet, 1887. december 21. – 1888. február 1. (Szerk. P. Szathmáry Károly.) Pesti Könyvnyomda, Budapest.
- Körösi József 1871: *Pest, szabad királyi város, az 1870-ik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei*. Ráth Mór, Pest.
- Körösi József 1873: *Pestvárosi jövedelmi adó tanulmányok. Az 1870. adatok alapján*. Ráth Mór, Pest.
- Körösi József 1875: *Pestvárosi adó-tanulmányok, az 1871. és 1872. évi jövedelmi és házbér-adóról*. Ráth Mór, Budapest.
- Körösi József 1882: *Budapest fővárosa az 1881-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei*. Második füzet. (Budapest főváros statisztikai hivatalának közleményei 15/2.) Ráth Mór, Budapest.
- Körösi József 1883: *Budapest fővárosa az 1881-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei*. Harmadik füzet. (Budapest főváros statisztikai hivatalának közleményei 15/3.) Ráth Mór, Budapest.
- Körösi József – Thirring Gusztáv 1894–1898: *Budapest fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és a népszámlálás eredményei*. I–III. kötet. Grill Károly, Budapest.
- Magyar Törvénytár 1836–1868: *Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek*. (Szerk. Márkus Dezső.) Franklin Társulat, Budapest, 1896.
- Magyar Törvénytár 1869–1871: *Magyar Törvénytár. 1869–1871. évi törvénycikkek*. (Szerk. Márkus Dezső.) Franklin Társulat, Budapest, 1896.
- Magyar Törvénytár 1872–1874: *Magyar Törvénytár. 1872–1874. évi törvénycikkek*. (Szerk. Márkus Dezső.) Franklin Társulat, Budapest, 1896.

- Magyar Törvénytár 1877–1878: *Magyar Törvénytár. 1877–1878. évi törvényczikkek.* (Szerk. Márkus Dezső.) Franklin Társulat, Budapest, 1896.
- Magyar Törvénytár 1881: *Magyar Törvénytár. 1881. évi törvényczikkek.* (Szerk. Márkus Dezső.) Franklin Társulat, Budapest, 1896.
- Magyar Törvénytár 1892–1893: *Magyar Törvénytár. 1892–1893. évi törvényczikkek.* (Szerk. Márkus Dezső.) Franklin Társulat, Budapest, 1896.
- Magyar Törvénytár 1899: *Magyar Törvénytár. 1899. évi törvényczikkek.* (Szerk. Márkus Dezső.) Franklin Társulat, Budapest, 1900.
- Megválasztott törvényhatósági bizottsági tagok adattára (é. n.): https://library.hungaricana.hu/hu/view/BPSZKJ_1873/?pg=121&layout=s_ – utolsó letöltés: 2018. november 7.
- Mikszáth Kálmán 1974: *Cikkek és karcolatok XIX. 1884.* (Mikszáth Kálmán összes művei 69.) Akadémiai, Budapest.
- Mikszáth Kálmán 1980: *Két választás Magyarországon.* (Ölcső Könyvtár 832.) Szépirodalmi, Budapest.
- Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1867–1944. <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944> – utolsó letöltés: 2018. november 7.
- Mit tett Br. Kemény Gábor mint országgyűlési képviselő és m. kir. földmivelési, ipar- és keresked. miniszter? Szóljanak a tények! „Hunyadi Mátyás Intézet”, Budapest, 1881.
- Nagy Iván é. n.: *Magyarország családai.* <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/> – utolsó letöltés: 2018. november 7.
- Népszámlálás 1881: *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve.* II. kötet. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.
- Országgyűlési Almanach 1886: *Országgyűlési Almanach 1886. Képviselőház.* (Szerk.: Halász Sándor.) Athenaeum, Budapest.
- Országgyűlési Almanach 1887: *Országgyűlési Almanach 1887. Főrendiház.* (Szerk.: Halász Sándor.) Athenaeum, Budapest.
- Országgyűlési Almanach 1892: *Országgyűlési Almanach 1892–1897. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól.* (Szerk.: Sturm Albert.) Pesti Lloyd Társulat, Budapest.
- Országgyűlési lakáskönyvek (név- és lakjegyzékek): https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogyk_lakaskonyv/ – utolsó letöltés: 2018. november 7.
- Ortutay Gyula (szerk.) 1960: *Magyar népmesék.* I–III. Szépirodalmi, Budapest.
- Ortutay Gyula (főszerk.) 1987 [1980]: *Magyar néprajzi lexikon.* 3. kötet. K–Né. Akadémiai, Budapest.

- Puttonba az ipargróffal 1884: *Egy őszinte szó Budapest belváros választó polgáraihoz.* Írta: Egy belvárosi választó. Schlesinger Ignác nyomdája, Budapest.
- Rákosi Jenő 1893: Budapest városrészei. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország III. kötete.* Magyar Királyi Államnyomda, Budapest, 168–192.
- Spiegler Gyula Sámuel 1902: *Budapest-Erzsébetváros története.* Dobrowsky és Franke, Budapest.
- Szabadelvűpárti Naptár 1884: *Szabadelvűpárti Naptár az 1884. szökő évre. Első évfolyam.* (Szerk.: Szathmáry György.) Athenaeum, Budapest.
- Századunk névváltoztatásai 1895: *Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedélyvel megváltoztatott nevek gyűjteménye. 1800–1893.* [Összeáll.: Szentiványi Zoltán.] Hornyánszky, Budapest.
- Szinnyei József 2000 [1891]: *Magyar írók élete és munkái.* <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> – utolsó letöltés: 2018. november 7.
- Táncsics Eszter – Csorba Géza 1994: *Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója.* (Válogatta és szerkesztette: Buza Péter.) Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Táncsics Mihály 1978: *Életpályám.* Magvető, Budapest.
- Tersánszky Józsi Jenő 1937: *Kakuk Marci kertesúton.* Athenaeum, Budapest.
- Tiszti címtár 1879: *Magyarország tiszti cím- és névtára. 1879.* Athenaeum, Budapest.
- Tiszti címtár 1884: *Magyarország tiszti cím- és névtára. 1884.* Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal–Pesti Könyomda, Budapest.
- Trefort Ágoston 1991: *Trefort Ágoston önéletrajza.* (Kazinczy könyvtár.) Kazinczy Ferenc Társaság–Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Sátoraljaújhely.
- Új Országgyűlési Almanach 1888: *Új Országgyűlési Almanach 1887–1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól.* (Szerk.: Sturm Albert.) Ifj. Nagel Ottó Bizománya, Budapest.
- Wodianer Béla 1878a: *Nyílt szó Seps-Szent-György város tisztelt választóihoz. Az 1875/8-ki országgyűlési működésről.* Grünhut, Budapest.
- Wodianer Béla 1878b: *Wodianer Béla 1878. július hó 21-én tartott programbeszéde a IX. kerület választópolgáraihoz.* Schlesinger és Wohlaue, Budapest.

A Hon, 1878, 1881.

A Nép Zászlója, 1878.

Egyetértés, 1878, 1881, 1884, 1887.

Ellenőr, 1878.

Függetlenség, 1881, 1884, 1887.

Nemzet, 1884.

Népszava, 1878, 1881.

Pesti Hírlap, 1887.

Pesti Napló, 1865, 1869, 1878, 1881, 1884, 1887.

Vasárnapi Ujság, 1872, 1875, 1876, 1878, 1881, 1884, 1890, 1901, 1904.

Hivatkozott irodalom

Babbie, Earl 1998: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi, Budapest.

Bácskai Vera 1972: Pest társadalma és politikai arculata 1848-ban: a választók és megválasztottak összetétele alapján. In: Tarjányi Sándor (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából* 19. Budapest Történeti Múzeum, Budapest, 283–325.

Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Magvető, Budapest.

Bácskai Vera 1999: Az újdonság ígérete és buktatói. *BUKSZ* (11.) 2. 168–173.

Bácskai Vera 2000: Budapest története 1686–1873. In: Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. (Várostörténeti tanulmányok 6.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 77–126.

Ballabás Dániel 2013: A főrendiházi cenzen a gyakorlatban – a Széchényiek példáján keresztül megvilágítva. In: Gebei Sándor (főszerk.): *Acta Academiae Agriensis Nova Series Tom. XLI. Sectio Historiae*. EKF Líceum, Eger, 239–259.

Bérenger, Jean – Kecskeméti Károly 2008: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Napvilág, Budapest.

Bertalan László (összeáll.) 1980: Az ökológiai tévkövetkeztetésekről. *Szociológia* (9.) 3–4. 459–476.

Bertényi Iván, ifj. 2007: Szamosújvári országgyűlési képviselő-választások a dualista korszak elején. In: Őze Sándor – Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II. A Piliscsabán 2006. április 25-én megrendezett tudományos konferencia tanulmányai*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 95–126.

Bertényi Iván, ifj. 2008: „Képviselői import” Erdélyben, avagy az unió egyik velejárója? In: Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor (szerk.): *Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században*. Hungarovox, Debrecen, 199–210.

Bertényi Iván, ifj. 2011: Politikai nemzet a Bánságban. A dualizmus kori Torontál megyei országgyűlési képviselők etnikai hátteréről. In: Gebei Sándor – ifj. Bertényi Iván – Rainer M. János (szerk.): *„... nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”*. (Romsics Ignác). *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. EKF Líceum, Eger, 349–365.

Bierbauer Virgil 1932: Pesti építőmesterek munkássága 1809–1847. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 1. Budapest Székesfőváros, Budapest, 76–98.

Bódán Zsolt 2008: Pártok és választások Gyulán 1887–88-ban. In: Réfi Attila – Sziklai István (szerk.): *Politikai pártok a 19–20. században*. *Tanulmányok*. MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest, 43–58.

- Bódy Zsombor 1999: A mikrotörténelem haszna nagy társadalmi csoportok kutatásában. Néhány módszertani és elméleti megfontolás az újabb, francia nyelvű szakirodalomban. *Századvég* (Új folyam 4.) 15. 39–58.
- Boros Zsuzsa – Szabó Dániel 1975: A politikai pártok kutatásának néhány kérdése a XX. századi polgári irodalomban. *Történelmi Szemle* (18.) 2–3. 503–527.
- Borsányi György 1989: A budapesti munkások választási magatartása (1922–1945). *Valóság* (32.) 1. 87–99.
- Bourdieu, Pierre 1978: Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In: Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újtermelődése. Tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 237–310.
- Cieger András 2000: Magyarország politikai kultúrája a dualizmus időszakában. (Módszertani áttekintés.) *Múltunk* (45.) 3. 3–51.
- Cieger András 2003: Érdekek és stratégiák. A helyi politikai elit érdekérvényesítési lehetőségei a kárpátaljai régió vármegyéiben a dualizmus időszakában. *Korall* (4.) 13. 87–106.
- Cieger András 2009: A 19. századi politika társadalomtörténetének hazai kutatása – ahogy én látom. *Aetas* (24.) 3. 138–146.
- Cieger András 2011: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországn. Napvilág*, Budapest.
- Czaga Viktória 1997: *Házmán Ferenc, Buda utolsó polgármestere*. (Vároštörténeti tanulmányok 4.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Czoch Gábor 1999: A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténelmi vizsgálata. *Századvég* (Új folyam 4.) 15. 17–38.
- Csanádi Gábor – Ladányi János 1992: *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Akadémiai, Budapest.
- Csekő Ernő 1999: Két választás Pincehelyen. Az 1901. évi véres országgyűlési képviselőválasztás. *Levéltári Szemle* (49.) 1. 22–28.
- Csekő Ernő 2002: Törvényhatósági választások Tolna megyében 1871–1917. *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* (10.) 5–82.
- Csekő Ernő 2006: Katonaság és csendőrség az 1901. évi „véres” pincehelyi választáson illetve a pótválasztáson. *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* (11.) 329–370.
- Csizmadia Andor 1963: *A magyar választási rendszer 1848–1849-ben*. (Az első népképviselői választások.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Dausz Gyula 1913: *Kőbánya multja és jelene. A székesfőváros X. kerületének története*. Első Kőbányai Könyvnyomda, Budapest.
- Déry Attila 2006: *Terézváros – Erzsébetváros. VI.–VII. kerület*. Terc, Budapest.

- Draveczky Balázs 1998: A „Sasok” és Kamermayer Károly. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 27. K. n., Budapest, 45–50.
- Duverger, Maurice 1995: A politikai pártok. A pártok és a kormányzati rendszer. In: Paczolay Péter (vál.): *Politológiai szöveggyűjtemény*. JATE Press, Szeged, 104–122.
- Eőry Gabriella 2004: Az Országos Kaszinó tisztikara és tagsága (1883–1943). *Korall* (5.) 17. 61–87.
- Eőry Gabriella 2006: Az Országos Kaszinó és a középosztály. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Századvég, Budapest, 321–349.
- Eőry Gabriella 2010: Kaszinók, részvénytársaságok és hitelek. *Aetas* (25.) 2. 101–117.
- Farkas Katalin 2013: Vidats János tragédiája. A szélsőbaloldali politizálás színterei és korlátai a kiegyezést követő években. *Századok* (147.) 5. 1293–1331.
- Feitl István – Ignácz Károly (szerk.) 2010: *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010*. Napvilág, Budapest.
- Foucault, Michel 1980: *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. (Ed. Gordon, Colin). Pantheon, New York.
- Földes György – Hubai László (szerk.) 2010: *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–2010*. (Harmadik, bővített, átdolgozott kiadás.) Napvilág, Budapest.
- Gerhard Péter 2008a: Az 1878-as és az 1881-es országgyűlési képviselő-választások a budapesti IX. választókerületben. *Fons* (15.) 4. 375–424.
- Gerhard Péter 2008b: Asszimiláció és disszimiláció az önéletírásban. Fest Imre és Edmund Steinacker esete. *Aetas* (23.) 3. 25–45.
- Gerhard Péter 2010: A politika személyessége. *Budapesti Negyed* (18.) 68. 181–209.
- Gerhard Péter 2011: A választás topográfiája. Az 1878-as pesti országgyűlési képviselő-választás korteshadjáratának térhasználata. *Korall* (12.) 45. 136–161.
- Gerhard Péter 2017a: Jogszerű kampánykiadás vagy választási visszaélés? Egy peranyag tanulságai. *Korall* (18.) 67. 93–106.
- Gerhard Péter 2017b: A fővárosi képviselőjelöltek a dualizmus korai időszakában. *Korall* (18.) 70. 163–185.
- Gerhard Péter 2017c: Törésvonalak és kampányok – az utóbbi évek hazai választástörténeti irodalmából. *Korall* (18.) 70. 193–200.
- Gerő András 1990: A kortes. *Jel-Kép* (11.) Februári különszám, 79–92.
- Gerő András 2017: *Az elsőprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországn. (Második, átdolgozott és bővített kiadás.) Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány – Habsburg Történeti Intézet, Budapest*.

- Gusztiné Toronyi Judit 2008: *A dualizmus kori Nógrád vármegye társadalma a választói névjegyzékek tükrében (1886–1914). A választói elit a dualizmus kori Nógrád vármegyében.* (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Gyáni Gábor 1996a: A kávéházba járó polgár. *Budapesti Negyed* (4.) 12–13. 57–68.
- Gyáni Gábor 1996b: Egy budapesti polgárcsalád 470 napja. *Budapesti Negyed* (4.) 14. 125–152.
- Gyáni Gábor 1997: Polgárosodás mint zsidó identitás. *BUKSZ* (9.) 3. 266–276.
- Gyáni Gábor 1998a: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940).* Új Mandátum, Budapest.
- Gyáni Gábor 1998b: Forráskritika és bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktornak. *BUKSZ* (10.) 1. 20–27.
- Gyáni Gábor 2000: Budapest története 1873–1945. In: Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig.* (Várostörténeti tanulmányok 6.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 127–249.
- Gyáni Gábor 2007: „Térbeli fordulat” és a várostörténet. *Korunk* III. folyam (18.) 7. 4–12.
- Habermas, Jürgen 1971: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* Gondolat, Budapest.
- Halász Iván 1998: Szlovák karrierlehetőségek a dualizmus-kori Budapesten. Danel Bachát és Ján Nepomuk Bobula életútja. In: Hrivnák Mihály (szerk.): *A budapesti szlovákok kulturális öröksége. Az 1997. évi budapesti nemzetközi konferencia szöveggyűjteménye.* Etnikum, Budapest, 185–196.
- Halmos Károly 1987: Gregersen Gudbrand 1869-es csödpere. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 15.) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 305–320.
- Halmos Károly 2004: Gregersen Gudbrand. Ácslegényből építési nagyvállalkozó. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából.* HVG, Budapest, 58–71.
- Halmos Károly 2005: Hálózatok és hierarchiák a 19. századi üzleti életben. *Aetas* (20.) 1–2. 44–51.
- Halmos Károly 2006: Besitzbürgertum Magyarországon. (A virilizmus). In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok.* Századvég, Budapest, 161–194.
- Halmos Károly 2008: *Családi kapitalizmus.* Új Mandátum, Budapest.

- Hanák Péter 1988: *A Kert és a Műhely.* (Közös dolgaink.) Gondolat, Budapest.
- Hayden, Dolores 2010: A városi táj története. A „sense of place” és a tér politikája. In: Szijártó Zsolt (szerk.): *Köz/tér. Fogalmak, nézőpontok, megközelítések.* Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs, 90–111.
- Herstein, John A. Jr. 1996: A választó gondolkodási folyamatai és a választás elmélete. In: Lányi Gusztáv (vál. és szerk.): *Politikai pszichológia. Szöveggyűjtemény.* Balassi – ELTE Szociológiai Intézet, Budapest, 243–260.
- Holló Szilvia Andrea 1994: *Budapest régi térképeken 1686–1896.* Officina Nova, Budapest.
- Horváth J. András 1998: Józsefváros választópolgársága az 1884. évi képviselőválasztás tükrében. *Fons* (5.) 4. 481–525.
- Horváth J. András 2010: *A megigényelt világváros. Budapest hatósága és lakossága a városegysítés éveiben.* (Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 2.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Hubai László 2001: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000.* I–III. kötet. Napvilág, Budapest.
- Hubai László 2010: A demokrácia főpróbája – 1945. In: Feitl István – Ignác Károly (szerk.): *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010.* Napvilág, Budapest, 152–169.
- Hurd, Madeleine 2000: Class, Masculinity, Manners, and Mores. Public Space and Public Sphere in Nineteenth-Century Europe. *Social Science History* (24.) 1. 75–110.
- Ignác Károly 2006: A választói magatartás történeti irodalmáról (Magyarország, 1920–1947). *Múltunk* (51.) 1. 90–98.
- Ignác Károly 2010: A fővárosi kormánypárt leváltása – 1935. In: Feitl István – Ignác Károly (szerk.): *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010.* Napvilág, Budapest, 111–129.
- Ignác Károly 2013: *Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban, 1920–1945.* Napvilág, Budapest.
- Ignác Károly 2016: Korlátozás és ellenőrzés – választási kampányok a Horthy-korban. In: Feitl István (szerk.): *Parlamenti választási kampányok Magyarországon.* Napvilág, Budapest, 57–76.
- Ignác Károly 2018: Választói magatartás 1926-ban. A kormánypárt választási gépezetének működése és egy statisztikai felmérés tanulságai nyílt szavazású választókerületekben. *Múltunk* (63.) 1. 87–134.
- Ilonszki Gabriella 2009: *Képviselők és képviselő Magyarországon a 19. és 20. században.* Akadémiai, Budapest.

- Karády Viktor 1997: *Zsidóság, modernizáció, asszimiláció. Tanulmányok.* Cserépfalvi, Budapest.
- Karády Viktor 1998: Zsidó és nem zsidó polgárosodás? Válasz Gyáni Gábornak. *BUKSZ* (10.) 1. 9–19.
- Klement Judit 2010: *Gőzmalomok a Duna partján. A budapesti malomipar a 19–20. században.* Holnap, Budapest.
- Klement Judit 2012: *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében.* (Talentum.) ELTE Eötvös, Budapest.
- Koroknai Ákos 1985: Az 1896. évi választások a Délkelet-Dunántúlon. (Módszertani kísérlet a választási statisztikák és választói névjegyzékek elemzésére.) I. rész. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1983–84. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve.* Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 85–140.
- Koroknai Ákos 1986: A dualizmus kori parlamenti választások a Délkelet-Dunántúlon. (Módszertani kísérlet a választási statisztikák és választói névjegyzékek elemzésére.) II. rész. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1985–86. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve.* Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 215–297.
- Kovács I. Gábor – Kende Gábor 2006: Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közti Magyarországon. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok.* Századvég, Budapest, 417–506.
- Kozári Monika 2003: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere.* Napvilág, Budapest.
- Köver György 1999: Ranglétra és középosztályosodás a reformkortól az első világháborúig. *Századvég (Új folyam 4.)* 14. 3–20.
- Köver György 2003: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* (Második, javított kiadás.) Osiris, Budapest, 9–186.
- Köver György 2005: Taksás nemesek Tiszaeszláron a 19. század közepén. Módszertani esettanulmány. In: Angi János – ifj. Barta János (szerk.): *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára.* Multiplex Media – DUP – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 227–241.
- Köver György 2009: A politikatörténet „visszavétele”. *Aetas* (24.) 3. 147–155.
- Köver György 2011: *A tisaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek.* Osiris, Budapest.
- Kubinszky Judit 1976: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890.* Kossuth, Budapest.

- Lakatos Ernő 1942: *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918. Társadalomtörténeti tanulmány.* Lakatos Ernő, Budapest.
- Lepetit, Bernard 1995: Építészet, földrajz, történelem. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Csokonai, Debrecen, 33–50.
- Lepsius, M. Rainer 1973: Parteiensystem und Sozialstruktur: zum Problem der Demokratisierung der deutschen Gesellschaft. In: Ritter, Gerhard A. (Hg.): *Deutsche Parteien vor 1918.* Kiepenheuer und Witsch, Köln, 56–80.
- Lipp, Carola 2005: Kinship Networks, Local Government, and Elections in a Town in Southwest Germany, 1800–1850. *Journal of Family History* (30.) 4. 347–365.
- Lipset, Seymour Martin 1995: *Homo politicus. A politika társadalmi alapjai.* Osiris, Budapest.
- Lukács Lajos 1996: *Pest-Buda az 1867-es kiegyezés idején.* Akadémiai, Budapest.
- Magyar Kata 2016: Megtámadott képviselőválasztások 1905-ben Budapest II. és IV. kerületében. *Fons* (23.) 4. 405–458.
- Michels, Robert 1989: *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens.* (Kröners Taschenausgabe 250.) Kröner, Stuttgart.
- Morris, R. J. 1983: Property Titles and the Use of British Urban Poll Books for Social Analysis. *Urban History Yearbook* 10. 29–38.
- Nagy Lajos 1956: A Terézváros kialakulása. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 11. Akadémiai, Budapest, 97–126.
- Novák Veronika 2009: A térhasználat kutatása – módszerek és lehetőségek. A társadalmi tér vizsgálata a középkori és a kora újkori városok történetében. *Urbis. Magyar Városhistória Évkönyv* (4.) 11–33.
- Ostrogorski, Moisei 1902: *Democracy and the Organization of Political Parties.* Macmillan, London.
- Paksy Zoltán 2004: Nagypolitika kicsiben: parlamenti választás és társadalmi háttér Zalaegerszegen 1935-ben. *Korall* (5.) 17. 88–106.
- Pál Judit 2010: „mind jobban kezd divatba hozatni Erdélybe a Király-hágón túli képviselőjelölti bécsempészség”. Magyarországi képviselők Erdélyben a kiegyezés után. *Történelmi Szemle* (52.) 4. 549–561.
- Pál Judit 2011: Polgárok vagy politikusok? Az erdélyi városok országgyűlési képviselete a kiegyezés után. In: H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 24.) Hajnal István Kör, Budapest, 346–360.

- Pál Judit 2016: Választók, választási részvétel és választási magatartás Székelyföldön a dualizmus korában. *Aetas* (31.) 1. 45–75.
- Pap József 2013: A dualizmus kori képviselők életpálya-elemzésének dilemmái. In: Dobszay Tamás et al. (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig.* Országgyűlés Hivatala, Budapest, 420–432.
- Pap József 2014: *Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből.* Akadémiai – EKF Líceum, Budapest.
- Péterné Fehér Mária 1992: Az első országgyűlési képviselőválasztás Kecskeméten. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XI.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 152–217.
- Péterné Fehér Mária 1993: Az 1861. évi országgyűlési képviselőválasztás Kecskeméten. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XII.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 201–249.
- Péterné Fehér Mária 1994: Az 1865. évi országgyűlési választások Kecskeméten. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XIII.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 33–76.
- Ránki György 1976: Az 1939-es budapesti választások. *Történelmi Szemle* (19.) 4. 613–630.
- Révész Mihály é. n.: *Táncsics Mihály és kora.* II. kötet. Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, Budapest.
- Rudai Rezső 1936a: A politikai ideológia és pártszerkezet szerepe a magyar kormány-pártok életében (1861–1935). In: Rudai Rezső: *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935).* (Államtani dolgozatok.) Magyar Társadalomtudományi Társulat, Budapest, 7–28.
- Rudai Rezső 1936b: A hivatás és az életkor szerepe a magyar képviselőház életében (1887–1931). In: Rudai Rezső: *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935).* (Államtani dolgozatok.) Magyar Társadalomtudományi Társulat, Budapest, 29–56.
- Ruszoly József 1980: *A választási bíráskodás Magyarországon 1848–1948.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Ruszoly József 1999: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868.* Püski, Budapest.
- Sándor Vilmos 1959: A budapesti malomipar kialakulása (1839–1880). In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 13. Akadémiai, Budapest, 315–408.
- Sennett, Richard 1998: *A közéleti ember bukása.* Helikon, Budapest.
- Sipos András 1996: *Várospolitikai és városigazgatás Budapesten, 1890–1914.* (Várostörténeti tanulmányok 3.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest.

- Sipos Balázs 2009: Van-e a politikának társadalomtörténete? A politológia, a szociológia és a történetírás viszonya. *Aetas* (24.) 3. 156–166.
- Speck, W. A. – Gray, W. A. 1970: Computer Analysis of Poll Books: an Initial Report. *Bulletin of the Institute of Historical Research* 43. 105–112.
- Szabó Balázs 2010: Szociálliberális fölény a fővárosban – 2002. In: Feitl István – Ignácz Károly (szerk.): *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010.* Napvilág, Budapest, 264–283.
- Szabó Dániel 1989: Gerő András: Az elsőpró kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországon. *BUKSZ* (1.) 1. 113–115.
- Szabó Dániel 1992: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. Párt és vidék. *Történelmi Szemle* (34.) 3–4. 199–230.
- Szabó Dániel 1995: In hoc signo vinces! (Egy nem versengő választás történetéhez). In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére.* (Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum.) Csokonai, Debrecen, 391–407.
- Szabó Dániel 1998: Országgyűlési választások az egyesítés előestéjén. In: Gyáni Gábor (szerk.): *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda.* Városháza, Budapest, 31–59.
- Szabó Dániel 1999: Parlamentarizmus Magyarországon. I. rész (1867–1918). In: Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944).* Korona, Budapest, 7–156.
- Szabó Dániel 2004: A védőötünetek résztvevői. *Korall* (5.) 17. 43–60.
- Szabó Dániel 2006: Politikai társadalomtörténet – a politika társadalomtörténete. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* (Második, javított kiadás.) Osiris, Budapest, 373–388.
- Szabó P. Csaba 1986: A századelő magyar választási rendszerének néhány problémája. *Aetas – Acta Iuvenum* (2.) Különszám. 66–116.
- Szabó-Pap Krisztina (szerk.) 1986: *Adalékok a Belső-Ferencváros történetéhez.* Budapesti Városszépítő Egyesület, Budapest.
- Szalai György 1970: *Közbánya története.* X. Kerületi Tanács VB, Budapest.
- Szécsényi Mihály 1987: A szélsőjobboldal társadalmi bázisa az 1935-ös debreceni választásokon. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 15.) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 367–387.
- Szekeres András 1999: Mikrotörténelem és általános történeti tudás. *Századvég* (Új folyam 4.) 15. 3–16.

- Szekfü Gyula 1989 [1934]: *Három nemzedék és ami utána következik*. Hasonmás kiadás. ÁKV–Maecenas, Budapest.
- Szendrei Ákos 2016: Országgyűlési képviselők párthovatartozása és társadalmi háttere a dualizmus kori Debrecenben, Nagyváradon és közös vonzáskörzeteikben. *Aetas* (31.) 1. 76–101.
- Szente Zoltán 2011: *Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után, 1867–1918*. Atlantisz, Budapest.
- Szijártó M. István 2006: A mikrotörténelem. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. (Második, javított kiadás.) Osiris, Budapest, 500–520.
- Szijártó M. István 2014: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. L'Harmattan, Budapest.
- Szilágyi László 2006: A „kuruc vármegye”. *Parlamenti képviselők és választók a dualizmus kori Szabolcs vármegyében*. Örökségünk, Nyíregyháza.
- Szőcs Sebestyén 1977: *Budapest székesfőváros részvétele az 1905–1906. évi nemzeti ellenállásban*. (Várostörténeti tanulmányok 1.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Takács Tibor 2008: *Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a XX. század első felében*. L'Harmattan, Budapest.
- Tarr László 1984: *A régi Váci utca regényes krónikája*. Helikon, Budapest.
- Tilcsik György 1989: Az első népképviselői országgyűlés választójogi névjegyzékének felhasználási lehetőségei a társadalomtörténeti kutatásokban. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás – módszertan. Gyula, 1987. augusztus 28–30.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.) Békés Megyei Levéltár, Gyula, 371–384.
- Toth, Adalbert 1973: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*. (Südosteuropäische Forschungen 70.) R. Oldenbourg, München.
- Tóth Zoltán 1987: Társadalmi státusz és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle* (65.) 1. 62–86.
- Tóth-Barbalics Veronika 2015: *A magyar főrendiház a dualizmus időszakában, különös tekintettel a ház 1885. évi reformjára és annak következményeire a magyar politikai életben*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Vadas Ferenc 2005: Városrendezés Budapesten a 19. században. In: Csendes, Peter – Sipos András: *Bécs – Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században*. Budapest Főváros Levéltára – Institut Österreichisches Biographisches Lexikon und Biographische Dokumentation–Wiener Stadt- und Landesarchiv, Budapest – Wien, 21–33.

- Varga Lajos 2010: Országgyűlési választások a dualizmus korában. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–2010*. (Harmadik, bővített, átdolgozott kiadás.) Napvilág, Budapest, 15–45.
- Varga László 2006: A burzsoázia nagy nemzedéke. In: Frank Tibor (szerk.): *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892*. Argumentum, Budapest, 39–54.
- R. Várkonyi Ágnes 1961: *Thaly Kálmán és történetírása*. Akadémiai, Budapest.
- Veszprémy Dezső 1931: *Tali és Széchi-szigeti Dr. Thaly Kálmán életrajza*. II. kötet. Apostol Nyomda, Budapest.
- Vinnai Győző (szerk.) 1994: *Tanulmányok választásokról és önkormányzatokról Szabolcsban, 1848–1948*. Stúdium, Nyíregyháza.
- Vörös Károly 1966: Budapest legnagyobb adófizetői 1903–1917. (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában I.) In: Tarjányi Sándor (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából* 17. Budapest Történeti Múzeum, Budapest, 145–194.
- Vörös Károly 1971: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban. (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában II.) In: Tarjányi Sándor (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából* 18. Budapest Történeti Múzeum, Budapest, 249–308.
- Vörös Károly 1978a: Pest-Budától Budapestig 1849–1873. In: Vörös Károly (szerk.): *Budapest története IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Akadémiai, Budapest, 117–320.
- Vörös Károly 1978b: A fővárostól a székesfővárosig 1873–1896. In: Vörös Károly (szerk.): *Budapest története IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Akadémiai, Budapest, 321–524.
- Vörös Károly 1979: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Akadémiai, Budapest.
- Weber, Max 1970: *Állam, politika, tudomány. Tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I. Szociológiai kategóriáiban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Weber, Max 1998: A politika mint hivatás. In: Weber, Max: *Tanulmányok*. Osiris, Budapest, 156–210.
- Welker Árpád 2006: Wahrmann a magyar Országgyűlésben. In: Frank Tibor (szerk.): *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892*. Argumentum, Budapest, 111–170.
- Wiener György 2006: Osztályszavazás a két világháború közötti időszakban. *Múltunk* (51.) 1. 99–136.
- Wiener György 2010a: Polgári koalíció, szociálliberális győzelem – 1994. In: Feitl István – Ignác Károly (szerk.): *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010*. Napvilág, Budapest, 230–263.

- Wiener György 2010b: Az elmaradt jobboldali áttörés – 1998. In: Feitl István – Ignác Károly (szerk.): *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010*. Napvilág, Budapest, 246–245.
- Winkler, Eduard 2000: *Wahlrechtsreformen und Wahlen in Triest 1905–1909. Eine Analyse der politischen Partizipation in einer multinationalen Stadtregion der Habsburgermonarchie*. R. Oldenbourg, München.
- Xantus Zoltán 1992: *Ferencvárosi évszázadok*. Gutenberg Unokái, Budapest.
- Zsoldos Ildikó 2008: *Pártviszonyok és országgyűlési képviselő-választások Szabolcs vármegyében 1905–1906-ban*. (PhD-disszertáció.) Miskolci Egyetem, Miskolc.

Képek jegyzéke

1. kép. A választási kampány korabeli értelmezése egy karikatúrán
(Az egri nők. OSZK – *Borsszem Jankó*, 1869. március 14. 107.)21
2. kép. Kortések egykorú ábrázolása (Az egyetem mellől.
OSZK – *Borsszem Jankó*, 1878. július 21. 3.)37
3. kép. A választók „meggyőzése” (Korteskedés iskolája.
OSZK – *Borsszem Jankó*, 1884. május 4. 7.)40
4. kép. Illinois állam 4. kongresszusi választókerületének határai 2013 óta
(Wikipedia, *Illinois's 4th congressional district* szócikk) 82
5. kép. Wahrmann Mór 1869-es kampányáról készült karikatúra
(Cím nélküli karikatúra.
OSZK – *Borsszem Jankó*, 1869. március 28. 124.)115
6. kép. A pesti Vigadó az 1880-as években
(HU_BFL_XV_19_d_1_05_087
A Vigadó épülete, 1880-as évek, Klösz György felvétele)126
7. kép. Választási menet 1906-ban a budai Krisztina körúton
(FORTEPAN 115 809 / Széman György)130
8. kép. A II. világháború során megsemmisült Hungária Szálloda
a Dunakorzón (HU_BFL_XV_19_d_1_05_150 Hungária Szálló
a Duna-parton, 1880-as évek, Klösz György felvétele) 140
9. kép. Meztlábás gyermekek kísérek egy kortesfogatot az 1906-os
választásokon (FORTEPAN 115 810 / Széman György) 144
10. kép. Az egykori Nemzeti Tornacsarnok épülete, 1890–1910 között
(HU_BFL_XV_19_d_1_07_060 Klösz György felvétele)145
11. kép. Gyermekek próbálnak bejutni a Nemzeti Lovarda előtt
gyülekező választók közé
(A haza reményei. *Borsszem Jankó*, 1881. július 10. 7.) 148
12. kép. A VI. kerületi szavazótáborok elhelyezkedése 1878-ban
(BFL XV.16.e. 257/18. Követválasztási pártok állása.
A VI–IX. kerületi helyszínrajzok a pártállások jelölésével, 1878.
A Terézvárosi templom környékét ábrázoló részlet)154
13. kép. A szavazás színhelyül szolgáló iskolaépület
(HU_BFL_XV_19_d_1_07_081 A Bartók Béla Zeneművészeti
Szakközépiskola, az egykori Nagymező utcai községi polgári
fiúiskola, 1890–1910 között, Klösz György felvétele) 155

14. kép. A VII. kerületi szavazótáborok elhelyezkedése 1878-ban (BFL XV.16.e. 257/18. Követválasztási pártok állása. A VI–IX. kerületi helyszínrajzok a pártállások jelölésével, 1878. A Lövölde környékét ábrázoló részlet) 157
15. kép. A VIII. kerületi szavazótáborok elhelyezkedése 1878-ban (BFL XV.16.e. 257/18. Követválasztási pártok állása. A VI–IX. kerületi helyszínrajzok a pártállások jelölésével, 1878. A Nemzeti Lovarda környékét ábrázoló részlet) 158
16. kép. A mára már lebontott Nemzeti Lovarda épülete (HU_BFL_XV_19_d_1_05_015 Nemzeti Lovarda épülete, 1880-as évek, Klösz György felvétele) 159
17. kép. A IX. kerületi szavazótáborok elhelyezkedése 1878-ban (BFL XV.16.e. 257/18. Követválasztási pártok állása. A VI–IX. kerületi helyszínrajzok a pártállások jelölésével, 1878. A Köztelek környékét ábrázoló részlet) 160
18. kép. A Köztelek épülete – igaz, teljesen átalakítva – ma is áll (OSZK – *Vasárnapi Ujság*, 1873. március 30. 153.) 163
19. kép. Az 1890-ben lebontott Lövölde klasszicista épülete egy reformkori litográfián (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény ANo69523. *A Polgári löhely Pesten. Die bürgerliche Schiessstätte in Pesth.* Alt Rudolf rajza, Sandmann litográfiája, 1845) 165
20. kép. A régi pesti Városháza, a belvárosi szavazások színhelye (HU_BFL_XV_19_d_1_08_013 A régi pesti Városháza épülete, 1890-es évek, Klösz György felvétele) 166
21. kép. A Hungária Szálloda fedett udvarán étterem működött (HU_BFL_XV_19_d_1_07_165 A Hungária Szálló éttermi része, 1890–1910 között, Klösz György felvétele) 177
22. kép. Busbach Péter 1884-es kampánya az élclopok figyelmét sem kerülte el (Plakátok játéka. OSZK – *Borsszem Jankó*, 1884. június 8. 9.) 196
23. kép. Thaly Kálmán veresége a *Borsszem Jankó* karikatúráján (Thaly Kálmán bújja. OSZK – *Borsszem Jankó*, 1881. július 3. 3.) 211
24. kép. A *Borsszem Jankó* is antiszemita klisékkel ábrázolta Eötvös Károly választóit (Cím nélküli karikatúra. OSZK – *Borsszem Jankó*, 1884. április 27. 6.) 220
25. kép. A kép jobb oldalán látható egyemeletes ház volt az Arany Sas (HU_BFL_XV_19_d_1_08_014 Az egykori Újvilág, ma Semmelweis utca panorámaképe, 1894, Klösz György felvétele) 225

- Függelék 1. kép. Az 1884. évi Pest-belvárosi választói névjegyzék részlete (BFL IV.1405. 4. nagydoboz) 353
- Függelék 2. kép. Az 1884. évi VI. kerületi választási jegyzőkönyv részlete (BFL IV.1405. 1. nagydoboz) 354
- Függelék 3. kép. Az 1878. évi Pest-belvárosi szavazási lista részlete (BFL IV.1405. 2. nagydoboz) 355
- Függelék 4. kép. Pest választókerületi beosztása 1877-től. Alaptérkép: Pest sz. kir. város vázlata az 1 zoll = 40 öl mérszerű könyomatos térképekhez, 1872 (BFL XV.16.b. 221/17g.) 356
- Függelék 5. kép. Kőrösi József Budapest választókerületi beosztására tett második javaslatát ábrázoló térkép, 1877 (MNL OL K 150. 591. cs. 1877-II-10 22 599/1877. 10.) 357
- Függelék 6. kép. A Szolnok-Doboka vármegye választókerületi beosztására tett javaslatához mellékelt egyik térkép, 1877 (MNL OL K 150. 591. cs. 1877-II-10 21 758/1877. 22.) 358
- Függelék 7. kép. A Szolnok-Doboka vármegye választókerületi beosztására tett javaslatához mellékelt másik térkép, 1877 (MNL OL K 150. 591. cs. 1877-II-10 21 758/1877. 23.) 359
- Függelék 8. kép. Szeged választókerületi beosztása, 1881 (MNL OL K 150. 876. cs. 1881-II-10 6901/1881, 30 982. Szab. Kir. Szeged Város szabályozásának átnézeti térképe 1880) 360
- Függelék 9. kép. Az 1878-as korteshadjáratok során használt középületek a pesti választókerületekben. Alaptérkép: Sz. k. Pest városa beltelkei és környékének átnézeti térképe, részlet, 1871 (BFL XV.16.b. 221/29.) 362
- Függelék 10. kép. A VI. kerületi Podmaniczky-párt bejelentése bizalmi férfairól, 1878 (BFL IV.1405. 1. nagydoboz) 363
- Függelék 11. kép. A terézvárosi választás színhelye és környéke (BFL VI.1.b. 9. nagydoboz. 19. Választások 1875. 22.) 364
- Függelék 12. kép. A ferencvárosi választás színhelye és környéke (BFL VI.1.b. 9. nagydoboz. 19. Választások 1875. 25.) 365
- Függelék 13. kép. A Ferencváros térképe a lakókörzet-beosztással. Alaptérkép: Budapest főváros beltelkeinek utcahálózati térképe, 1884 (BFL XV.16.e. 251/7.) 366
- Függelék 14. kép. A Prückler család családfája 367

FÜGGELÉK

IV. KERÜLET.

1-ső iv.

Az országgyűlési képviselő-választók **állandó** névjegyzéke 1884. évre

Folyó szám	A v á l a s z t ó			A választói jogosultság alapja				
	család- és vezetékneve	foglalkozása	lakhelye	életkora	rég. jog	föld- ház-		jövetelem
						birtok		értékiség
1	Ártner Kálmán	háztulajdonos	Belváros 281/304	46			1	
2	Agorasztó Miklós	»	» 366/404	62			1	
3	Andrássy Manó gróf	»	» 346	64				
4	Aggházy György	szabó	» 605	62				1
5	Altschul Rudolf	zongoratanító	» 638	42				1
6	Altrichter Antal	szabó	» 626	51				1
7	Anderlik Ede	szűcs	» 505	50				1
8	Aldásy Ignác	tapéta keresk.	» 301	43				1
9	Árkövy József dr.	fogorvos	» 301	32				1
10	Altmann János	czipész m.	Egyetem-u. 6.	59				1
11	Ádám Adolf	kereskedő	Ferencz. tere 9	40				1
12	Axmánn Ferencz	ügynök	Belváros 540	56				1
13	Adler Fülöp	dohánytőzsde tulajd.	» 532	32				1
14	Antal Géza dr.	orvos	» 610	57				1
15	Aul Ferencz	aranyozó	Borz-u. 174	49				1
16	Abaffy Alajos	aranyműves	Belváros 172	31				1
17	Antal Gyula dr.	tanár	Koronahercz.-u.11	42				1
18	Acsády Ignác dr.	hírlapíró	Belváros 290	41				1
19	Auer Henrik	keresk. segéd	» 550	63				1
20	Andreánszky Miksa	m. tanácsos	Régi posta-u. 2	74				1
21	Agoston József	könyvvivő	Váci-u. 7	40				1
22	Antalik Károly	gyorsíró	Lipót-u. 43	41				1
23	Andrássy Gyula	főmérnök	Régi posta-u. 4	50				1
24	Ádám Ferencz	nemz. szính. tag	Váci-u. 12	57				1
25	Alexy Albert dr.	m. titkár	Kalap-u. 2	40				1
26	Aszt Nándor	curiai bíró	» 2	63				1
27	Andrásovics Béla	» »	Vámház-körút 12	52				1
28	Agoston Antal	távirratíró	Zöldfa-u. 20	32				1
29	Asmus József	főpinczér	Belváros 621	38				1
30	Anzenberger József	czipész	» 529	34				1
31	Achs Henrik	szatós	» 584	28				1
32	Aichensér Antal	korcsmáros	» 121	58				1
33	Albrecht Sándor	szobatisztító	» 301	49				1
34	Arsenievits Pál	festékkeresk.	» 615	40				1
35	Alex Albert	tanító	Deák Fer.-tér 4	40				1
36	Ambró Géza	bankhivat.	Zöldfa-u. 19	30				1
37	Agoston Elek	törvész. írnok	Garni szálloda	46				1
38	Aichner Albert	vasp. hivat.	Só-utca 6	28				1
39	Alkér Gusztáv	főv. tanácsnok	Múzeum-körút 15	46				1
40	Angyán Béla dr.	egyet. tanár	Ujvilág-u. 2	33				1
41	Alexander Béla dr.	» »	Egyet. épület	28				1
42	Arkauer József	háztulajdonos	Belváros 134/281	65			1	
43	Angelon Antal	nyelvtanító	» 134	59				1
44	Altmann Mór dr.	orvos	» 587	44				1
45	Ádám Gusztáv	fehért. keresk.	Kigyó-u. 2	49				1
46	Árkövy Márton	fogorvos	Belváros 445/565	73				1
47	Agoston Ignác	ékszerész	» 450/980	64				1
48	Anderlik István	aranyműves	» 452/582	45				1
49	Aussin Ede	» »	» »	43				1
50	Arthauer György	asztalos	» 506	43				1
51	Arményi János	ügynök	» 688/643	83				1
52	Aggvolgyi Sándor	ügyvéd	Megyeház-u. 3	40				1
53	Adamsek Ferencz	czipész	Belváros 542/663	32				1
54	Adler Adolf	szabó	» 614	63				1
55	Ábrányi Emil	író	» 305	33				1
56	Altmann Lajos	kifőző	» 192	45				1
57	Adler Márk	bőrügynök	» 427	43				1

1. kép. Az 1884. évi Pest-belvárosi választói névjegyzék részlete

Jegyzőkönyv.

Az 1884. évi VI. kerületi választás 25. évi egybehívott
országgyűlésre Budapest főváros VI. kerületében, 1884. évi június hó 12. napján
képviseleti választásról.

Jelen valak:

Mérs János, választási elnök.
Dr. Orsz. Lajos, választási jegyző.

A választási elnök, a választási eljárásról reggeli 8 órában
meggyűlésre, 8 1/2 órában kijelölték, hogy a
képviseleti jelöltekre nézve, a következő aján-
latok tehetők:

Radóczy János választási elnök által Budapest
pester 1884. évi június 11. napján 1884. évi
június 12. napján d. e. 10 1/2 órában beadvány
keltetve Budapest város és járásaitól
képviseleti jelöltek, a képviseleti elnök által
juttatott: Babula János, Samuilek Lajos,
Kerekes Adolf és Kugler Mihály, ezek
jelölteknek ki.

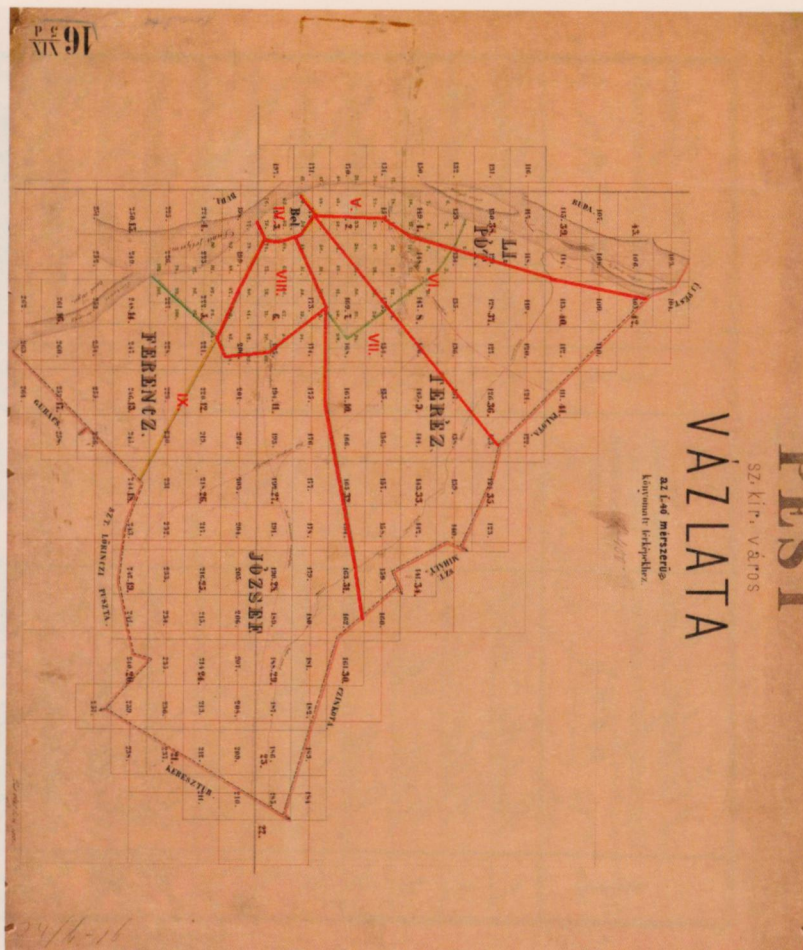
Babula János választási elnök által Budapest
pester 1884. évi június hó 12. napján 1884. évi
június hó 12. napján d. e. 11 órában beadvány
juttatva, ifj. Dr. Fekete István
is ajánlata képviseleti jelöltek a képviseleti
elnök által juttatott: Rignis Henrik
Erdős József, Friedman Ágoston és Kaufmann

Ede

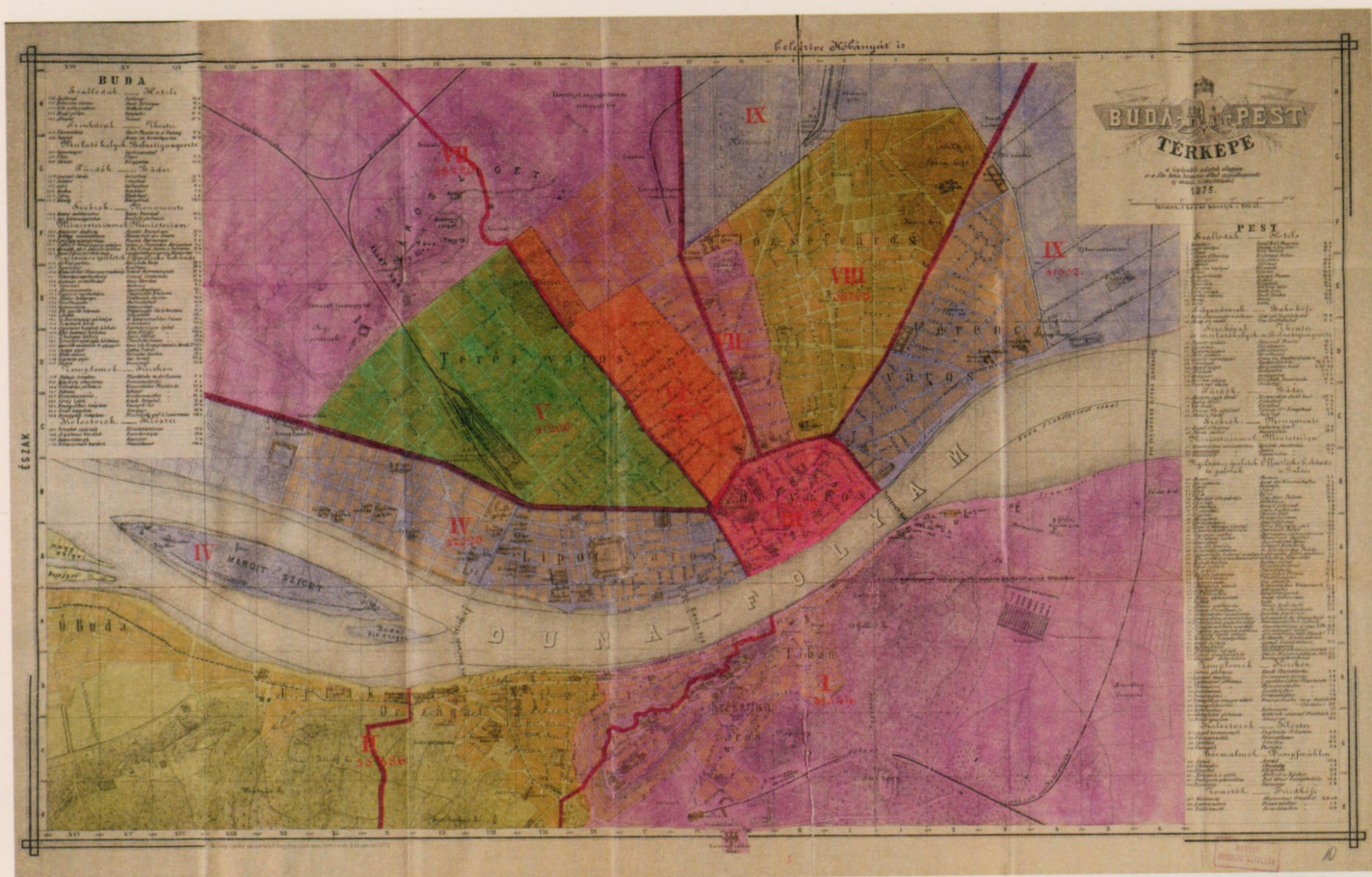
2. kép. Az 1884. évi VI. kerületi választási jegyzőkönyv részlete

Folyó szám	Károlyi Pál képviselő-jelöltre szavazók neve	Azon város, városrész, község neve, melyhez a szavazó tartozik	Folyó szám	Flóris Ignác képviselő-jelöltre szavazók neve
1	Prabokaj Adolf		1	Luvics László
2	Piller József		2	Tória Antal
3	Tóth Gyula		3	Tóth József
4	Spett Vilmos		4	Pfeifer Matyi
5	Schikinger József		5	Rókai Lajos
6	Rimnisi Sándor		6	Martovics János
7	Tóth Kálmán		7	Lechner József
8	Scholler Károly		8	Vegh Ignác
9	Károlyi László		9	Visszess László
10	Spamandl J.		10	Kovács József
11	Stenger Károly		11	Weiss Boris
12	Steffenberger József		12	Stift Károly
13	Papp József		13	Kabó Endre
14	Schrick József		14	Sárvári Lajos
15	Pálffy József		15	Thaler Elek
16	Tóth József		16	Vörösmarty János
17	Pilis József		17	Kerényi Endre
18	Károlyi Lajos		18	Törner Gyula
19	Károlyi János		19	Thaly Antal
			20	Berényi Károly
			21	Stoll Lajos
			22	Ráth Károly

3. kép. Az 1878. évi Pest-belvárosi szavazási lista részlete

4. kép. Pest választókerületi beosztása 1877-től

5. kép. Kőrösi József Budapest választókerületi beosztására tett második javaslatát ábrázoló térkép, 1877

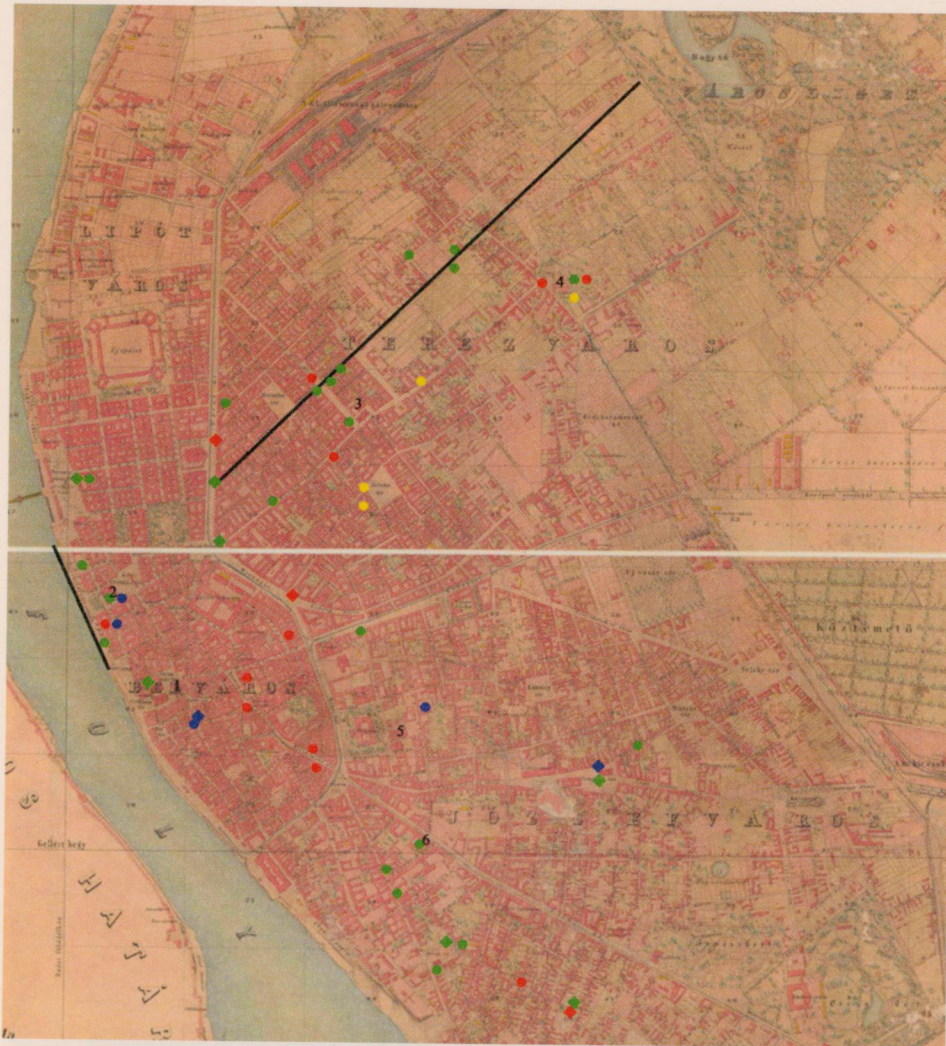
6. kép. A Szolnok-Doboka vármegye választókerületi beosztására tett javaslatához mellékelt egyik térkép, 1877

7. kép. A Szolnok-Doboka vármegye választókerületi beosztására tett javaslatához mellékelt másik térkép, 1877

8. kép. Szeged választókerületi beosztása, 1881

Jelmagyarázat

Szavazási helyszínek:

1. Régi Városháza (IV. kerület)
2. Vigadó (V. kerület)
3. Terézvárosi iskola (VI. kerület)
4. Lövölde (VII. kerület)
5. Nemzeti Lovarda (VIII. kerület)
6. Köztelek (IX. kerület)

A Sugár út és a Dunakorzó —

Főbb kampányrendezvények hozzávetőleges helyszínei:

- kormánypárti
- egyesült ellenzéki
- függetlenségi
- pártunkívüli

A választók gyülekezési helyei 1878. augusztus 5-én:

- ◆ kormánypárti
- ◆ egyesült ellenzéki
- ◆ függetlenségi

9. kép. Az 1878-as korteshadjáratok során használt középületek a pesti választókerületekben

PODMANICZKY-PÁRT

iroda: sugárút 27.

Milyen kisdedt választási elnök ír!

Van szerencsém a holnapi választás alkalmából a „Podmaniczky”-párt részéről a következő bizalmi férfiakat bejelenteni: Dr. Bakonyi Elek, Blau Sigfried, Csáky István, Friedmann Gábor, Fülöp Gyula, Gáldonyi József, náta, Dr. Kiss János, Pátrik Terence, Róth Samu, Schwarz Árpád, Sponner László, Weiner Károly, és kérem azoktól, akinek a nevének szükséges igazolmányokat kiállítatni.

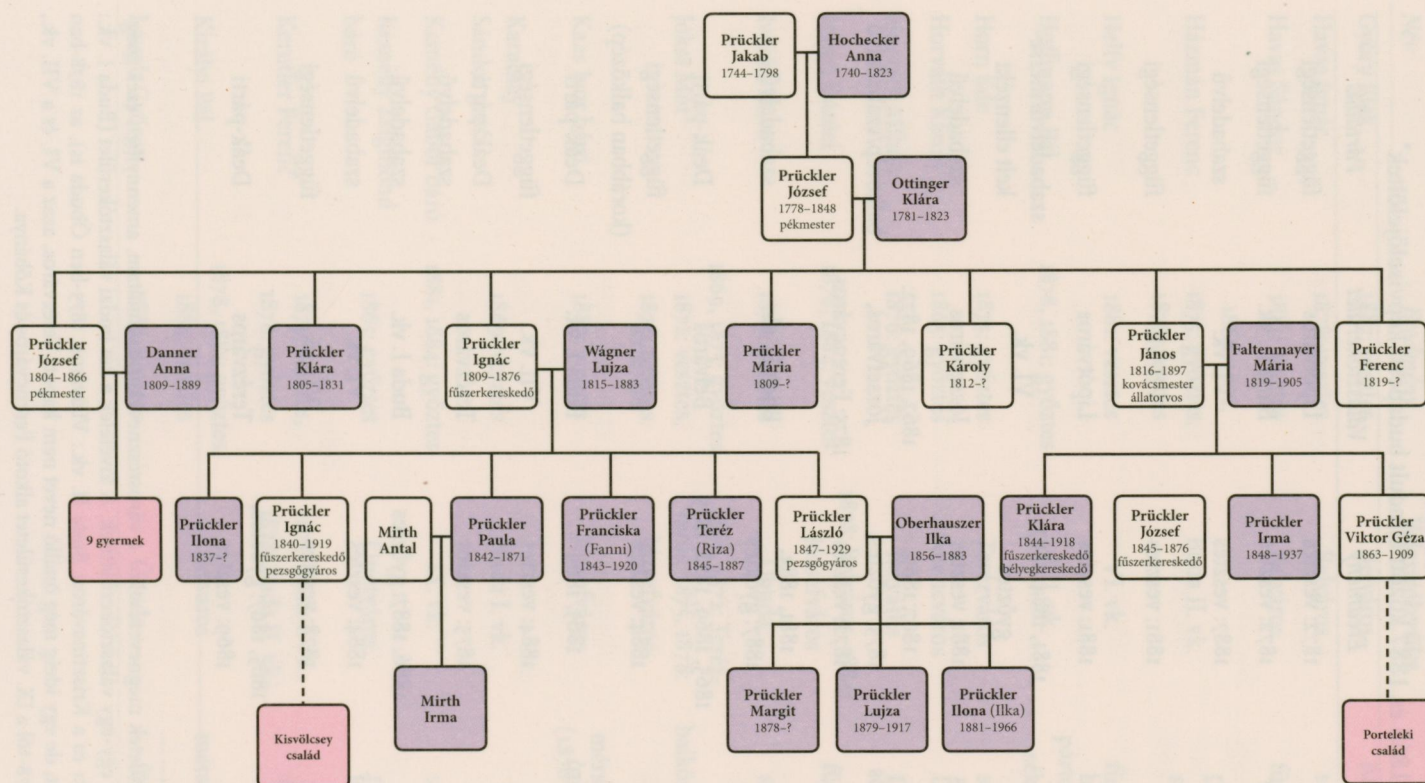
Budapest, 1878. augusztus 4-én.

Karafián nádorral
 Jón Jón

10. kép. A VI. kerületi Podmaniczky-párt bejelentése bizalmi férfairól, 1878

13. kép. A Ferencváros térképe a lakókörzet-beosztással

14. kép. A Prückler család családfája

Az 1865 és 1887 között elindult budapesti képviselőjelöltek*

Név	Eredmény	Választókerület	Pártállás
Akin Károly	1872: vesztes	Lipótváros	függetlenségi
Andorffy Károly	1872: vesztes	Buda II. vk.	függetlenségi
Bobula János	1887: vesztes	VI. vk.	szabadelvű
Breslmayer Gottfried	1881: vesztes	VII. vk.	függetlenségi
Bródy Zsigmond	1881: vesztes	Lipótváros	függetlenségi
Busbach Péter	1881, 1884, 1887: győztes	VI. vk.	szabadelvű/mérsé- kelt ellenzéki
Csepreghy János	1881: vesztes	Józsefváros	szabadelvű
Csernátory Lajos	1867, 1869, 1875: győztes, 1872: vesztes	1867, 1869, 1872: Józsefváros, 1875: Ferencváros	balközép/szabadelvű
Darányi Ignác	1881, 1884, 1887: győztes	Buda II. vk.	szabadelvű
Deák Ferenc	1865, 1869, 1872, 1875	Belváros	Deák-párti
Dégré Alajos	1884: vesztes	Belváros	függetlenségi (korábban balközép)
Eötvös József báró	1865, 1869	Buda I. vk.	Deák-párti
Eötvös Károly	1884: vesztes	VII. vk.	függetlenségi
Falk Miksa	1875: vesztes	Terézváros	Deák-párti, szabadelvű
Fejérváry Géza	1886, 1887: győztes	Buda I. vk.	szabadelvű
Festetics Pál gróf	1884: vesztes	VI. vk.	szabadelvű
Füzesséry Géza	1878: vesztes	VII. vk.	függetlenségi
Gorove István	1865, 1867: győztes, 1869: vesztes	Terézváros	Deák-párti

* A választókerületek megnevezésekor a városrészneveket használtam, amennyiben ezek megfeleltethetők egy-egy választókerületnek. A kivételek a két budai választókerület (Buda I. vk.: a Vár, a Tabán és a Krisztinaváros; Buda II. vk.: Víziváros, 1875-ben Óbuda is), az 1878-ban kettéválasztott, de egy ideig még önálló nevet nem kapott Terézváros, azaz a VI. és a VII. vk., továbbá az 1878-tól a IX. választókerületet alkotó Ferencváros és Kőbánya.

Név	Eredmény	Választókerület	Pártállás
Győry Elek	1887: vesztes	Belváros	függetlenségi
Havas Ignác	1878: vesztes	Belváros	szabadelvű
Havas Sándor	1881: vesztes	Belváros	függetlenségi
Házmán Ferenc	1869, 1872, 1875: győztes, 1878: vesztes	Buda II. vk.	Deák-párti, szabadelvű
Helfy Ignác	1881: vesztes	VI. vk.	függetlenségi
Hoffmann Pál	1878, 1881: győztes	VII. vk.	pártonkívüli / mér- sékelt ellenzéki
Horn Ede	1875: győztes	Terézváros	szabadelvű
Horváth Károly	1865: győztes	Ferencváros	Deák-párti
Horváth Mihály	1876: győztes	Belváros	Deák-párti
Irányi Dániel	1878, 1884: vesztes	1878: Belváros, 1884: Józsefváros	függetlenségi
Ivanka Imre	1878: győztes	Óbuda	szabadelvű
Jókai Mór	1869, 1875: győztes, 1872: vesztes, 1878: vesztes	1869, 1872: Teréz- város, 1875, 1878: Józsefváros	balközép/szabadelvű
Kaas Ivor báró	1887: vesztes	Józsefváros	mérsékelt ellenzéki (1876-ig szabadelvű)
Karacsay Sándor gróf	1869: vesztes	Buda I. vk.	baloldali
Kemény Gábor báró	1881, 1884: győztes	IX. vk.	szabadelvű
Kemény Zsigmond báró	1865: győztes	Lipótváros	Deák-párti
Kerntler Ferenc	1875: vesztes, 1878: győztes	1875: Buda I. vk., 1878: Buda II. vk.	szabadelvű
Királyi Pál	1878, 1881: győztes, 1884: vesztes	Belváros	mérsékelt ellenzéki
Lágh György	1887: vesztes	Óbuda	függetlenségi

Név	Eredmény	Választókerület	Pártállás
Lipthay Béla báró	1875: vesztes	Buda II. vk.	jobboldali ellenzéki (korábban Deák-párti)
Matlekovits Sándor	1884, 1887: győztes	VII. vk.	szabadelvű
Mednyánszky Árpád báró	1881: vesztes	Buda II. vk.	függetlenségi
Morzsányi Károly	1887: vesztes	VII. vk.	szabadelvű
Mudrony Soma	1881: vesztes	Józsefváros	függetlenségi
Ország Sándor	1881, 1884, 1887: győztes	Óbuda	szabadelvű
Pauler Tivadar	1871, 1872, 1875, 1878, 1881, 1884, 1887: győztes	Buda I. vk.	szabadelvű
Pázmándy Dénes	1887: vesztes	IX. vk.	függetlenségi
Podmaniczky Frigyes	1878: győztes	VI. vk.	szabadelvű
Polónyi Géza	1878: vesztes	Óbuda	függetlenségi
Prückler László	1887: vesztes	IX. vk.	szabadelvű
Radocza János	1872: győztes, 1878: vesztes	1872: Terézváros, 1878: VI. vk.	Deák-párti, szabadelvű
Ráth Károly	1865: vesztes, 1867: győztes, vesztes	1865: Lipótváros, 1867: Józsefváros	Deák-párti?
Ráth Péter	1865: győztes	Buda II. vk.	Deák-párti
Rottenbiller Lipót	1865: vesztes	Ferencváros	Deák-párti?
Schwarcz Gyula	1865: vesztes, 1876: győztes	Terézváros	szabadelvű, illetve a Simonyi Lajos báró vezette függet- len szabadelvű párt tagja (előtte baloldali)
Simonyi Ernő	1872: vesztes	Buda I. vk.	szélsőbal
Steiger Gyula	1872: győztes, 1878: vesztes	1872: Józsefváros, 1878: IX. vk.	szabadelvű

Név	Eredmény	Választókerület	Pártállás
Szemere Miklós	1872: vesztes	Belváros	szélsőbal
Szentkirályi Mór	1865, 1867: győztes, 1867: vesztes	Józsefváros	Deák-párti
Szilágyi Dezső	1878, 1881, 1884: győztes	Józsefváros	mérsékelt ellenzéki (1877–1889, külön- ben főleg kormány- párti)
Szilágyi Virgil	1865: vesztes	Józsefváros	baloldali
Szontágh Sámuel	1869: vesztes	Buda II. vk.	ellenzéki
Tavaszy Endre	1872: győztes, 1875: vesztes	Ferencváros	Deák-párti, szabadelvű
Thaly Kálmán	1878: győztes, 1881: vesztes	IX. vk.	függetlenségi
Tolnay Lajos	1887: győztes	IX. vk.	szabadelvű
Tompa Antal	1884: vesztes	IX. vk.	függetlenségi
Török Pál	1869: vesztes	Ferencváros	Deák-párti
Trefort Ágoston	1887: győztes	Belváros	szabadelvű
Ugron Gábor	1887: vesztes	Józsefváros	függetlenségi
Ujházy László	1869: vesztes	Belváros	emigráns, ellenzéki
Végh János	1881: vesztes	Óbuda	szabadelvű
Verhovay Gyula	1884: vesztes	Józsefváros	antiszemita
Vidats János	1869: győztes, 1872: vesztes	Ferencváros	szélsőbal
Visi Imre	1887: győztes	Józsefváros	szabadelvű
Wahrmann Mór	1869, 1872, 1875, 1878, 1881, 1884, 1887: győztes	Lipótváros	szabadelvű (főleg)
Wodianer Béla	1878: vesztes	IX. vk.	szabadelvű
Zichy Jenő	1884: győztes	Belváros	pártonkívüli

X 287823

A KORALL Társadalomtörténeti Monográfiák sorozat eddig megjelent kötetei:

1. Fél Edit – Hofer Tamás: „Mi, korrekt parasztok...” Hagyományos élet Átányon
2. Granasztói György: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán*
3. Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*
4. Sasfi Csaba: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*
5. Nagy Ágnes: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953*
6. Farkas Gyöngyi: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961*
7. Kunt Gergely: *Kamasztükrök. A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei fiatalok naplóiban*
8. Keszei András: *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten*
9. Koltai Gábor: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956*

A kötetek megrendelhetők a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy a www.korall.org honlapon.

Illik-e a magyar nép nyitott lelkialkatához más, mint a nyílt szavazás intézménye? – érveltek hajdanán a titkos választás ellenzői. A közvéleményt és a politikát mindig érdekelte, hogy milyen társadalmi csoportok milyen pártokra szavaznak. Kit milyen úton-módon lehet megnyerni, mozgósítani? Milyen egy politikai rendszer legitimitásának társadalmi megalapozottsága? A dualizmus kori választások kutatói hosszú időn keresztül mégsem hasznosították a nyílt választások során keletkezett név szerinti szavazási listákat. A választók ugyanis csoportosan, a kortes vezetésével vonultak fel a szavazóhelyiséghez, ahol egyenként regisztrálták, hogy a megjelent szerepel-e a választói névjegyzékben, és hogy kire voksolt. Ezek a szavazási listák nem mindenütt maradtak sajnos fenn, mégis, ahol elérhetők, egyéb források (mindenekelőtt a sajtó) segítségével páratlanul izgalmas forrást jelentenek egy-egy választás eredményének és az egész választói szisztema működésének megértéséhez. A történész munkájának elégtétele, ha egy múltbeli politikai rendszer fogyatékoságából ma módszertani előnyt tud kovácsolni.

Gerhard Péter ennek a társadalomtörténeti alapozású politikai szociológiai megközelítésnek az egyik úttörő képviselője Magyarországon. 2015-ben megvédett disszertációja a most megjelenő monográfiájának alapja, amelyben Pest három választókerületének (Belváros, Terézváros, Ferencváros Kőbányával együtt) három Tisza Kálmán-kori választását (1878–1884) elemzi mélyreható alapossággal és értő érzékenységgel.

Kövér György

3900,- Ft

ISBN 978-615-81156-1-2

9 786158 115612